

ISSN 3105-9228 (Print)
ISSN 3105-9236 (Online)
<https://navidiilm.tj/>

НАВИДИ ИЛМ
(Маҷаллаи илмӣ)

2025 № 4

НОВОСТИ НАУКИ
(Научный журнал)

2025 № 4

SCIENCE NEWS
(Scientific Journal)

2025 № 4

ДУШАНБЕ – 2025

НАВИДИ ИЛМ

Муассиси маҷалла: Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Дар як сол 4 шумора нашр мегардад, маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 17 апрели соли 2025 №410/МҶ-97 ба қайд гирифта шудааст.

САРМУҲАРРИР:

Раҳимӣ Фарҳод – доктори илмҳои физика-математика, академик, АМИТ

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Муҳаммадхоча Назар – номзоди илмҳои филологӣ
МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

Попов Николай Анатолевич – номзоди илмҳои иқтисодӣ

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Физика

Абдуллоев Ҳасанҷон Муминҷонович – доктори илмҳои физика-математика, профессори ДМТ

Рашидов Чалил – доктори илмҳои физика-математика, профессор, ДМТ

Математика-информатика

Шарипов Бобоалӣ – доктори илмҳои физика-математика, профессор, Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Юсупов Гулзорхон Амиршоевич – доктори илмҳои физика-математика, профессор, Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Айни

Илмҳои техникӣ

Шарипов Абумуъмин – доктори илмҳои техникӣ, профессор, АМИТ

Самизода Шонаврӯз Раҳим – доктори илмҳои техникӣ, профессор, ДМТ

Химия

Ғафуров Бобомурод Абдуқаҳҳорович – доктори илмҳои кимиё, профессор, Донишгоҳи давлатии Бохтар

Самандарзода Насрулло Юсуф – доктори илмҳои кимиё, дотсент, Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Сино

Биология

Холбекиён Мирзо Ҳамдам – доктори илмҳои биологӣ профессор, Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Сино

Бобоев Мариё Тиллоевич – доктори илмҳои биология, профессор, АМИТ

Тиббӣ ва фарматсевтӣ

Бобизода Ғуломқодир Муккамал – доктори илмҳои фармасевтӣ, профессор, Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Сино

Талабзода Маҳмадалӣ Сайф – доктори илмҳои тиб, профессор, ДМТ

Таърих ва муносибатҳои байналмилалӣ

Алимов Давлаталӣ Халилович – доктори илмҳои таърих, профессор, Донишгоҳи давлатии Бохтар

Абдуллоев Маҳмуд Холович – доктори илмҳои таърих, профессор, Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Рӯдакӣ

Фалсафа

Зиёев Идибек Ғозиевич – доктори илмҳои фалсафа, профессор, ДМТ

Худойдодов Фаррух – доктори илмҳои фалсафа, профессор, Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Айни

Педагогика

Мирализода Абдусалом Мустафо – доктори илмҳои педагогӣ, профессор, ДМТ

Давлатзода Ҷамила – доктори илмҳои педагогӣ, дотсент, Коллеҷи омӯзгории Ҳисор

Психология

Файзализода Ҷумахон Хол – доктори илмҳои психология, профессор, КМТ

Изатова Муҳаббат Иноятовна – доктори илмҳои педагогӣ, профессор, Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Рӯдакӣ

Сотсиология

Шоисматуллоев Шоназар Шоисматуллоевич – доктори илмҳои сотсиологӣ, профессор, АМИТ

Баҳромбеков Вафобек Амакбекович – номзоди илмҳои сотсиологӣ, дотсент, ДМТ

Сиёсатшиносӣ

Қозиён Шариф Қозӣ – доктори илмҳои сиёсӣ, профессор, Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Айни

Сафарализода Хучамурод Қудусӣ – доктори илмҳои сиёсӣ, дотсент, ДМТ

Ҳуқуқшиносӣ

Сангинзода Дониёр Шомахмад – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, АМИТ

Назаров Аваз Қуватович – доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, ДМТ

Иқтисод

Калемуллоев Мунир Воҳидович – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, ДМТ

Зиёзода Бунёд Сайбурҳонҷон – доктори илмҳои иқтисодӣ, дотсент, Кумитаи таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

Журналистика

Ҷўраева Мушаррафа Рустамовна – доктори илмҳои филологӣ, профессор, ДМТ

Муллоев Шариф Боқиевич – доктори илмҳои филологӣ, профессор, славянии Тоҷикистон-Россия

Адабтётшиносӣ

Қаландариён Ҳоким Сафар – доктори илмҳои филологӣ, профессор, АМИТ

Салими Хатлонӣ – доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Улеғзода

Забоншиносӣ

Гулназарзода Жило Бурӣ – доктори илмҳои филологӣ, профессор, Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Улеғзода

Қурбонов Содик Ҳамроқулович – доктори илмҳои филологӣ, дотсент, ДМТ

НОВОСТИ НАУКИ

Учредитель журнала: Комитет по начальному и среднему профессиональному образованию при Правительстве Республики Таджикистан. Выходит 4 номера в год, журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан 17 апреля 2025 года № 410/МЖ-97.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Рахими Фарход – доктор физико-математических наук, академик, НАНТ

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Мухаммадходжа Назар – кандидат филологических наук

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Попов Николай Анатольевич – кандидат экономических наук

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Физика

Абдуллоев Хасанджон Муминджонович – доктор физико-математических наук, профессор, ТНУ

Рашидов Джалил – доктор физико-математических наук, профессор, ТНУ

Математика и информатика

Шарипов Бобоали – доктор физико-математических наук, профессор Таджикский государственный финансово-экономический университет

Юсупов Гулзорхон Амиршоевич – доктор физико-математических наук, профессор, Таджикский государственный педагогический университет им. С. Айни

Технические науки

Шарипов Абумумин – доктор технических наук, профессор, НАНТ

Самизода Шонавруз Рахим – доктор технических наук, профессор, ТНУ

Химия

Гафуров Бобомурод Абдукахворович – доктор химических наук, профессор, Бохтарский государственный университет

Самандарзода Насрулло Юсуф – доктор химических наук, доцент, Таджикский государственный медицинский университет им. Сино

Биология

Холбекиён Мирзо Хамдам – доктор биологических наук, профессор, Таджикский государственный медицинский университет им. Сино

Бобоев Мариё Тиллоевич – доктор биологических наук, профессор, НАНТ

История

Абдуллоев Махмуд Холович – доктор исторических наук, профессор, Кулябский государственный университет им. Рудаки

Алимов Давлатали Халилович – доктор исторических наук, профессор, Бохтарский государственный университет

Медицина и фармацевтика

Бобизода Гуломкодир Муккамал – доктор фармацевтического наук, профессор, Таджикский государственный медицинский университет им. Сино

Талабзода Махмадали Сайф – доктор медицинских наук, профессор, ТНУ

Философия

Зиёев Идибек Гозиевич – доктор философских наук, профессор, ТНУ

Худойдодов Фаррух – доктор философских наук, профессор, Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни

Педагогика

Мирализода Абдусалом Мустафо – доктор педагогических наук, профессор, НТУ

Давлатзода Джамила – доктор педагогических наук, доцент, Педагогический колледж Хисора

Психология

Файзализода Джумахон Хол – доктор психологических наук, профессор, НБТ

Изатова Мухаббат Иноятовна – доктор педагогических наук, профессор, Кулябский государственный университет им. Рудаки

Социология

Шонсматуллоев Шоназар Шонсматуллоевич – доктор социологических наук, профессор, НАНТ

Бахромбеков Вафобек Амакбекович – кандидат социологических наук, доцент, ТНУ

Политология

Казиев Шариф Казим – доктор политических наук, профессор, Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни

Сафарализода Худжамурод Кудуси – доктор политических наук, доцент, ТНУ

Юриспруденция

Сангинзода Дониёр Шомахмад – доктор юридических наук, профессор, НАНТ

Назаров Аваз Куватович – доктор юридических наук, профессор, ТНУ

Экономика

Калемуллоев Мунир Вохидович – доктор экономических наук, профессор, ТНУ

Зиёзода Бунёд Сайбурхонджон – доктор экономических наук, доцент, Комитет начального и среднего профессионального образования при Правительстве Республики Таджикистан

Журналистика

Джураева Мушаррафа Рустамовна – доктор филологических наук, профессор, ТНУ

Муллоев Шариф Бокиевич – доктор филологических наук, профессор, Таджикско-Российский Славянский университет

Литературоведение

Каландариён Хоким Сафар – доктор филологических наук, профессор, НАНТ

Салими Хатлони – доктор филологических наук, профессор, Таджикский международный университет иностранных языков им. Улугзода

Лингвистика

Гулназарзода Жило Бури – доктор филологических наук, профессор, Таджикский международный университет иностранных языков им. Улугзода

Курбонов Садык Хамрокулович – доктор филологических наук, доцент, ТНУ

SCIENCE NEWS

Journal Founder: Committee on Primary and Secondary Vocational Education under the Government of the Republic of Tajikistan. The journal is published four times a year and is registered at the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan under No. 410/MJ-97, dated April 17, 2025.

EDITOR-IN-CHIEF:

Rahimi Farhod – Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Academician, NAST

Muhammadkhoja Nazar – Candidate of Philological Sciences

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Popov Nikolai Anatolyevich – Candidate of Economic Sciences

EDITORIAL BOARD:

Physics

Abdulloev Hasanjon Muminjonovich – Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, TNU

Rashidov Jalil – Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, TNU

Mathematics & Informatics

Sharipov Boboali – Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Tajik State University of Finance and Economics

Yusupov Gulzorkhon Amirshoevich – Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Tajik State Pedagogical University named Ayni

Technical Sciences

Sharipov Abumu'min – Doctor of Technical Sciences, Professor, NAST

Samizoda Shonavruz Rahim – Doctor of Technical Sciences, Professor, NAST

Chemistry

Ghaffurov Bobomurod Abduqahhorovich – Doctor of Chemical Sciences, Professor, Bokhtar State University

Samandarzoda Nasrullo Yusuf – Doctor of Chemical Sciences, Associate Professor, Avicenna Tajik State Medical University

Biology

Kholbekiyon Mirzo Hamdam – Doctor of Biological Sciences, Professor, Avicenna Tajik State Medical University

Boboev Mariyo Tilloevich – Doctor of Biological Sciences, Professor, NANT

Medical and Pharmaceutical Sciences

Bobizoda Gulomqodir Mukkaval – Doctor of Pharmaceutical Sciences, Professor, Avicenna Tajik State Medical University

Talabzoda Mahmatali Saif – Doctor of Medical Sciences, Professor, TNU

History

Alimov Davlatali Khalilovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Bokhtar State University

Abdulloev Mahmud Kholovich – Doctor of Historical Sciences, Kulob State University named Rudaki

Philosophy

Ziyoev Idibek Ghozievich – Doctor of Philosophical Sciences, Professor, TNU

Khudoydodov Farrukh – Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Tajik State Pedagogical University named Ayni

Pedagogy

Miralizoda Abdusalom Mustafo – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, TNU

Davlatzoda Jamila – Doctor of Pedagogical Sciences, State Pedagogical College of Hisor

Psychology

Fayzalizoda Jumakhon Khol – Doctor of Psychological Sciences, Professor,

Izatova Muhabbat Inoyatovna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kulob State University named Rudaki

Sociology

Shoismatulloev Shonazar Shoismatulloevich – Doctor of Sociological Sciences, Professor, NANT

Bahrombekov Vafobek Amakbekovich – Candidate of Sociological Sciences, TNU

Political Science

Qoziyon Sharif Qozie – Doctor of Political Sciences, Professor, Tajik State Pedagogical University named Ayni

Safaralizoda Khujamurod Qudusi – Doctor of Political Sciences, TNU

Law

Sanginzoda Doniyor Shomahmad – Doctor of Law, Professor, TNU

Nazarov Avaz Quvatovich – Doctor of Law, Professor, TNU

Economics

Kalemulloev Munir Vohidovich – Doctor of Economic Sciences, Professor, TNU

Ziyozoda Bunyod Sayburhonjon – Doctor of Economic Sciences, Primary & Secondary Vocational Education under the Government of the Republic of Tajikistan

Journalism

Juraeva Musharraf Rustamovna – Doctor of Philological Sciences, Professor, TNU

Mulloev Sharif Boqievich – Doctor of Philological Sciences, Professor, Tajik-Russian Slavic University

Literary

Qalandariyon Hokim Safar – Doctor of Philological Sciences, Professor, NANT

Salimi Khatloni – Doctor of Philological Sciences, Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda

Linguistics

Gulnazorzoda Zhilo Buri – Doctor of Philological Sciences, Professor, Tajik International University of Foreign Languages named Ulughzoda

Qurbanov Sodiq Hamroqulovich – Doctor of Philological Sciences, TNU

ФИЗИКА

ТЕРМОДИНАМИЧЕСКИЕ И КИНЕТИЧЕСКИЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ БРОЖЕНИЯ *SACCHAROMYCES CEREVISIAE*

Нигораи Зайдулло

Таджикский национальный университет

Введение. Брожение - один из древнейших биохимических процессов, использующийся в пищевой промышленности. Однако с точки зрения физика данный процесс представляет собой уникальную систему, в которой биологический организм преобразует химическую энергию в тепловую и газовую в условиях контролируемой неравновесной термодинамики [1, 2]. Именно Илья Пригожин в своих работах по термодинамике необратимых процессов заложил основы для понимания диссипативных структур в биологии [3]. Настоящее исследование направлено на количественную фиксацию параметров этого процесса с использованием современных методов физического анализа.

Материалы и методы. Использовались активные сухие дрожжи *Saccharomyces cerevisiae* и стандартный 10% раствор глюкозы. Система брожения была изолирована в термостатируемом калориметрическом сосуде объемом 500 мл (точность поддержания температуры 30 ± 0.2 °C). Газоанализаторы использовались для регистрации парциального давления CO_2 , а инфракрасная спектроскопия — для мониторинга концентрации глюкозы и этанола. Плотность клеток оценивалась турбидиметрически при $\lambda = 600$ нм. Калибровка калориметра проведена по электрическому нагреву [4].

Результаты и обсуждение. Эксперимент показал S-образную зависимость скорости выделения CO_2 от времени с максимумом на 4–5 часу ферментации. Кривые скорости подгонялись уравнением Михаэлиса — Ментен с коэффициентом насыщения $K_m = 0.91 \pm 0.05$ мМ (в пересчете на глюкозу), что согласуется с литературными данными для гексокиназы дрожжей [5]. Запаздывание начала газовыделения (лаг-фаза) составило 40 мин.

По данным изотермической калориметрии, энтальпия реакции (выделенное тепло) в пересчете на моль утилизированной глюкозы составила $\Delta H \approx -113$ кДж/моль. Это хорошо коррелирует с теоретическим значением для конверсии глюкозы в этанол и CO_2 (-118 кДж/моль) [6]. Энергия частично аккумулируется в виде АТФ (около 61 кДж/моль), остальная часть рассеивается в виде тепла, что подтверждает экзотермический характер гликолитического пути [7].

Флуктуации давления CO_2 регистрировались в режиме реального времени с частотой дискретизации 10 Гц. Спектральный анализ Фурье показал наличие квазипериодических колебаний с основной частотой ~ 0.017 Гц (период около 60 с). Подобные автоколебания ранее наблюдались в непрерывных культурах дрожжей и связываются с осцилляциями гликолиза [8, 9].

Ферментирующие дрожжи проявляют свойства открытой нелинейной системы: обмен веществом и энергией с окружающей средой, саморегуляция, положительная энтропия продукции. Рассчитанное изменение энтропии для системы «дрожжи+субстрат» показало рост на 180 Дж/(моль·К), что характерно для неравновесных стационарных состояний [3]. Это позволяет рассматривать дрожжи как удобную биофизическую модель для изучения термодинамики живых систем [10].

Выводы

1. Процесс брожения может быть количественно описан методами экспериментальной физики, включая точную калориметрию и газовую спектроскопию.
2. Кинетика ферментации демонстрирует закономерности, характерные для нелинейных систем с автокаталитическими циклами.
3. Тепловые и газовые параметры подтверждают экзотермичность ($\Delta H \approx -113$ кДж/моль) и высокую метаболическую активность в условиях анаэробного режима.

4. Дрожжи – не только инструмент пекаря или биотехнолога, но и перспективный объект физического моделирования неравновесных процессов.

Литература

1. Nelson D.L., Cox M.M. Lehninger Principles of Biochemistry. 8th ed. – New York: Worth Publishers, 2021. – 1200 p.
2. Van Holde K.E., Johnson W.C., Ho P.S. Principles of Physical Biochemistry. 3rd ed. – London: Pearson, 2017. – 710 p.
3. Prigogine I. Introduction to Thermodynamics of Irreversible Processes. 3rd ed. – New York: Wiley, 1967. – 160 p.
4. Wadso I. Isothermal microcalorimetry in the biological sciences // *Thermochimica Acta*. – 1995. – Vol. 269. – P. 337-350.
5. Teusink B. et al. Intracellular glucose concentration in derepressed yeast cells consuming glucose is high enough to reduce the glucose transport rate // *European Journal of Biochemistry*. – 1999. – Vol. 267(17). – P. 5313-5323.
6. von Stockar U., Liu J.S. Does microbial life always feed on negative entropy? Thermodynamic analysis of microbial growth // *Biochimica et Biophysica Acta (BBA) - Bioenergetics*. – 1999. – Vol. 1412(3). – P. 191-211.
7. Battley E.H. The thermodynamics of growth of yeast cells // *Pure and Applied Chemistry*. – 1993. – Vol. 65(9). – P. 1881-1886.
8. Richard P. The rhythm of yeast // *FEMS Microbiology Reviews*. – 2003. – Vol. 27(4). – P. 547-557.
9. Баренблатт Г.И. Подobie, автомодельность, промежуточная асимптотика. – Л.: Гидрометеиздат, 1978. – 208 с.
10. Альтшуллер С.А. Физика живой клетки. – М.: Наука, 2010. – 340 с.

ҚОНУНИЯТҲОИ ТЕРМОДИНАМИКӢ ВА КИНЕТИКИИ ТУРШШАВИИ SACCHAROMYCES CEREVISIAE

Дар ин кор таҳлили байнисоҳавии раванди туршшавии хамиртуруши ғизоии *Saccharomyces cerevisiae* аз дидгоҳи физикаи таҷрибавӣ пешниҳод шудааст. Таваҷҷуҳи асосӣ ба кинетикаи метаболизми глюкоза, термодинамикаи туршшавӣ ва арзёбии миқдории энергияи дар шакли гармӣ ва газ хориҷшаванда равона карда шудааст. Андозагириҳои калориметрӣ ва спектроскопия таҳлили лапишҳои зичии гази CO₂ дар раванди ферментатсия гузаронида шуданд. Маълумоти бадастомада имкон медиҳанд, ки хамиртуруш ҳамчун биосистемаи худтанзимкунандаи ғайрихаттӣ баррасӣ карда шавад, ки дар шароити метаболизми анаэробӣ хусусиятҳои устувори энергетикӣ ва энтропиро нишон медиҳад.

Калидвожаҳо: туршшавӣ, хамиртуруши ғизоӣ, спектроскопияи инфрасурх.

ТЕРМОДИНАМИЧЕСКИЕ И КИНЕТИЧЕСКИЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ БРОЖЕНИЯ SACCHAROMYCES CEREVISIAE

В данной работе представлен междисциплинарный анализ процесса брожения пищевых дрожжей *Saccharomyces cerevisiae* с позиций экспериментальной физики. Основное внимание уделено кинетике метаболизма глюкозы, термодинамике брожения и количественной оценке выделяемой энергии в виде тепла и газа. Проведены калориметрические и спектроскопические измерения, а также анализ флуктуаций плотности газа CO₂ в ходе ферментации. Полученные данные позволяют рассматривать дрожжи как саморегулируемую нелинейную биосистему, демонстрирующую устойчивые энергетические и энтропийные характеристики в условиях анаэробного метаболизма.

Ключевые слова: брожение, пищевые дрожжи, инфракрасная спектроскопия.

THERMODYNAMIC AND KINETIC REGULARITIES OF SACCHAROMYCES CEREVISIAE FERMENTATION

This paper presents an interdisciplinary analysis of the fermentation process of the baker's yeast *Saccharomyces cerevisiae* from the perspective of experimental physics. The primary focus is placed on the kinetics of glucose metabolism, the thermodynamics of fermentation, and the quantitative assessment of energy released in the form of heat and gas. Calorimetric and spectroscopic measurements were performed, alongside an analysis of CO₂ gas density fluctuations during fermentation. The obtained data allow for the consideration of yeast as a self-regulating nonlinear biosystem that demonstrates stable energy and entropy characteristics under anaerobic metabolism conditions.

Keywords: fermentation, baker's yeast, *Saccharomyces cerevisiae*, infrared spectroscopy.

Маълумот дар бораи муаллиф: Нигораи Зайдулло – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктор PhD, муаллими калони кафедраи физикаи ҳаста. **Суроға:** 734025, Чумхурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17, **Телефон:** (+992) 988–19–19–91. E-mail: nzaydullo@mail.ru.

Сведения об авторе: Нигораи Зайдулло – Таджикский национальный университет, доктор PhD, страший преподаватель кафедры ядерной физики. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект. Рудаки 17, **Телефон:** (+992) (+992) 988–19–19–91. E-mail: nzaydullo@mail.ru.

Information about the author: Nigori Zaidullo – Tajik National University, doctor PhD, Senior Associate of the Department of Nuclear Physics. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave. 17, Phone: (+992) 988–19–19–91. E-mail: nzaydullo@mail.ru.

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

МАТЕМАТИКА-ИНФОРМАТИКА

МОДЕЛЬНОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ РЕШЕНИЯ НАЧАЛЬНО ГРАНИЧНЫЕ ЗАДАЧИ ДЛЯ УРАВНЕНИЯ ЭПД ГИПЕРБОЛИЧЕСКОГО ТИПА В ОДНОМЕРНОМ СЛУЧАЕ НА ОСНОВЕ МЕТОДА РЕГУЛЯРИЗАЦИИ

¹Джуразода Х.Ш., ²Нодира Гуфрони

¹Таджикский национальный университет,

² Худжандский научный центр НАН Республики Таджикистан

Работа посвящена изучению дискретных аналогов оператора Бесселя гиперболического уравнения в частных производных переноса порядков точности на основе метода регуляризации. Основной целью данной работы является исследование точности решения гиперболического уравнения с оператором Бесселя, в зависимости от количества узлов ряда, необходимых для описания объекта изучения. В соответствии с поставленной целью решены следующие задачи: выполнена оценка решения точных и приближенных; оценки погрешности в зависимости от количества узлов ряда. В работе обоснована целесообразность перехода к схемам повышенного порядка точности при решении гиперболического уравнения с оператором Бесселя.

Настоящая работа является логическим продолжением работы [1-5], в которой описана построенная приближенного решения гиперболического уравнения с оператором Бесселя, то есть решение начальной задачи для уравнения ЭПД на основе метода регуляризации. Предложенные схемы были разработаны для решения однородного гиперболического уравнения ЭПД в ограниченных средах с учётом физических характеристик различных областей, в которых подобные задачи часто возникают на практике [6–9]: геофизике, биофизике, гидродинамике, аэродинамике, газодинамике и др.

Рассмотрим начально-граничную задачу для однородного уравнения ЭПД гиперболического типа. Математическая модель задачи имеет вид:

$$\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} + \frac{\mu}{t} \frac{\partial u}{\partial t} = \frac{\partial^2 T}{\partial x^2}, \quad 0 < x < L, \quad 0 < t < R, \quad (1)$$

$$u(x, 0) = \varphi(x), \quad t^\mu \frac{\partial u}{\partial t} \Big|_{t=0} = \psi(x), \quad 0 < x < R, \quad (2)$$

$$u(0, t) = 0, \quad u(L, t) = 0, \quad 0 < t < R. \quad (3)$$

Здесь $u = u(x, t)$ - неизвестная функция; $\varphi(x)$, $\psi(x)$ - заданные функции; t – время; x – координата.

Что касается характеристик функции $u(x, t)$, можем выразить их с помощью рядов Фурье по тригонометрическим функциям:

$$u(x, t) = \sum_{m=1}^{\infty} C_m(t) \phi_m(\omega x), \quad (4)$$

где $\omega = \frac{\pi}{L}$, $C_m(t) = \frac{2}{L} \int_0^L u_0(x, t) \phi_m(\omega x) dx$ и является неизвестные функции, $\phi_m(\omega x)$

- тригонометрической функции (в частности $\phi_m(\omega x) = \sin(\omega x)$).

Наряду с задачей (1)–(4), которую будем называть «точной» непрерывной задачей, рассмотрим первую начально-краевую задачу с «регулируемой» начальной функции:

$$\varphi_N(x) = \sum_{m=1}^{N-1} C_m(t) \phi_m(\omega x), \quad \psi_N(x) = \sum_{m=1}^{N-1} C'_m(t) \phi_m(\omega x) \quad (5)$$

и «усечёнными» начальными условиями

$$u_N(x,t) = \sum_{m=1}^{N-1} C_m(t) \phi_m(\omega x), \quad (6)$$

для задачи вида

$$\frac{\partial^2 u_N}{\partial t^2} + \frac{\mu}{t} \frac{\partial u_N}{\partial t} = \frac{\partial^2 u_N}{\partial x^2}, \quad 0 < x < L, \quad 0 < t < R, \quad (7)$$

$$u_N(x,0) = \varphi(x), \quad t^\mu \frac{\partial u_N}{\partial t} \Big|_{t=0} = \psi_N(x), \quad 0 < x < R, \quad (8)$$

$$u_N(0,t) = 0, \quad u_N(L,t) = 0, \quad 0 < t < R. \quad (9)$$

Чтобы сравнить сходство между функциями решениями "точных" $u(x,t)$ и «регулируемой» $u_N(x,t)$ задач, можно определить функции:

$$\begin{aligned} v_N(x,t) &= u(x,t) - u_N(x,t), \quad \varphi_{IN}(x) = \varphi(x) - \varphi_N(x), \\ \psi_{IN}(x) &= \psi(x) - \psi_N(x), \end{aligned} \quad (10)$$

и имеем вспомогательную задачу:

$$\frac{\partial^2 v_N}{\partial t^2} + \frac{\mu}{t} \frac{\partial v_N}{\partial t} = \frac{\partial^2 v_N}{\partial x^2}, \quad 0 < x < L, \quad 0 < t < R, \quad (11)$$

$$v_N(x,0) = \varphi_{IN}(x), \quad t^\mu \frac{\partial v_N}{\partial t} \Big|_{t=0} = \psi_{IN}(x), \quad 0 < x < R, \quad (12)$$

$$v_N(0,t) = 0, \quad v_N(L,t) = 0, \quad 0 < t < R. \quad (13)$$

Для решения задачи (11) – (13) справедлива оценка в гильбертовом пространстве $H_\infty(L_\infty)$ для любого $t > 0$ [10]:

$$\|v_N(x,t)\|_\infty \leq \|\varphi_{IN}(x)\|_\infty + \|\psi_{IN}(x)\|. \quad (14)$$

Было доказано, что для определённого класса периодических функций, производная которых от порядка k удовлетворяет определённому условию $|\eta^{(k)}(x)| \leq K$, остаточный член в ряду (4) имеет предел для любого натурального числа k [11]:

$$\sup_{0 \leq x \leq L} \left| \eta(x) - \sum_{m=1}^{N-1} C^{(\psi)} \sin(mx) \right| \leq \frac{4K \ln N}{\pi^2 N^k} + O\left(\frac{1}{N^k}\right). \quad (15)$$

Учитывая оценку (15), а также соотношения (11) – (13), из неравенства (14) получим оценку для любого $t > 0$

$$\left\| v_N\left(\frac{x}{\omega}, t\right) \right\|_\infty \leq 4 \frac{K_1 + N^2 R K_2}{\pi^2 N^2} \frac{\ln N}{N^{k-2}} + O\left(\frac{1}{N^{k-2}}\right), \quad (16)$$

где:

$$K_1 = \max_{0 \leq x \leq L} \left| \varphi_{IN}^k\left(\frac{x}{\omega}\right) \right|, \quad K_2 = \max_{0 \leq x \leq L} \left| \psi_{IN}^{(k-2)}\left(\frac{x}{\omega}\right) \right|.$$

Оценка (16) гарантирует сходимость решения «регулярной» задачи к решению точной задачи при $N \rightarrow \infty$ достаточно гладких входных данных в смысле выполнения неравенства (15), при $k \geq 3$.

Функции $u_N(x, t)$ вида (6) и $u_N(x, 0)$, $t^\mu \frac{\partial u_N}{\partial t} \Big|_{t=0}$ вида (5) при подстановке в

(1) приводят к соотношению:

$$\frac{\partial^2}{\partial t^2} \left(\sum_{m=1}^{N-1} C_m(t) \phi_m(\omega x) \right) + \frac{\mu}{t} \frac{\partial}{\partial t} \left(\sum_{m=1}^{N-1} C_m(t) \phi_m(\omega x) \right) = \frac{\partial^2}{\partial x^2} \left(\sum_{m=1}^{N-1} C_m(t) \phi_m(\omega x) \right).$$

Меняя очерёдность операции дифференцирования и суммирования ряда получим:

$$\sum_{m=1}^{N-1} \frac{\partial^2}{\partial t^2} (C_m(t)) \phi_m(\omega x) + \frac{\mu}{t} \sum_{m=1}^{N-1} \frac{\partial}{\partial t} (C_m(t)) \phi_m(\omega x) = \sum_{m=1}^{N-1} C_m(t) \frac{\partial^2}{\partial x^2} (\phi_m(\omega x)).$$

Принимая во внимание линейную независимость функций $\phi_m(\omega x)$ и проведя некоторая математическая расчётов, получим:

$$\frac{d^2 C_m(t)}{dt^2} + \frac{\mu}{t} \frac{dC_m(t)}{dt} = -(\omega m)^2 C_m(t). \quad (17)$$

Решение уравнения (17) примет вид (см. [1,2]):

$$C_m(t) = \varphi_m \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(\omega m)^{2k} t^{2k} \Gamma(1+\mu) \Gamma\left(k+1+\frac{\mu}{2}\right)}{k! \Gamma(2k+1+\mu) \Gamma\left(1+\frac{\mu}{2}\right)} + \psi_m \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(\omega m)^{2k} t^{2k} \Gamma(1-\mu) \Gamma\left(k+1-\frac{\mu}{2}\right)}{k! \Gamma(2k+2-\mu) \Gamma\left(1-\frac{\mu}{2}\right)}. \quad (18)$$

После проделанных преобразований и вычислений, с учётом заданных начальных и граничных условий, будет найдена искомая функция:

$$v^{(N)}(x, t) = \sum_{m=1}^{N-1} \varphi_m \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(\omega m)^{2k} t^{2k} \Gamma(1+\mu) \Gamma\left(k+1+\frac{\mu}{2}\right)}{k! \Gamma(2k+1+\mu) \Gamma\left(1+\frac{\mu}{2}\right)} \phi_m(\omega x) + \sum_{m=1}^{N-1} \psi_m \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(\omega m)^{2k} t^{2k} \Gamma(1-\mu) \Gamma\left(k+1-\frac{\mu}{2}\right)}{k! \Gamma(2k+2-\mu) \Gamma\left(1-\frac{\mu}{2}\right)} \phi_m(\omega x). \quad (19)$$

Таким образом, разработанный алгоритм метода регуляризации является точным решением задачи для однородного уравнения ЭПД гиперболического типа.

Следовательно, мы доказали, что в качестве регуляризирующего однопараметрического алгоритма задачи для однородного гиперболического уравнения в частных производных можно использовать приближённое решение вида

(6). В качестве параметра регуляризации выходят N , где $N = N(\delta)$ и при $\delta \rightarrow 0$ $N \rightarrow \infty$.

Литература

1. Джураев, Х.Ш. Модельное представление аналитическое решение задачи Коши для уравнения Эйлера–Пуассона–Дарбу (ЭПД) гиперболической типа / Х.Ш. Джураев, Нодираи Гуфронӣ // Вестник Дангаринского государственного университета. Серия естественных наук. – 2024. – №1(27). – С. 97-110.

2. Джураев, Х.Ш. Модельное представление численного решения краевых задачи Коши для уравнения Эйлера–Пуассона–Дарбу гиперболического / Х.Ш. Джураев, Нодираи Гуфрони // Сборник статей международной научно-теоретической конференции на тему «Развитие новых направлений в науке: современное состояние и перспективы». – Душанбе: «Типография ТНУ», – С. 65-69.

3. Джуразода, Х.Ш. Численные методы решения задачи Коши для уравнения Эйлера–Пуассона–Дарбу / Х.Ш. Джуразода, Нодираи Гуфрони // Сборник 14-ая Международная теплофизическая конференция (ШКОЛА) «Теплофизические исследования и возобновляемая энеоэнергетика» (Душанбе-Тамбов-Казань, 9-10 декабря 2024 г.). – Душанбе-Тамбов-Казань: ТТУ им. М.С. Осими. – 2024. – С. 157-160.

4. Джуразода, Х.Ш. Задача Коши для уравнения Эйлера–Пуассона–Дарбу гиперболического типа на плоскости / Х.Ш. Джуразода, Нодираи Гуфрони // Материалы Международной научно-теоретической конференции «Современные проблемы математики, механики и информатики», посвящённой «Двадцатилетию изучения и развития естественных, точных и математических наук в сфере науки и образования» и 80-летию со дня рождения профессора Боймурода Алиева. (г. Душанбе, 2 апреля 2025 года). – Душанбе: ТНУ, 2025. – С. 42-47.

5. Джуразода, Х.Ш. Модельное представление решение задача Коши для уравнения Эйлера–Пуассона–Дарбу (ЭПД) гиперболического типа на плоскости / Х.Ш. Джуразода, Нодираи Гуфрони // Материалы международной научно-практической конференции на тему «Современные проблемы физики полупроводников и диэлектриков», посвящённой «Двадцатилетию изучения и развития естественных, точных и математических наук в 2020-2040гг» в области науки и образования и «35-летию кафедры физической электроники». – Душанбе: ТНУ. – С. 307-311.

6. Джураев, Х.Ш. Явления переноса энергии и массы в конденсированных средах: математическое моделирование, оптимизация, практические приложения. Монография. / Х.Ш. Джураев. – Душанбе: ЭР-граф. 2021. – 236 с.

7. Ситник С.М. Обобщения неравенств Коши–Буняковского методом средних значений и их приложения // Чернозем. альманах науч. иссл. Сер. Фундам. мат.—2005. – №1. – С. 3-42.

8. Чистяков А.Е., Семенякина А.А. Применение методов интерполяции для восстановления донной поверхности // Известия ЮФУ. Технические науки. – 2013. – №4. – С 21–28.

9. Сухинов А.И., Чистяков А.Е. Параллельная реализация трехмерной модели гидродинамики мелководных водоемов на супервычислительной системе // Вычислительные методы и программирование. – 2012. – Т. 13. – №1. – С. 290-297.

10. Самарский, А.А. Теория разностных схем / А. А. Самарский. – М.: Наука. 1983. – 616 с.

11. Пинкёвич В.Т. О порядке остаточного члена ряда Фурье функций, дифференцируемых в смысле Weyl'a // Изв. АН СССР. Сер. матем. 1940. – Т. 4, – №6. – С. 521–528.

ПЕШНИҲОДИ МОДЕЛИИ ҲАЛЛИ МАСЪАЛАИ АВВАЛА-КАНОРӢ БАРОИ МУОДИЛАИ ЯКЧЕНАИ ГИПЕРБОЛИКИИ ЭРД БА УСУЛИ ТАНЗИМКУНӢ

Мақола ба таҳқиқи аналогҳои дискретии оператори Бессел барои муодилаи гиперболикӣ дар ҳосилаҳои хусусии тартиботи баландтари дақиқ, ки ба усули танзимкунӣ асос ёфтаанд, бахшида шудааст. Мақсади асосии ин кор омӯзиши дақиқии ҳалли муодилаи гиперболикӣ бо оператори Бессел вобаста ба шумораи гиреҳҳо дар як қатор, ки барои тасвири объекти таҳқиқот зарур аст, мебошад. Мувофиқи мақсад вазифаҳои зерин ҳал карда шуданд: баҳодихии ҳалли дақиқ ва тақрибӣ; баҳодихии хатогӣ вобаста ба шумораи гиреҳҳо дар сатр.

Калидвожаҳо: масъалаи аввала-канорӣ, муодилаи якченаи гиперболикӣ, муодилаи Эрд, усули танзимкунӣ, ҳалли моделӣ, устувории ҳалли масъала, таҳлили математикӣ.

МОДЕЛЬНОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ РЕШЕНИЯ НАЧАЛЬНО-ГРАНИЧНЫЕ ЗАДАЧИ ДЛЯ УРАВНЕНИЯ ЭПД ГИПЕРБОЛИЧЕСКОГО ТИПА В ОДНОМЕРНОМ СЛУЧАЕ НА ОСНОВЕ МЕТОДА РЕГУЛЯРИЗАЦИИ

Работа посвящена изучению дискретных аналогов оператора Бесселя гиперболического уравнения в частных производных переноса порядков точности на основе метода регуляризации. Основной целью данной работы является исследование точности решения гиперболического уравнения с оператором Бесселя, в зависимости от количества узлов ряда, необходимых для описания объекта изучения. В соответствии с поставленной целью решены следующие задачи: выполнена оценка решения точных и приближенных; оценки погрешности в зависимости от количества узлов ряда. В работе

обоснована целесообразность перехода к схемам повышенного порядка точности при решении гиперболического уравнения с оператором Бесселя.

Ключевые слова: начально-краевая задача, одномерное гиперболическое уравнение, уравнение Эрда, метод регулирования, модельное решение, устойчивость решения, математический анализ.

A MODEL REPRESENTATION OF THE SOLUTION OF THE INITIAL BOUNDARY VALUE PROBLEM FOR THE HYPERBOLIC EPD EQUATION IN THE ONE-DIMENSIONAL CASE BASED ON THE REGULARIZATION METHOD

The paper is devoted to the study of discrete analogues of the Bessel operator of a hyperbolic partial differential equation of higher orders of accuracy based on the regularization method. The main purpose of this work is to study the accuracy of solving a hyperbolic equation with the Bessel operator, depending on the number of nodes in the series required to describe the object of study. In accordance with the goal, the following tasks were solved: an assessment of the solution of accurate and approximate solutions was performed; error estimates depending on the number of nodes in the row. The paper substantiates the expediency of switching to schemes of a higher order of accuracy when solving a hyperbolic equation with the Bessel operator.

Keywords: initial-boundary value problem, one-dimensional hyperbolic equation, Erd equation, regulation method, model solution, solution stability, mathematical analysis.

Маълумот дар бораи муаллифон: **Ҷӯразода Хайруллоҳ Шароф** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои физикаю математика, профессори кафедраи мошинҳои ҳисоббарор, системаҳо ва шабакаҳо. **Суроға:** 734025, Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **Телефон:** (+992) 917-30-70-60. **E-mail:** hayrullo_58@mail.ru.

Нодирай Гуфронӣ - докторанти PhD-и Маркази илмии Хуҷанди Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. **Суроға:** 735777, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хуҷанд, кӯчаи Сирдарё, 26. **Телефон:** (9923422) 5-78-16. **E-mail:** barotimurodjon@gmail.com

Сведение об авторах: **Джуразода Хайруллоҳ Шароф** – Таджикский национальный университет, доктор физико-математических наук, профессор кафедры вычислительных машин, систем и сетей. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. **Телефон:** (+992) 917-30-70-60. **E-mail:** hayrullo_58@mail.ru.

Нодирай Гуфрони - Худжандский научный центр НАН Республики Таджикистан. **Адрес:** 735777, Республика Таджикистан, докторант PhD г.Худжанд, ул. Сирдарё, 26. **Телефон:** (9923422) 5-78-16. **E-mail:** barotimurodjon@gmail.com

Information about the authors: **Jurazoda Khayrulloh Sharof** – Tajik National University, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Head of the Department of Computing Machines, Systems and Networks. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. **Phone:** (+992) 917-30-70-60. **E-mail:** hayrullo_58@mail.ru.

Nodirai Gufroni – Khujand research Center of the National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan. **Address:** 735777, Khujand city, Republic of Tajikistan, 26, Sirdaryo Street. **Phone:** (9923422) 5-78-16. **E-mail:** barotimurodjon@gmail.com

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

ЭЛЕМЕНТҲОИ МОДЕЛСОЗИИ МАТЕМАТИКИИ КОМПЮТЕРӢ ҲАМЧУН УСУЛИ ТАҲҚИҚОТ ДАР РАВАНДИ ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲОИ ТАЪЛИМИИ ГЕОМЕТРИЯ

Ҷӯразода Х.Ш., Восидов Ш.Ю., Шарофиддин Юсуфӣ
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Дар асри XXI моделсозии математикӣ ва компютерӣ ҳамчун илми алоҳида (муस्ताқил) ба расмият шинохта шудааст. Методикаи татбиқи моделсозии математикӣ ва компютерӣ дар амалия муҳим аст. Аз ҷумлаи татбиқи дар ҳалли масъалаҳои геометрӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ривочу равнақ ёфта, барои гирифтани донишҳои илмӣ донишҷӯёну мутахассисони оянда мусоидат мекунад [1, с. 466].

Моделсозӣ ба маънои васеъ фаҳмидани раванди сохтан, омӯхтан ва такмил додани моделҳо, истифодаи онҳо дар таҳқиқоти илмӣ (назариявӣ ва таҷрибавӣ),

истифодаи моделҳо бевосита дар равандҳои банақшагирӣ, идоракунӣ, оптималикунӣ, пешгӯӣ, назорат ва ғайра маъмул аст [2, с. 17].

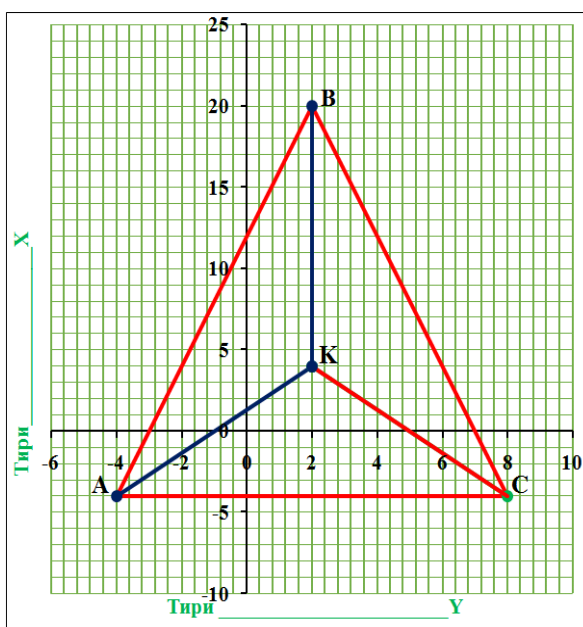
Элементҳои моделсозии математикии компютерӣ ҳамчун усули таҳқиқот аз давраҳои қадим арзи вуҷуд дошт. Ҳатто ҳамин нуқтаи назарро қайд кардан ҷоиз аст, ки аз аввали пайдоиши илмҳои математика ва геометрия элементҳои моделсозии математикӣ ба таври васеъ истифода бурда мешуданд. Чунин раванди моделсозии математикӣ ба муҳаққиқон, олимон, муҳандисон, омӯзгорон ва дар ниҳоят ба донишҷӯён имконияти бештареро фароҳам меоварад, ки равандҳои ҳалли масъалаҳои таълимӣ ва объектҳои мураккаби гуногуни табиӣ ба воситаи абстраксия ва шаклҳои математикӣ таҳлил ва баррасӣ карда шаванд.

Омӯзиши нақши моделсозии математикӣ дар раванди ҳалли масъалаҳои геометрӣ ва такмилдиҳии системаи масъалаҳои геометрӣ дар раванди таълим бо истифода аз китобҳои дарсӣ ва адабиётҳои имконияд медиҳанд, ки тамоюлҳои амалии таълими геометрия дар муассисаҳои таҳсилоти олиӣ касбӣ васеъ гардонида шаванд. Бомувафақият тасвир карда тавонистани натиҷаҳои ҳалли масъалаҳои геометрӣ бо истифода аз усулҳои моделсозӣ барои омӯзгорони оянда шароити фунтаменталии геометриво пешниҳод карда метавонад. Яъне, агар истифодабаранда модели математикии масъалаи таълимии геометриво бо истифода аз усулҳои моделсозӣ шакли (фигураи) геометрии онро дар асоси масъалаи додашуда тасвир карда тавонад, он гоҳ ин амал ба ташаккул додани донишҳои интеллектуалии (зеҳнии) шахс ва рушди фикрии эҷодии он мусоидат менамояд [4, с. 463].

Масъалаеро баррасӣ менамоем, ки он масъалаи оддии геометрӣ аст: Дар секунҷаи баробарпахлуи ABC тавассути ақсои пойгоҳи AC хатҳои рост кашида мешаванд, ки бо пойгоҳи кунҷҳои баробарро ташкил медиҳанд ва дар нуқтаи K бурида мешаванд. Иббот кунед, ки секунҷаҳои ABK ва CBK баробаранд.

Алгоритми ҳалли масъала. Аз шартҳои масъала истифода намуда алгоритмро тартиб медиҳем:

1. Секунҷаи ABC баробарпахлу аст (мувофиқи шартҳои додаҳо);
2. Секунҷаи KAC секунҷаи баробарпахлу аст (мувофиқи шартҳои, расми 2.10);
3. Иббот кардан лозим аст, ки секунҷаҳои ABK ва CBK баробар мебошанд.

Расми 1. Секунҷаи баробарпахлу ва баробарии ду секунҷаи ба он часпида.

Саволи асосӣ ба миён меояд: Банди сеюми алгоритмро бояд исбот кунем. Барои ин мо бояд чи гуна амалиётро иҷро намоем?

Аз се банди алгоритм маълум аст, ки мо бояд яке аз аломатҳои баробарии секунҷаҳоро татбиқ кунем, Аз се тарафи секунҷа якеашро интихоб намуда, иҷрои алгоритмро давом медиҳем:

4. Аз баробарпаҳлуии секунҷа мебарояд, ки $AB = CB$ аст;

5. Тарафи BK -и секунҷа тарафи умумии секунҷаҳои ABK ва CBK мебошад, ки ин аломати якум ва дууми баробарии секунҷаҳоро ифода мекунад. Хуб мебуд исбот намоем, ки тарафҳои AK ва CK баробаранд.

6. Секунҷаи AKC баробарпаҳлу, чунки $AK=CK$ аст;

7. $AK = KC$ мебошад, ки он аз банди 5-уми алгоритм мебарояд;

8. Аз бандҳои 4 - 6 алгоритм маълум мегардад, ки аломати сеюми баробарии секунҷаҳо иҷро мешавад, яъне секунҷаи ABK баробар аст ба секунҷаи $СКВ$.

Нуқтаҳои секунҷаҳои ABC , AKC , ABK ва $СКВ$ дар чунин шакл дода шудаанд:

ABC : $A(-4, -4)$, $B(2, 20)$, $C(8, -4)$.

AKC : $A(-4, -4)$, $K(2, 4)$, $C(8, -4)$.

Хати аз нуқтаи K ба нуқтаи B тасвиркардашуда: $K(2, 4)$, $B(2, 20)$.

ABK : $A(-4, -4)$, $B(2, 20)$, $K(2, 4)$.

$СКВ$: $C(8, -4)$, $K(2, 4)$, $B(2, 20)$.

Сараввал масоҳати секунҷаи ABC -ро муайян менамоем. Барои муайян намудани масоҳати секунҷаи ABC -и дарҷгардида аз формулаи $S = \frac{1}{2} |(x_1 - x_3)(y_2 - y_3) - (x_2 - x_3)(y_1 - y_3)|$ истифода намуда, ҳосил мекунем:

$$\begin{cases} x_1 = -4, \\ y_1 = -4. \end{cases} \begin{cases} x_2 = 2, \\ y_2 = 20. \end{cases} \begin{cases} x_3 = 8, \\ y_3 = -4. \end{cases}$$

$$S_{ABC} = \frac{1}{2} |(-4 - 8) * (20 - (-4)) - (2 - 8) * (-4 - (-4))| = 144.$$

Масоҳати секунҷаи ABC -и додашуда ба 144 см^2 баробар аст.

Масоҳати секунҷаи AKC -ро муайян менамоем. Барои муайян намудани масоҳати секунҷаи AKC -и дарҷгардида аз формулаи масоҳати секунҷаи дар боло қайдшуда истифода намуда, ҳосил мекунем:

$$S_{AKC} = \frac{1}{2} |(-4 - 8) * (4 - (-4)) - (2 - 8) * (-4 - (-4))| = 48.$$

Масоҳати секунҷаи AKC -и додашуда ба 48 см^2 баробар аст.

Масоҳати секунҷаи ABK -ро муайян менамоем. Барои муайян намудани масоҳати секунҷаи ABK -и боз аз формулаи масоҳати секунҷа истифода менамоем:

$$S_{ABK} = \frac{1}{2} |(-4 - 2) * (20 - 4) - (2 - 2) * (-4 - 4)| = 48.$$

Масоҳати секунҷаи ABK -и додашуда ба 48 см^2 баробар аст.

Акнун масоҳати секунҷаи $СКВ$ -ро муайян менамоем. Барои муайян намудани масоҳати секунҷаи $СКВ$ -и боз аз формулаи масоҳати секунҷа истифода мебарем, Дар натиҷа пайдо мекунем, ки масоҳати секунҷаи $СКВ$ -и додашуда ба 48 см^2 баробар аст.

Аз расми расми 1 ва ҳисоби масоҳатҳои секунҷаҳо маълум гашт, ки секунҷаи ABK ба секунҷаи $СКВ$ баробар мебошанд.

Аз курси геометрия маълум аст, ки секунҷаҳои баробар тарафҳои баробаранд ва масоҳатҳои баробарро доранд. Дар ин ҷо ҳамин нуқтаи назарро қайд карда бомаврид аст, ки секунҷаи ABK , секунҷаи $СКВ$ ва секунҷаи AKC масоҳатҳои баробар доранд.

Масоҳати секунҷаи ABC -и додашуда ба 144 см^2 баробар аст. Ин секунҷа ба се секунҷаи баробар тақсим карда шавад, пас масоҳатро низ ба се қисми баробар бояд тақсим кард. Ин маънои онро дорад, ки масоҳати $\triangle ABC$ баробар аст ба суммаи масоҳатҳои $\triangle ABK$, $\triangle СКВ$ ва $\triangle AKC$, яъне $144 \text{ см}^2 = 48 \text{ см}^2 + 48 \text{ см}^2 + 48 \text{ см}^2$.

Акнун дарози тарафҳои секунҷахоро муайян менамоем ва нишон медиҳем, ки дарозии тарафҳои секунҷаҳо баробаранд ё не.

а) Дарозии порчаи АВ-ро муайян менамоем. Барои дарозии порчаи (хати ростии байни ду нукта) АВ-ро муайян намудан аз формулаи масофа байни ду нукта дар ҳамвори истифода мебарем:

$$AB = \sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2}$$

Нуктаҳои А(-4,-4) ва В(2,20) дар чунин шакл дода шудаанд, пас $\begin{cases} x_1 = -4, \\ y_1 = -4. \end{cases} \begin{cases} x_2 = 2, \\ y_2 = 20 \end{cases}$

мебошанд. Мувофиқи формулаи боло, дарозии порчаи АВ ба 24.7386 баробар аст. Пас ҷавоб: $AB = 24.7386$.

б) Дарозии порчаи ВС-ро муайян менамоем. Барои дарозии порчаи (хати ростии байни ду нукта) ВС-ро муайян намудан боз аз формулаи масофа байни ду нукта дар ҳамвори истифода мебарем. Нуктаҳои В(2,20) ва С(6,-4) дода шудаанд, пас масофаи дарозии порчаи ВС ба 24.7386 баробар аст. Аз ин ҷо ҷавоб: $BC = 24.7386$ мебошад.

Натиҷаҳои ҳисоббарорӣ нишон медиҳад, ки дар ҳақиқат дарозии порчаи АВ ба дарозии порчаи ВС баробар аст.

в) Дарозии порчаи АС-ро муайян менамоем. Барои дарозии порчаи (хати ростии байни ду нукта) АС-ро муайян намудан амалиёти дар боло иҷрошударо такрор намуда, дарозии порчаи АС-ро ҳисоб мекунем, ки ба 12 баробар аст.

г) Дарозии порчаи АК-ро муайян менамоем, ки он $AK = 10$ аст.

д) Дарозии порчаи СК-ро муайян менамоем ва натиҷа $CK = 10$ мебошад.

Натиҷаҳои бадастовардашуда баробар будани дарозии порчаҳои АК ва СК-ро тасдиқ менамоем.

е) Дарозии порчаи ВК-ро муайян менамоем. Натиҷаи ҳисоббарори нишон медиҳад, ки дарозии порчаи ВК ба 16 баробар мебошад.

Ҳамаи ҳисоббарориҳо нишон медиҳад, ки ҳосили ҷамъи дарозии тарафҳои секунҷаи АВК ба ҳосили ҷамъи дарозии тарафҳои секунҷаи ВСК баробар мебошанд. Дар ҳақиқат, дарозии тарафҳои секунҷаи АВК чунин аст: $AB = \sqrt{612} = 24.7386$; $BC = 16$; $AK = 10$.

Суммаи дарозии тарафҳои (периметри) секунҷаҳо бо чунин формула ҳисоб карда мешавад: $P = a + b + c$ ё $P = AB + BC + AK$. Пас периметри $\triangle AVK$ ба $P = 24,7386 + 16 + 10 = 50,7386$ баробар мебошад.

Айнан ҳамин тавр дарозии тарафҳои секунҷаи ВСК -ро ҳисоб менамоем, ки ба $BC = \sqrt{612} = 24.7386$; $CK = \sqrt{256} = 16$; $SK = \sqrt{100} = 10$ мувофиқат доранд. Периметри ин секунҷа бошад, $P = 24,7386 + 16 + 10 = 50,7386$ мебошад. Аз натиҷаи суммаи дарозии тарафҳои секунҷаи АВК ва суммаи дарозии тарафҳои секунҷаи ВСК маълум мешавад, ки онҳо баробар мебошанд.

Акнун нимпериметри секунҷахоро ҳисоб мекунем, ки он бо чунин формула ҳисоб карда мешавад: $S = \frac{P}{2} = \frac{a + b + c}{2}$. Нимпериметр ин маънои нима аз суммаи тамоми дарозии тарафҳои секунҷаи додашуда мебошад. Гуфтан бомаврид аст, ки нимпериметр ин периметр тақсими ду мебошад.

Периметри секунҷаҳои баррасишаванда дорои чунин қиматҳои яхела мебошанд:

$P = 50,7386$. Пас нимпериметр ин $\frac{P}{2} = \frac{a + b + c}{2} = \frac{50,7386}{2} = 25,3693$ мебошад.

Аз ин ҷо хулоса баровардан мумкин аст, ки нимпериметри секунҷаи АВК ва нимпериметри секунҷаи ВСК баробар мебошанд.

Хулоса, гуфтан мумкин аст, ки секунҷаҳои баробар тарафҳои баробар, кунҷҳои баробар, масоҳатҳои баробар, суммаи дарозии тарафҳои (периметрҳои) баробар ва нимпериметрҳои баробар доранд.

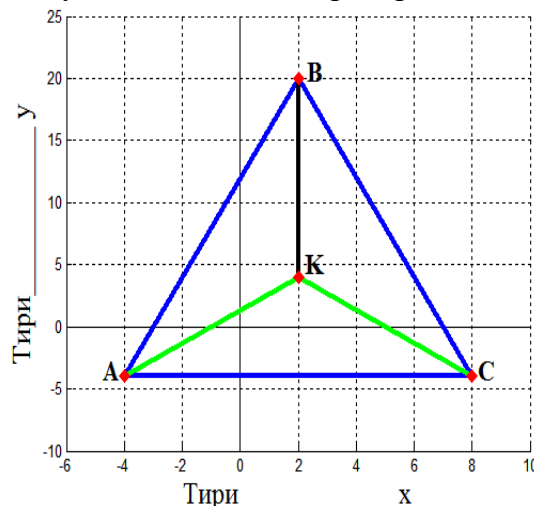
Яке аз масъалаҳои муҳимтарин дар раванди таҳсил дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ин баланд бардоштани қобилияти зеҳнӣ ва рушди корҳои эҷодии донишҷӯён дар ин ё он фанни таҳассусӣ мебошад. Барои равияи ихтисосҳои физикаю математика ва техника ҳамаи фанҳои таҳассусии омӯхташаванда ба ин ё он дараҷа, аз он ҷумла моделсозии математикӣ ва компютери халли масъалаҳои геометрӣ барои баланд бардоштани қобилияти зеҳнӣ ва рушди корҳои эҷодии донишҷӯён саҳми муайяни худро доранд [5, с. 469].

Як объект метавонад соҳиби маҷмӯи амсилаҳо (маделҳо) бошад ва объектҳои гуногун метавонанд ба воситаи як амсила (модел) тасвир карда шаванд [3, с. 51]. Модели компютери масъаларо меорем.

%Алгоритми иҷрои тасвири графикӣ, ки муайян намудани нуқтаи бурриши муодилаҳои ҳатҳои ростро нишон медиҳад, чунин пешниҳод менамоем:

```
Line([-6,0;10,0],[0,-10;0,25],'LineWidth',0.25,'Color','k');
grid on; hold on; plot([-4, 2], [-4, 20], '-', 'LineWidth', 3, 'Color','b');
hold on; plot([2, 8], [20,-4], '-', 'LineWidth', 3, 'Color','b');
hold on; plot([-4, 8], [-4,-4], '-', 'LineWidth', 3, 'Color','b');
hold on; plot([-4, 2], [-4,4], '-', 'LineWidth', 3, 'Color','g');
hold on; plot([2, 8], [4,-4], '-', 'LineWidth', 3, 'Color','g');
hold on; plot([2, 2], [20, 4], '-', 'LineWidth', 3.36, 'Color','k');
hold on; x1=-4; y1=-4; plot(x1,y1,'*', 'LineWidth', 2.5, 'Color','r')
hold on; x2=2; y2=20; plot(x2,y2,'*', 'LineWidth', 2.5, 'Color','r')
hold on; x3=8; y3=-4; plot(x3,y3,'*', 'LineWidth', 2.5, 'Color','r')
hold on; x4=2; y4=4; plot(x4,y4,'*', 'LineWidth', 2.5, 'Color','r')
hold on; M1=text(-4.72,-3.55,'\bf{A}', 'Rotation',0, 'FontName', 'Times New Roman',
'fontSize',16,'Color','k');
hold on; M1=text(2.31,20.55,'\bf{B}', 'Rotation',0, 'FontName', 'Times New Roman',
'fontSize',16,'Color','k');
hold on; M1=text(8.22,-3.55,'\bf{C}', 'Rotation',0, 'FontName', 'Times New Roman',
'fontSize',16,'Color','k');
hold on; M1=text(2.25,4.98,'\bf{K}', 'Rotation',0, 'FontName', 'Times New Roman',
'fontSize',16,'Color','k');
xlabel('Тири ___ x','fontSize',18,'FontName','Times New Roman', 'Color','k');
ylabel('Тири ___ y','fontSize',18,'FontName','Times New Roman', 'Color','k');
```

Натиҷаи коркарди ин алгоритми барнома тасвири графикӣ расми 2 ва муайян намудани нуқтаҳои буриши муодилаҳои ҳатҳои ростро пешниҳод менамояд.

Расми 2. Секунҷаи баробарпахлу ва баробарии ду секунҷаи ба он часпида.

Адабиёт

1. Шарофиддин Юсуфӣ. Амалигардони шакл ва методҳои моделсозии математикии компютерӣ дар раванди ҳалли масъалаҳои таълимии геометрӣ [Матн] / Ю. Шарофиддин // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзуи «Татбиқи технологияҳои муосири рақамӣ ва алгоритмҳои зеҳни сунъӣ дар таҳсил, илм ва истеҳсолот» баҳшида ба эълон гардидани солҳои 2025-2030 «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» ва «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф». 2025. – С. 466-469.
2. Ҷӯразода Х.Ш. Моделсозӣ. – Душанбе: Хирадмандон, 2025. – 192 с.
3. Ф.С. Комилов, Т Розӣ (Шарипов), С.Ҳ. Мирзоев, И.Л. Қосимов, З.Ф. Раҳмонов. Технологияи иттилоотӣ. Китоби дарсӣ барои синфи 11. – Душанбе: Ганҷ, 2014. – 280 с.
4. Шарофиддин Юсуфӣ. Нақши моделсозии математикӣ дар раванди ҳалли масъалаҳои геометрӣ [Матн] / Ю. Шарофиддин // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзуи «Татбиқи технологияҳои муосири рақамӣ ва алгоритмҳои зеҳни сунъӣ дар таҳсил, илм ва истеҳсолот» баҳшида ба эълон гардидани солҳои 2025-2030 «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» ва «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» 19 декабри соли 2025. – С.463 - 466.
5. Шарофиддин Юсуфӣ. Моделсозии математикии компютерӣ асоси ташаккул додани тафаккури геометрӣ ва фаъолияти эҷодии донишҷӯён дар раванди ҳалли масъалаҳои таълимии геометрӣ [Матн] / Ю. Шарофиддин // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзуи «Татбиқи технологияҳои муосири рақамӣ ва алгоритмҳои зеҳни сунъӣ дар таҳсил, илм ва истеҳсолот» баҳшида ба эълон гардидани солҳои 2025-2030 «Солҳои рушди иқтисоди рақамӣ ва инноватсия» ва «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» 19 декабри соли 2025. – С.469 - 473.

ЭЛЕМЕНТҲОИ МОДЕЛСОЗИИ МАТЕМАТИКИИ КОМПЮТЕРӢ ҲАМЧУН УСУЛИ ТАҲҚИҚОТ ДАР РАВАНДИ ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲОИ ТАЪЛИМИИ ГЕОМЕТРИЯ

Дар мақолаи додашуда элементҳои моделсозии математикии компютерӣ ҳамчун усули таҳқиқот дар раванди ҳалли масъалаҳои таълимии геометрия баррасӣ гардидааст, ки ҳамчун таҳқиқоти илмӣ дар раванди ҳалли масъалаҳои таълимии математика ва геометрия дар муассисаҳои таҳсилоти олии истифода кардан ҷоиз аст. Элементҳои моделсозии математикии компютерӣ ҳамчун усули таҳқиқот барои ҳалли масъалаҳои таълимӣ ва илмӣ дар самтҳои фанҳои табиӣ-риёзӣ ва ғайраҳо ба таври васеъ истифода бурда шуда нақши калидиро иҷро менамоянд. Натиҷагирӣ, ки дар ин мақола ба анҷом расонида шудааст дар муҳити барномаи MATLAB амалӣ гардидааст ва бо намуди алгоритм пешниҳод гардидааст.

Калидвожаҳо: модел, моделсозӣ, компютер, муодила, формула, масъала, секунҷа, алгоритм, элементи моделсозии математикӣ, масоҳат.

ЭЛЕМЕНТЫ КОМПЬЮТЕРНОГО МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ МЕТОД ПРИ РЕШЕНИИ УЧЕБНЫХ ЗАДАЧ ПО ГЕОМЕТРИИ

В данной статье рассматриваются элементы компьютерного математического моделирования как метода исследования в процессе решения учебных задач по геометрии, который может быть использован в качестве научного исследования в процессе решения учебных задач по математике и геометрии в высших учебных заведениях. Ключевую роль играют элементы компьютерного математического моделирования, как метода исследования, широко используемого для решения образовательных и научных задач в области естественных наук, математики и т.д. Результаты, полученные в данной статье, были реализованы в среде MATLAB и представлены в виде алгоритма.

Ключевые слова: модель, моделирование, компьютер, уравнение, формула, задача, треугольник, алгоритм, элемент математического моделирования, площадь.

ELEMENTS OF COMPUTER MATHEMATICAL MODELING AS A RESEARCH METHOD IN SOLVING EDUCATIONAL PROBLEMS IN GEOMETRY

This article discusses the elements of computer mathematical modeling as a research method in the process of solving educational problems in geometry, which can be used as a scientific study in the process of solving educational problems in mathematics and geometry in higher education institutions. The elements of computer mathematical modeling, as a research method, widely used to solve educational and scientific problems in the field of natural sciences and mathematics, etc., play a key role. The results obtained in this article were implemented in the MATLAB environment and presented as an algorithm.

Keywords: model, modeling, computer, equation, formula, problem, triangle, algorithm, element of mathematical modeling, area.

Маълумот оид ба муаллиф: Ҷӯразода Хайруллоҳ Шароф – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои физика ва математика, профессори кафедраи мошинҳои ҳисоббарор, системаҳо ва шабакаҳо. **Суроға:** 734025, Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: (+992) 917-30-70-60. **E-mail:** hayrullo_58@mail.ru

Восидов Шамсиддин Юсуфович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, н.и.п., муаллими калони кафедраи “Мошинҳои ҳисоббарор, системаҳо ва шабакаҳо”. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **Телефон:** +992 917 23 29 18. **E-mail:** shamsiddinnnn@mail.ru.

Шарофиддин Юсуфӣ – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, ассистенти кафедраи методикаи таълими математика. **Суроға:** 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Бохтар, хиёбони Айнӣ, 67. **Телефон:** +992 919127413. **E-mail:** sharofiddinnnn@mail.ru

Сведения об авторах: Джуразода Хайруллох Шароф – Таджикский национальный университет, доктор физико-математических наук, профессор кафедры вычислительных машин, систем и сетей. **Адрес:** 734025, г. Душанбе. Республика Таджикистан, проспект. Рудаки, 17. **Телефон:** (+992) 917-30-70-60. **E-mail:** hayrullo_58@mail.ru

Восидов Шамсиддин Юсуфович – Таджикский национальный университет, к.п.н., старший преподаватель кафедры вычислительные машины, системы и сети. **Адрес:** Республика Таджикистан, 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. **Телефон:** +992 917 23 29 18. **E-mail:** shamsiddinnnn@mail.ru.

Шарофиддин Юсуфи – Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, ассистент кафедры методики преподавания математики (МПМ). **Адрес:** 735140, Республика Таджикистан, г. Бохтар, пр. Айнӣ, 67. **Телефон:** +992 919127413. **E-mail:** sharofiddinnnn@mail.ru.

Information about the authors: Dzhurazoda Khayrulloh Sharof – Tajik National University, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor at the Department of Computing Machines, Systems and Networks Address: 734025, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. **Phone:** (+992) 917-30-70-60. **Email:** hayrullo_58@mail.ru

Vosidov Shamsiddin Yusufovich - Tajik National University, Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer at the Department of Computing Machines, Systems and Networks. **Address:** 17 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan. **Phone:** +992 917 23 29 18. **E-mail:** shamsiddinnnn@mail.ru

Sharofiddin Yusufi - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, assistant of the department of methods of teaching mathematics (MPM). **Address:** 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar, prospect. Aini67. **Phone:** +992 919 12 74 13. **E-mail:** sharofiddinnnn@mail.ru.

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

ПРИМЕНЕНИЕ УРАВНЕНИЯ РИККАТИ ПРИ РЕШЕНИИ НЕКОТОРЫХ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ

Бобоёров Ш.К., Мирзоабдугафуров К.И.

Таджикский национальный университет

Рассмотрим следующее дифференциальное уравнение

$$z' - z^2 + (x^2 + 4x + 1)z = 2x^3 + 5x^2 + 2x + 2. \quad (1)$$

Актуальность. Разложение дифференциального оператора второго порядка на простейший вид облегчает решение обыкновенных дифференциальных уравнений второго порядка с правой части и без правой части.

Трудность таких задач, заключается в том, что необходимо решить при этом уравнение Риккати. Как известно из теории дифференциальных уравнений, уравнение Риккати не решается в общем случае.

Цель исследования. Нахождение общего решения уравнения вида (1).

Результаты исследования и их обсуждение. Решение уравнения (1) будем искать в виде

$$z(x) = \alpha \cdot x + \beta. \quad (2)$$

Подставим значение $z(x)$ из (2) в (1):

$$(\alpha x + \beta)' - (\alpha x + \beta)^2 + (x^2 + 4x + 1)(\alpha x + \beta) = 2x^3 + 5x^2 + 2x + 2. \quad (3)$$

Раскрыв скобки и проводя упрощения, получим

$$\begin{aligned} \alpha x^3 + (-\alpha^2 + 4\alpha + \beta)x^2 + (-2\alpha\beta + \alpha + 4\beta)x + (\alpha + \beta - \beta^2) &= \\ &= 2x^3 + 5x^2 + 2x + 2. \end{aligned} \quad (4)$$

Приравнявая коэффициенты при одинаковых степенях x , получим переопределенную систему уравнений относительно α и β

$$\begin{cases} \alpha = 2, \\ -\alpha^2 + 4\alpha + \beta = 5, \\ 2\alpha\beta + \alpha + 4\beta = 2, \\ \alpha + \beta - \beta^2 = 2. \end{cases} \quad (5)$$

Из первых двух уравнений системы (5) получим: $\alpha = 2$, $\beta = 1$, которые удовлетворяют двум следующим уравнениям этой системы. Найденные значения определяют одно решение уравнения (1):

$$z = 2x + 1. \quad (6)$$

Учитывая найденное решение (6), исходное уравнение Риккати можно привести к уравнению Бернулли. Действительно, полагая $z_1 = 2x_1 + 1$, общее решение уравнения (1) будем искать в виде:

$$z = z_1 + z_2. \quad (7)$$

Подставим выражение (7) в уравнение (1):

$$\begin{aligned} z_2' - 2 \cdot (2x + 1)z_2 - z_2^2 + z_2(x^2 + 4x + 1) &= 0, \\ z_2' - 4xz_2 - 2z_2 - z_2^2 + z_2 + x^2z_2 + 4xz_2 &= 0, \\ z_2' - z_2 - z_2^2 + x^2z_2 &= 0, \\ \frac{z_2'}{z_2^2} - \frac{1}{z_2} - 1 + \frac{x^2}{z_2} &= 0. \end{aligned}$$

Используем обозначение:

$$u = \frac{1}{z_2}.$$

Тогда $\frac{z_2'}{z_2^2} = \frac{-du}{dx}$ и, следовательно, получим линейное уравнение первого порядка

$$\frac{-du}{dx} + u \cdot (x^2 - 1) - 1 = 0. \quad (8)$$

Решением соответствующего однородного уравнения:

$$\frac{du}{dx} - u(x^2 - 1) = 0 \quad (9)$$

является:

$$u = ce^{\frac{1}{3}x^3 - x}. \quad (10)$$

Считая в (10) произвольную постоянную новой неизвестной функцией: $c = c(x)$ и подставляя (8), будем иметь

$$c'(x)e^{\frac{1}{3}x^3 - x} + (x^2 - 1)e^{\frac{1}{3}x^3 - x}c(x) - (x^2 - 1)e^{\frac{1}{3}x^3 - x}c(x) + 1 = 0$$

или

$$c'(x)e^{\frac{1}{3}x^3 - x} = -1.$$

Отсюда

$$u = e^{\frac{1}{3}x^3 - x} \left(\int e^{x - \frac{1}{3}x^3} dx + c_1 \right).$$

Так как $u = 1/z_2$, то

$$z_2 = \frac{1}{u} = \frac{e^{x - \frac{1}{3}x^3}}{\int e^{\frac{1}{3}x^3 - x} dx + c_1}.$$

Таким образом, верна следующая теорема.

Теорема: Общим решением уравнения (1), является

$$z(x) = 2x + 1 + \frac{e^{x - \frac{1}{3}x^3}}{\int e^{\frac{1}{3}x^3 - x} dx + c_1}.$$

Выводы: В развитии теории дифференциальных уравнений уравнение Риккати является объектом многочисленных исследований. При численном решении линейных краевых задач с многоточечными граничными условиями используются решения уравнения Риккати. Полученные методы решения, применяются в аэрогидродинамике, атомной технике, при расчетах линий электропередач.

Методы указанной в данной статье также можно использовать для поиска решений других дифференциальных уравнений похожих в уравнение (1).

Литература

1. Агафонов С.А. Дифференциальные уравнения: под редакцией проф. В.С. Зарубина и проф. А.П. Крищенко /С.А. Агафонов, А.Д. Герман, Т.В. Муратова. – М.: Изд. МГТУ имени Н.Э. Баумана. 2004. – 348 с.
2. Кузнецов Д.С. Специальные функции: учеб. пособие для студентов / Д.С. Кузнецов. – М.: Высшая школа. 1962. – 249 с.
3. Ватсон Г.Н. Теория Бесселевых функций: часть 1. – М.: ИЛ. 1949. – 799 с.
4. Амелькин В.В. Дифференциальные уравнения в приложениях. – М.: Наука. 1987. – 161 с.
5. Васильева А.Б. Дифференциальные и интегральные уравнения, вариационное исчисление в примерах и задачах. – М.: Физматлит. 2003.–432 с.
6. Арнольд В.И. Обыкновенные дифференциальные уравнения. – Ижевск: Ижевская республиканская типография. 2000. – 368 с.

ПРИМЕНЕНИЕ УРАВНЕНИЯ РИККАТИ ПРИ РЕШЕНИИ НЕКОТОРЫХ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ

В развитии теории дифференциальных уравнений уравнение Риккати является объектом многочисленных исследований. При численном решении линейных краевых задач с многоточечными граничными условиями используются решения уравнения Риккати. Полученные методы решения, применяются в аэрогидродинамике, атомной технике, при расчетах линий электропередач.

Ключевые слова: линейное дифференциальное уравнение, уравнение Риккати, операторы, общее решение.

КОРБУРДИ МУОДИЛАИ РИККАТИ ДАР ҲАЛЛИ БАЪЗЕ МУОДИЛАҶОИ ДИФФЕРЕНСИАЛӢ

Дар инкишофи назарияи муодилаҳои дифференсиалӣ муодилаи Риккати объекти асосии тадқиқотҳо мебошад. Ҳангоми ҳалли ададии масъалаҳои канорӣ хаттӣ бо додашудани шартҳои канорӣ, ки он бе ҳал намудани муодилаи Риккати ба даст намеояд, усуле ҳосил мешавад, ки он дар аэрогидродинамика, техникаи атомӣ ва ҳангоми ҳисоби хати электрғузaronӣ татбиқ мешавад.

Калидвожа: муодилаҳои дифференсиалии хаттӣ, муодилаи Риккати, операторҳо, ҳалли умумӣ.

APPLICATION OF THE RICCATI EQUATION TO THE SOLUTION OF SOME DIFFERENTIAL EQUATIONS

The Riccati equation is the object of numerous studies in the development of the theory of differential equations. Solutions of the Riccati equation are used in the numerical solution of linear boundary value problems with multipoint boundary conditions. The obtained solution methods are used in aerohydrodynamics, nuclear engineering, and in the calculations of power lines.

Key words: linear differential equation, Riccati equation, operators, general solution.

Маълумот дар бораи муаллифон: Бобоеров Шавкат Кенчаевич – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои физика ва математика, дотсенти кафедраи математикаи олий. Суроға: 734000, ш. Душанбе, ул. Рӯдакӣ 17. E-mail: vovoyorov1972@mail.ru Телефон: (+992) 93-343-63-88.,

Мирзоабдуғафуров Каримҷон Иброҳимҷонович – Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, номзади илмҳои физика ва математика, дотсенти кафедраи иқтисоди рақамӣ ва лагистика. Суроға: 734067, ш. Душанбе, кӯчаи.Нахимова 64/14. E-mail: karimjon2003@mail.ru Телефон: (+992) 93-880-07-70.

Сведения об авторах: Бобоёров Шавкат Кенджаевич – Таджикский национальный университет, кандидат физико-математических наук, доцент кафедры высшей математики. Адрес: 734000, г. Душанбе, ул. Рудаки 17. E-mail: vovoyorov1972@mail.ru Телефон: (+992) 93-343-63-88.

Мирзоабдуғафуров Каримҷон Иброҳимҷонович – Таджикский государственный финансово-экономический университет, доцент кафедры Цифровой экономики и логистики, кандидат физико-математических наук, Адрес: 734067, г. Душанбе, ул.Нахимова 64/14. E-mail: karimjon2003@mail.ru Телефон: (+992) 93-880-07-70.

Information about the authors: Boboerov Shavkat Kenjayeovich – Tajik National University, Candidate of Physico-Mathematical Sciences, Associate Professor of the Department of Higher Mathematics. Address: 17 Rudaki St., Dushanbe, 734000. E-mail: vovoyorov1972@mail.ru Phone: (+992) 93-343-63-88.

Mirzoabdugafurov Karimjon Ibrokhimjonovich – Tajik State University of Finance and Economics, Associate Professor of the Department of Digital Economics and Logistics, Candidate of Physico-Mathematical Sciences, Address: 734067, Dushanbe, Nakhimova str. 64/14. E-mail: karimjon2003@mail.ru Phone: (+992) 93-880-07-70.

Мақола дар редакция ворид шуд: 28.11.2025

Аз тақриз баргашт: 10.12.2025

Ба чоп тавсия шуд: 28.12.2025

**АБСОЛЮТНАЯ СУММИРУЕМОСТЬ ДВОЙНЫХ РЯДОВ ФУРЬЕ В
ТЕРМИНАХ ПОВЕДЕНИЯ КОЭФФИЦИЕНТОВ ФУРЬЕ**

Сафарзода Э. Х.

Институт математики им. А.Джураева НАНТ

Исследование суммирования кратных тригонометрических рядов представляет интерес тем, что при переходе от обычного ряда к кратному ряду возникает множество новых проблем. Подобные вопросы достаточно хорошо изучены.

В исследованиях Барона С.А. [1], Жака И.Е. [2], Жака И.Е. и Тимана М.Ф. [3], Лейндлера Л. [4], Пономаренко Ю.А. и Тимана М.Ф. [5], Пономаренко Ю.А. [6-7], Тимана М.Ф. [8-10] и других достаточно полно изучены вопросы нахождения необходимых и достаточных условий абсолютной суммируемости кратных тригонометрических рядов Фурье периодических функций многих переменных.

В исследованиях Хасанова Ю.Х. [11-13] и Сафарзода Э.Х. [14-15] найден ряд критериев абсолютной сходимости и суммируемости кратных тригонометрических рядов Фурье почти периодических функций.

Определение 1. Пусть двойная последовательность действительных чисел $\{a_{m,n}\}_{m=0,n=0}^{\infty,\infty}$ такова, что степенной ряд

$$\sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} a_{m,n} x^m y^n$$

абсолютно сходится в открытом квадрате $\{(x, y) \in R^2 \mid |x| < 1, |y| < 1\}$.

Скажем, что ряд

$$\sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} a_{m,n}$$

суммируем методом (C, α, β) , $\alpha, \beta > -1$, к числу s , если

$$\lim_{m,n \rightarrow \infty} \sigma_{m,n}^{\alpha,\beta} = s,$$

где

$$\sigma_{m,n}^{\alpha,\beta} = (A_m^\alpha A_n^\beta)^{-1} S_{m,n}^{\alpha,\beta} \quad \text{и} \quad A_k^\gamma = \frac{(\gamma+1)\dots(\gamma+k)}{k!},$$

а числа $S_{m,n}^{\alpha,\beta}$ определяются из формального соотношения

$$\sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} S_{m,n}^{\alpha,\beta} x^m y^n = (1-x)^{-\alpha-1} (1-y)^{-\beta-1} \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} a_{m,n} x^m y^n.$$

Пусть $f(x_1, x_2)$ почти периодическая функция Безиковича, т.е. $f(x_1, x_2) \in B_2^{(2)}$ с рядом Фурье

$$\sum_{n_1, n_2=0}^{\infty} \lambda_{n_1, n_2} [a_{n_1, n_2} \cos n_1 x_1 \cos n_2 x_2 + b_{n_1, n_2} \sin n_1 x_1 \cos n_2 x_2 + c_{n_1, n_2} \cos n_1 x_1 \sin n_2 x_2 + d_{n_1, n_2} \sin n_1 x_1 \sin n_2 x_2] \quad (1)$$

где

$$a_{n_1, n_2} = \frac{1}{\pi^2} \iint_{(K)} f(x_1, x_2) \cos n_1 x_1 \cos n_2 x_2 dx_1 dx_2,$$

$$b_{n_1, n_2} = \frac{1}{\pi^2} \iint_{(K)} f(x_1, x_2) \sin n_1 x_1 \cos n_2 x_2 dx_1 dx_2,$$

$$c_{n_1, n_2} = \frac{1}{\pi^2} \iint_{(K)} f(x_1, x_2) \cos n_1 x_1 \sin n_2 x_2 dx_1 dx_2,$$

$$d_{n_1, n_2} = \frac{1}{\pi^2} \iint_{(K)} f(x_1, x_2) \sin n_1 x_1 \sin n_2 x_2 dx_1 dx_2, \quad (n_1, n_2 = 0, 1, \dots),$$

$$\lambda_{n_1, n_2} = \begin{cases} \frac{1}{4}, & \text{при } n_1 = n_2 = 0, \\ \frac{1}{2}, & \text{при } n_1 > 0, n_2 = 0 \text{ или } n_1 = 0, n_2 > 0, \\ 1, & \text{при } n_1 > 0, n_2 > 0. \end{cases}$$

А $B_2^{(2)}$ – совокупности функций, измеримых и суммируемых с квадратом, в каждом конечном интервале действительной оси с метриками

$$\|f(x_1, x_2)\|_{B_2^{(2)}} = \left\{ \lim_{T \rightarrow \infty} \frac{1}{4T^2} \int_{-T}^T \int_{-T}^T |f(x_1, x_2)|^2 dx_1 dx_2 \right\}^{1/2}.$$

В статье получены достаточные признаки абсолютной суммируемости двойного тригонометрического ряда Фурье почти-периодических функций $f(x_1, x_2) \in B_2^{(2)}$ в терминах коэффициентов Фурье, т.е. обобщение теоремы Лейндлера, которая была получена в случае $f(x) \in L_2$ и имеет следующий вид:

Теорема 1. (Лейндлера). Если $f(x) \in L_2^{(1)}$ и выполнены условия:

$$\sum_{m=0}^{\infty} 2^{\frac{m}{2}(1-2\alpha)} \left\{ \sum_{k=2^m}^{2^{m+1}-1} \rho_k^2 \right\}^{\frac{1}{2}} < \infty, \quad \left(-1 < \alpha < \frac{1}{2}\right)$$

$$\sum_{m=1}^{\infty} \sqrt{m} \left\{ \sum_{k=2^m}^{2^{m+1}-1} \rho_k^2 \right\}^{\frac{1}{2}} < \infty, \quad \left(\alpha = \frac{1}{2}\right)$$

$$\sum_{m=0}^{\infty} \left\{ \sum_{k=2^m}^{2^{m+1}-1} \rho_k^2 \right\}^{\frac{1}{2}} < \infty, \quad \left(\alpha > \frac{1}{2}\right)$$

где $\rho_k^2 = a_k^2 + b_k^2$, ($k = 0, 1, 2, \dots$) и a_k, b_k – коэффициенты Фурье функции $f(x)$. Тогда ряд Фурье этой функции абсолютно $|C; \alpha|$ – суммируем.

Теперь приводим основные полученные нами результаты.

Теорема 2. Пусть $f(x_1, x_2) \in B_2^{(2)}$. Если выполнены условия:

$$\sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} 2^{\frac{m}{2}(\frac{1}{2}-\alpha_1)} 2^{\frac{n}{2}(\frac{1}{2}-\alpha_2)} \left(\sum_{k=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{l=2^n}^{2^{n+1}-1} A_{k,l}^2 \right)^{\frac{1}{2}} < \infty, \quad (2)$$

$$\sum_{m=0}^{\infty} 2^{\frac{m}{2}(\frac{1}{2}-\alpha_1)} \left(\sum_{k=2^m}^{2^{m+1}-1} A_{k,0}^2 \right)^{\frac{1}{2}} < \infty, \quad (3)$$

$$\sum_{n=0}^{\infty} 2^{\frac{n}{2}(\frac{1}{2}-\alpha_1)} \left(\sum_{l=2^n}^{2^{n+1}-1} A_{0,l}^2 \right)^{\frac{1}{2}} < \infty, \quad (4)$$

где $-1 < \alpha_1, \alpha_2 < \frac{1}{2}$, $A_{m,n}^2 = a_{m,n}^2 + b_{m,n}^2 + c_{m,n}^2 + d_{m,n}^2$ ($m, n = 1, 2, \dots$);
 $A_{m,0}^2 = a_{m,0}^2 + b_{m,0}^2$ ($m = 1, 2, \dots$); $A_{0,n}^2 = a_{0,n}^2 + c_{0,n}^2$ ($n = 1, 2, \dots$);
 $a_{m,n}, b_{m,n}, c_{m,n}, d_{m,n}$ – коэффициенты ряд Фурье функции $f(x_1, x_2)$. Тогда ряд Фурье функции $f(x_1, x_2) \in B_2^{(2)}$ почти всюду $|C; \alpha_1, \alpha_2|$ – суммируемый.

Доказательство теоремы 2. Выполнение условий (2) – (4) обеспечивают соответственно сходимость рядов

$$\sum_{m=1}^{\infty} \sum_{n=1}^{\infty} \left| \sigma_{m,n}^{(\alpha_1, \alpha_2)} - \sigma_{m,n-1}^{(\alpha_1, \alpha_2)} - \sigma_{m-1,n}^{(\alpha_1, \alpha_2)} + \sigma_{m-1,n-1}^{(\alpha_1, \alpha_2)} \right| < \infty, \quad (5)$$

$$\sum_{n=1}^{\infty} \left| \sigma_{m,n}^{(\alpha_1, \alpha_2)} - \sigma_{m,n-1}^{(\alpha_1, \alpha_2)} \right| < \infty, \quad (6)$$

при фиксированном m ;

$$\sum_{m=1}^{\infty} \left| \sigma_{m,n}^{(\alpha_1, \alpha_2)} - \sigma_{m-1,n}^{(\alpha_1, \alpha_2)} \right| < \infty, \quad (7)$$

при фиксированном n , где

$$\sigma_{m,n}^{(\alpha_1, \alpha_2)} = (A_m^{\alpha_1} A_n^{\alpha_2})^{-1} \sum_{m=1}^{\infty} \sum_{n=1}^{\infty} A_{m-k}^{\alpha_1} A_{n-l}^{\alpha_2} A_{k,l}$$

– $(C; \alpha_1, \alpha_2)$ – средние двойного ряда Фурье (1). В свою очередь, сходимость рядов (5) – (7) обеспечивают абсолютную $|C; \alpha_1, \alpha_2|$ – суммируемость рядов

$$\sum_{m=1}^{\infty} \sum_{n=1}^{\infty} (a_{n,m} \cos \lambda_m x_1 \cos \lambda_n x_2 + b_{m,n} \sin \lambda_m x_1 \cos \lambda_n x_2 + c_{m,n} \cos \lambda_m x_1 \sin \lambda_n x_2 + d_{m,n} \sin \lambda_m x_1 \sin \lambda_n x_2, \quad (8)$$

$$\sum_{m=1}^{\infty} (a_{m,0} \cos \lambda_m x_1 + b_{m,0} \sin \lambda_m x_1), \quad (9)$$

$$\sum_{n=1}^{\infty} (a_{0,n} \cos \lambda_n x_2 + c_{0,n} \sin \lambda_n x_2), \quad (10)$$

следовательно, и $|C; \alpha_1, \alpha_2|$ – суммируемость ряда (1).

Известно, что (см. [3], стр. 35-36)

$$\begin{aligned} & \sigma_{m,n}^{(\alpha_1, \alpha_2)} - \sigma_{m,n-1}^{(\alpha_1, \alpha_2)} - \sigma_{m-1,n}^{(\alpha_1, \alpha_2)} + \sigma_{m-1,n-1}^{(\alpha_1, \alpha_2)} = \\ & = \frac{1}{mA_m^{\alpha_1} nA_n^{\alpha_2}} \sum_{k=1}^m \sum_{l=1}^n k \cdot l A_{m-k}^{(\alpha_1-1)} A_{n-l}^{(\alpha_2-1)} A_{k,l}. \end{aligned}$$

После суммирования по m и n , учитывая $f(x_1, x_2) \in B_2^{(2)}$, получим:

$$\sum_{m=1}^{\infty} \sum_{n=1}^{\infty} \left| \sigma_{m,n}^{(\alpha_1, \alpha_2)} - \sigma_{m,n-1}^{(\alpha_1, \alpha_2)} - \sigma_{m-1,n}^{(\alpha_1, \alpha_2)} + \sigma_{m-1,n-1}^{(\alpha_1, \alpha_2)} \right| =$$

$$= \sum_{m=1}^{\infty} \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{mA_m^{\alpha_1} nA_n^{\alpha_2}} \left| \sum_{k=1}^m \sum_{l=1}^n k \cdot l A_{m-k}^{(\alpha_1-1)} A_{n-l}^{(\alpha_2-1)} A_{k,l} \right|. \quad (11)$$

Обозначим

$$\sigma_{\alpha_1, \alpha_2} = \sum_{m=1}^{\infty} \sum_{n=1}^{\infty} \frac{1}{mA_m^{\alpha_1} nA_n^{\alpha_2}} \left(\lim_{T \rightarrow \infty} \frac{1}{4T^2} \int_{-T}^T \int_{-T}^T \left| \sum_{k=1}^m \sum_{l=1}^n k \cdot l A_{m-k}^{(\alpha_1-1)} A_{n-l}^{(\alpha_2-1)} A_{k,l} \right| dx_1 dx_2 \right).$$

Из сходимости почти всюду последнего ряда следует сходимость почти всюду ряда (11) и, следовательно, $|C; \alpha_1, \alpha_2|$ - суммируемость ряда (8).

Так как $A_n^\alpha \approx n^\alpha$, то применяя неравенство Шварца и равенство Парсеваля, будем иметь:

$$\begin{aligned} \sigma_{\alpha_1, \alpha_2} &\ll \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} \sum_{\mu=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{\nu=2^n}^{2^{n+1}-1} \frac{1}{\mu^{1+\alpha_1} \nu^{1+\alpha_2}} \cdot \\ &\cdot \overline{\lim}_{T \rightarrow \infty} \frac{1}{4T^2} \int_{-T}^T \int_{-T}^T \left| \sum_{k=1}^m \sum_{l=1}^n \frac{kl A_{k,l}}{(\mu-k+1)^{1-\alpha_1} (\nu-l+1)^{1-\alpha_2}} \right| dx_1 dx_2 \ll \\ &\ll \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} \left(\sum_{\mu=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{\nu=2^n}^{2^{n+1}-1} 1^2 \right)^{\frac{1}{2}} \left(\sum_{\mu=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{\nu=2^n}^{2^{n+1}-1} \frac{1}{\mu^{2+2\alpha_1} \nu^{2+2\alpha_2}} \right)^{\frac{1}{2}} \cdot \\ &\cdot \overline{\lim}_{T \rightarrow \infty} \frac{1}{4T^2} \int_{-T}^T \int_{-T}^T \left| \sum_{k=1}^m \sum_{l=1}^n \frac{kl A_{k,l}}{(\mu-k+1)^{1-\alpha_1} (\nu-l+1)^{1-\alpha_2}} \right|^2 dx_1 dx_2 \Big)^{\frac{1}{2}} \leq \\ &\leq \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} 2^{\frac{m}{2}} 2^{\frac{n}{2}} \left(\sum_{\mu=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{\nu=2^n}^{2^{n+1}-1} \sum_{k=1}^{\mu} \sum_{l=1}^{\nu} \frac{k^2 l^2 A_{k,l}^2}{\mu^{2+2\alpha_1} \nu^{2+2\alpha_2}} \right)^{\frac{1}{2}} \cdot \\ &\cdot [(\mu-k+1)^{2-2\alpha_1} (\nu-l+1)^{2-2\alpha_2}]^{-\frac{1}{2}} \leq \\ &\leq \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} 2^{-\frac{m}{2}(1+2\alpha_1)} 2^{-\frac{n}{2}(1+2\alpha_2)} \left\{ \sum_{\mu=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{\nu=2^n}^{2^{n+1}-1} \left(\sum_{k=1}^{\mu} \sum_{l=1}^{\nu} + \right. \right. \\ &\left. \left. + \sum_{k=2^m}^{\mu} \sum_{l=1}^{2^n-1} + \sum_{k=1}^{2^m-1} \sum_{l=2^n}^{\nu} + \sum_{k=2^m}^{\mu} \sum_{\nu=2^n}^{\nu} \frac{k^2 l^2 A_{k,l}^2}{(\mu-k+1)^{2-2\alpha_1} (\nu-l+1)^{2-2\alpha_2}} \right) \right\}. \end{aligned}$$

Последнее неравенство запишем в следующем виде:

$$\begin{aligned} \sigma_{\alpha_1, \alpha_2} &\ll \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} 2^{-\frac{m}{2}(1+2\alpha_1)} 2^{-\frac{n}{2}(1+2\alpha_2)} \cdot \\ &\cdot \left\{ \left(\sum_{\mu=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{\nu=2^n}^{2^{n+1}-1} \sum_{k=1}^{2^m-1} \sum_{l=1}^{2^n-1} \frac{k^2 l^2 A_{k,l}^2}{(\mu-k+1)^{2-2\alpha_1} (\nu-l+1)^{2-2\alpha_2}} \right)^{\frac{1}{2}} + \right. \\ &+ \left(\sum_{\mu=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{\nu=2^n}^{2^{n+1}-1} \sum_{k=2^m}^{\mu} \sum_{l=1}^{2^n-1} \frac{k^2 l^2 A_{k,l}^2}{(\mu-k+1)^{2-2\alpha_1} (\nu-l+1)^{2-2\alpha_2}} \right)^{\frac{1}{2}} + \\ &\left. + \left(\sum_{\mu=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{\nu=2^n}^{2^{n+1}-1} \sum_{k=2^m}^{\mu} \sum_{l=2^n}^{\nu} \frac{k^2 l^2 A_{k,l}^2}{(\mu-k+1)^{2-2\alpha_1} (\nu-l+1)^{2-2\alpha_2}} \right)^{\frac{1}{2}} \right\} = \end{aligned}$$

$$= \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} 2^{-\frac{m}{2}(1+2\alpha_1)} 2^{-\frac{n}{2}(1+2\alpha_2)} \left\{ \sigma_{\alpha_1, \alpha_2}^{(1)} + \sigma_{\alpha_1, \alpha_2}^{(2)} + \sigma_{\alpha_1, \alpha_2}^{(3)} + \sigma_{\alpha_1, \alpha_2}^{(4)} \right\}. \quad (12)$$

Оценим каждое слагаемое в правой части (12)

$$\begin{aligned} \sigma_{\alpha_1, \alpha_2}^{(1)} &\leq \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} 2^{-\frac{m}{2}(1+2\alpha_1)} 2^{-\frac{n}{2}(1+2\alpha_2)} \cdot \\ &\cdot \left(\sum_{\mu=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{\nu=2^n}^{2^{n+1}-1} \sum_{k=1}^{2^m-1} \sum_{l=1}^{2^n-1} \frac{k^2 l^2 A_{k,l}^2}{(\mu-k+1)^{2-2\alpha_1} (\nu-l+1)^{2-2\alpha_2}} \right)^{\frac{1}{2}} \\ &\leq \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} 2^{-\frac{m}{2}(1+2\alpha_1)} 2^{-\frac{n}{2}(1+2\alpha_2)} \cdot \\ &\cdot \left(\sum_{\mu=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{\nu=2^n}^{2^{n+1}-1} \sum_{i=0}^m \sum_{j=0}^n \sum_{k=2^i}^{2^{i+1}-1} \sum_{l=2^j}^{2^{j+1}-1} \frac{k^2 l^2 A_{k,l}^2}{(\mu-k+1)^{2-2\alpha_1} (\nu-l+1)^{2-2\alpha_2}} \right)^{\frac{1}{2}}. \end{aligned}$$

Переставляя порядок суммирования, получим:

$$\begin{aligned} \sigma_{\alpha_1, \alpha_2}^{(1)} &\leq \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} 2^{-\frac{m}{2}(1+2\alpha_1)} 2^{-\frac{n}{2}(1+2\alpha_2)} \cdot \left(\sum_{i=0}^m \sum_{j=0}^n \right. \\ &\cdot \left. \sum_{k=2^i}^{2^{i+1}-1} \sum_{l=2^j}^{2^{j+1}-1} k^2 l^2 A_{k,l}^2 \sum_{\mu=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{\nu=2^n}^{2^{n+1}-1} \frac{1}{(\mu-k+1)^{2-2\alpha_1} (\nu-l+1)^{2-2\alpha_2}} \right)^{\frac{1}{2}}. \end{aligned}$$

Отсюда, учитывая, что при $\alpha_1 < \frac{1}{2}$, $\alpha_2 < \frac{1}{2}$

$$\sum_{\mu=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{\nu=2^n}^{2^{n+1}-1} \frac{1}{(\mu-k+1)^{2-2\alpha_1} (\nu-l+1)^{2-2\alpha_2}} = O(1), \quad (13)$$

Получим:

$$\begin{aligned} \sigma_{\alpha_1, \alpha_2}^{(1)} &\ll \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} 2^{-\frac{m}{2}(1+2\alpha_1)} 2^{-\frac{n}{2}(1+2\alpha_2)} \left(\sum_{i=0}^m \sum_{j=0}^n \sum_{k=2^i}^{2^{i+1}-1} \sum_{l=2^j}^{2^{j+1}-1} 2^{2i} 2^{2j} A_{k,l}^2 \right)^{\frac{1}{2}} \\ &\leq \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} 2^{-\frac{m}{2}(1+2\alpha_1)} 2^{-\frac{n}{2}(1+2\alpha_2)} \sum_{i=0}^m \sum_{j=0}^n 2^{i+1} 2^{j+1} \left(\sum_{k=2^i}^{2^{i+1}-1} \sum_{l=2^j}^{2^{j+1}-1} A_{k,l}^2 \right)^{\frac{1}{2}}. \end{aligned}$$

Еще раз меняя порядок суммирования, будем иметь:

$$\begin{aligned} \sigma_{\alpha_1, \alpha_2}^{(1)} &\ll \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} 2^i 2^j \left(\sum_{k=2^i}^{2^{i+1}-1} \sum_{l=2^j}^{2^{j+1}-1} A_{k,l}^2 \right)^{\frac{1}{2}} \sum_{m=i}^{\infty} \sum_{n=j}^{\infty} 2^{-\frac{m}{2}(1+2\alpha_1)} 2^{-\frac{n}{2}(1+2\alpha_2)} \ll \\ &\ll \sum_{i=0}^{\infty} \sum_{j=0}^{\infty} 2^i 2^j \left(\sum_{k=2^i}^{2^{i+1}-1} \sum_{l=2^j}^{2^{j+1}-1} A_{k,l}^2 \right)^{\frac{1}{2}} 2^{-\frac{i}{2}(1+2\alpha_1)} 2^{-\frac{j}{2}(1+2\alpha_2)}. \end{aligned}$$

Таким образом, окончательно для первого слагаемого получим:

$$\sigma_{\alpha_1, \alpha_2}^{(1)} \ll \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} 2^{\frac{m}{2}(1-2\alpha_1)} 2^{\frac{n}{2}(1-2\alpha_2)} \left(\sum_{k=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{l=2^n}^{2^{n+1}-1} A_{k,l}^2 \right)^{\frac{1}{2}}. \quad (14)$$

Оценим второе слагаемое

$$\begin{aligned}
\sigma_{\alpha_1, \alpha_2}^{(2)} &\leq \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} 2^{-\frac{m}{2}(1+2\alpha_1)} 2^{-\frac{n}{2}(1+2\alpha_2)} \times \\
&\times \left(\sum_{\mu=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{v=2^n}^{2^{n+1}-1} \sum_{k=2^m}^{\mu} \sum_{l=1}^{2^n-1} \frac{k^2 l^2 A_{k,l}^2}{(\mu-k+1)^{2-2\alpha_1} (v-l+1)^{2-2\alpha_2}} \right)^{\frac{1}{2}} = \\
&= \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} 2^{-\frac{m}{2}(1+2\alpha_1)} 2^{-\frac{n}{2}(1+2\alpha_2)} \times \\
&\times \left(\sum_{k=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{l=1}^{2^n-1} k^2 l^2 A_{k,l}^2 \sum_{\mu=k}^{2^{m+1}-1} \sum_{v=2^n}^{2^{n+1}-1} \frac{1}{(\mu-k+1)^{2-2\alpha_1} (v-l+1)^{2-2\alpha_2}} \right)^{\frac{1}{2}}.
\end{aligned}$$

Учитывая при $\alpha_1 < \frac{1}{2}$, $\alpha_2 < \frac{1}{2}$ соотношение (13), имеем:

$$\begin{aligned}
\sigma_{\alpha_1, \alpha_2}^{(2)} &\ll \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} 2^{-\frac{m}{2}(1+2\alpha_1)} 2^{-\frac{n}{2}(1+2\alpha_2)} \times \\
&\times \left(\sum_{i=0}^m \sum_{j=0}^n \sum_{k=2^i}^{2^{i+1}-1} \sum_{l=2^j}^{2^{j+1}-1} 2^{2i+2} 2^{2j+2} A_{k,l}^2 \right)^{\frac{1}{2}}.
\end{aligned}$$

Также как и в случае $\sigma_{\alpha_1, \alpha_2}^{(1)}$ находим, что

$$\sigma_{\alpha_1, \alpha_2}^{(2)} \ll \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} 2^{\frac{m}{2}(1-2\alpha_1)} 2^{\frac{n}{2}(1-2\alpha_2)} \left(\sum_{k=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{l=2^n}^{2^{n+1}-1} A_{k,l}^2 \right)^{\frac{1}{2}}. \quad (15)$$

Аналогично можно получить оценку и для $\sigma_{\alpha_1, \alpha_2}^{(3)}$

$$\sigma_{\alpha_1, \alpha_2}^{(3)} \ll \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} 2^{\frac{m}{2}(1-2\alpha_1)} 2^{\frac{n}{2}(1-2\alpha_2)} \left(\sum_{k=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{l=2^n}^{2^{n+1}-1} A_{k,l}^2 \right)^{\frac{1}{2}}. \quad (16)$$

Теперь оценим четвёртое слагаемое

$$\begin{aligned}
\sigma_{\alpha_1, \alpha_2}^{(4)} &\ll \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} 2^{-\frac{m}{2}(1+2\alpha_1)} 2^{-\frac{n}{2}(1+2\alpha_2)} \times \\
&\times \left(\sum_{\mu=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{v=2^n}^{2^{n+1}-1} \sum_{k=2^m}^{\mu} \sum_{l=2^n}^v \frac{k^2 l^2 A_{k,l}^2}{(\mu-k+1)^{2-2\alpha_1} (v-l+1)^{2-2\alpha_2}} \right)^{\frac{1}{2}} = \\
&= \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} 2^{-\frac{m}{2}(1+2\alpha_1)} 2^{-\frac{n}{2}(1+2\alpha_2)} \times \\
&\times \left(\sum_{k=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{l=1}^{2^n-1} k^2 l^2 A_{k,l}^2 \sum_{\mu=k}^{2^{m+1}-1} \sum_{v=l}^{2^{n+1}-1} \frac{1}{(\mu-k+1)^{2-2\alpha_1} (v-l+1)^{2-2\alpha_2}} \right)^{\frac{1}{2}} \ll \\
&\ll \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} 2^{\frac{m}{2}(1-2\alpha_1)} 2^{\frac{n}{2}(1-2\alpha_2)} \left(\sum_{k=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{l=2^n}^{2^{n+1}-1} A_{k,l}^2 \right)^{\frac{1}{2}}. \quad (17)
\end{aligned}$$

В силу оценок (14) – (17), получаем:

$$\sigma_{\alpha_1, \alpha_2}^{(1)} + \sigma_{\alpha_1, \alpha_2}^{(2)} + \sigma_{\alpha_1, \alpha_2}^{(3)} + \sigma_{\alpha_1, \alpha_2}^{(4)} \ll \ll \sum_{m=0}^{\infty} \sum_{n=0}^{\infty} 2^{\frac{m}{2}(1-2\alpha_1)} 2^{\frac{n}{2}(1-2\alpha_2)} \left(\sum_{k=2^m}^{2^{m+1}-1} \sum_{l=2^n}^{2^{n+1}-1} A_{k,l}^2 \right)^{\frac{1}{2}}.$$

Таким образом, из сходимости ряда (2) следует $|C; \alpha_1, \alpha_2|$ – суммируемость почти всюду ряда (8). Соответственно, из сходимости рядов (3) и (4) следует $|C; \alpha_1|$ – суммируемость почти всюду ряда (9) и $|C; \alpha_2|$ – суммируемость почти всюду ряда (10). Теорема 2 полностью доказано.

Литература

1. Барон С.А. Введение в теорию суммируемости рядов / С.А. Барон. – Таллинн: Валгус, 1977, – 280 с.
2. Жак И.Е. Об одной теореме В.Г.Челидзе / И.Е. Жак // Сообщение АН Груз. ССР, – 1955, – Т. 16. – №2. – С. 185.
3. Жак И.Е., Тиман М.Ф. О суммировании двойных рядов Фурье / И.Е. Жак, М.Ф. Тиман // Матем. Сборник. – 1954. – Т. 35 (77). – № 1. – С. 21-56.
4. Leindler L. Uber die absolute summierbarkeit der orthogonalreihen [текст] / L. Leindler // Acta sci. math., (Szeged), 1961, 22, -s. 243-268.
5. Пономаренко Ю.А., Тиман М.Ф. Про абсолютну сумацию кратних рядів Фур'є / Ю.А. Пономаренко, М.Ф. Тиман // Український матем. Журнал. – 1971. – Т. 23. – №3. – С. 346-363.
6. Пономаренко Ю.А. О линейных методах суммирования двойных рядов Фурье и наилучших приближениях непрерывных функций двух переменных / Ю.А. Пономаренко // Доповіди АН Української РСР. – 1964. – №1. – С. 38-41.
7. Пономаренко Ю.А. Некоторые критерии абсолютной чезаровской суммируемости кратных рядов Фурье / Ю.А. Пономаренко // Докл. АН СССР. – 1963. – Т. 152. – № 6. – С. 1305-1307.
8. Тиман М.Ф. Об абелевой суммируемости двойных рядов / М.Ф.Тиман // Доклады Ан СССР. – 1948. – Т. 60. – №7. – С. 1129-1132.
9. Тиман М.Ф. Замечание к вопросу об абсолютной суммируемости ортогональных рядов / М.Ф. Тиман // Доповіди АН Української РСР. – 1966. – №12. – С. 1533-1536.
10. Тиман М.Ф., Пономаренко Ю.А. Некоторые критерии абсолютной суммируемости рядов Фурье / М.Ф. Тиман, Ю.А. Пономаренко // Исследования по современным проблемам конструктивной теории функции. – 1965. – С.128-131.
11. Хасанов Ю.Х. Об абсолютной сходимости кратных рядов Фурье / Ю.Х. Хасанов // Доклады АН РТ. – 1994. – Т. 37. – №1. – С. 12-15.
12. Хасанов Ю.Х. Об абсолютной сходимости кратных рядов Фурье почти-периодических функций / Ю.Х. Хасанов // Математические заметки ЯГУ. – 2001. – Т. 8. – Выпуск 2. – С. 84-92.
13. Хасанов Ю.Х. Об абсолютной чезаровской суммируемости рядов Фурье почти-периодических функций с предельными точками в нуле / Ю.Х. Хасанов // Уфимский матем. Журнал. – 2016. – Т. 8. – №4. – С. 147-155.
14. Сафарзода Э.Х., Давлатов А.Н. Об абсолютной суммируемости двойных рядов Фурье / Э.Х. Сафарзода, А.Н.Давлатов // Материалы IV Международной научно-практической конференции «Современные проблемы математики и её приложений». – Душанбе, 2024. – С. 78-80.
15. Сафарзода Э.Х., Давлатов А.Н. Абсолютная суммируемость двойных рядов Фурье с предельными точками в бесконечности / Э.Х. Сафарзода, А.Н. Давлатов // Современные проблемы теории чисел и математического анализа. – Душанбе, 2022. – С. 206-209.

СУММИРОНИИ МУТЛАҚИ ҚАТОРҲОИ ДУЧАНДАИ ФУРҲЕ АЗ РҲӢИ РАФТОРИ КОЭФФИЦИЕНТҲОИ ФУРҲЕ

Дар мақола $|C; \alpha_1, \alpha_2|$ – суммирони мутлақи қаторҳои дучандаи Фуриѐи функсияҳои қариб даврии Безикович аз рӯи рафтори коэффитсиентҳои Фуриѐ хангоми $-1 < \alpha_1, \alpha_2 < \frac{1}{2}$ омӯхта шудааст. Бояд қайд намуд, ки натиҷаи мазкур умумияти теоремаи Лейндлер, ки барои $f(x) \in L_2$ гирифта шудааст, мебошад.

Калидвожаҳо: Функсияҳои қариб даврии Безикович, қатори дучандаи Фуриѐ, суммирони мутлақ, суммирони қариб дар ҳама ҷо (почти всюду), суммирони бо методи Чезаро, функсияҳои қариб даврий.

АБСОЛЮТНАЯ СУММИРУЕМОСТЬ ДВОЙНЫХ РЯДОВ ФУРЬЕ В ТЕРМИНАХ ПОВЕДЕНИЯ КОЭФФИЦИЕНТОВ ФУРЬЕ

В статье изучается $|C; \alpha_1, \alpha_2|$ – абсолютная суммируемость двойных рядов Фурье почти периодических функций Безиковича в терминах поведения коэффициентов Фурье при $-1 < \alpha_1, \alpha_2 < \frac{1}{2}$.

Следует отметить, что полученный результат является обобщением теоремы Лейндлера, полученной для $f(x) \in L_2$.

Ключевые слова: почти-периодические функции Безиковича, ряд Фурье, абсолютное суммирование, почти всюду суммирование, суммирование методом Чезаро, почти периодические функции.

ABSOLUTE SUMMABILITY OF DOUBLE FOURIER SERIES IN TERMS OF THE BEHAVIOR OF FOURIER COEFFICIENTS

The paper studies the $|C; \alpha_1, \alpha_2|$ – absolute summability of double Fourier series of Besicovitch almost periodic functions in terms of the behavior of the Fourier coefficients for $-1 < \alpha_1, \alpha_2 < \frac{1}{2}$. It should be noted that this result is a generalization of Leindler's theorem obtained for $f(x) \in L_2$.

Keywords: Besicovitch almost-periodic functions, Fourier series, absolute summation, almost everywhere summation, Cesaro summation, almost periodic functions.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сафарзода Эшмати Ҳотам – Институти математикаи ба номи А. Ҷӯраеви АМИТ. н.и.ф.м., ходими пешбари илмии шуъбаи назарияи функсияҳо ва таҳлили функционалӣ. E-mail: ashmat@mail.ru Тел: (+992) 977380238.

Сведения об авторе: Сафарзода Эшмат Хотам -институт математики имени А. Джуроева НАНТ. к. ф.м.н., ведущий научный сотрудник отдела теории функций и функционального анализа. E-mail: ashmat@mail.ru. Тел: (+992) 977380238.

Information about the author: Safarzoda Eshmat Khotam - Institute of Mathematics A. Djuraev, National Academy of Sciences of Tajikistan. Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Leading Researcher at the Department of Function Theory and Functional Analysis. Phone: (+992) 977380238. E-mail: ashmat@mail.ru

Мақола дар редакция ворид шуд: 28.11.2025

Аз тақриз баргашт: 10.12.2025

Ба чоп тавсия шуд: 28.12.2025

ИЛМҶОИ ТЕХНИКӢ

УДК 549.454.2

ТЕМПЕРАТУРНАЯ ЗАВИСИМОСТЬ КОЭФФИЦИЕНТА АДСОРБЦИИ ПОРОШКОВОГО ФЛЮОРИТА: ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ ДАННЫЕ ДЛЯ ДИАПАЗОНА 303–323 К

Зикилов Ш. Т.

Таджикский государственный педагогический университет имени С.Айни

Флюорит представляет собой прозрачный или полупрозрачный минерал со стеклянным блеском и разнообразной окраской. Его физические свойства делают материал перспективным для изучения адсорбционных процессов. Исследование коэффициента адсорбции флюорита при различных температурах является важным для создания новых композиционных материалов с улучшенными теплофизическими характеристиками. Настоящая работа направлена на уточнение теплоёмкости и адсорбционных свойств порошкового флюорита в малоизученном температурном диапазоне, что подчёркивает её актуальность [1, 2, 3, 4, 5].

Анализ экспериментальных данных по термодинамическим свойствам веществ при разных температурах позволяет выявить механизмы переноса и рассеяния тепла как в чистом флюорите, так и во влажных порошках. Исследования порошкового флюорита месторождений РФ показали особенности его адсорбционных свойств в диапазоне 303–323 К. Для определения коэффициента адсорбции наноматериалов использовано соответствующее расчетное уравнение.

$$\Gamma = \frac{\Delta m \cdot 10^{-3}}{m_1 \cdot 10^{-3} \mu \cdot 10^{-3}} = \frac{(m_2 - m_1) \cdot 10^{-3}}{(m_1 \cdot \mu) \cdot 10^{-6}}, \quad \left[\frac{\text{мол}}{\text{кг}} \right] \quad (1)$$

где m_1 – масса исследуемого объекта в сухом виде (гр, кг); m_2 – масса исследуемого объекта во влажном виде; μ – молярная масса воды ($18 \cdot 10^{-3}$) [2, 3].

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧИ:

1. Провести исследование структуры флюорита методом монотонного разогрева.
2. Определить свойства порошкового флюорита и его продуктов в диапазоне температур 303–323 К и уточнить характер изменения теплоотдачи исследуемых образцов.

МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ:

Для уточнения структуры порошковой флюорита провели исследование при комнатной температуре.

РЕЗУЛЬТАТ:

Результат исследования при температуре вода 303К, (1гр флюорит, влага внутри установка 17%, $m_{\text{яч}} = 1,60\text{гр}$, $m_{\text{обь}} = 2,0\text{гр}$ полученные данные приведены в таблице 1.

Таблица 1. Результат исследования адсорбции,

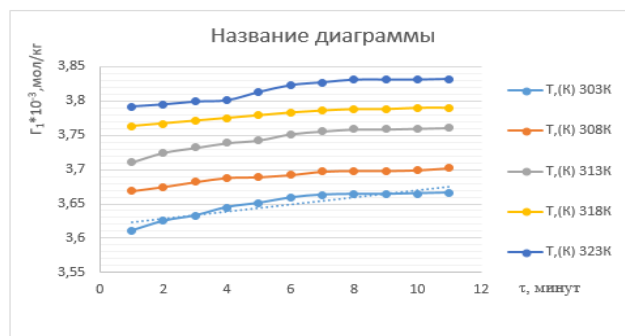
адсорбции 1 гр флюорита при флюорита)

температуре воды 298К.

Рисунок 1. Зависимость изменения

исследуемых объекта (2гр

от температуры и времени

Т, минут	Т, (К)				
	303К	308К	313К	318К	323К
1	3,611	3,669	3,711	3,763	3,792
2	3,625	3,675	3,725	3,767	3,795
3	3,633	3,682	3,732	3,771	3,799
4	3,645	3,688	3,739	3,775	3,801
5	3,651	3,689	3,743	3,779	3,813
6	3,659	3,692	3,752	3,783	3,823
7	3,663	3,697	3,756	3,786	3,827
8	3,664	3,698	3,759	3,788	3,831
9	3,664	3,698	3,759	3,788	3,831
10	3,665	3,699	3,76	3,79	3,831
11	3,666	3,702	3,761	3,79	3,832

В статье обсуждено результаты исследования коэффициент адсорбции в зависимости от времени и температуры от 303К до 323К. Для создания многих новых композиционных материалов необходимо принципиально новыми физическими свойствами.

Результаты измерения коэффициент адсорбции, исследуемых флюорита представлены на рисунке 2. Как видно из анализа рисунка 2, коэффициент адсорбции имеет аномальный характер. Самое среднее значение масса образцов наблюдается при температуре Т=313К.

Для удобства использования экспериментальных данных, последние значение обрабатываются и обобщаются в виде функциональной зависимости относительной коэффициент адсорбции от относительной времени

Обсуждено результаты экспериментов при температуре воды 303К -323К (2гр. флюорит) которые приведено в табл. 1, которые определено коэффициента адсорбции 2гр, массы образцов флюорита от времени увлажнения.

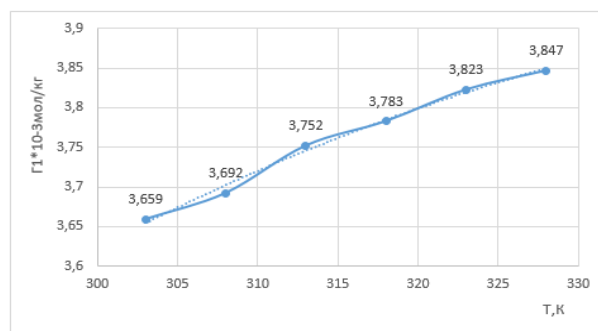
Для уточнения погрешность результатов исследования необходимо провести кривые уравнение этого образца. Кривая приведенная на рисунке 1 описывается уравнением:

$$\frac{\Gamma}{\Gamma_1} = - 0.0047\left(\frac{t}{t_1}\right)^2 + 0.0153\left(\frac{t}{t_1}\right) + 0.98 \quad (2)$$

Проведенные оценки показывают, что выражение (1) с учетом (2) определить масса исследованных флюорита при различных температурах с погрешностью меньше 0,5%.

Увеличение массовых флюоритового порошка при 6 минут приводит к увеличению максимальной температуры. Результаты экспериментов были проанализированы в зависимости от масса флюорита (Γ_1) и функциональная зависимости $f(T)$ порошка.

Рисунок 2. Зависимост температура (Т,(К)) от масса порошка (Γ_1) (флюорит).

Как видно из рисунка 2, все экспериментальные данные ложатся вдоль общей кривой, которая выражается в следующем виде:

$$\Gamma_1 = -9 \cdot 10^{-5} T^2 + 0,064 T - 7,58 \quad (3)$$

С помощью уравнения (2) с учетом выражения (3) получим:

$$\Gamma = \left[-0,0047 \left(\frac{t}{t_1} \right)^2 + 0,0153 \left(\frac{t}{t_1} \right) + 0,98 \right] \cdot (-9 \cdot 10^{-5} T^2 + 0,064 T - 7,58) \quad (4)$$

В литературных источниках отмечены случаи сильной зависимости времени и температура. В связи с этим необходимы экспериментальные исследования для каждого объекта целью выяснения каталитических свойств использованного компонента.

Проведение экспериментов по определению коэффициент набухания, которую предполагается использовать в качестве теплоносителя, должно максимально соответствовать условиям замкнутого пространства полостей теплообменников.

Получены экспериментальные данные по свойствам коэффициент абсорбция в зависимости от масса при различных температурах в пределах изменения температуры (303-323) К. Установлено, что температурные адсорбенты обладают чрезвычайно развитой поверхностью, что достигается за счет образования большого количества пар в твердом теле.

Проведенные оценки показывают, что выражение (3) с учетом (4) позволяет с доверительной вероятностью 95% определить коэффициент абсорбция исследованных извета при различных температурах с погрешностью менее 2%.

Литература

1. Геология и генезис флюоритовых месторождений / Под ред. А.Д. Щеглова. Владивосток, 1986. – 180 с.;
2. Ерёмин Н.И. Неметаллические полезные ископаемые. Изд-во Московского Университета. – М., 2004.
3. Юшкин Н. П., Волкова Н. В., Маркова Г. А. Оптический флюорит / Отв. Ред. Д-р геол.-мин. Наук В. П. Петров. – М.: Наука. 1983. – 136 с.
4. Чередов В. Н. Дефекты в синтетических кристаллах флюорита. – СПб.: Наука. – 1993. – 112 с.
5. Морозов М.В. О терморфных люминесцентных свойствах флюорита юдкометальных месторождений / Сборник трудов молодых ученых Санкт-Петербургского государственного горного института (технического университета). – СПб. – 1996. – С. 29-33.
6. Аникин И.Н., Шушканов А.Д. Определение растворимости флюорита в водных растворах электролитов. // Кристаллография, 1963, т. 8, № 1, с. 128-130.
7. Белов Н.В. Очерки по структурной минералогии: О группе флюорита. // Минер. Сб. Львовск. Гос. Ун-та, 1950, № 21, вып. 4, 540-552 с.
8. Василькова Н.Н., Картенко Н.Ф., Кукушкина О.А. Связь свойств флюорита с составом элементов примесей. // Тр. Всесоюз. Научн. исслед. Ин-та минер, сырья, 1972, вып. 14. 158 с.
9. Малинин С.Д. Растворимость плавикового шпата (CaF₂) в растворах NaCl и HCl при гидротермальных условиях // Геохимия. – 1976. – №2. – С. 223-228.
10. Юшкин Н.П., Волкова Н.В., Маркова Г.А. Оптический флюорит. – М.: Наука, 1983. – 334 с.

**ВОБАСТАГИИ ҲАРОРАТИ КОЭФФИЦИЕНТИ АДСОРБСИЯИ ФЛЮОРИТИ ХОКА:
МАЪЛУМОТИ ТАҶРИБАВӢ БАРОИ ДИАПАЗОНИ 303-323 К**

Дар қор натиҷаҳои тадқиқоти таҷрибавии коэффитсиенти адсорбсияи флюорити хока (CaF_2) дар ҳарорати 303–323к пешниҳод карда шудааст. Омӯзиши намунаҳои Қонҳои Чумхурии Тоҷикистон нишон дод, ки тағйиребии ҳарорат ба хосиятҳои адсорбсионии мавод таъсири назаррас мерасонад. Дар ҷараени адсорбсия гармӣ ҷудо мешавад, ки ба баланд шудани ҳарорати система ва кам шудани фаъолияти адсорбент оварда мерасонад. Маълумоти гирифташуда ба шумо имкон медиҳад, ки самаранокии адсорбсияро дақиқтар арзбӣ кунед ва онро ҳангоми таҳияи маводҳо бо хусусиятҳои беҳтаршудаи термофизикӣ ва адсорбсионӣ истифода бурдан мумкин аст.

Калидвожаҳо: ҳарорат, намӣ, варам, вақт, адсорбсия, флюорит.

**ТЕМПЕРАТУРНАЯ ЗАВИСИМОСТЬ КОЭФФИЦИЕНТА АДСОРБЦИИ ПОРОШКОВОГО
ФЛЮОРИТА: ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ ДАННЫЕ ДЛЯ ДИАПАЗОНА 303–323 К**

В работе представлены результаты экспериментального исследования коэффициента адсорбции порошкового флюорита (CaF_2) при температурах 303–323К. Изучение образцов месторождений Республики Таджикистан показало, что изменение температуры существенно влияет на адсорбционные свойства материала. В процессе адсорбции происходит выделение теплоты, что приводит к повышению температуры системы и снижению активности адсорбента. Полученные данные позволяют более точно оценить эффективность адсорбции и могут быть использованы при разработке материалов с улучшенными теплофизическими и адсорбционными характеристиками.

Ключевые слова: температура, влага, набуханий, время, адсорбция, флюорит.

**TEMPERATURE DEPENDENCE OF THE ADSORPTION COEFFICIENT OF POWDERED
FLUORITE: EXPERIMENTAL DATA FOR THE RANGE OF 303-323 K**

The paper presents the results of an experimental study of the adsorption coefficient of powdered fluorite (CaF_2) at temperatures of 303–323K. The study of samples from deposits in the Republic of Tajikistan has shown that temperature changes significantly affect the adsorption properties of the material. During the adsorption process, heat is released, which leads to an increase in the temperature of the system and a decrease in the activity of the adsorbent. The data obtained make it possible to more accurately assess the adsorption efficiency and can be used in the development of materials with improved thermal and adsorption characteristics.

Key words: temperature, moisture, swelling, time, adsorption, fluorite.

Маълумот дар бораи муаллиф: Зикилоев Шухрат Тагойхонович – Донишгоҳи давлатии педагогии Тоҷикистон Ба Номи Садриддин Айнӣ, ассистенти кафедраи геометрия ва математикаи олий, суроға: Шаҳри Душанбе, Кӯчаи Айнӣ 123

Сведения об авторе: Зикилоев Шухрат Тагойхонович – Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Аини, ассистент кафедры геометрии и высшей математики, адрес: г. Душанбе, ул. Аини 123

Information about the authors: Zikiloev Shukhrat Tagoykhonovich – Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, Assistant of the Department of Geometry and Higher Mathematics, address: 123 Aini St., Dushanbe

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба ҷоп тавсия шуд: 22.12.2025

ХИМИЯ

УДК 632.15.

ЭФФЕКТИВНЫЙ МЕТОД ПОЛУЧЕНИЯ ФТОРИСТЫХ СОЛЕЙ ИЗ НИЗКОКАЧЕСТВЕННОГО СЫРЬЯ И ОТХОДОВ ПРОИЗВОДСТВА АЛЮМИНИЯ

Раджабов Ш. Х.

Таджикский национальный университет

Основное потребление добываемого плавикового шпата, представляющего собой природный минерал флюорит, приходится на производство фтористых соединений, применяемых для получения первичного алюминия. Современные методы переработки фторсодержащих руд основаны на обогащении флюоритовых руд флотационными методами с последующим вскрытием концентрированной серной кислотой [1]. Для производства технической плавиковой кислоты обычно используют плавиковый шпат с содержанием CaF_2 не менее 92%, а для производства безводного фтористого водорода необходим концентрат с содержанием основного вещества 96-97%. В последнее время в связи с увеличением спроса на фтористые соли заметно истощаются запасы флюоритовой руды. Кроме того, при производстве алюминия накапливается ценное фторсодержащее сырье - шлам газоочистки, отработанная футеровка электролизеров и др., переработка которых позволит снизить нагрузку на окружающую среду и увеличить эффективность производства алюминия за счет снижения платы за выбросы.

В ранее проведенных исследованиях было изучено серноокислотное разложение твердых глинозем-фторсодержащих отходов производства алюминия и разработана технология получения плавиковой кислоты из этих отходов [1-2].

В настоящее время в г. Яван (Республика Таджикистан) функционирует завод по производству криолита и фторида алюминия (ООО «ТалКо Кемикал») с использованием в качестве фторсодержащего сырья флюоритового концентрата ООО «ТалКо Флюорит» по ГОСТ 29220-91.

Машинно-аппаратурная схема завода предусматривает реализацию технологии производства плавиковой кислоты непосредственно из фторсодержащих отходов производства алюминия. Частичная замена флюоритового концентрата на фторсодержащие отходы не только снизит себестоимость производимой продукции, но и позволит улучшить экологическую обстановку в регионе. Ввиду недостаточного количества фторида кальция, необходимого для производства HF , представляется целесообразным осуществлять серноокислотное разложение фтор-, глиноземсодержащих отходов, (отмытый шлам – соли сульфаты и карбонаты натрия) алюминиевого завода ГУП «ТалКо» в смеси с флюоритовым концентратом ООО «ТалКо Флюорит», химический состав которых представлен в табл.1 (результаты химическим методом анализа) [2].

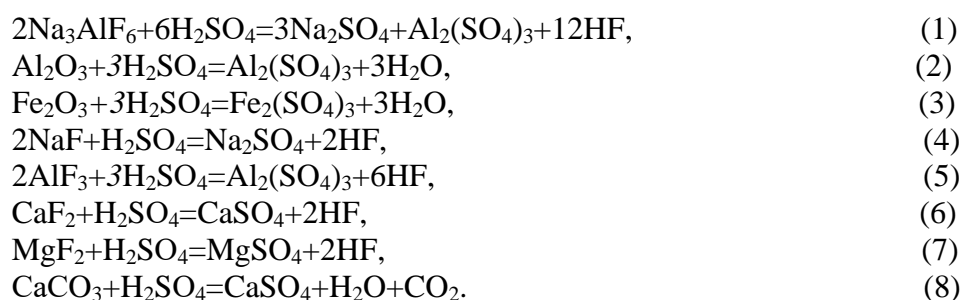
Таблица 1

Химический состав используемых шихтовых материалов

Наименование	Наименование компонентов, мас. %								
	Al_2O_3	Na_3AlF_6	NaF	MgF_2	C	Fe_2O_3	SiO_2	CaF_2	CaCO_3
Отходы алюминиевого завода ГУП «ТалКо»	9-15	20-27	1-3	0.6-0.9	16-30	1.0-1.6	0.3-0.6	0.7-1.0	-
Флюоритовый концентрат	0,25	-	-	-	-	0,25	0,5	97,0	2,0

*Составлена автором

Метод получения фтористого водорода основан на разложении фторсодержащих отходов в смеси с флюоритовым концентратом серной кислотой по уравнениям реакций [1-3]:

Нами был осуществлен цикл исследований по переработке техногенного сырья алюминиевого завода методом сернокислотного разложения шихты, состоящей из флюорита и фторглиноземсодержащего техногенного сырья в различных массовых соотношениях с целью снижения экологической нагрузки на окружающую среду вблизи предприятий по производству первичного алюминия.

В табл. 2. приведены значения степени извлечения фтора в раствор с различным массовым соотношением компонентов в зависимости от параметров процесса: температуры, продолжительности, концентрации серной кислоты и соотношения Т:Ж [4].

Таблица 2.

Зависимость степени извлечения фтора из шихты при различных параметрах кислотного разложения

№ п/п	Массовое соотношение флюорит: техногенное сырье	Соотношение Т:Ж	Продолжительность процесса, мин	Температура, °С	Концентрация H ₂ SO ₄ , мас. %	Степень извлечения фтора, %
1	10:90	1,0:1,5	20	260-280	90-92	64,7
2	20:80	1,0:1,5	20	260-280	90-92	76,8
3	30:70	1,0:1,5	20	260-280	90-92	81,7
4	40:60	1,0:1,5	20	260-280	90-92	86,3
5	50:50	1,0:1,5	20	260-280	90-92	91,3
6	60:40	1,0:1,5	20	260-280	90-92	93,9
7	70:30	1,0:1,5	20	260-280	90-92	94,2
8	80:20	1,0:1,5	20	260-280	90-92	94,8
9	90:10	1,0:1,5	20	260-280	90-92	95,1
10	60:40	1,0:1,5	20	260-280	90-92	93,9
11	60:40	1,0:1,0	20	260-280	90-92	93,9
12	60:40	1,0:0,8	20	260-280	90-92	87,3
13	60:40	1,0:1,0	15	260-280	90-92	84,4
14	60:40	1,0:1,0	20	260-280	90-92	93,9
15	60:40	1,0:1,0	25	260-280	90-92	91,2
16	60:40	1,0:1,0	30	260-280	90-92	87,4
17	60:40	1,0:1,0	20	160-180	90-92	61,0
18	60:40	1,0:1,0	20	200	90-92	74,2
19	60:40	1,0:1,0	20	240-260	90-92	93,9 _{опт}
20	60:40	1,0:1,0	20	260-280	90-92	93,9
21	60:40	1,0:1,0	20	240-260	80	85,2
22	60:40	1,0:1,0	20	240-260	70	71,9

*Составлена автором

Как видно из данных табл. 2, оптимальными параметрами извлечения фтора для последующего получения плавиковой кислоты из предлагаемого состава сырьевой смеси являются: массовое соотношение флюорит: техногенное сырье = 60:40; температура – 240-260°С; концентрация серной кислоты – 90-92мас.%; соотношение Т:Ж = 1:1; продолжительность процесса – 20 мин. При этом степень извлечения фтора из шихты достигает максимального значения –93,9%. Остаток в виде смеси сульфатов можно селективно разделить с получением самостоятельных химических соединений с возможностью их использовать в различных отраслях народного хозяйства [5].

Разработанный на основе проведенных исследований способ может быть реализован без существенных изменений на оборудовании ООО «ТалКо Кемикал».

Литература

1. Зайцев В.А., Новиков А.А., Родин В.И. Производство фтористых соединений при переработке фосфатного сырья. – М.: Химия, 1982. – 248 с.
2. Способ комплексной переработки твердых фторсодержащих отходов производства алюминия [Текст] / Ш.О. Кабиров, Х.С. Сафиев, Н.М. Сирочов, Б.С.Азизов, Х.А. Мирпочаев, Д.Р. Рузиев, Н.П. Мухамедиев, Х.Э. Бобоев, Ш.Х. Раджабова // Малый патент на изобретение №515 РТ. – Душанбе, 2012.
3. Технология получения криолита и фторида алюминия из глинозема, фторсодержащих отходов производства алюминия / Х.Сафиев, Ш.О.Кабиров, Б.С.Азизов, Х.А. Мирпочаев, Д.Р. Рузиев, Х.Э. Бобоев, Ш.Х. Раджабов // ДАН РТ. – Т.54. – 2011. – №10. – С. 845-850.
4. Раджабов, Ш.Х. Комплексная переработка фтор-, глинозёмсодержащих отходов производства алюминия / Ш.Х. Раджабов, И.С. Шоев, Н.П. Мухамедиев., Д.Р. Рузиев., А.Х. Сафиев., Х.Э.Бобоев., Х.А. Мирпочаев., Х. Сафиев // ДАН РТ. – 2014. – Т.57. – №1. – С.51-56.
5. Волкова М.Ф., Прохоров А.Г. и др. К вопросу сокращения и рационального использования шламовых отходов производства сернистого натрия. Труды Уральского научно-исследовательского химического института (УНИХИМ). – 1984, Вып. 57. – С. 99-102.

УСУЛИ САМАРАНОКИ ҲОСИЛСОЗИИ НАМАКҲОИ ФТОРДОР АЗ АШӢИ ХОМИ ПАСТСИФАТ ВА ПАРТОВҲОИ ИСТЕҲСОЛИ АЛЮМИНИЙ

Технологияи бо кислотаи сулфат таҷзиясозии партовҲои гилҳоку фтордори истеҳсолоти алюминий якҷоя бо маъдани флюорити кони “Такоб” омӯхта ба роҳ монда шудааст. Дар маводи мазкур натиҷаҳои таҳқиқотҳо оид ба коркарди технологияи ҳосил намудани криолит, фториди алюминий ва гилҳо аз партовҲои гилҳоку фтордори истеҳсолоти алюминий бо усули таҷзияи кислотагӣ оварда шудаанд. Параметрҳои оптималии гузариши равандҳои технологӣ ва бо таҳлили физикавӣ химиявӣ таркиби ашӢи хому маҳсулоти онҳо муайян гаштаанд.

Калидвожаҳо: истеҳсоли алюминий - партовҲои гилҳоку фтордор - таҷзияи кислотагӣ - кислотаи гидрогенфторид - истеҳсоли криолит ва фториди алюминий.

ЭФФЕКТИВНЫЙ МЕТОД ПОЛУЧЕНИЯ ФТОРИСТЫХ СОЛЕЙ ИЗ НИЗКОКАЧЕСТВЕННОГО СЫРЬЯ И ОТХОДОВ ПРОИЗВОДСТВА АЛЮМИНИЯ

Технология получения криолита и фторида алюминия из глинозем-, фторсодержащих отходов алюминиевого производства. В настоящей статье описана технология получения криолита и фторида алюминия из глиноземных и фторсодержащих отходов алюминиевого производства. Проведен физико-химический анализ оптимальных условий протекания процесса и определен состав сырья и продукции.

Ключевые слова: производства алюминия, глиноземфторсодержащий отходы, кислотное разложение, фтористоводородная кислота, производства криолита и фторида алюминия.

AN EFFECTIVE METHOD FOR PRODUCING FLUORIDE SALTS FROM LOW-QUALITY RAW MATERIALS AND ALUMINUM PRODUCTION WASTE

This article describes a technology for the production of cryolite and aluminum fluoride from alumina- and fluorine-containing wastes of aluminum production. Physical and chemical analyses were carried out to determine the optimal process conditions and to define the compositions of the raw materials and the resulting products.

Keywords: aluminum production – alumina and fluorine containing wastes – aluminum manufacture – acidic decomposition – fluoric acid – criolite and aluminum fluoride production.

Маълумот дар бораи муаллиф: Раджабов Шухрат Холмуродович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, н.и.т., дотсент кафедраи технологияи истеҳсолоти химиявӣ Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17., Е-майл: R.Shuhrat.Kh@mail.ru Телефон:: 555-22-11-85

Сведения об авторе: Раджабов Шухрат Холмуродович – Таджикский национальнҷи университет, кандидат технических наук, доцент кафедры технология химического производства Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: R.Shuhrat.Kh@mail.ru. Телефон: (+992) 555-22-11-85.

Information about the author: Radjabov Shukhrat Kholmurodovich – Tajik National University candidate of technical sciences, associate professor of the department of chemical production technology of the. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: R.Shuhrat.Kh@mail.ru. Phone: (+992) 555-22-11-85.

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

БИОЛОГИЯ

ТАҒЙИРОТИ МОРФОЛОҒИ ВА РУШДИ УЗВҲОИ ГЕНТИПҲОИ ПАХТА (*Gossypium hirsutum* L.) ДАР ШАРОИТИ ХУШКӢ

Хамидзода Х.Н., Нозимзода С., Муҳиббаи С., Гадоева Т.Ч.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ӯрунбоева Ш. А.

Коллеҷи тиббии шаҳри Хучанд ба номи Ю.Б. Исоқӣ.

Муқаддима. Хушкӣ яке аз омилҳои асосии маҳдудкунандаи истеҳсолоти пахта дар минтақаҳои иқлимашон хушку нимхушк ба ҳисоб меравад. Тибқи таҳқиқоти муосир (Zhang et al., 2020; Khan et al., 2022), стрессҳои обӣ ба афзоиши растанӣ, ташаккули узвҳо ва танзими физиологии он таъсири назаррас мерасонанд. Растаниҳои пахта дорои қобилияти баланди мутобиқшавӣ мебошанд, ки ин раванд тавассути тағйироти морфологӣ – коҳиши масоҳати барг, ғафсшавии бофтаҳои поя, зиёд гардидани зичии реша ва танзими транспиратсия – ба амал меояд (Fahad et al., 2017; Hu & Xiong, 2019).

Ҳадафи таҳқиқот – арзёбии таъсири хушкӣ ба параметрҳои морфологии генотипҳои гуногуни пахта ва муайян кардани генотипҳои дорои устувории баланд ба камобӣ мебошад.

Мавод ва усулҳои таҳқиқот. Таҳқиқот бо панҷ генотипи пахта «Фаровон-20», «Зарнигор», «Меҳргон», «Намангон-77» ва «Синъюйтса-39» – дар шароити таҷрибавӣ гузаронида шуд:

Навӣ «Фаровон-20» соли 2015 ояндадор эълон шудааст. Дар Институти зироаткории АИКТ бо интихоби чандинкаратаи аз популятсияи навъҳои 108-Ф ва 1541 рӯёнида шудааст.

Навӣ «Зарнигор» соли 2005 ноҳиябандӣ карда шуд, ки бо роҳи ЭИ+ концентратсияи 0,02% + ТАБК-0,02% дар пумбадонаи навӣ Қирғиз-3 ва интихоби фардии қатъӣ дар заминҳои ба касалии вилт сирояткардашуда дар Институти зироаткории АИКТ офарида шудааст.

Навӣ «Меҳргон» соли 1994 минтақабоб шудааст. Ин навӣ тезпаз дар Институти илмию таҳқиқотии зироаткории Тоҷикистон дар натиҷаи интихоби фардӣ аз дурагаи С-9063 х С-9065 бароварда шудааст.

Навӣ «Намангон-77» дар Институти илмию таҳқиқотии селекция ва тухмипарварии пахтаи ба номи Г.С. Зайсеви Ҷумҳурии Ўзбекистон бо усули интихоби фардӣ аз дурагаи табиӣ навӣ С-6526, ки дар натиҷаи гардолудкунии навӣ 159-Ф ва пахтаи нимёбии пунктатум (05152) бароварда шудааст. Қади ниҳолаш 100-110 см, 1-2 шохи моноподиалӣ дорад. Ниҳолаш шохаҳои кӯтоҳ дошта, андаке пашмақдор мебошад. Шохи аввалини ҳосилдеҳ дар буғумҳои 5-6 пайдо мешавад. Ба гурӯҳи миёнарас дохил мешавад. Кӯракаш лӯндаи тухмшакл, нӯгаш на чандон калон, 4-5 палладор аст. Вазни пахтаи ҳар як кӯракаш 4,3-5,2 грамм.

Навӣ «Синъюйтса-39» нисбатан тунуктар буда, баландии қади он тақрибан 88 см аст. Андозаи баргҳояш миёна шумораи шохаҳои ҳосилдеҳаш 15 адад. Даври нашъунамои ин навъ 120 рӯз буда, ҳамчун навӣ миёнапаз эътироф шудааст. Дар давраҳои аввали нашъунамо афзоишаш хуб аст, баъдан сустар афзоиш мекунад. То саршавии сардиҳо коэффитсиенти гулкунӣ то 94,5% мерасад, андозаи кӯракаш калон, вазни пахта дар кӯрак то 5,8 гр. буда, баромади нах 41%-ро ташкил медиҳад.

Тибқи натиҷаҳои бадастомадаи маркази санҷиши Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Халқии Хитой дарозии миёнаи қисми болоии нах 30,8 мм, тартибнокӣ 84,8%, мустаҳкамии нисбӣ 29,5 сН/тех, дарозшавиаш 7,2%, нишондиҳандаи микронейр 4,55.

Дар ҷануби вилояти Сзиняни ҚХХ 74,5 с/га ва дар шимоли ҳамин минтақа 73 с/га ҳосил додааст. Муҳлати кишт аз 25 март то 15 апрел, ҳангоми ҳарорати хок ба 15 дараҷа баробар будан дар чуқурии 5 см кишт карда мешавад.

Се реҷаи намнокии хок истифода гардид:

- Назоратӣ (100%)
- Хушкии муътадил (50%)
- Хушкии шадид (30%)

Нишондиҳандаҳои морфологӣ чен карда шуданд:

- дарозии поя (см)
- вазни поя (г)
- дарозии реша (см)
- вазни реша (г)
- масоҳати барг (см²)

Натиҷаҳо дар ҷадвали 1 оварда шудаанд.

Ҷадвали 1. Тағйироти морфологӣ дар генотипҳои пахта зери шароити хушкӣ.

Генотипҳо	Шароити обӣ	Дарозии поя (см)	%	Вазни поя (г)	%	Дарозии реша (см)	%	Вазни реша (г)	%	Масоҳати барг (см ²)	%
Фаровон-20	Назоратӣ	100	100	140	100	25	100	28	100	1382	100
	Хушкии миёна	80	80	155	110	26	104	31	110	1121	81
	Хушкии шадид	66	66	180	128	16	64	36	128	837	60
Зарнигор	Назоратӣ	101	100	150	100	25	100	30	100	1390	100
	Хушкии миёна	83	82	175	116	27	108	35	116	1120	80
	Хушкии шадид	69	68	185	123	17	68	37	123	839	60
Меҳргон	Назоратӣ	110	100	150	100	27	100	30	100	1505	100
	Хушкии миёна	89	80	170	113	29	107	34	113	1250	83
	Хушкии шадид	70	63	195	130	17	62	39	130	870	57
Намангон-77	Назоратӣ	117	100	170	100	29	100	34	100	1555	100
	Хушкии миёна	100	85	190	111	33	113	38	111	1325	85
	Хушкии шадид	89	76	205	120	22	75	41	120	1015	65
Синьойца-39	Назоратӣ	115	100	155	100	28	100	31	100	1550	100
	Хушкии миёна	98	85	175	112	32	114	35	112	1320	85
	Хушкии шадид	82	71	200	129	20	71	40	129	1010	65

Маълумоти таҷрибавии пешниҳодшуда, ки таъсири ду сатҳи намнокии хок — **50% (хушкӣ муътадил)** ва **30% (хушкӣ шадид)** -ро ба генотипҳои гуногуни пахта инъикос мекунад, дар ҳамоҳангӣ бо таҳқиқоти муосир хусусиятҳои равшани мутобиқшавии морфологиро нишон медиҳад.

Воқуниши қисми болои растанӣ ба хушкӣ дар ҳамаи генотипҳои таҳқиқшуда бо кам шудани намнокии хок коҳиши назарраси дарозии поя мушоҳида мешавад. Мувофиқи маълумоти адабиёт, коҳиши афзоиши амудӣ яке аз воқунишҳои хоси растанӣ ба стресс мебошад, зеро маҳдуд шудани фишори тургор дар шароити камобӣ дарозшавии ҳуҷайраҳоро суст мекунад (Fahad et al., 2017).

Дар сатҳи **50% намнокии хок**, дарозии поя 15–20% коҳиш ёфта, аммо вазни поя 10–16% афзоиш меёбад. Чунин афзоиши массаи поя ба ғафшшавии бофтаҳои механикӣ,

аз ҷумла ксилема ва паренхима, вобаста аст, ки барои нигоҳ доштани мувозинат ва устувории сохтори растанӣ хизмат мекунад. Тадқиқоти муосир нишон медиҳанд, ки дар шароити хушкӣ баланд шудани зичии пояҳо як механизми асосии мутобиқшавии пахта ба ҳисоб меравад (Hu et al., 2019).

Дар шароити **30% намнокии хок**, коҳиши дарозии поя то 34–37% мерасад, аммо вазни он то 120–130% зиёд мегардад, ки нишон медиҳад: растанӣ афзоиши амуди ро қатъ карда, ресурсҳоро барои устувории анатомӣ масраф мекунад. Ин раванд дар тадқиқоти Li et al. (2021) ҳамчун «стратегияи муҳофизати сохторӣ» зикр мешавад.

Рушди системаи реша дар сатҳи гуногуни хушкӣ яке аз муҳимтарин параметрҳои мутобиқшавӣ ба стрессҳои обӣ мебошанд. Дар шароити 50% намнокии хок ҳамаи генотипҳои афзоиши дарозии решаҳо (4–14%) ва вазни онро (10–16%) нишон медиҳанд. Ин ҳолат бо афзоиши ҷустуҷӯи об ва рушди системаи решаи ғаёл алоқаманд аст. Адабиёти муосир низ тасдиқ мекунад, ки дар сатҳи мӯътадили камобӣ пахта воқуниши «ағразии реша» нишон медиҳад, яъне афзоиши тӯлонӣ радиалӣ ва дарунравии он меафзояд (Du et al., 2018).

Аммо дар сатҳи шадиди хушкӣ (30% намнокӣ) дарозии реша то 25–38% коҳиш меёбад, дар ҳоле ки массаи реша баръакс то 128–130% меафзояд. Чунин тағйирот ба афзоиши зичии бофтаҳои реша, хусусан қишр ва маркази цилиндр равона шуда, ҳамчун механизми ҳифз аз хушкшавии ҳадди реша баромад мекунад.

Ин падида дар тадқиқоти Kun et al. (2020) ба сифати «стратегияи мутобиқшавии стресс-индуктива» зикр мегардад, ки дар он на афзоиши тӯлонӣ, балки афзоиши масса ва зичӣ калидӣ ҳисобида мешавад.

Тағйироти моҳияти баргҳо тибқи натиҷаҳо, масоҳати барг дар хушкӣ мӯътадил то 15–20% ва дар хушкӣ шадид то 40–43% коҳиш меёбад. Коҳиши масоҳати барг — як механизми асосии физиологӣ барои кам кардани транспиратсия ва нигоҳ доштани об мебошад. Тадқиқоти Santos & Oliveira (2021) нишон медиҳанд, ки коҳиши баргҳо дар растаниҳои пахта зерин стресс ба баланд шудани таносуби қабати кутикула ва паст шудани ғаёлиятҳои фотосинтетикӣ марбут аст.

Дар баргҳо талафоти камтар аз ҳисоби бухоршавӣ, ки барои зинда мондани растанӣ дар 30% намнокӣ аҳаммияти асосӣ дорад.

Афзалияти генотипҳо аз нуқтаи назари мутобиқшавӣ бо дарназардошти нишондодҳо ва ҳамоҳангии онҳо бо тадқиқотҳои муосир, метавон хулоса кард, ки **генотипҳои нисбатан устувор ба 50% намнокӣ: Намангон-77** – нигоҳ доштани дарозии реша ва массаи хуби поя; **Синьюйца-39** – тавозуни хуби афзоиши реша ва коҳиши камтари масоҳати барг ва **Меҳргон** – афзоиши назаррас дар вазни системаи решаҳо нишон медиҳад.

Генотипҳои устувортар дар 30% намнокӣ ин Намангон-77 – устувории морфологӣ ва афзоиши зичии реша; **Синьюйца-39** – нишондиҳандаҳои афзалиятноки массаи реша ва поя ва **Фаровон-20** – зиёдшавии назарраси массаи реша (128%)-ро дар бар мегирад.

Таҳлили адабиётҳои муосир (Khan et al., 2022; Zhang et al., 2023) таъкид мекунад, ки генотипҳои дорои массаи зиёди реша ва поя, инчунин коҳиши нисбатан камтари масоҳати барг, одатан ба хушкӣ мутобиқшавии баландтар доранд.

Ҳамин тавр таҳлили морфологӣ нишон медиҳад, ки бо паст шудани намнокии хок то 50% ва маҳсусан то 30%, растаниҳои пахта стратегияи мутобиқшавии бисёрсатҳиро ғаёл мекунанд, ки ба он дохил мешавад, **коҳиши афзоиши амудии поя** барои нигоҳ доштани мувозинати об, **афзоиши зичии поя ва реша** ҳамчун муҳофизат аз хушкшавӣ, **коҳиши майдони барг** барои кам кардани талафоти об ва **тақвияти системаи реша** дар сатҳи мӯътадили хушкӣ ва мутобиқшавии анатомии он дар хушкӣ шадид.

Генотипҳои **Намангон-77**, **Синьюйца-39** ва қисман **Меҳргон** метавонанд ҳамчун манбаъҳои генетикии перспективӣ дар барномаҳои селекционии эҷоди навҳои тобовар ба хушкӣ истифода шаванд.

Адабиёт

1. Zhang, X., Li, X., Wang, Y., & Deng, B. (2020). Physiological and morphological responses of cotton genotypes to drought stress. *Journal of Plant Physiology*, 251, 153–165.
2. Khan, A., Fahad, S., Adnan, M., & Turan, V. (2022). Drought-induced changes in root system architecture and biomass allocation in cotton. *Environmental and Experimental Botany*, 195, 104–110.
3. Fahad, S., Bajwa, A. A., et al. (2017). Plant responses to drought stress: physiological, biochemical and molecular mechanisms. *Agronomy for Sustainable Development*, 37(1), 23–37.
4. Hu, H., Xiong, L. (2019). Genetic regulation of root morphology and drought tolerance in crops. *Plant Science*, 287, 110–118.
5. Li, Z., Peng, Y., & Ma, X. (2021). Stem mechanical reinforcement and survival strategies of cotton under severe water deficiency. *Plant Biology*, 23(4), 645–656.
6. Du, T., Kang, S., Zhang, J. (2018). Root growth and water uptake under partial root-zone drying irrigation: mechanisms and responses. *Plant and Soil*, 439, 545–560.
7. Santos, M., & Oliveira, T. (2021). Leaf area adjustment, cuticular thickening and transpiration control in cotton under progressive drought. *Journal of Arid Environments*, 182, 104–123.
8. Kun, L., Zhao, Q., & Liu, W. (2020). Adaptive anatomical changes in cotton roots under deep drought stress. *Annals of Botany*, 126(2), 345–357.
9. Zhang, H., Chen, Y., & Wu, J. (2023). Drought-resilient cotton breeding: modern perspectives and future strategies. *Plant Breeding Reviews*, 47, 89–112.
10. Taiz, L., Zeiger, E., Møller, I., & Murphy, A. (2018). *Plant Physiology and Development* (6th ed.). Sinauer Associates.
11. Blum, A. (2017). *Plant Breeding for Water-Limited Environments*. Springer.
12. Saeed, M., & Mahmood, T. (2020). Impact of soil moisture gradients on growth and productivity of upland cotton genotypes. *Agricultural Water Management*, 233, 106–126.

ТАҒЙИРОТИ МОРФОЛОҒИ ВА РУШДИ УЗВҶОИ ГЕНТИПҶОИ ПАХТА (*Gossypium hirsutum L.*) ДАР ШАРОИТИ ХУШКӢ

Дар ин таҳқиқот таъсири сатҳҳои гуногуни намнокии хок — 50% (хушкӣ мӯътадил) ва 30% (хушкӣ шадид) — ба тағйироти морфолоғӣ ва рушди узвҷои панҷ генотипи пахта (*Gossypium hirsutum L.*) таҳлил карда шуд. Тағйиротҳо дар дарозӣ ва массаи поя, афзоиши реша ва масоҳати баргҳо зери стрессҳои обӣ баррасӣ гардиданд. Натиҷаҳо нишон доданд, ки хушкӣ боиси коҳиши назарраси афзоиши поя ва масоҳати баргҳо гардида, ҳамзамон массаи поя ва реша дар аксари генотипҳо афзоиш ёфт, ки ин механизмҳои мутобиқшавии анатомиро инъикос мекунад. Дар хушкӣ мӯътадил афзоиши реша ҳифз шуд, аммо дар хушкӣ шадид дарозии реша коҳиш ёфт ва зичии он зиёд гардид. Генотипҳои «Намангон-77» ва «Синъюцца-39» нишондодаҳои беҳтарини устуворӣ ба хушкӣ нишон доданд ва метавонанд ҳамчун донорҳои генетикӣ барои селекцияи навҷоҳои тобовар истифода шаванд.

Калидвожаҳо: пахта, хушкӣ, стрессҳои обӣ, поя, масоҳати барг, намнокии хок, мутобиқшавӣ, морфология, реша, поя.

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ И РАЗВИТИЕ ОРГАНОВ ГЕНОТИПОВ ХЛОПЧАТНИКА (*Gossypium hirsutum L.*) В УСЛОВИЯХ ЗАСУХИ

В данном исследовании проанализировано влияние различных уровней влажности почвы — 50% (умеренная засуха) и 30% (сильная засуха) — на морфологические изменения и развитие органов пяти генотипов хлопчатника (*Gossypium hirsutum L.*). Рассмотрены изменения длины и массы стебля, роста корней и площади листьев при водном стрессе. Установлено, что засуха приводит к значительному уменьшению длины стебля и площади листьев, одновременно увеличивая массу стебля и корней у большинства генотипов, что отражает анатомические адаптивные механизмы растений. При умеренной засухе генотипы сохраняли рост корней, тогда как при сильной засухе длина корней снижалась, а их плотность возрастала. Генотипы «Наманган-77» и «Синъюцца-39» проявили наибольшую устойчивость к засухе и могут быть использованы как генетические доноры в селекции засухоустойчивых сортов.

Ключевые слова: хлопчатник, засуха, водный стресс, стебель, площадь листьев, влажность почвы, адаптация, селекция устойчивых сортов.

ТАҒЙИРОТИ МОРФОЛОҒИ ВА РУШДИ УЗВҶОИ ГЕНТИПҶОИ ПАХТА (*Gossypium hirsutum L.*) ДАР ШАРОИТИ ХУШКӢ

This study analyzed the impact of different soil moisture levels—50% (moderate drought) and 30% (severe drought)—on morphological changes and organ development in five cotton genotypes (*Gossypium hirsutum L.*). Variations in stem length and biomass, root growth, and leaf area under water stress were evaluated. The results demonstrated that drought significantly reduced stem elongation and leaf area, while increasing stem and root biomass in most genotypes, indicating the activation of anatomical adaptation mechanisms. Under moderate drought, root growth was largely maintained, whereas under severe drought root length declined and tissue density increased. The genotypes 'Namangan-77' and 'Xinyuzza-39' exhibited the highest drought tolerance and may serve as valuable genetic donors for breeding drought-resistant cotton varieties.

Keywords: cotton, drought, water stress, leaf area, soil moisture, adaptation, breeding for drought tolerance.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҳамидзода Хайриддин Нор - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, н.и.б., дотсенти кафедраи биохимияи факултети биология. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17. E-mail: homidov-h@mail.ru тел: +992918471304,

Нозимзода Санҷар – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти кафедраи биохимия. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон. ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17.

Муҳибай Саймумин – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти кафедраи биохимияи факултети биология. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17.,

Ғадоева Табассум Ҷумахоновна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистранти кафедраи биохимияи факултети биология. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17.

Урунбоева Шахноза Абдумаликовна - Коллеҷи тиббии шаҳри Хучанд ба номи Ю.Б.Ишқоқӣ. E-mail: kholikovhaidar@gmail.com.

Сведения об авторах: Хамидзода Хайриддин Нор – Таджикский национальный Университет, к.б.н., доцент кафедры биохимии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17. E-mail: homidov-h@mail.ru тел: +992918471304,

Нозимзода Санҷар – Таджикский национальный Университет, магистр кафедры биохимии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан. Адрес: г. Душанбе, проспект Рудаки 17.,

Муҳибай Саймумин – Таджикский национальный университет, магистр кафедры биохимии биологического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.,

Ғадоева Табассум Ҷумахоновна – Таджикский национальный университет, магистр кафедры биохимии биологического факультета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Урунбаева Шахноза Абдумаликовна – Худжандский медицинский колледж им. Ю.Б. Ишқоқи. Электронная почта: kholikovhaidar@gmail.com.

Information about the authors: Khamidzoda Khayriddin Nor - Tajik National University, Candidate of Biological Sciences, Senior Lecturer of the Department of Biochemistry. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 17. E-mail: homidov-h@mail.ru Phone: +992918471304 Nozimzoda

Sanjar – Tajik National University, Master's degree in the Department of Biochemistry. Address: 734025, Republic of Tajikistan. Address: Dushanbe, Rudaki Avenue, 17.,

Mukhibai Saimumin – Tajik National University, Master's degree in the Department of Biochemistry, Faculty of Biology. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17.,

Gadoeva Tabassum Jumahonovna – Tajik National University, Master's degree in the Department of Biochemistry, Faculty of Biology. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17.

Urunbaeva Shahnoza Abdumalikovna - Khujand Medical College named after Yu.B. Ishoqi. E-mail: kholikovhaidar@gmail.com

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

ХУСУСИЯТҲОИ МОРФОЛОГӢ-АНАТОМИКӢ ВА АҲАММИЯТИ ПАХТАИ МАӢИННАХ (GOSSYPIUM BARBADENSE L.)

Эргашов А. Ғафорзода М.О.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Аҳаммияти таҳқиқи морфология ва анатомияи пахтаи наҳи нафис бо он муайян карда мешавад, ки маҳз хусусиятҳои биологии сохтори растанӣ ва наҳ дар асоси хосиятҳои беназири хоҷагидорӣ арзишманди он ҷойгиранд. Пахтаи наҳдор бо дарозии истисноӣ, тунуқӣ ва устувории наҳ фарқ мекунад, аммо ин сифатҳо "тӯҳфаи тасодуфии табиат" нестанд, балки дар натиҷаи равандҳои морфогенетикӣ ва анатомии қатъиян муайяншуда, ки дар сатҳи узвҳо, бофтаҳо ва ҳуҷайраҳои алоҳида рух медиҳанд, ташаккул меёбанд. Бе фаҳмиши амиқи онҳо, селекция ба таҳмин ва агротехника ба расму оин бо барабан табдил меёбад.

Пахтакорӣ муосир бо як қатор мушкилот рӯ ба рӯ мешавад: тағйиребии шароити иқлимӣ, норасоии захираҳои об, зарурати баланд бардоштани сифати наҳ ҳангоми кам кардани хароҷот. Дар ин шароит омӯзиши сохтори анатомии узвҳои вегетативӣ ва генеративӣ, инчунин микроструктураи ҳуҷайраи наҳи аҳаммияти асосӣ пайдо мекунад. Маҳз параметрҳои анатомикӣ ғафсии девори ҳуҷайра, диаметри равшани, хусусияти

ғафсии дуумдарача бевосита хосиятҳои технологии нах ва рақобатпазирии онро дар бозори ҷаҳонӣ муайян мекунад.

Ин самт дар маънои биологӣ низ аҳамияти махсус пайдо мекунад. Нахи пахта як ҳуҷайраи эпидермалии хеле дарозшуда мебошад, ки афзоиши он модели беназири фарқкунӣ ҳуҷайра ва дарозшавии шадиди ҳуҷайра дар растаниҳои олий мебошад. Тадқиқоти ин равандҳо имкон медиҳад, ки тасаввуроти бунедии механизмҳои афзоиши ҳуҷайраҳо, синтези целлюлоза ва танзими ташаккули девори ҳуҷайраҳо васеъ карда шаванд. Пахта дар ин ҷо на танҳо зироати кишоварзӣ, балки объекти пурраи модели биологияи растани мебошад.

Илова бар ин, тадқиқоти морфологӣ-анатомикӣ барои селекцияи навъҳои нахи нафис аҳамияти муҳими амалӣ дорад, зеро он имкон медиҳад, ки аломатҳои устувори маркерӣ, ки бо сифати нах ва мутобиқсозии растаниҳо ба шароити стресс алоқаманданд, ошкор карда шаванд. Дар Шароити Осиеи Марказӣ, ки пахтакорӣ аҳамияти стратегӣ худро нигоҳ медорад, чунин тадқиқотҳо махсусан талаб карда мешаванд: онҳо барои парвариши навъҳои, ки сифати баланди нахро бо устувории экологӣ омезиш медиҳанд, заминаи илмӣ фароҳам меоранд.

Аҳамияти омӯзиши морфология ва анатомияи пахтаи нахдор бо нақши калидии онҳо дар ҳалли ҳам масъалаҳои бунедии биологӣ ва ҳам мушкилоти амалии кишоварзии муосир ва саноати бофандагӣ вобаста аст. Вақте ки сифати нах ва устувории ҳосил дар хатар аст, ҳуҷайра дигар "ҷузъиети хурд" нест ва ба шахси асосии амалкунанда табдил мебад.

Арзиши биологӣ ва хоҷагии *Gossypium barbadense* L. бо омезиши беназири хусусиятҳои морфологӣ-анатомикӣ, физиологӣ ва технологии Он муайян карда мешавад, ки ин намуди пахтаро дар байни дигар намояндагони фарҳангии ҷинси *Gossypium* ҷудо мекунад. Аз нуқтаи назари биологӣ, *Gossypium barbadense* шакли махсуси мутобиқсозии растаниҳо ба давраи тулонии растани ва захираҳои баланди гармӣ мебошад, ки ташаккули нахи хеле дароз ва тунукро таъмин мекунад. Сими он натиҷаи дарозшавии шадиди ҳуҷайраи ягонаи эпидермалии тухмдор мебошад, ки ин намудро объекти арзишманди моделӣ барои омӯзиши механизмҳои афзоиши ҳуҷайра, фарқкунӣ ва ғафсии дуумдараҷаи девори ҳуҷайра дар растаниҳои олий месозад.

Арзиши биологияи *Gossypium barbadense* L. инчунин дар дараҷаи баланди муайянкунӣ генетикии сифати нах мебошад. Баръакси намудҳои нахи миена, дар пахтаи нахи нағз дарозӣ, нозукӣ ва якхелаи нахҳо ба тағиребии тасодуфӣ камтар дучор мешаванд ва бештар аз сохтори анатомии ҳуҷайраи нах вобаста аст. Ин намудро махсусан барои таҳқиқоти селекционӣ-генетикӣ, ки ба муайян кардани омилҳои ирсӣ, ки сифати ашеи хоми растаниро назорат мекунад, муҳим мекунад.

Арзиши иқтисодии *Gossypium barbadense* L. пеш аз ҳама бо гирифтани нахи категорияи олии сифат, ки дар истеҳсоли матоъҳои тунук, баландқувват ва тобовар ба фарсудашавӣ истифода мешавад, алоқаманд аст. Нахи ин намуд бо дарозии баланд, микронейри паст, устуворӣ ва ҳамвории баланд фарқ мекунад, ки талаботи онро дар саноати бофандагӣ, алахусус дар истеҳсоли риштаи баландсифат, бофандагии тиббӣ ва маҳсулоти сегменти мукофотӣ таъмин мекунад. Дар бозори ҷаҳонӣ нахи пахтаи навъҳои нахи нағз аз нахи миена баландтар арзбӣ карда мешавад, ки ба фарҳанг аҳамияти назарраси содиротӣ медиҳад.

Бо вучуди ҳосилнокии нисбатан пасттар ва талаботи баланд ба шароити агроклиматӣ, *Gossypium barbadense* L. аҳамияти стратегӣ худро барои минтақаҳои пешрафтаи пахтакорӣ нигоҳ медорад. Парвариши он на аз рӯи ҳаҷми ашеи хоми гирифташуда, балки аз рӯи сифати он асоснок аст, ки ба тамоюлҳои муосири иқтисодиети аграрӣ, ки ба баланд бардоштани арзиши иловашудаи маҳсулот нигаронида шудааст, мувофиқат мекунад. Дар шароити захираҳои маҳдуди об ва зарурати кишоварзии устувор, ин намуд ҳамчун объекти селекция, ки ба омезиши

сифати баланди нах бо устувори мутобиқсозии растаниҳо равона шудааст, аҳаммияти махсус пайдо мекунад.

Gossypium barbadense L. фарҳанги арзиши дукаратаро ташкил медиҳад: аз як тараф объекти бунедии муҳими тадқиқоти биологӣ, аз тарафи дигар манбаи калидии ашеи хоми баландсифати бофандагӣ. Дар ин ҷо як ҳолати нодир аст, ки анатомияи ҳуҷайра бевосита ба иқтисодиет табдил меебад ва сохторҳои микроскопикӣ сатҳи макрои самаранокӣ хоҷагидори муайян мекунад [1].

Пахтаи нахдор (*Gossypium barbadense* L.) растани бисерсолаи пайдоиши тропикӣ мебошад, ки дар шароити парвариш ҳамчун яксола парвариш карда мешавад. Аз ҷиҳати морфологӣ ин намуд бо буттаи пурқувват ва нисбатан баланд, ки ба 120180 см мерасад, ва дар шароити мусоид ва бештар аз он хос аст. Растани бо намуди симподиалии шохаҳои мушаххас фарқ мекунад: меҳвари асосӣ шохаҳои моноподиалиро ташкил медиҳад ва мевадихӣ асосан дар шохаҳои симподиалӣ сурат мегирад, ки хусусияти тақсимоти узвҳои генеративиро муайян мекунад ва ба сохтори ҳосил таъсир мерасонад.

Пой рост, цилиндрӣ, устувор, бо системаи хуб инкишоффтаи интиқолдиҳанда. Дар синни ҷавонӣ, поя сабз аст, аксар вақт бо пигментатсияи антоцианин; бо пиршавӣ қисман дарахт мешавад. Пӯст вобаста ба навъ ва шароити муҳити атроф фарқ мекунад, аммо бештар миена ифода меебад.

Баргҳои навбатӣ, черешковье, калон, ангуштчашакл-лопасть (одатан се-панҷ-лопасть), бо рағҳои равшан. Плитаи баргҳо нисбатан тунук буда, дорои шабакаи хуб инкишоффтаи донаҳои интиқолдиҳанда мебошанд. Шакл ва андозаи барг аломатҳои навъӣ мебошанд ва аксар вақт дар амалияи селекционӣ истифода мешаванд. Сафҳаи барг метавонад дараҷаи гуногуни пӯст дошта бошад, ки бо мутобиқ шудан ба режими ҳарорат ва об алоқаманд аст.

Гулҳои ягона, калон, дар паҳлуҳои баргҳо ҷойгир шудаанд. Онҳо ҳардучинса, дуруст, бо сохтори хоси оилаи *Malvaceae* мебошанд. Таҷҷӣ аксар вақт кремӣ ё зардранг аст, баъзан дар пояи баргҳо доғҳои пурғубор дорад. Гулшавии пайдарпай, дар вақт дарозшуда, ки боиси пайдоиши қуттиҳо мегардад.

Мева қуттии се ё чорчашмаи шакли тухмдор, нисбатан калон. Пас аз пухтани қуттии он, тухмиҳои бо нахҳои дароз пӯшонидашударо ошкор мекунад. Хусусиятҳои морфологии қуттии андозаи он, вазни он, шумораи тухмҳо бевосита бо ҳосилнокии эҳтимолии растани алоқаманд мебошанд.

Тухмиҳо овал ё тухмшакл буда, бо ду намуди мӯй пӯшонида шудаанд: нахҳои дароз (прядильные) ва мӯйҳои кӯтоҳи зерипушка (линтерҳо). Маҳз ҳуҷайраҳои дарози эпидермалии пӯсти тухмӣ нахи арзишманди хоҷагидори ташкил медиҳанд, ки дар ин намуд ба 3545 мм ва бештар мерасад.

Дар маҷмӯъ, симои морфологии *Gossypium barbadense* L. стратегияи биологии онро инъикос мекунад: давраи тӯлонии вегетатсионӣ, шохаҳои ғайбӣ ва диққати захираҳо ба ташаккули нахи босифат. Дар ин ҷо шакли растани тасодуфӣ нест-он функционалӣ аст. Ҳар як унсурҳои морфология дар натиҷаи асосӣ: эҷоди яке аз дарозтарин ва тунуктарин ҳуҷайраҳои растани дар ҷаҳон. Ва ин ҳолатест, ки ботаника мустақиман ба иқтисодиет мегузарад.

Ташкили анатомии пахтаи нахдор таҳассуси физиологии онро инъикос мекунад: афзоиши ғайбӣ вегетативӣ бо ташаккули интенсивии узвҳои генеративӣ ва рушди ҳуҷайраи нахӣ якҷоя карда мешавад. Сохтори бофтаҳо тавозуни байни функцияҳои гузаронанда, механикӣ ва ассимилятсияро нишон медиҳад.

Дар буриши уфуқӣ, сутун сохтори хоси дучониба дорад. Дар берун эпидермиси якҷабата бо кутикула ва трихомаҳои нодир ҷойгир аст. Дар зери он қабати ибтидоӣ, ки хлоренхима ва бофтаи механикӣ (колленхима)-ро дар бар мегирад. Системаи интиқолдиҳанда аз ҳалқаи бастаҳои кушодаи коллатералии рағҳои нахдор иборат аст: ксилема ба марказ, флоэма ба периферия равона карда шудааст. Камбий ғайбӣ

фаъолият мекунад, ки ғафсии дуумдараҷа ва қисман дарахтшавии пояро таъмин мекунад. Ядро аз паренхимаи фучур иборат аст. Чунин ташкилот интиқоли самараноки об ва ассимилятҳоро ба қуттиҳои фаъолна рушдебанда таъмин мекунад[2].

Барги навъи дорсовентралӣ. Эпидермис якҷабата буда, кутикула ва стоматаҳо асосан дар тарафи поен (барги гипостоматикӣ). Дар зери эпидермиси болоӣ паренхимаи палисадӣ ҷойгир аст, ки фотосинтезро таъмин мекунад; дар поен паренхимаи гулобӣ бо байниҳуҷайраҳои мушаххас барои мубодилаи газ ҷойгир аст. Дар рағҳо донаҳои пӯшидаи коллатералӣ мавҷуданд, ки бо матои пӯшонидашуда ихота шудаанд. Системаи хуб инкишофефтаи мезофилл бо талаботи баланди растанӣ ба ассимилятсияҳо барои афзоиши нах алоқаманд аст.

Системаи решаӣ асоӣ аст. Дар минтақаи сохтори дуумдараҷа ксилемаи рушдефта бо ҷойгиршавии радиалии зарфҳо ташаккул меебад, ки дар шароити иқлими хушк обтаъминкуниро таъмин мекунад. Камбий бофтаҳои дуумдараҷаи интиқолдиҳандаро ташкил медиҳад, ки диаметри реша ва қобилияти интиқоли онро зиёд мекунад.

Анатомияи пӯсти тухмӣ таваҷҷуҳи бештарро ба худ ҷалб мекунад. Нах аз ҳуҷайраҳои эпидермалии интегументи берунии тухмдон ба вучуд меояд. Ҳар як нах як ҳуҷайраи азимест, ки аз марҳилаҳои гуногуни рушд мегузарад:

ташаббус (фарққунии ҳуҷайраи эпидермалӣ),
дарозшавии шадид,
ғафсии дуумдараҷаи девори ҳуҷайра аз ҳисоби гузоштани целлюлоза,
камолот ва деградатсия.

Девори ҳуҷайраи нахи баркамол асосан аз микрофибриллаҳои целлюлоза иборат аст. Ғафсии девори дуумдараҷа, диаметри равшанӣ ва дараҷаи спиралии микрофибриллҳо қувват ва чандирии нахро муайян мекунанд. Дар *Gossypium barbadense* L. ташаккули фазаи дарозтари дарозшавии ҳуҷайра ва ғафсии дуумдараҷаи баробар хос аст, ки нишондиҳандаҳои баланди технологӣ мебошад.

Таҳқиқоти морфологӣ-анатомии *Gossypium barbadense* L. имкон дод, ки хусусиятҳои асосии муайянкунандаи ашеи хоми баландсифати нахи нафисро ошкор кунад. Муайян карда шудааст, ки сохтори поя бо системаи пешрафтаи интиқолдиҳанда ва бофтаи механикии хуб ифодашуда интиқоли самараноки об ва моддаҳои органикиро ба қуттиҳои фаъолна ташаккулебанда таъмин мекунад, ки ин бевосита бо афзоиши шадиди нахҳо алоқаманд аст. Морфологияи баргҳо бо паренхимаи палисадӣ ва гулобӣ шароити беҳтаринро барои фотосинтез, ки раванди дарозшавии ҳуҷайраҳои нахро бо энергия таъмин мекунад, фароҳам меорад [3].

Анатомияи пӯсти тухмӣ ба диққати махсус сазовор аст. Нах аз ҳуҷайраҳои эпидермалии тухмдон, ки аз марҳилаҳои дарозшавии шадид ва ғафсии дуумдараҷаи девори ҳуҷайра мегузаранд, ташаккул меебад. Муайян карда шудааст, ки навъҳои нахи тунук нисбат ба навъҳои нахи миена давомнокӣ ва якрангии ин равандҳоро доранд, ки дарозӣ ва қувваи нахи бештарро таъмин мекунанд. Ин маълумот бо таҳқиқоти муосир мувофиқат мекунад, ки нишон медиҳанд, ки хусусиятҳои сифатии нахи пахта асосан аз микроструктураи девори ҳуҷайра ва хусусиятҳои фарққунии ҳуҷайра вобастаанд.

Таҳлили муқоисавӣ бо дигар намудҳо нишон дод, ки аломатҳои морфологӣ ва анатомии *Gossypium barbadense* L. бо арзиши хоҷагидорӣ алоқамандии зич доранд: нахҳои дарозтар ва тунуктар ҳангоми таносуби оптималии бофтаҳои интиқолдиҳанда ва механикӣ, инчунин ҳангоми нигоҳ доштани самаранокии фотосинтезикии баргҳо ташаккул меебанд. Ин зарурати ба назар гирифтани хусусиятҳои морфологӣ-анатомиро ҳангоми селекция ва идоракунии агротехникии фарҳанг тасдиқ мекунад.

Gossypium barbadense L. дорои намуди морфологӣ хос аст: буттаи баланд, шоҳаи рушдефта, баргҳои калони ангушт-лопаستӣ, қуттиҳои калон ва тухмиҳо, ки бо нахи дароз пӯшонидашуда шудаанд [4].

Сохтори анатомии поя, барг ва реша интиқоли самараноки об ва моддаҳои органикӣ, фотосинтез ва дастгирии механикиро таъмин мекунад, ки барои ташаккули нах шароити беҳтарин фароҳам меорад.

Нах аз ҳуҷайраҳои эпидермалии пӯсти тухм, ки аз марҳилаҳои дарозшавии шадид ва ғафсии дуюмдараҷаи девори ҳуҷайра мегузаранд, ба вуҷуд меояд. Ин равандҳо дарозӣ, қувват ва яқрании нахро муайян мекунад, ки асоси арзиши баланди хоҷагии навъ мебошад.

Хусусиятҳои морфологӣ-анатомикӣ бо хосиятҳои технологияи нах алоқамандии зич доранд ва метавонанд ҳамчун аломатҳои маркерӣ дар кори селекционӣ истифода шаванд.

Натиҷаҳои таҳқиқот аҳамияти биологӣ ва иқтисодии *Gossypium barbadense* L.-ро таъкид намуда, нишон медиҳанд, ки ташкили микроскопии бофтаҳо бевосита сифатҳои макроскопии ашеи хоми кишоварзиро муайян мекунад.

Дар маҷмӯъ, омӯзиши хусусиятҳои морфологӣ-анатомии пахтаи нахдор на танҳо дониши бунедии биологияи афзоиши ҳуҷайраҳоро васеъ мекунад, балки барои селексиони навъҳои баландсифат ва оптимизатсияи чорабиниҳои агротехникӣ заминаи илмӣ фароҳам меорад.

Адабиёт

1. Shavkiev J. Оценка устойчивости к засухе и засолению генотипов *gossypium barbadense* l. / J. Shavkiev, X.Asatova., S. Khamdullaev, N. Chorshanbiev, M. Mamarasulov, B.Kh.Amanov, M. Salohiddinova, S. Nabiev, A. Azimov // Современная биология и генетика. – 2025. – №13. – С. 49-66.
2. Дадобоева М.Л. Роль листьев в формировании технологических качеств волокна хлопчатника / М.Л. Дадобоева, Б.Б. Гиясидинов, Х.М. Миракилов, Б.А. Солиева, Х.А. Абдуллаев // ДАН РТ. – 2015. – №2. – С. 161-166.
3. Эргашева А.Э. Фотосинтез сортов тонковолокнистого хлопчатника с предельным и неопредельным типом ветвления / А.Э. Эргашева, Б.Б. Гиясидинов, Х.А. Абдуллаев, Х.Х. Каримов, Б.А. Солиева, И.С. Каспарова, Х.М. Миракилов // ДАН РТ. – 2012. – №3. – С. 252-255.
4. Эргашов, А. Эҳёи «тиллои сафед» ва дурнамои инноватсионии парвариши пахтаи маҳиннаҳ дар Тоҷикистон / А. Эргашов, М.О. Ғафорова // Навиди илм. – 2025. – №3. – С. 28-31. – EDN LBDKAD.

ХУСУСИЯТҲОИ МОРФОЛОГӢ-АНАТОМИКӢ ВА АҲАМИЯТИ ХОҶАГИИ ПАХТАИ МАӢИННАХ (*GOSSYPIUM BARBADENSE* L.)

Таҳқиқоти хусусиятҳои морфологӣ ва анатомии пахтаи нах нафис (*Gossypium barbadense* L.) имкон медиҳад, ки асосҳои сохтори сифати баланди нах ва арзиши хоҷагии онро муайян кунанд. Морфологияи растанӣ – баландии бутта, шоха, шакл ва андозаи баргҳо, сохтори қуттиҳо ва тухмҳо — бевосита бо ҳосилнокӣ ва хосиятҳои технологияи ашеи хом алоқаманд аст. Таҳқиқотҳои анатомикӣ хусусиятҳои сохтори сутун, барг, реша ва ҳуҷайраҳои эпидермалии пӯсти тухмиро ошкор карданд, ки дарозшавии шадиди нахҳо, устуворӣ ва нозукии онҳоро таъмин мекунад. Натиҷаҳо тасдиқ мекунад, ки хосиятҳои беназири нах тасодуфӣ табиат нестанд, балки дар чараени равандҳои морфогенетикӣ ва анатомии қатъиян муайяншуда ташаккул меёбанд. Ин таҳқиқотҳо барои селексиони навъҳои баландсифат, оптимизатсияи агротехника ва баланд бардоштани рақобатпазирии пахтаи нахдор дар бозори ҷаҳонӣ аҳамияти муҳим доранд.

Калидвожаҳо: пахтаи нахдор, морфология, анатомия, нах, сифат, селексия, *gossypium barbadense* L.

МОРФОЛОГО-АНАТОМИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ХОЗЯЙСТВЕННАЯ ЗНАЧИМОСТЬ ТОНКОВОЛОКНИСТОГО ХЛОПКА (*GOSSYPIUM BARBADENSE* L.)

Исследование морфологических и анатомических особенностей тонковолокнистого хлопка (*Gossypium barbadense* L.) позволяет выявить структурные основы, определяющие высокое качество волокна и его хозяйственную ценность. Показано, что морфология растения - высота куста, ветвление, форма и размер листьев, структура коробочек и семян - напрямую связана с продуктивностью и технологическими свойствами сырья. Анатомические исследования выявили особенности строения стебля, листа, корня и эпидермальных клеток семенной кожуры, обеспечивающих интенсивное удлинение волокон, их прочность и тонкость. Результаты подтверждают, что уникальные свойства волокна не являются случайностью природы, а формируются в ходе строго детерминированных морфогенетических и анатомических процессов. Данные исследования имеют важное значение для селекции высококачественных сортов, оптимизации агротехники и повышения конкурентоспособности тонковолокнистого хлопка на мировом рынке.

Ключевые слова: тонковолокнистый хлопок, морфология, анатомия, волокно, качество, селекция, *Gossypium barbadense* L.

MORPHOLOGICAL AND ANATOMICAL FEATURES AND ECONOMIC IMPORTANCE OF FINE-FIBER COTTON (*GOSSYPIUM BARBADENSE* L.)

The study of the morphological and anatomical features of fine-fiber cotton (*Gossypium barbadense* L.) allows us to identify the structural foundations that determine the high quality of fiber and its economic value. It is shown that the morphology of the plant — the height of the bush, branching, shape and size of leaves, the structure of the pods and seeds, is directly related to the productivity and technological properties of raw materials. Anatomical studies have revealed the structural features of the stem, leaf, root, and epidermal cells of the seed coat, which provide intensive fiber elongation, strength, and fineness. The results confirm that the unique properties of the fiber are not an accident of nature, but are formed during strictly deterministic morphogenetic and anatomical processes. These studies are important for breeding high-quality varieties, optimizing agricultural technology and increasing the competitiveness of fine-fiber cotton on the global market.

Keywords: fine-fiber cotton, morphology, anatomy, fiber, quality, breeding, *Gossypium barbadense* L.

Маълумот дар бораи муаллиф: Эргашов Абдулло – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои биология профессор.

Гафорзода Мадина Одинашо – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистри соли 2 факултети биология. E-mail: madinagaforzoda@gmail.com. Тел.: +992-938-91-00-20.

Сведения об авторах: Эргашов Абдулло – Таджикский национальный университет, доктор биологических наук, профессор.

Гафорзода Мадина Одинашо – Таджикский национальный университет, магистр 2 курса факультета биологии. E-mail: madinagaforzoda@gmail.com. Тел.: +992-938-91-00-20.

About the authors: Ergashov Abdullo – Tajik National University, Doctor of Biological Sciences, Professor.

Gaforzoda Madina Odinasho – Tajik National University, Master of second year in faculty biology. Email: madinagaforzoda@gmail.com. Тел.: +992-938-91-00-20.

Статья поступила в редакцию: 24.10.2025
Одобрена после рецензирования: 26.11.2025
Принята к публикации: 16.12.2025

ТИББӢ-ФАРМАТСЕВТӢ

РОЛЬ ИНТЕРАКТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВРАЧА

**Курбонзода С.М., Курбонова М.З., Анкоев С., Холикова Л.Р.
Таджикский национальный университет**

Современное социально-экономическое развитие общества обуславливает существенные изменения в системе высшего образования Республики Таджикистан. Эти преобразования связаны с внедрением новых педагогических подходов, образовательных технологий и концепций, ориентированных на формирование конкурентоспособного специалиста. Одной из приоритетных задач высшей школы является развитие личностных и профессионально значимых качеств будущих специалистов, в том числе врачей, которые должны обладать совокупностью компетенций, обеспечивающих успешную профессиональную деятельность [6, 7].

В настоящее время в Республике Таджикистан осуществляется активное реформирование системы образования в соответствии с международными стандартами Болонского процесса. В сфере высшего образования это выражается в переходе на двухуровневую систему подготовки, внедрении кредитной технологии обучения, ориентации на международные критерии оценки качества образования, расширении академической мобильности студентов и преподавателей, а также во взаимном признании дипломов и квалификаций [3].

Предполагалось, что присоединение к Болонскому процессу будет способствовать повышению уровня профессиональной подготовки выпускников, развитию их самостоятельности, готовности к непрерывному образованию и социальной мобильности. Однако результаты реформ показывают наличие ряда серьезных проблем, среди которых отмечаются снижение качества образования, дефицит квалифицированных педагогических кадров, недостаточное материальное стимулирование преподавателей и нехватка современных учебно-методических ресурсов.

Одной из ключевых компетенций будущего врача является коммуникативная компетентность, важнейшей составляющей которой выступает интерактивная компетенция. Ее сформированность обеспечивает эффективность профессионального взаимодействия врача с пациентами, их родственниками и медицинским персоналом [1, 2].

Коммуникативная компетентность будущего врача рассматривается как определённый уровень межличностного и профессионального опыта общения, позволяющий успешно функционировать в профессиональной среде и обществе в целом. Современные требования к выпускнику медицинского вуза предполагают не только высокий уровень профессиональных знаний, но и развитые навыки общения, ответственности, готовности к профессиональному росту и адаптации к меняющимся условиям рынка труда.

Анализ практики подготовки будущих врачей показывает, что вопросам формирования интерактивной компетентности в образовательном процессе уделяется недостаточное внимание, несмотря на их высокую социальную значимость. Это противоречие определяет актуальность исследования и необходимость разработки педагогических условий и методик, направленных на развитие интерактивной компетенции средствами интерактивных методов обучения.

Интерактивное обучение как педагогическое явление широко представлено в трудах Л.Н. Вавилова, Т. Пановой, Л. Подымовой и других исследователей. Оно трактуется как форма организации образовательного процесса, основанная на активном взаимодействии обучающихся между собой и с преподавателем, диалоге, совместном решении проблемных задач и опоре на личный опыт студентов [3, 9].

Методологическую основу исследования составляют компетентностный, деятельностный и личностно-ориентированный следующие методы и подходы:

- анализ и систематизация психолого-педагогической и медицинской литературы;
- сравнительный анализ традиционных и интерактивных методов обучения;
- обобщение опыта преподавания в системе высшего медицинского образования;
- теоретическое моделирование процесса формирования коммуникативной компетентности студентов.

М.В. Кларин определяет интерактивное обучение как процесс, основанный на непосредственном взаимодействии учащихся с образовательной средой с целью приобретения нового опыта [5]. В вузовской практике при этом нередко происходит смешение понятий форм, методов и технологий обучения, что обусловлено их диалектической взаимосвязью и многомерностью педагогического процесса [8, 12].

В отличие от традиционных методов обучения, интерактивные методы характеризуются следующими особенностями: Активной позицией студентов в процессе познания; ориентацией студентов на самостоятельный и групповой поиск решений; созданием условий для эмоционально-волевого вовлечения студентов; и изменением роли преподавателя, выступающего в качестве организатора и консультанта; субъект-субъектными отношениями между участниками образовательного процесса и развитием рефлексии через внешнее взаимодействие обучающихся [4].

В данном исследовании используется качественный концептуальный подход, включающий:

1. Систематический обзор литературы по исследованиям в области педагогики и медицинского образования (2020-2025).

2. Сравнительный анализ традиционных и интерактивных методов обучения.

3. Концептуальное моделирование интерактивного развития компетенций.

Эта методология позволяет проводить теоретический синтез и предлагать практические педагогические стратегии, не полагаясь на первичные эмпирические данные.

4. Концептуальная основа и выводы

Интерактивная компетентность концептуализируется как трехмерная конструкция: описание компонента; сопутствующие навыки; когнитивное знание принципов коммуникации, психологии пациента и профессиональной этики.

Интерактивная компетентность будущего врача формируется в процессе совместной деятельности и общения и проявляется в способности эффективно выстраивать профессиональное взаимодействие. В контексте идей В.И. Слободчикова, интерактивные методы обучения действительно способствуют формированию профессиональной позиции и развитию коммуникативной компетентности, так как они строятся на **деятельностном подходе**, взаимном обмене знаниями, **сотворчестве** и **самоорганизации** участников, что позволяет не только усваивать знания, но и **проживать профессиональные ситуации** в безопасной среде, развивая **эмпатию**, **навыки командной работы** и **критическое мышление**, что формирует целостную профессиональную личность. [10, 11, 13].

Особое значение интерактивная компетентность приобретает в системе «врач – пациент». Эффективное профессиональное общение требует учета психологических особенностей пациента, его эмоционального состояния, ожиданий и ценностей. Этими вопросами занимается медицинская психология, основной задачей которой является изучение закономерностей межличностного взаимодействия в лечебном процессе.

Будущий врач должен уметь:

- устанавливать доверительный психологический контакт с пациентом;
- доступно объяснять информацию о заболевании и лечении;
- оказывать эмоциональную поддержку пациенту;
- соблюдать медицинскую и личную тайну;
- использовать слово как средство психотерапевтического воздействия;
- учитывать индивидуально-психологические особенности пациента;

- профессионально выстраивать отношения с родственниками пациента и коллегами.

В данном случае на практике такие навыки интерактивного взаимодействия приобретаются посредством общения с пациентом.:

1. **Субъектность и деятельностный подход:** Интерактив переводит студента из пассивного слушателя в активный субъект, который через действие (решение кейсов, дискуссии, тренинги) осваивает новые смыслы и способы деятельности, что лежит в основе формирования позиции.

2. **Развитие коммуникативной сферы:** Взаимодействие с другими участниками (студентами и педагогом) и средой — это основа коммуникации. Интерактивные методы создают "живые" ситуации для отработки навыков диалога, аргументации, эмпатии.

3. **Формирование "Я-профессионального":** Через обсуждения, рефлекссию и совместный поиск решений студенты примеряют на себя роли, видят себя в профессиональном контексте, что помогает сформировать устойчивую профессиональную идентичность.

4. **Среда для проб и ошибок:** Интерактив позволяет безопасно «проживать» сложные профессиональные ситуации, экспериментировать, получать обратную связь, что критически важно для развития компетентности.

Неумение врача внимательно выслушать пациента негативно сказывается на качестве диагностики, эффективности лечения и уровне доверия к медицинскому работнику. Внимание к пациенту само по себе является важным терапевтическим фактором, способствующим установлению партнерских отношений и повышению авторитета врача.

Таким образом, интерактивные методы обучения значительно повышают коммуникативную компетентность будущих врачей, затрагивая когнитивные, поведенческие и аффективные аспекты. Ролевые игры, совместные задания, диалогические дискуссии и рефлексивные практики способствуют активному слушанию, сочувствию и этичному профессиональному поведению. Внедрение этих методов имеет решающее значение для медицинского образования, основанного на компетенциях, и для подготовки выпускников к здравоохранению, ориентированному на пациента.

Литература

1. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика: Учебник для вузов. – СПб: Питер, 2000.
2. Васильева Л.Н. Психологический анализ коммуникативной компетентности будущего врача / Л.Н. Васильева, Л.П. Урванцев // Ярославский психологический вестник. – 2003. – Вып. 9. – С. 99-105.
3. Закон РТ «О высшем и послевузовском профессиональном обучении», www.med.tj/documents/main/normativno-pravovie-akti/zakonodatelnieakti/ru/02535-ru.pdf.
4. Zolfaghari, Z., Karimian, Z., Zarifsanaiy, N., et al. (2025). Navigating challenges in medical English learning: Leveraging technology and gamification for interactive education – a qualitative study. BMC Medical Education, 25, Article 1045. <https://doi.org/10.1186/s12909-025-07511-1>
5. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии. (Анализ зарубежного опыта). – Рига: НПЦ «Эксперимент», 1995. – 176 с.
6. Колмогорова Л.С. Диагностика психологической культуры школьников: практ. Пособие для shk. Психологов. – М.: Владос, 2002. – 359 с.
7. Курбонова М.З., Меликов Б.Х., Абдурасулова Р.Т., Бобоев К.Т., Холикова Л.Р. Использование активных методов обучения химии для развития личности учащихся // Педагогический журнал. – 2021. – Т. – №5. – С. 130-136.
8. Курбонова М.З., Акбарова М.М., Холикова Л.Р. Реализуемые инновационные технологии обучения в практике учителей химии// Мат. респуб. научно-практической конф. (с международным участием) на тему «Применение инновационных технологий в преподавании естественных дисциплин средне общеобразовательных школах и высших учебных заведениях», посвященной 150-летию периодической таблицы химических элементов Д.И. Менделеева. – Душанбе. -2019.-С.40-44.
9. Курбонова С.М., Курбонова М.З. Основные факторы, влияющие на формирование коммуникативной компетентности будущих врачей средствами интерактивные методы обучения //Материалы IV международной научно-практической конференции «Инновации в образовании: научные подходы, опыт, проблемы, перспективы» М. – Ч.1. – 2022. – С. 151-155.

10. Кунжигитова Г.Б., Рсмаханбетова Ш.Е., Жанибекова Э.Ж. Интерактивные методы обучения, влияющие на активность личности в процессе обучения // Наука и мир. – 2014. – Т. 3. – С. 65-70.
11. Манузина Е.Б., Курбонова М.З. Психолого-педагогическое сопровождение студентов в условиях практики // Мат. XIX Всероссийской с международным участием научно-прак. конф. «Развитие личности в образовательном пространстве», посвящ. 100-летию со дня рождения А.Д. Сахарова, Бийск. – 2021. – С. 107-111.
12. Селевко, Г. К. Энциклопедия педагогического образования. / Г. К. Селевко. – М.: Народное образование, 2005. – С. 153.
13. Слободчиков, В.А. Компетентный подход в высшем профессиональном образовании // Педагогика. – 2009. – № 2. – С. 107–111.

НАҚШИ САЛОҲЯТИ ИНТЕРАКТИВӢ ДАР ФАЪОЛИЯТИ КАСБИИ ДУХТУР

Дар мақола масъалаи ташаккули салоҳияти коммуникатсионӣ ва интерактивии табибони оянда дар шароити навсозии низоми таҳсилоти олии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ шудааст. Аҳамияти усулҳои интерактивии таълим ҳамчун воситаи муассири ташаккули малакаҳои муоширати касбӣ дар донишҷӯёни факултети тиббӣ асоснок карда шудааст. Диққати махсус ба малакаҳои гушкунӣ ҳамчун ҷузъи асосии муносибатҳои касбии байни табиб ва бемор дода мешавад.

Калидвожаҳо: салоҳияти коммуникатсионӣ, усулҳои интерактивии таълим, табибони оянда, муоширати касбӣ, таҳсилоти тиббӣ.

РОЛЬ ИНТЕРАКТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВРАЧА

В статье рассматривается проблема формирования коммуникативной и интерактивной компетентности будущих врачей в условиях модернизации системы высшего образования Республики Таджикистан. Обосновывается значимость интерактивных методов обучения как эффективного средства развития профессионально значимых коммуникативных навыков студентов медицинских специальностей. Особое внимание уделяется умению слушать как ключевому компоненту профессионального взаимодействия врача и пациента.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, интерактивные методы обучения, будущие врачи, профессиональное общение, медицинское образование.

THE ROLE OF INTERACTIVE COMPETENCE IN THE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF A PHYSICIAN

This article examines the development of communicative and interactive competence in future physicians in the context of the modernization of the higher education system in the Republic of Tajikistan. The importance of interactive teaching methods is substantiated as an effective means of developing professionally relevant communication skills in medical students. Particular attention is paid to listening skills as a key component of professional interactions between physician and patient.

Key words: communicative competence, interactive teaching methods, future doctors, professional communication, medical education.

Маълумот дар бораи муаллифон: Курбонзда Саида Муҳаммад – Институти тиббию иҷтимоии Тоҷикистон иҷроқунанда мудири кафедраи «Ниғаҳдории тандурустӣ, статистикаи тиббӣ, таърихи тиб бо курси ҳамшираи шафқат». **Суроға:** 734019, кӯч. Клара Сеткина-2. **Тел:** (+992) 918-79-85-16, **E-mail:** saedakurbanova@gmail.com

Курбонова Мукадас Завайдовна - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои химия, дотсент, мудири кафедраи методикаи таълими химия. **Суроға:** 734025 Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **E-mail:** mukadas_qi75@mail.ru. **Телефон:** (+992) 985-15-42-33.

Анқоев Саидбек Сайвалиевич - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистри кафедраи усули таълими химияи факултети химия, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **тел.:(992)98-574-64-70.**

Холикова Лутфия Розиковна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои химия, дотсенти кафедраи методикаи таълими химия. **Суроға:** 734025 Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **E-mail:** lutfiya69@mail.ru. **Телефон:** (+992)987117130

Сведения об авторах: Курбонзода Саида Муҳаммад - Медико-социальный институт Таджикистана, и.о. зав. кафедрой “Общественное здравоохранение, медицинская статистика, история медицины с курсом сестринского дела”. **Адрес:** 734019, ул. Клары Цеткина-2. **Тел:** (+992) 918-79-85-16, **E-mail:** saedakurbanova@gmail.com

Курбонова Мукадас Завайдовна - Таджикский национальный университет, к.х.н., доцент, зав. кафедрой методики преподавания химии. **Адрес:** 734025 Республика Таджикистан г. Душанбе проспект Рудаки, 17. **E-mail:** mukadas_qi75@mail.ru. **Телефон:** (+992) 985-15-42-33.

Анқоев Саидбек Сайвалиевич – Таджикский национальный университет, магистр кафедры методики преподавания химии химического факультета Таджикского национального университета. **Адрес:** г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. **Телефон:** (992) 98-574-64-70.

Холикова Лутфия Розиковна – Таджикский национальный университет, кандидат химических наук, доцент кафедры методики преподавания химии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект. Рудаки, 17. E-mail: lutfiya69@mail.ru. Телефон: (+992)987117130.

Information about the authors: Kurbonzoda Saida Mukhamad - Tajik National University, acting head Department of “Public Health, Medical Statistics, History of Medicine with a Nursing Course” NOU “Medical and Social Institute of Tajikistan”. Address: 734019, st. Clara Setkina-2. Tel : (+992) 918-79-85-16, E-mail: saedakurbanova@gmail.com

Kurbonova Mukadas Zavaydovna - Tajik National University, Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, Head. Department of methods of teaching chemistry. Address: 734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: mukadas_qi75@mail.ru. Phone: (+992) 985-15-42-33.

Ankoev Saidbek Sayvalievich – Tajik National University, master's degree for the Department of Methods of Teaching Chemistry, Faculty of Chemistry, Tajik National University. Address: Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Telephone: (992) 98-574-64-70.

Kholikova Lutfiya Rozikovna – Tajik National University, Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor of the Department of Methods of Teaching Chemistry. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, avenue. Rudaki, Таджикский национальный университет, кандидат химических наук, доцент кафедры методики преподавания химии. E-mail: lutfiya69@mail.ru. Телефон: (+992)987117130

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

ТАЪРИХ ВА МУНОСИБАТҶОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

ЗНАЧИМОСТЬ РОЛИ ОЗЕЛЕНЕНИЯ В ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ САДОВО-ПАРКОВОГО ИСКУССТВА

Мухиддинова Р.К.

Таджикский технический университет имени М. С. Осими

Растительная среда в садово-парковом строительстве всегда и везде имела определенное традиционное значение. И основная роль, предназначенная зеленым насаждениям в саду, всегда было создание тени - укрытия от прямых солнечных лучей в знойное жаркое время дня. Также в садах наблюдалось таинственность, комфортность, эстетичность, интимность и гармония с природной средой. С учётом всего этого создаётся декоративно - художественный, национально - традиционный облик садовых комплексов совместно с зеленым фоном, как форма спокойствия и созерцания.

В парке Саргона II (VIII век до н. э.), который был создан на склоне каменной горы, были высажены кипарисы, кедры, платаны, ивы, тополя, лавры, самшит и плодовые деревья, привезенные из других стран [7,4].

Привлекает внимание и достойна рассмотрения ковровая миниатюра древнеперсидского сада «Парадиз» эпохи Сасанидского Ирана III-IV в. н. э.

Рисуночный ассортимент зелени в саду имеет сходство с такими деревьями, как стройные кипарисы, высокоствольные чинары, плакучие ивы, восточные айланты, тополя, придающий вид живой зеленой ограды фруктовые деревья и вьющиеся низкорослые красивоцветущие растения (рис.1).

Рисунок 1. Древнеперсидский ковер изображения сада «Парадиз» Сасанидского Ирана III-IV вв.

Особенность садово-паркового строительства заключается во взаимосвязи с компонентами природной среды. Одним из составляющих элементов сада является зелень. Истоки озеленения можно отнести к древним корням зарождения садов.

Молодой исследователь Севастопольского Госуниверситета Деньгуб Е.А. в своей работе указал, что, сад «Парадиз» имел прямоугольную форму и ограждался кирпичной стеной. Между каналами высаживались цветы: розы, лилии, тюльпаны, маки, а также деревья - кипарис, персик [3, 9].

В книге британского исследователя по археологии Дэвида Стронаха «Пасаргады: отчет о раскопках» (Оксфорд, 1978), рассмотрена реконструкция дворцового сада Кира Великого в Пасаргадах (550 г. до н.э.). Скорее всего, он был засажен кипарисом, гранатом и вишней [19,3]. Из литературных источников достоверно известно, что

приемы садово-парковых композиций персов передавались от поколения к поколению в течении тысячелетий. В примере, приведенных в электронных источниках, тогдашних улиц украшали восемь рядов тополей и платанов и живая изгородь из кустов жасмина [10,1].

В испано - мавританских садах (VIII-XIV вв.) использовались планировочные решения в стиле «Патио» (внутренние дворики - сады). Традиционное значение каждого экземпляра растения была важна, поскольку использование большого количества цветов и пряных трав являлось особенностью мавританских садов. Деревья и кустарники высаживались свободно, и не подвергались стрижке. Наиболее распространённым традиционным методом было использование великолепного кипариса (символа бесконечности) и ароматизированных фруктовых деревьев, например абрикоса, апельсинов (символ молодости и обновления). Из цветов: -розы, ирисы, лилии, различные ковровые посадки [19, с.5]. Примером этому являются летние сады Хенералифе, сады Альгамбры, (1350 и 1500 гг.), особенно красивое место садовой территории является- «кипарисовый двор» - Хардин-да-ла-Султана. Это лучше всего сохранившийся сад мусульманской Испании [11, 3].

В основе озеленения сада «Чор-бог» по исследованию ученых Рахимова К.Д., и Файзуллаева Н.Н., посадками различной породы фруктовых и стриженных декоративных деревьев, и кустарников являлись: чинары, виноградники, плакучие ивы и разнообразные сорта хвойных деревьев. Они блистали своим изяществом и убранством.

Растения подбирались не только с эстетической точки зрения, но и композиционно, чтоб при дальнейшем росте располагались удобно друг от друга, не мешали росту и развитию [16,4]. Заранее определялся список ассортиментов зелени, куда входили порода, возраст, форма, свойство и символические значения растений. Традиционным значением высокорастущих тополей являлась защита в качестве зеленой стены от внешнего пространства, от пыльных ветров, также сохранение микроклимата. Они обычно высаживались по периметру садов. По словам доктора архитектуры профессора Айдаровой Г. Н., возможно, деревья и растения давали не только тень, но и воспринимались как центр знаний, символизировали таинства [9,12].

В саду Дарвиша Мухаммада Тархана в Самарканде были разбиты ступенчатые площадки и посажены прекрасные карагачи (вязы), кипарисы и белые тополя. Тщательному выбору и сочетанию древесных пород, мастера и зодчие придавали большое значение. Специфическое традиционное значение сочетания было дано декоративным и фруктовым породам со снежно-белыми, розовыми соцветиями весной и оранжево-красными плодами в зеленой листве летом и осенью. Цветы же подбирались по принципу непрерывности цветения: отцветали одни, расцветали другие [2, 453].

Деревья в садах обеспечивали защиту от солнца. Ими часто являлись пальмы, кипарисы и кедры, которые имели приподнятую форму и давали постоянную тень. Цветущими растениями были олеандры, гибискусы, жасмины, розы, жимолости, лимоны или апельсины. Кустарники были выбраны из-за их буйного цветения, их аромата, который привлекает птиц и бабочек [5, 6].

В «Научных рекомендациях по возрождению садов в стиле Чор-бог», автор Садыкова С. Н., даёт перечень древесно-кустарниковых пород и цветов, которые были использованы в свое время в среднеазиатских средневековых садах. Зелёные насаждения в исламских садах формировались со ссылкой на упомянутые в Коране, названий трав и цветов, списки растений ботаников Ибн Вафид (1075г.), Ибн Бассала (1080г.), Ибн Ал-Аввала (1180г.), отца арабской ботаники Абу Ханиф- ад -Динавари (820-895гг.), Ибн ал Бай-Тар (1248г.), а так же земледельческого трактата «Иршад-аз Зир'а», написанного в Герате 1515-16г. Высокие хвойные или лиственные деревья (кипарис, кедр, тополь) обычно сажались по периметру сада, поскольку они могли выстоять при ветре и отсутствии достаточной воды. Цитрусовые деревья, такие как лимоны, мандарины, грейпфруты, являлись составляющей традиционного сада «Чорбаг», но с учетом разных климатических местностей. Как плодоносящие деревья использовались грецкий орех,

гранат, абрикос, слива, вишня, чернослив, айва, груша, тутовое дерево, персик, яблоня, фисташковое дерево, хурма. Из декоративной флоры, часто встречающейся в миниатюрах (XVI в.) является: восточный чинар, тополь, кипарис, кедр, можжевельник, белый тополь, узнаваемый как самаркандский тополь, красный клен. Ясень, дуб каменный, дуб пробковый, вяз, зонтичная сосна являлись стойкими деревьями. Декоративные кусты в виде олеандра, темно-красного гибискуса, люмбаго, гардения, которые были посажены в виде изгороди и усиливая геометрию планировки сада, создавали традиционный колорит восточных садов.

Отличительная характерная особенность садово-парковой западной архитектуры от исламского (восточного) в том, что в ландшафтной среде запада использовались декоративные, а в восточных садах совмещенные (декоративно-плодовые) виды деревьев.

В исламских садах всё создавалось с осмыслением, с учетом тенденций Корана. Деревья имели свою собственную символику, например кипарисы - означают вечность, платан (чинар) - символ покоя. В садах строго было запрещено ставить статуи людей и животных, а стрижка кустов ограничивалась созданием геометрических форм. Принципиальным делом было не сажать хвойные породы деревьев с листопадающими видами.

Дух сада «Чорбог» всегда создавали кипарисовые колонновидные аллеи, подчеркивающие строгую планировку сада [17, 8].

В Бабуридских садах переплелись две ветви символов паркового искусства Индуизма и ислама: плодовые, тисовые, вечнозеленые, вертикальные деревья, а также большая любовь к природе, животным, птицам. А чинара Азиатской почиталась необыкновенной [12, 5].

Рисунок 2. Коллаж растительности использовавших в исторических садах «Чорбог» и растений, имеющие место в нём, согласно средневековым миниатюрам и трактатам.

Проведенные исследования Алпаткиной Т. Г. на айване дворца Варахши (в 30 км к западу от Бухары), представлены все составные части реального царского сада, известного с древности до позднего средневековья: плодовые и декоративные деревья, цветы, водоемы с рыбами, животные для охоты. Также некоторые найденные останки растительности имеют форму некоторых видов деревьев, как гранат, вишня, акация, тополь (сады Самарканда, Бухары, Герата XV–XVIII вв.), виноградная лоза (рис.2).

Пригородные сады Бухары в X в. «были полны прекрасных плодов: груш, миндаля, орехов, черешни, винограда».

В земледельческом трактате «Иршад-аз Зира'а» (Герат, начало XVI в.) в «Главе о посадке саженцев, цветов, деревьев, душистых трав, об устройстве чарбага и последовательности его возведения» из плодовых деревьев названы абрикос, персик, груша, гранат, айва, вишня, черешня.

Пугаченкова Г. А., пишет: самаркандский ассортимент менее отличался от гератского. Вероятно, к нему следует добавить яблоки и миндаль. Экзотическую растительность в среднеазиатские сады завозили в XV веке. В настенной живописи ряда мавзолеев того времени в Самарканде и Шахрисябзе наряду с обычными для Средней Азии деревьями, изображены какие-то пальмовидные экзоты [8,45].

Алпаткина подчеркнула Т. Г., что «...начиная с XIV века, разнообразные деревья, которые росли в садах и парках Ирана, Средней Азии, Индии, Афганистана были изображены в миниатюрах, на коврах и тканях, такие как абрикос, персик, айва, цитрон, лимон, померанец, миндаль, орех, чинара, кипарис, ива, карагач, платан, шиповник, сосна и пихта».

Виноградники часто упоминаются вместе с садами. Виноград рос в саду Баг-и-Мурад в пригороде Герата в XV в.

Молодой исследователь из Малазии Н. Ансари в своем труде об исламских садах рассмотрела и привела как пример некоторых растений, (рис.3) часто используемых в садах средневековья [18, 25].

Рисунок 3. Планировка сада Чорбог, который считается прототипом исламских садов во всем мире.

Перечень цветов в восточных средневековых садах, парках и цветниках весьма обширен (рис. 4). А в типовом чорбоге XVI в. предписывалось сажать фиалки, ирисы, крокусы, нарциссы, тюльпаны, анемоны, жасмин, пионы, бархатцы, розы и маки, лотос, пионы, лилии [1,6].

Рисунок 4. Баги Вафо (Сад верности) был первым садом Бабура. Это был Чахорбог. Из окон открывается вид на реку, протекающую между крепостью и садом. Он дает много апельсинов, лимонов и гранатов.

Средневековые поэты считали мак - символом вечной жизни, нарцисс - выражением томления, кипарис - вечностью, розу - неверностью, клевер - вуалью Божьей милости, фиалку олицетворением застенчивости, а гибискус, который в теплом климате цвел круглый год - постоянством [13,7].

По исследованиям Залесской С.Л., в городах южной части Средней Азии (до второй половины XIXв.) дендрофлора имела менее традиционный ассортимент. К числу таких назывались тополь белый, тополь пирамидальный, ива высокая, туя восточная, шелковица, карагач, айва, слива, абрикос, яблоня, груша, персик, виноград, из цветочных разводили бальзамин, бархатцы, мальву, хатьму, сафлор, в некоторых частях Средней Азии разводили мелкоцветные розы [4,14]. Интродукцией декоративных растений для озеленения городов и поселков Средней Азии стали заниматься с второй половины –XIX века [6,137].

Холов А.А., в своих исследованиях подчеркнул, что использования кипариса среди других хвойных пород имеет древние истоки своего зарождения, как тополь, кедр, платан и др. Этот не прихотливый хвойный вид различается по форме, виду и колоритностью. (голубая, желтая, компактная, канделябронидно - плакучая, многоствольная, пирамидальная, плоскоцветочковая, нитевидная, шаровидная) [14, 7]. По мнению доктора биологических наук Эргашевой Г.Н., древовидные лианы, как эстетико-декоративное форма зеленого покрытия и архитектурно-художественного облика садовых комплексов в научном аспекте рассматривались и изучались, начиная с XVI века [15,14].

На основе изученных материалов на тему значимость роль озеленения в истории формирования садово-паркового искусства, нами был составлен перечень некоторых древесных кустарников и цветковых растительностей (**табл.1.**) в последовательности развития садово паркового строительства знаменитых исторических садах мира.

Таблица 1. - Перечень некоторых растений, используемых в садово-парковых садах.

Распространённое имя	Ботаническое название
Деревья хвойные	
Арча (можжевельник)	Juniperus

Кедр	Cedrus
Кипарис вечнозеленый	Cupressus sempervirens
Сосна	Pinus sylvestris
Туя/кипарисовые	Thuja
Деревья лиственные	
Дуб	Quercus
Ива	Sálìx) — род остролистный
Карагач (вязь)	Ulmus L.
Магнолия	Magnolia
Платан/Чинара	Ficus sycomorus
Тополь	Pópulus
Деревья пальмовые	
Банан/пальма	Musa ×paradisiaca
Пальма	Palmae
Финиковая пальма	Phoenix
Деревья плодовые	
Абрикос	Prunus armeniaca
Айва	Cydonia oblonga
Апельсин	Cítus × sinēnsis
Виноградная лоза/виноград	Vitis
Вишня	Prunus serotina
Гранат	Punica dranatum
Груша	Pyrus communis and many more.
Лимон	Citrus limon
Миндаль	Amugdalus
Оливковое дерево	Olea europaea
Орех грецкий	Júglans régia)
Персик	Prunus persica
Померанец	Citrus aurantium
Слива	
Фисташка	Pistacia vera
Яблоня	Málus
Кустарники	
Барбарис	Berberis vulgaris
Боярышник	Crataegus
Жасмин/плюмерия	Jasminum Plumeria
Лавр	Laurus
Мирт обыкновенный	Mýrtus commúnis
Олеандр	Nerium
Плюмерия/ясмин	Plumeria
Роза	Rósa
Самшит	Búxus
Сирень	Syringa
Сирень (персидская)	Syringa ((persica L.)
Сумах ароматный	Rhus
Шиповник	Rosa
Инжир/фига /смоковница	Ficus carica
Растения травянистые	
Алоэ	Alóe arboréscens
Полынь/ артемизия/ эстрагон	Artemisia
Просо	Pennisetum typhoides
Растения пряныстые	
Анис	Anisum vulgare Gaerth
Базилик	Ōcimum menthifōlium
Гвоздика	Diánthus
Душистый горошек	Lathurus odoratus
Имбирь	Zíngiber officinále
Лук	Allium cepa
Майоран садовый	Oríganum majorāna
Мята	Melissa officinalis
Тюльпан	Tulipa gesneriana

Тимьян/чабрец	Thymus
Тмин/кумин/ зира	Cuminum cyminum
Тмин черный	Nigella sativa
Фиалка	Viola arvensis
Хатьма (лаватера)	Lavatera thuringiaca
Хна (бальзамин)	Lawsonia inermis
Шафран/крокусс	Crocus sativus
Шалфей	Salvia
Шпинат	Spinacia oleracea
Растения цветковые	
Анемон	Magnoliopsida
Бархатцы	Tagetes erecta
Бальзамин	Balsaminaceae
Гиацинт китайский	Hyacinthus
Гладиолус	Gladiolus
Дельфиниум	Delphinium
Ирис	Iris germanica and many more
Лилия	Lilium
Лотос	Nelumbo
Мак	Papaver
Марена красильная	Rubia cardifolia
Алтей/ Мальва	Althaea L./ Malva
Нарцисс	Narcissus papyraceus and many more.
Пион	Paeonia
Сафлор	Carthamus tinctorius

Раскрывая традиционное значение и перечень использования древесно-кустарниковых пород и цветников из литературных источников, миниатюр, произведений поэтов, также историков, путешественников, советских и современных исследователей в области садово -паркового строительства в данной статье, есть возможность сделать вывод, о том, что: озеленительная среда имела основное место в создании системных садов с традиционным стилем в мировом масштабе. Она не только защищала от жары, но и являлась олицетворением гармонии, созерцания, упорядоченности и таинственности. Каждый вид древесно-кустарниковых пород имел традиционную символику и место для использования.

И не исключено, что в настоящее время продолжается традиция взаимосвязи культуры садово паркового искусства с использованием древне - растительных компонентов в комбинации настоящего и прошлого.

Литература

1. Алпаткина, Т. Г. Садово - парковое искусство раннесредневековой Бухары по материалам коллекции резного ганча из дворца Варахш / Т. Г. Алпаткина // Садово-парковое искусство раннесредневековой Бухары. – 2012. – С. 101–115.
2. Гафуров, Б. История таджикского народа / Б. Гафуров // Душанбе: Ирфон. – 1983. – Т. 3. – 978 с.
3. Деньгуб, Е. А. Сад «Парадиз» на Ближнем Востоке / Е. А. Деньгуб // Севастопольский государственный университет. Презентация. – Севастополь, 2020. – 17 с. [Электронный ресурс]. – URL: <https://ppt-online.org/1175955> (дата обращения: 16.06.2023).
4. Залеская, Л. С. Курс ландшафтной архитектуры / Л. С. Залеская // Москва. – 1974.
5. Климат Душанбе. Таблица 10 лет (2004–2013) // WeatherOnline. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.weatheronline.co.uk> (дата обращения: 05.09.2019).
6. Кулиев, Э. Р. Перевод священного Корана / Э. Р. Кулиев // Москва: Эксмо. – 2022. – 817 с. [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.labyrinth.ru/books/456235/> (дата обращения: 11.03.2023).
7. Мухиддинова, Р. К. Садово-парковое искусство как объект историко-культурного наследия / Р. К. Мухиддинова // Вестник Таджикского технического университета. Серия инженерных исследований. – 2020. – № 3 (51). – С. 129–133.
8. Пугаченкова, Г. А. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов / Г. А. Пугаченкова // Труды САГУ. – Вып. XXII. – Ташкент, 1951. – С. 143–168.
9. Рахимов, К. Д. Ландшафтное зодчество Мавераннахра в эпоху амира Темура / К. Д. Рахимов, Н. Н. Файзуллаев // Вестник МИЦАИ. – Вып. 25. – 2017. – С. 77–107.
10. Сад в восточном стиле. – [Электронный ресурс]. – URL: https://studref.com/522473/agropromyshlennost/persidskiy_paradiz (дата обращения: 16.07.2022).

11. Стили в садово-парковом искусстве. – [Электронный ресурс]. – URL: https://studwood.net/1614376/nedvizhimost/stili_sadovo_parkovom_iskusstve (дата обращения: 16.07.2022).
12. Садыкова, С. Н. Концепция райского сада «Чорбаг» в садово-парковом искусстве Бабуридов в Северной Индии на рубеже XVI–XVII вв. / С. Н. Садыкова, А. С. Уралов // Вестник Казахской головной архитектурно-строительной академии. – 2011. – № 3–4 (41–42). – С. 24–28.
13. Садыкова, С. Н. Научные рекомендации по возрождению садов Чорбог / С. Н. Садыкова // Молодой ученый. – 2013. – № 3. – С. 91–98.
14. Холов, А. А. Биоэкологические особенности кипариса аризонского и секвойдендрона гигантского в связи с их интродукцией в Таджикистан / А. А. Холов // Автореф. дис. канд. биол. наук. – Душанбе: ИБ АН РТ, 1994. – 21 с.
15. Эргашева, Г. Н. Древовидные лианы в условиях сухих субтропиков Таджикистана: интродукция, биология, экология и использование / Г. Н. Эргашева // Автореф. дис. д-ра биол. наук. – Москва: ВАК РФ, 2013. – 38 с.
16. Figueroa-Luque, E. Catálogo de árboles y arbustos recomendables para las diferentes zonas climáticas de Andalucía, aplicable al medio urbano / E. Figueroa-Luque // Departamento de Biología Vegetal y Ecología. – Universidad de Sevilla, 2019. – 324 p.
17. Hanurhaza, N. Discovering the Values of the Islamic Garden / N. Hanurhaza, N. Z. Harun, M. Mansor, I. Zen // Asian Journal of Behavioural Studies. – 2016. – Vol. 2(5). – P. 251–261. – [Электронный ресурс]. – URL: https://www.researchgate.net/publication/316179063_Discovering_the_Values_of_the_Islamic_Garden (дата обращения: 29.03.2023).
18. Ansari, N. The Islamic Garden / N. Ansari // Seminar. Department of Landscape Architecture, SEPT University. – 2011. – 48 p.
19. Moteyn, G. Persian gardens Cyrus Darius. – [Электронный ресурс]. – URL: https://www.gardenvisit.com/history_theory/library_online_ebooks/ml_gothein_history_garden_art_desi_gn/ (дата обращения: 12.10.2022).
20. Иллюстрационные интернет-ресурсы.
21. Древнеперсидский ковер, изображающий сад Парадиз (Сасанидский Иран, III–IV вв.). – [Электронный ресурс]. – URL: https://ozlib.com/1026317/iskusstvo/formirovanie_malogo_sada_osnovnogo_obekta_landshaftnogo_dizayna (дата обращения: 06.10.2021).
22. Коллаж растительности садов «Чор-бог» (графическая работа автора статьи).
23. Планировка сада Чорбог // Ansari N. The Islamic Garden. – 2011. – 48 p.
24. Сад Боги Вафо (сад верности) // Ansari N. The Islamic Garden. – 2011. – 48 p.

АҲАММИЯТИ КАБУДИЗОРКУНИ ДАР ТАЪРИХИ ТАЪСИСЁБИИ САНЪАТИ БОҒУ БОҒСОЗӢ

Санъати боғдорӣ таърихи қадимаи ташаккулёбии худро дорад, ки он ҳамзамон муҳити табиӣ - сунъиро ба худ омехта мекунад. Муҳити ландшафтӣ антиқӣ номҳои зиёди объектҳои боғу боғсозии ҷаҳонро нигоҳ доштааст, ки то имрӯз аз ҷониби бисёр меъморони самти ландшафтӣ омӯхта мешаванд ва на танҳо аз ҷониби онҳо. Ин мақола аҳаммияти нақши кабудизоркуниро дар таърихи ташаккули санъати боғу боғсозӣ, ки решаҳои қадимаи рушд дорад, баррасӣ мекунад. Дар мақола номҳо, мафҳуми бисёр растаниҳои боғҳои ҷаҳонӣ, ба монанди боғи Парадиз, Чорбоғ, боғҳои Патио ошкор карда шудаанд. Баъзе иқтибосҳо аз мавҷудияти боғҳои биҳиштӣ ва аҳаммияти сабзорӣ дар оятҳои баъзе сураҳо аз Қуръони карим оварда шудаанд. Дар мақола маънои рамзии истифодаи якчанд намуди дарахтони қадимӣ, ниҳолҳои гулдор ва буттаҳо вобаста ба давраи рушд дар муҳити ландшафтӣ таъкид карда шудааст. Дар асоси омӯзиши маводи муҳаққиқони хориҷӣ дар соҳаи истифодаи сабзавоткорӣ дар сохтмони боғу боғсозӣ, аналоги муҳити растанӣ аз миниатюраҳои асримиёнагӣ, фрескаҳо, адабиёт, ки дар боғҳои таърихӣ давраи қадим ва асримиёнагӣ дар шакли коллаж истифода мешаванд, ҷамъоварӣ карда шудааст. Инчунин дар ҷадвал, номҳои баъзе растаниҳои дар самти боғу боғсозии таърихӣ истифодашаванда зимнан оварда мешавад.

Калидвожаҳо: Санъати боғу боғсозӣ, қадима, Чорбоғ, Парадиз, Патио, асрҳои миёна, сабзавот, номи растаниҳо.

ЗНАЧИМОСТЬ РОЛИ ОЗЕЛЕНИЯ В ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ САДОВО-ПАРКОВОГО ИСКУССТВА

Садово-парковое искусство имеет древнюю историю формирования, комбинируя природно-искусственную среду. Античная ландшафтная среда сохранила многие названия мировых садово-парковых объектов, которые по сей день изучают многие архитекторы ландшафтного направления и не только. Данная статья рассматривает значимость и роль озеленения в истории формирования садово-паркового искусства, которая имеет древние корни в развитии. В статье раскрыты названия, значения растительной среды мировых садов, как сад Парадиз, Чорбог, сады Патио. Приведены некоторые цитаты существования райских садов и значимость озеленения в оятах некоторых сур из священного Корана. В статье подчеркнуты символические значения использования нескольких видов древних деревьев,

цветковых насаждений и кустарников в зависимости от периода развития в ландшафтной среде. На основе изучения материалов зарубежных исследователей в области использования озеленения в садово-парковом строительстве, собран аналог растительной среды из средневековых миниатюр, фресок, трактат, используемые в исторических садах древнего и средневекового периода в форме коллажа. Также даётся таблица некоторых растений, используемых в исторических садово-парковых садах.

Ключевые слова: Садово-парковое искусство, садовое строительство, древность, Чорбог, Парадиз, Патио, средневековье, озеленения, название растительности.

THE IMPORTANCE OF LANDSCAPING IN THE HISTORY OF THE FORMATION OF GARDEN AND PARK ART

Landscape architecture has a long history of development, combining natural and artificial environments. The ancient landscape environment has preserved many of the world's most celebrated landscape designs, which are still studied by many landscape architects today. This article examines the significance of landscaping in the history of garden and park art, which has ancient roots of development. The article reveals the names and meanings of the plant environment in the world's gardens, such as the Garden of Paradise, Chorbog, and Patio gardens. It also provides some quotes about the existence of paradise gardens and the significance of landscaping in the verses of certain suras from the holy Quran. The article highlights the symbolic meanings of using several types of ancient trees, flowering plants, and shrubs, depending on the period of development in the landscape environment. Based on the study of materials from foreign researchers in the field of the use of landscaping in garden and park construction, an analogue of the plant environment from medieval miniatures, frescoes, and treatises used in historical gardens of the ancient and medieval periods has been compiled in the form of a collage. A table of some of the plants used in historical garden and park gardens is also provided.

Key words: Garden and park art, garden constructions, antiquity, Chorbog, Paradise, Patio, medieval times, landscaping, and plant names.

Маълумот дар бораи муаллиф: Муҳиддинова Рухшона Қутфиевна – Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ, номзади илмҳои меъморӣ, омӯзгори калони кафедраи “Дизайни муҳити меъморӣ ва тармим”-и. E-mail: rmukhiddinova@inbox.ru

Сведения об авторе: Муҳиддинова Рухшона Қутфиевна – Таджикский технический университет имени академика М.С. Осими, кандидат архитектурных наук, старший преподаватель кафедры «Дизайн архитектурной среды и реставрация». E-mail: rmukhiddinova@inbox.ru

Information about the author. Muhiddinova Rukhshona Qutfievna - Tajik technical university named after Academician M.S. Osimi, candidate of architectural sciences, senior lecturer of the Department of “Design of the architectural environment and restoration”. E-mail: rmukhiddinova@inbox.ru

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

ВОДНАЯ ДИПЛОМАТИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Мирзоев Н.М. Мирзоев Х.Т.

Научно-исследовательского института при ТНУ

Чистая вода поддерживает жизнь на Земле. Ресурсы пресной воды играют важную роль в сельском хозяйстве, рыболовстве, промышленном производстве, производстве энергии, транспорте, жизни людей и функционировании почти всех экосистем. Однако пресная вода является редким ресурсом. Лишь 3% воды на планете является пресной, при этом более двух третей этой воды находится в виде льда и снега. Подземные воды составляют 31% всех запасов пресной воды, а озёра, реки и водохранилища – менее 0,3% её ресурсов [8].

Сегодня более 50% населения мира живут в регионах, где не менее одного месяца в году наблюдается дефицит воды. 30% мирового населения, около 2,1 миллиарда человек, не имеют доступа к питьевой воде, а 60% населения, или 4,5 миллиарда человек, не имеют доступа к водопроводной воде или канализации. Если текущая тенденция сохранится, то к 2030 году спрос на воду превысит доступные объёмы на 40%.

Мировая экономика ежегодно теряет 260 миллиардов долларов из-за отсутствия услуг по обеспечению воды и канализации.

В условиях роста населения, экономического развития, изменения климата, увеличения дефицита и загрязнения воды, что ведёт к усилению конкуренции за ресурсы между

секторами, сообществами и странами, возникает необходимость пересмотра подходов. Воду следует рассматривать как важный трансграничный и межсекторный ресурс для устойчивого развития. Для достижения этой цели необходимо вывести проблемы водного ресурса за рамки сугубо технической области, включая политический уровень, чтобы обеспечить мир с доступом к воде [14].

Положение воды и решение связанных с ней вопросов занимают особое место во внешней политике Республики Таджикистан. Страна, которая обладает 947 реками длиной от 10 до 3000 км (общая протяжённость рек Таджикистана составляет 30 тысяч километров, в них течёт 60 миллиардов кубических метров воды), 1300 озёрами площадью 705 квадратных километров, 8492 ледниками (6% территории республики [3]), не может оставаться безучастной к вопросам водных ресурсов. Кроме того, наша страна обладает значительными гидроэнергетическими ресурсами объёмом 525–27 млрд. кВт.ч, эффективное использование которых способствует восстановлению национальной экономики и превращению республики в основного экспортёра электроэнергии [13, с. 75].

Общий объём водных ресурсов Таджикистана составляет: запасы воды в озёрах - 46 км³, в ледниках - 845 км³, подземные воды - 6,6 км³, а годовой сток рек - 56,8 км³ [2].

Таджикистан как страна с огромными водными ресурсами, в соответствии с Уставом ООН и нормами международного права, имеет право использовать свои природные ресурсы, включая воду, для обеспечения устойчивого развития страны и достойных условий жизни для своих граждан [7].

Анализ исторического процесса формирования отношений в водной сфере показывает, что вода как природное богатство является фундаментальной основой мировой цивилизации, охватывая всё, от развития сельского хозяйства и промышленности до культурных и религиозных ценностей общества. В этом контексте водная политика охватывает не только воду и водное пространство, но и является субъектом различных межотраслевых отношений, обеспечения мирной и устойчивой жизни [12, с. 5].

В бассейнах международных рек находятся 145 стран мира, благополучие населения которых во многом зависит от наличия организованного сотрудничества в водной сфере. Отсутствие такого сотрудничества может привести к серьёзным угрозам и значительным затратам.

Разумная, проверенная и сбалансированная внешняя политика Республики Таджикистан в годы независимости принесла положительные результаты. Она значительно укрепила позиции нашей страны на международной арене. Ежегодное проведение форумов и международных конференций высокого уровня в городе Душанбе, многократные визиты высокопоставленных лидеров различных стран — президентов России, Китая, Ирана, Индии, Турции, стран Европы и других, а также влиятельных международных организаций, свидетельствуют о высоком авторитете и растущем значении Республики Таджикистан и её политического лидера на мировой арене.

Водная дипломатия, предложенная Таджикистаном, представляет собой мирное решение проблем управления и использования ресурсов трансграничных рек в регионе. По мнению таджикских экспертов, укрепление роли водной дипломатии способствует решению проблем водных и энергетических ресурсов в Центральной Азии [3].

Очевидно, что многие страны в условиях нехватки воды и изменения климата рассматривают вопросы воды и доступа к ней как одну из ключевых задач. Однако суть водной дипломатии Республики Таджикистан отличается от других стран последовательностью подхода, учётом интересов всех государств мирового сообщества и её практической направленностью. В целом водная дипломатия Республики Таджикистан обретает своё значение благодаря следующим характеристикам:

Дипломатический аспект – Республика Таджикистан активно реализует водную дипломатию, ставя перед собой задачу играть активную роль на мировой арене в решении вопросов, связанных с водными ресурсами. Это направление отражает следующие цели:

а) **Представление страны** – Отраднo, что водная дипломатия признана международным сообществом как своего рода паспорт нашей страны, что способствует повышению роли Республики Таджикистан в международной повестке дня по водным ресурсам.

б) **Предложение путей решения водных проблем** через переговоры и создание необходимых платформ.

в) **Представление интересов страны** в данной сфере.

В рамках данного аспекта и благодаря созидательным инициативам в сфере водных ресурсов (Международный год пресной воды, 2003, Международное десятилетие «Вода для жизни», 2005–2015, Международный год сотрудничества в сфере водных ресурсов, 2013, Международное десятилетие «Вода для устойчивого развития», 2018–2028, Международный год сохранения ледников, 2025), которые получили высокую оценку мирового сообщества, успехи дипломатии страны были признаны, а реализация новых инициатив в рамках региональных и международных организаций, прежде всего ООН, активно продвигается. В 2013 году для укрепления партнёрства стран-участников в области эффективного использования водных ресурсов был объявлен Год «Водной дипломатии». С того времени мировое сообщество получило возможность посредством развития водной дипломатии принимать важные решения для будущих поколений [6].

Состояние продвижения водной политики в межгосударственных отношениях стран региона за более чем два десятилетия независимости показало, что значительная межгосударственная зависимость в водной сфере при отсутствии сильной политической воли одной из сторон может стать причиной межгосударственных и региональных конфликтов. Учитывая этот опыт, для успешного продвижения водной политики в межгосударственных и региональных отношениях сильная политическая воля должна исходить из приоритетов добрососедства и дружественных отношений [12, с.48].

Следует отметить, что единодушное признание инициатив Таджикистана свидетельствует об их логичности, жизненной необходимости и своевременности для мирового сообщества. Это подтверждение эффективности таджикской дипломатии. Основной целью этих инициатив является создание платформ или рабочих групп для организации диалога, обмена данными и информации, и, в конечном счёте, разработки соглашений о совместном управлении водными ресурсами.

Культурный и гуманитарный аспект – Символично, что 21 марта в календаре ООН объявлен Всемирным днём ледников, а 22 марта – Всемирным днём водных ресурсов. Эти жизненно важные ресурсы человечества связываются с праздником Навруз. Навруз особенно ценен тем, что он сопровождается благородным и ярким духом весеннего обновления и, как ни один другой праздник на Земле, отражает близость человека и природы. Навруз и вода являются источником вдохновения не только для поэтов и художников, но и для всех людей мира. Как две неразделимые сестры, Навруз и вода побуждают к стремлению жить в гармонии с природой, уважать мир и единство, укреплять межкультурный диалог и добрую волю.

Таджикский народ, активно продвигая водную дипломатию, одновременно демонстрирует свои исторические и культурные ценности, которые являются ключевыми принципами гуманизма и добрососедства. Это повышает международный авторитет Таджикистана, представляя страну как надёжного и ответственного партнёра в решении глобальных проблем.

Аспект рационального использования воды – Основная цель внутренней водной дипломатии Таджикистана связана с разумным подходом к водным ресурсам человечества. Как суверенное государство, Таджикистан уделяет особое внимание обеспечению населения страны чистой питьевой водой и модернизации водной инфраструктуры. Были определены перспективы увеличения государственного бюджета и привлечения инвестиций из иных негосударственных источников для решения внутренних водных проблем. Водные ресурсы приобрели статус национального богатства и стали ключевым фактором развития

Таджикистана. Естественно, что устойчивое развитие и конкурентоспособность Таджикистана определяются водным фактором.

С целью реализации рационального использования водных ресурсов и их эффективного распределения между странами региона проведены многочисленные встречи, завершившиеся заключением межгосударственных соглашений. Среди наиболее значимых региональных соглашений: Алма-Атинское соглашение о водных ресурсах Центральной Азии (1992) и соглашение о водных ресурсах Нарын-Сырдарьи (1994). Однако ежегодно Таджикистан добровольно отказывается от до 2,5 км³ воды, превышающей установленную для страны норму, передавая её соседям [13, с.76].

Хотя Таджикистан в целом не испытывает трудностей с доступом к чистой воде, имеются технические проблемы с её транспортировкой в различные регионы страны. Для полного обеспечения населения Таджикистана питьевой водой необходимо более 1 миллиарда долларов [1]. Тем не менее, опираясь на своё культурное наследие и историческое прошлое, таджикский народ не остаётся равнодушным к этой глобальной проблеме.

Информация и научное обоснование. Одним из основных практических достижений Таджикистана в международных совместных усилиях в сфере водных ресурсов стало то, что в результате открытых дискуссий по водной тематике мировое сообщество получило все необходимые знания для решения данной проблемы. За прошедший период на глобальном, региональном и национальном уровнях были созданы эффективные механизмы и инструменты решения водных проблем, такие как Душанбинский водный процесс, Международный Фонд Спасения Арала, Всемирный водный форум, Консультативный совет по водным ресурсам и санитарии и другие. Сегодня каждый член мирового сообщества не только осведомлён о водных проблемах, но и знает о методах рационального использования ресурсов и форматах сотрудничества для их решения. Более того, по всему миру создаются специализированные исследовательские центры, лаборатории и фонды, занимающиеся изучением путей сохранения ледников, рационального использования воды, совместного управления водными ресурсами и внедрением инновационных подходов к её использованию в будущем. Особенно важно, например, внедрение современных малообъемных технологий орошения, таких как переход к капельному орошению.

На международных платформах и в рамках национального законодательства каждой страны разрабатываются многосторонние и многоаспектные стратегические государственные документы в области водных ресурсов, адаптированные к требованиям новой формы и системы государственного управления.

Доступ к чистой воде для каждого человека – Надёжный доступ к безопасным источникам чистой воды и питья является важным условием для развития и процветания каждого общества. Наиболее острой является проблема нехватки питьевой воды, которая затрагивает вопросы жизни и смерти. Для её решения прежде всего требуется масштабное и всестороннее сотрудничество, а также взаимная поддержка мирового сообщества [4, с.24].

Если учитывать, что, согласно разным прогнозам, к 2050 году численность населения Земли превысит 10 миллиардов человек, становится очевидной необходимость ответственного и бережного подхода к пресной воде. Это особенно важно, поскольку распределение водных ресурсов в мире крайне неравномерное: в некоторых странах уровень составляет до 30 тысяч м³ в год на человека, а в других – менее 300 м³ [5].

Экономический аспект – Водные ресурсы имеют критическое значение для экономического развития. Важно, чтобы правительства и ответственные структуры учитывали потребности широкого круга пользователей воды, включая человеческие общества, сельское хозяйство, промышленность, добычу полезных ископаемых и саму природу. Любое изменение в освоении и использовании земли имеет свои последствия. Каждый должен осознать, что ценность воды для будущего устойчивого развития страны и региона не менее важна, чем стоимость нефти, газа, угля и других источников топлива и энергии. Исходя из этого, Республика Таджикистан заинтересована в использовании водных ресурсов для экономического прогресса страны.

В Таджикистане, где более 97% электроэнергии вырабатывается гидроэлектростанциями, наблюдается тесная взаимосвязь между водой и энергией. Развитие сельского хозяйства также тесно связано с водой, поскольку свыше 80% сельскохозяйственной продукции производится за счёт орошаемого земледелия [10].

Без воды трудно представить социально-экономическое развитие горных деревень и городов страны. Без воды невозможна реализация задач «зелёной экономики» и «зелёной энергетики».

Без воды ликвидация бедности недостижима. Без воды человек теряет чувство собственного достоинства. И, наконец, без воды жизнь на Земле невозможна. За последние два десятилетия мир признал экологическое, экономическое и культурное значение пресной воды, а также растущие проблемы, связанные с водой, и их влияние на продовольственную, энергетическую и экологическую безопасность [1].

Специалисты водного хозяйства региона Центральной Азии преследуют благородную цель – достичь рационального использования трансграничных вод рек, эффективно управлять водными ресурсами и снизить дефицит воды в регионе, добросовестно выполняя свои обязательства [11].

Кроме того, трансграничное сотрудничество выгодно и с экономической точки зрения.

Реализация целей устойчивого развития – Вода как важнейший ресурс устойчивого развития закреплена в многочисленных документах и стратегиях развития на глобальном, региональном и национальном уровнях. Важным аспектом этих усилий является включение задач, направленных на решение различных аспектов водных проблем, в Цели устойчивого развития. Для достижения этих целей необходимы значительные усилия и активное участие заинтересованных сторон [10].

Вода оказывает влияние на все сферы жизни, а значит, затрагивает все Цели устойчивого развития. Цель 6 «Обеспечение доступа к воде и санитарии для всех» является центральной. С точки зрения стратегии, цели устойчивого развития соответствуют двойным целям Группы Всемирного банка – искоренению крайней бедности и повышению общего благосостояния.

Совместно с государствами-членами, партнёрами по развитию, частным сектором, научными кругами и гражданским обществом Всемирный банк активно поддерживает Таджикистан и другие страны Центральной Азии в решении проблем водных ресурсов и достижении целей повестки дня устойчивого развития до 2030 года [9].

Достигнуты успехи в устойчивом развитии водных ресурсов, однако остаются значительные вызовы и угрозы. Например, по данным экспертов, около 65% территории Таджикистана имеет доступ к питьевой воде (ранее – 42%). С одной стороны, благодаря усилиям на глобальном и национальном уровнях в области обеспечения питьевой водой достигнуты значительные успехи, но с другой стороны, на местном и государственном уровнях остаются заметные различия в доступности воды.

Экологический аспект: предотвращение последствий изменения климата и стихийных бедствий – Очевидно, что глобальные проблемы невозможно решить в рамках одной страны. Изменение климата – со всеми негативными последствиями для водных ресурсов, гидрологического цикла, потоков поверхностных и подземных вод – нельзя рассматривать в национальных границах. Значительное воздействие изменения климата проявляется в форме водных катастроф. В период с 2000 по 2016 год от наводнений и паводков погибли более 107 тысяч человек. Согласно предварительным оценкам, к 2050 году стоимость активов, находящихся под угрозой наводнений, может достичь 45 триллионов долларов США. Одним из серьёзных последствий таких катастроф является разрушение и прекращение работы важной инфраструктуры [10].

Тревожным примером реакции природы на безразличное отношение является катастрофа усыхания Аральского моря. Её решение невозможно без активного участия ООН, заинтересованных стран и международных структур. С момента основания Международного фонда спасения Арала Таджикистан играет в нём ключевую роль [1].

Меры по реагированию на изменение климата и эффективному управлению водными ресурсами требуют сотрудничества всех стран на национальном, региональном и глобальном уровнях.

Таким образом, доступ к чистой воде может стать источником ещё большего напряжения и нестабильности в будущем. В связи с этим мирное решение водных проблем становится исключительно важным. Водная дипломатия разработана для укрепления трансграничного сотрудничества в области воды, что способствует достижению мира и устойчивого развития. Её цель – содействие трансграничному взаимодействию, направленному на предотвращение конфликтов и поиск совместных решений для управления водными ресурсами в интересах всех сторон.

Вода рассматривается как мощный рычаг для установления мира. Следовательно, водная дипломатия является важным инструментом для обеспечения эффективного, устойчивого и справедливого управления совместными водными ресурсами, баланса национальных интересов и укрепления регионального сотрудничества между странами-использователями общих ресурсов.

В этом контексте одной из приоритетных направлений внешней политики Республики Таджикистан является обеспечение конструктивной роли страны в водной повестке региона и международной арены, что отвечает как национальным интересам, так и чаяниям мирового сообщества. Республика Таджикистан и Лидер нации таджикского народа, уважаемый Эмомали Рахмон, стремятся привлечь внимание мирового сообщества к решению водных проблем через международное сотрудничество. Основным элементом международной водной политики Таджикистана – глобальные водные инициативы, предложенные страной и признанные ООН и государствами мира. Цель этих инициатив заключается в акценте на необходимость и конструктивном сотрудничестве в решении водных проблем в интересах сохранения жизни и устойчивого развития человечества.

Литература

1. Алимов Р. Водная дипломатия Таджикистана, которая объединяет мир <https://www.asiaplustj.info/ru/news/opinion/20200320/vodnaya-diplomatiya-tadzhikistana-kotoraya-obedinyayet-mir>
2. Бобоев Б.Р. Водные ресурсы Таджикистана: проблемы их использования. <https://cyberleninka.ru/article/n/vodnye-resursy-tadzhikistana-problemy-ih-ispolzovaniya>
3. Водные ресурсы // URL: <http://www.unesco.tj/ru/index/index/pageId/78>.
4. Доклад ООН о развитии человека «Что кроется за нехваткой воды: Власть, бедность и глобальный кризис водных ресурсов». – М.: «Весь мир». 2006. 45 с.
5. Ильясов А. Водная дипломатия стала важной частью внешней политики и экономики Туркменистана <https://e-cis.info/news/566/107778/>
6. Как ООН помогает улучшить водопользование в Таджикистане <https://news.un.org/ru/audio/2013/08/1019051>
7. Концепция внешней политики РТ, <https://mfa.tj/ru/main/view/988> /kontseptsiya-vneshnei-politiki-respubliki-tadzhikistan
8. Мировые ресурсы питьевой воды: прогнозы и реальность. <https://www.mistersaver.ru/blog/mirovye-resursy-pitevoy-vody-prognozy-i-realnost>
9. Мюллер С. Вода -истинный источник процветания для Центральной Азии. <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/opinion/2018/06/21/water-can-be-a-true-source-of-prosperity-for-central-asia>
10. Статья Президента Республики Таджикистан в журнале "Хроника ООН" под названием «Вода для устойчивого развития» <https://mfa.tj/ru/main/view/3086/statya-prezidenta-respubliki-tadzhikistan-v-zhurnale-khronika-onn-pod-nazvaniem-voda-dlya-ustoichivogo-razvitiya>
11. Суюнов Ш. Водная дипломатия в Центральной Азии <https://www.fdfa.admin.ch/countries/uzbekistan/ru/home/aktualnoe/novosti.html/content/countries/uzbekistan/ru/meta/news/2022/november0/water-diplomacy-in-central-asia>
12. Кувватзода С.З. Сиёсати об ва истифодаи самараноки захираҳои оби дар шароити кишварҳои Осиёи Марказӣ: дисс. ... док. илм. сиёсӣ. – Душанбе, 2023. – 394 с.
13. Шарипов А. Масъалаи об дар сайёра ва ҷойгоҳи он дар сиёсати хориҷии ҚТ // Ахбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи илмҳои Тоҷикистон. – 2017. – № 3-1. – С. 73-78

14. Что такое водная дипломатия, и почему она актуальна сегодня? <https://bluepeace-centralasia.ch/ru/about/hydrodiplomacy/>

ДИПЛОМАТИЯ И ОБИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур моҳият, ҳадаф ва заминаҳои ташаккули дипломатияи оби Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даври истиқлолият мавриди омӯзиш ва таҳлилҳои ҳамаҷониба қарор гирифтааст. Таҳлили раванди таърихӣ ташаккули муносибатҳо дар соҳаи об нишон медиҳад, ки он ҳамчун сарвати табиӣ заминаи бунёди тамаддуни ҷаҳонӣ маҳсуб ёфта, аз рушди соҳаи кишоварзӣ ва саноат то арзишҳои фарҳангии динии ҷомеаи фаро мегирад. Дар ин замина, сиёсати об танҳо фарогири об ва фазои обӣ нест, балки он субъекти муносибатҳои гуногуна, таъмини ҳаёти осоишта ва устувор мебошад. Маълум аст, ки бисёр кишварҳо дар партави камбудии об ва тағйирёбии иқлим масъалаи об ва дастрасӣ ба онро мавриди андеша ва баррасӣ қарор медиҳанд. Аммо моҳияти дипломатияи об дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз дигар кишварҳо бо муносибати пайгирифта, бо дарназардошти манфиатҳои тамоми давлатҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ ва амалӣ будани фарқ мекунад. Халқи тоҷик бо пешбурди дипломатияи об ҳамзамон арзишҳои таърихӣ фарҳангии худро нишон медиҳад, ки умдатарин принсипҳои инсондӯстӣ ва ҳамсоягии нек мебошад. Ин нуфузи байналмилалӣ Тоҷикистонро боло мебарад, ки кишварро ҳамчун шарикӣ боэътимод ва масъул дар ҳалли мушкилоти ҷаҳонӣ муаррифӣ мекунад. Дар баробари ин, моҳияти дипломатияи оби Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳалли муносибатҳои масъалаҳои марбут ба он, бунёди платформаҳои муҳоҷисавӣ ва зарурати ҳалли дастаҷамъонаи мушкилоти рӯзномаи байналмилалӣ обӣ ба таври возеҳ инъикос шудаанд.

Калидвожаҳо: дипломатияи об, ҷанбаи дипломатӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Осиёи Марказӣ, моҳияти, сиёсати хоричӣ, ҷанбаи иқтисодӣ, ташаббусҳои умумӣҷаҳонӣ, ҷанбаи экологӣ, пешгирии офтаҳои табиӣ, ҷанбаи фарҳангӣ-инсондӯстӣ, платформаи баррасии мушкилоти обӣ, дурнамо.мубодила, ҳамкориҳои фаромарзӣ

ВОДНАЯ ДИПЛОМАТИЯ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье исследуются и всесторонне анализируются сущность, цели и основы становления водной дипломатии в Республике Таджикистан в период независимости. Анализ исторического процесса формирования отношений в сфере воды показывает, что она, как природный ресурс, считается фундаментальной основой мировой цивилизации, охватывая всё: от развития сельского хозяйства и промышленности до культурных и религиозных ценностей общества. В этом контексте водная политика не только охватывает воду и водное пространство, но и является предметом многогранных отношений, обеспечивая мирную и устойчивую жизнь. Известно, что многие страны, в свете нехватки воды и изменения климата, рассматривают и обсуждают вопрос воды и доступа к ней. Однако суть водной дипломатии в Республике Таджикистан отличается от других стран своим последовательным подходом, учитывающим интересы всех государств мирового сообщества, и её практичностью. Продвигая водную дипломатию, таджикский народ одновременно демонстрирует свои исторические и культурные ценности, которые являются главными принципами гуманизма и добрососедства. Это повышает международный авторитет Таджикистана, представляя страну как надежного и ответственного партнера в решении глобальных проблем. При этом наглядно отражается суть водной дипломатии Республики Таджикистан, мирное разрешение связанных с этим вопросов, создание дискуссионных площадок и необходимость коллективного решения проблем международной водной повестки.

Ключевые слова: водная дипломатия, дипломатический аспект, Республика Таджикистан, Центральная Азия, сущность, внешняя политика, экономический аспект, глобальные инициативы, экологический аспект, предотвращение стихийных бедствий, культурно-гуманитарный аспект, площадка для обсуждения водных проблем, перспективы, трансграничное сотрудничество.

WATER DIPLOMACY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article examines and comprehensively analyzes the essence, goals and foundations of the formation of water diplomacy in the Republic of Tajikistan during the period of independence. An analysis of the historical process of formation of relations in the sphere of water shows that it, as a natural resource, is considered a fundamental basis of world civilization, covering everything from the development of agriculture and industry to the cultural and religious values of society. In this context, water policy not only covers water and water space, but is also a subject of multifaceted relations, ensuring a peaceful and sustainable life. It is known that many countries, in light of water shortages and climate change, consider and discuss the issue of water and access to it. However, the essence of water diplomacy in the Republic of Tajikistan differs from other countries in its consistent approach, taking into account the interests of all states of the world community, and its practicality. By promoting water diplomacy, the Tajik people simultaneously demonstrate their historical and cultural values, which are the main principles of humanism and good neighborliness. This increases the international authority of Tajikistan, presenting the country as a reliable and responsible partner in solving global problems. At the same time, the essence of water diplomacy of the Republic of Tajikistan, the peaceful resolution of related issues, the creation of discussion platforms and the need for a collective solution to problems on the international water agenda are clearly reflected.

Key words: water diplomacy, diplomatic aspect, Republic of Tajikistan, Central Asia, essence, foreign policy, economic aspect, global initiatives, environmental aspect, disaster prevention, cultural and humanitarian aspect, platform for discussing water issues, prospects, transboundary cooperation.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мирзоев Ниёз Мирзобадалович – Институти Илмию-таҳқиқоти назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои таърих, профессор, сарҳодими илми. Телефон: (+992)919-16-00-26 email: nmmirzoev@mail.ru.

Мирзоев Ҳабибҷон Табриқҷонович – Институти Илмию-таҳқиқоти назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои таърих, дотсент, ходими илми Институти Илмию-таҳқиқоти назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Телефон: (+992)933-60-94-94 email: diplomat.tj94@mail.ru

Сведения об авторах: Мирзоев Ниёз Мирзобадалович – старший научный сотрудник Научно-исследовательского института ТНУ доктор исторических наук, профессор, Тел.: (+992) 919-16-00-26, эл. почта: nmmirzoev@mail.ru.

Мирзоев Ҳабибҷон Табриқҷонович – научный сотрудник Научно-исследовательского института ТНУ кандидат исторических наук, доцент. Тел.: (+992)933-60-94-94, эл. почта: diplomat.tj94@mail.ru.

About the author: Mirzoev Niyoz Mirzobadalovich – Research Institute of TNU, Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher,. Tel.: (+992)919-16-00-26, e-mail: nmmirzoev@mail.ru.

Mirzoev Khabibjon Tabrikjonovich – Research Institute of TNU, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Researcher, Research Institute of TNU. Tel.: (+992)933-60-94-94, e-mail: diplomat.tj94@mail.ru

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

ФАЛСАФА

ФАЛСАФАИ ТАҲАММУЛПАЗИРӢ: МОҲИЯТ, ХУСУСИЯТ ВА НАҚШИ ОН ДАР РУШДИ ШАХСИЯТ

Тағоймуродзода М.Т.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити ҷаҳонишавии равандҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва сиёсӣ, таҳаммулпазирӣ ҳамчун арзиши умумибашарӣ яке аз муҳимтарин рукнҳои таъмини сулҳу субот, рушди шахсияти инсон ва ҳамзистии фарҳангхост. Дар ин замина, масъалаи ташаккули мафкураи таҳаммулпазирӣ ва нақши он дар инкишофи шахсияти навин аҳаммияти хосса касб мекунад. Зеро бе таҳаммул ва мадуро тарбияи шахсияти мутавазин, ғаъол ва ҷавобгӯ ба талаботи ҷомеаи муосир ғайриимкон мебошад. Дар ин росто таҳаммулпазирӣ, ки дар заминаи ахлоқи иҷтимоӣ, тафаккури инсонгароёна ва муколамаи тамаддунҳо ташаккул меёбад, аз як тараф воситаи муассири решақан кардани таассуб, хушунат, ихтилоф ва муқовиматҳои фикриву идеологӣ маҳсуб ёфта, аз тарафи дигар ба тарбияи шахсияти ҷавобгӯ ба талаботи ҷомеаи муосир заминаи асосӣ мегӯзорад. Аз ин рӯ, таҳлили фалсафии мафкураи таҳаммулпазирӣ ва муайян кардани нақши он дар рушди шахсияти муосир, таҳлили таърихии мафҳуми таҳаммулпазирӣ дар андешаи фалсафии Шарқу Ғарб, омӯзиши заминаҳои ахлоқӣ, динӣ ва иҷтимоии ташаккули таҳаммулпазирӣ, муайян кардани робитаи таҳаммулпазирӣ бо арзишҳои инсонгароӣ ва демократӣ, таҳлили нақши мафкураи таҳаммулпазирӣ дар раванди иҷтимоикунониӣ шахс, ташаккули тавсияҳои амалӣ барои таҷмиби таҳаммулпазирӣ дар муҳити таълим ва ҷомеа хеле зарурӣ мебошад.

Таҳаммулпазирӣ (аз калимаи латинии *tolerantia*) маънои қабули гуногунандешӣ, эҳтироми ақидаҳо, эътиқод ва тарзи ҳаёти дигарон, новобаста ба фарқиятҳои динию мазҳабӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоиро дорад. Он ҳамзамон маънои маҳдудсозии хештан, худназоратӣ ва даст кашидан аз зӯрвариӣ фикриву ҷисмониро низ дорад.

Дар фалсафа, таҳаммулпазирӣ ҳамчун арзиши ахлоқӣ ва принсипи ҳамзистии фарҳангҳо ва шахсиятҳо дар ҷомеа арзёбӣ мегардад. Фалсафаи таҳаммул дар заминаи ду пояи асосӣ ташаккул ёфтааст: аввалан, эҳтиром ба шахсият ва озодии инсон, ва сониян, эътирофи ҳаққи мавҷудияти дигарбиниву дигарфикрӣ дар муҳити ҷамъиятӣ. Фалсафаи таҳаммул, пеш аз ҳама, ба тавачҷуҳ ба арзишҳои умумибашарӣ таъя мекунад ва асоси онро фаҳмиши амиқи гуногунандешӣ ҳамчун неъмат ва зарурат барои рушди ҷомеа ташкил медиҳад. Дар сарчашмаҳои илмӣ таҳаммулпазирӣ ба маънои “таҳаммул ба дигар нуқтаи назарҳо” шарҳ дода шуда, он «аломати боварӣ ба худ ва идроки мӯътамади мавқеи худ, аломати ҷараёни ғоявиест, ки барои ҳама дастрас аст ва аз муқоиса бо дигар нуқтаи назар наметарсад ва аз рақобати маънавӣ канораҷӯӣ намекунад, маънидод шудааст» [15, с.89].

Дар таърихи афкори фалсафии Шарқ таҳаммулпазирӣ на танҳо як арзиш, балки заминаи асосии тарбияи маънавӣ ва ахлоқӣ буда, дар осори мутафаккирон ва мактабҳои динӣ (ислом, буддоия, конфутсианизм ва ғайра) таҷассум ёфтааст.

Дар фалсафаи исломӣ, таҳаммул ба унвони як унсурӣ муҳими ахлоқ зикр мешавад. Сарчашмаҳои асосии исломӣ, ба монанди Қуръон ва ҳадисҳо ба муколама, ихтилофи ақидаҳо ва эҳтироми дигарон таъкид мекунанд. Донишмандони исломӣ чун Имом Ғаззоӣ, Ибни Рушд, Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ, таҳаммулро ҷузъи зарурии ҳамзистии иҷтимоӣ донистаанд. Мутафаккирони форсу тоҷик, аз ҷумла Фирдавсӣ, Хайём, Саъдӣ ва Ҷомӣ таҳаммулро ҳамчун рукни фарҳанги инсонӣ ва инсондӯстӣ тавсиф намудаанд.

Дар фалсафаи буддӣ, таҳаммул ҳамчун раҳмдилӣ, ғамхорӣ ва саркӯбии нафси бад зоҳир мешавад. Буддо таълим медиҳад, ки нафрат бо нафрат нест намешавад, балки бо муҳаббат. Конфутсий, файласуфи машҳури Чин, ба эҳтиром ба волидон,

фармонбардорӣ аз тартиби ҷамъиятӣ ва таҳаммул нисбат ба дигарон таълим меод. Ӯ бовар дошт, ки инсон бояд бо дигарон он тавр рафтор кунад, ки мехоҳад бо ӯ рафтор шавад.

Бояд гуфт, ки таҳаммулпазирӣ дар муколамаи тамаддунҳо, барқарории робитаи дӯстӣ ва ҳамзистии одамон нақши муҳим дорад. Бо густариши равандҳои ҷаҳонишавӣ ва ҳамбастагии фарҳангҳо, зарурати таҳаммул ҳамчун заминаи муколамаи тамаддунҳо рӯз ба рӯз бештар мегардад.

Дар Эълумияи ЮНЕСКО, ки соли 1995 қабул гардидааст, таҳаммулпазирӣ арзиш ва меъёри иҷтимоии ҷомеаи шахрвандӣ доништа шуда, он ба маънои эҳтироми гуногунандешӣ, қадрдонӣ ва ҳамбастагӣ фаҳмида шудааст. Дар Эълумияи мазкур таҳаммулпазирӣ на танҳо чун вазифаи ахлоқӣ, балки ҳамчун талаботи сиёсӣ ҳуқуқӣ нисбат ба инсонҳои алоҳида, гурӯҳи одамон ва давлатҳо низ тавсиф шудааст [3, с.193-194]. Инчунин дар сарсухани Эълумияи мазкур чунин омадааст: “Мо, халқҳои Милали муттаҳид, ки ба наҷот додани насли оянда аз бадбахтиҳои ҷанг... бори дигар собит сохтани эътиқод ба ҳуқуқҳои асосии инсон, ба эътибору арзиши шахсияти инсонӣ азми қатъӣ дорем... ва ба ин мақсадҳо зоҳир намудани сабр ва якҷоя дар сулҳу салоҳ бо ҳам чун ҳамсоғони нек зиндагӣ намуданро зарур мешуморем” [9,с.37-39]. Аз ин маълум мегардад, ки таҳаммулпазирӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ ҳамчун арзиши иҷтимоӣ эътироф гардида, ташаккули он ҳамчун роҳи расидан ба ҷомеаи солим, осуда ва пешрафта маънидод шудааст. Чуноне, ки маълум аст, арзишҳои иҷтимоӣ он меъёрҳои умумие мебошанд, ки рафтори шахсиятро дар ҷомеа роҳнамоӣ мекунад ва ҳамзистии осоиштаро таъмин месозанд.

Таҳаммулпазирӣ дар радифи арзишҳои дигари умумибашарӣ, аз қабилӣ адолат, озодӣ, масъулият, муҳаббат ва ҳамдардӣ ҷойгир шуда, ба унвони пояи мустаҳками муносибатҳои иҷтимоӣ эътироф мегардад. Дар ин замина, таҳаммул на танҳо шакли рафтор, балки намуди огоҳии иҷтимоӣ ва фарҳангии шахсият ба шумор меравад. Ин мафҳум раванди дарки ҳақиқати дигаронро ба озодӣ ва фарқияти ақидагӣ, мазҳабӣ ва зиндагӣ инъикос мекунад. Бавижа дар шароити ҷомеаҳои бисёрмиллатӣ ва бисёрфарҳангӣ, таҳаммул ҳамчун шартӣ ногузирӣ ҳамзистӣ ва рушди устувор шинохта мешавад. Дар ҷамъияти бисёрфарҳангӣ таҳаммулпазирӣ ба ғанигардонии мутақобилаи фарҳангҳо мусоидат мекунад ва ин бо раванди воридшавии як фарҳанг ба фарҳанги дигар, бо мақсади муттаҳидшавии минбаъдаи фарҳангии одамон алоқаманд аст [1, с.62-65]. Махсусан дар ҷомеаи муосир, ки бархӯрди ҳувиятҳои миллӣ, динӣ, фарҳангӣ ногузир аст, маҳз таҳаммул имконият медиҳад, ки шахсият ва ҷомеа роҳи ҳамзистии маданиятҳоро пайдо кунад. Муколама байни ҳувиятҳо танҳо замоне муваффақ мегардад, ки заминаи таҳаммулпазирӣ ва эътирофи ҳуқуқи фарқият вучуд дошта бошад. Ин дар натиҷа ба ташаккули шахсияти мутаваззин, масъул ва зеҳнӣ мусоидат мекунад.

Асли таҳаммул дар асоси ахлоқи умумиинсонӣ ва донишҳои фалсафии инсонгароёна шакл мегирад. Ҷомеаи бе таҳаммулпазирӣ, ҳатто агар аз нигоҳи технологӣ пешрафта бошад, хавфи ихтилоф ва ҳушунати дохилиро эҳсос мекунад. Таҳаммул ба арзишҳои чун эҳтиром, адолат, худназоратӣ ва худдорӣ таъяс мекунад. Шахсияти таҳаммулпазир касест, ки қобилияти дарк ва қабул кардани афкори муҳолиф, рафторҳои ғайримаъмули иҷтимоӣ ва баёнҳои фарҳангии дигарро дорад.

Аз нигоҳи ахлоқ, таҳаммулпазирӣ на ба маънои ризоият бо ҳар амал, балки ба маънои эътироф ва эҳтиром ба ҳуқуқ ва озодиҳои дигарон мебошад. Ин принсип дар тамоми мактабҳои ахлоқӣ, аз ахлоқи Арасту то фалсафаи Кант дида мешавад. Дар таълимоти мактабҳои ахлоқӣ таҳаммулпазирӣ ва инсондӯстӣ ду арзишҳои ахлоқие доништа шудаанд, ки ба ҳамдигар зич вобастаанд. Инсондӯстӣ маънои тавачҷуҳ ва ғамхорӣ нисбат ба эҳтиёҷоти дигаронро дорад, ки бе таҳаммул амалӣ шуданаш

ғайриимкон аст. Муносибати инсондӯстона ҳамеша аз таҳаммул, фаҳм ва эҳтиром сарчашма мегирад.

Таҳаммул ва демократия низ якдигарро тақвият медиҳанд. Дар ҷомеаи демократӣ, таҳаммул пояи озодии баён, гуногунандешӣ ва иштироки шахрвандон дар раванди иҷтимоӣ мебошад. Ҷомеаи демократӣ танҳо дар шароити риояи таҳаммулпазирӣ метавонад фаъолияти устувор ва бегазандро таъмин намояд. Гуфтан мумкин аст, ки демократияи воқеӣ бидуни таҳаммул ва қабули ихтилофи назар вучуд дошта наметавонад.

Мафкураи таҳаммулпазирӣ маҷмӯи идеяҳо, афкор ва арзишҳои маънавист, ки қобилияти дарк, қабул ва ҳамзистӣ бо дигаронро дар зеҳни инсон ташаккул медиҳад. Ин мафкура на танҳо эътиқоди шахс, балки усули муносибат бо дигаронро муайян мекунад.

Шахсияти дорои мафкураи таҳаммулпазирӣ чунин хусусиятҳо дорад:

- қобилияти шунидани дигарон;
- фаҳми гуногунандешӣ ҳамчун манбаъи инкишоф;
- ҳамдардӣ ва ҳисси масъулият;
- маърифат ва ҷаҳонбинии васеъ;
- иқтидори худназоратӣ ва худмураттабсозӣ.

Маҳз ин гуна шахсият қодир аст дар ҷомеаи гуногунфарҳангӣ ва равшанфикр фаъолона зиндагӣ намояд ва ба рушди он саҳмгузор бошад. Барои тарбияи чунин шахс ва ташаккули мафкураи таҳаммулпазирӣ низоми таълиму тарбия нақши калидӣ дорад. Системаи таълим муҳити асосии ташаккули шахсияти навин ба ҳисоб меравад. Дар ин замина, мафкураи таҳаммулпазирӣ бояд дар тамоми зинаҳои таълим, аз томактабӣ то таҳсилоти олии ҳамаҷониба бошад. Махсусан дар системаи таълимӣ таваҷҷуҳи бештар ба фанҳои ахлоқ, фалсафа ва ҳуқуқ барои ташаккули шуури таҳаммулпазирӣ мусоидат мекунад.

Таҳаммулпазирӣ дар ташаккули ахлоқ ва зеҳни шахс нақши муҳим мебозад. Гуфтан мумкин аст, ки таҳаммул на танҳо як ҳолати рӯҳӣ, балки сохтори устувори зеҳн ва ахлоқи шахсият аст. Мафкураи таҳаммул таъсири амиқ ба инкишофи андешаи интиқодӣ, малакаҳои ҳалли муноқиша, таҳаммули фикрҳои мухолиф ва ташаккули шуури мулоҳизакор ва масъулиятшинос мерасонад. Фарди дорои чунин мафкура дар муҳити пурмуноқиша қарор гирифта, метавонад бо роҳи осоишта муколама кунад ва аз муборизаи мутақобили ғайрисамаранда канора ҷӯяд. Ин зеҳн дар шароити муосир, ки ҷомеаҳо рӯ ба рӯйи таҳдидҳои нав, чун ифротгарӣ, таассуб, радикализм ва хурофот қарор доранд, муҳим ва зарурист. Имрӯз инсоният бо хатарҳои нав ва мушкилоти сангинтар рӯ ба рӯ гашта, гирифтори ихтилофҳои мафкуравию мазҳабӣ ва бархӯрди манфиатҳои сиёсӣ иқтисодии ҷаҳонӣ мебошад. Ин вазъият аз мо талаб мекунад, ки на зиддияти мафкураҳо, бархӯрди манфиатҳо ва ихтилофи тамаддунҳо, балки аз робитаҳои дӯстона, ҳамзистии мусолимадомез ва гуфтугӯи тамаддунҳо ҳарф занем [3, с.193]. Илоҳа бар ин, дар чунин фазои мураккаб, таҳаммулпазирӣ на танҳо як фазилати шахсӣ, балки як талаботи иҷтимоӣ ва стратегияи зиндагонии осоишта мебошад. Инсон дар муҳити ҷаҳонишавӣ маҷбур аст бо фарқиятҳо рӯбарӯ шавад, ки иборатанд аз фарқиятҳои динӣ, наҷодӣ, фарҳангӣ, сиёсии миллӣ ва байналмилалӣ. Дар ин шароит, танҳо шахсияти таҳаммулпазир ва аз ҷиҳати маънавӣ ташаккулёфта қодир аст бо дигарон ҳамзистӣ кунад ва аз муноқишаҳо канора гирад. Гуфтан мумкин аст, ки ҷаҳон имрӯз ба модели нави шахсияти шахрвандӣ ниёз дорад. Чунин шахсият бояд дорои ҷаҳонбинии илмӣ ва тафаккури универсалӣ, мафкураи таҳаммулпазирӣ, ҳисси масъулият, ахлоқи инсонӣ ва зеҳни муколамавӣ бошад.

Дар сиёсати давлатӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон тавассути Конститутсия, стратегияҳои миллӣ ва қонунгузорӣ озодии вичдон ва динро кафолат дода, мубориза бо ифротгарӣ ва таассубро ба роҳ монда, баробарии шахрвандонро новобаста ба

миллату дин ҳимоя мекунад. Барномаҳои давлатӣ, монанди «Барномаи рушди маънавияти ҷомеа», ва «Консепсияи сиёсати давлатии ҷавонон» ба тарбияи таҳаммулпазирӣ таъяс доранд. Дар «Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», ки аз 3-юми марти соли 2006 таҳти №94 тасдиқ шудааст, таҳаммулпазирӣ зарурати муҳими ҷомеаи демократӣ маънидод шудааст [6].

Таълимоти Пешвои миллат низ дар ин самт аҳаммияти калидӣ доранд, ки ҳамеша ба ҳамзистӣ, ваҳдат, ҳурмати арзишҳои миллии ва таҳаммулпазирӣ таъкид мекунанд. Дар ин маврид Пешвои миллат қайд мекунанд, ки «Халқи Тоҷик аз азал соҳиби андеша, ва ҳуввияти баланди милливу эҳсоси ватанпарастӣ буда, роҳи ҳамдигарфаҳмӣ ва сулҳу осоиштаро интихоб намудани он нишонаи барҷастаи хирад ва таҳаммулпазирӣ миллати куҳанбунёди мо мебошад» [18]. Дар ҷойи дигар Пешвои миллат таъкин намуданд, ки «Мо миллати фарҳангӣ, тамаддунсоз ва аз насли ориёӣ буда, бояд ба таърихи гузаштамон ҳарчи бештар рӯ оварем...Ҳифз ва рушди фарҳанги миллии бо дарназардошти завқи наслҳои имрӯза аз муҳимтарин вазифаҳои мо дар замони муосир ба ҳисоб меравад. Дар руҳияи ҳисси баланди миллии, садоқат ба давлату миллат, таҳаммулгароӣ, ватандӯстиву ҳештаншиносӣ ва пос доштани арзишҳои миллии тарбия намудани ҷавонон вазифаи муҳимтарини ҳамаи сохтору мақомот ва аҳли ҷомеа мебошад» [11].

Бо вучуди ин ҳама тадбирҳо, ҳанӯз ҳам мушкилот ва монетаҳои рушди таҳаммулпазирӣ дар Тоҷикистон ба мушоҳида мерасанд, ки иборатанд аз:

- зуҳури идеологияҳои ифротӣ тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ;
- сатҳи пасти фарҳанги муколама ва гуфтугӯи байнинасли;
- норасоии методикаҳои омӯзиши таҳаммул дар мактабҳо;
- таъсири гурӯҳҳои хориҷӣ ва таблиғоти мазҳабии ғайримутаносиб;
- масъалаҳои иҷтимоие чун бекорӣ, муҳочират ва камбизоатӣ, ки заминаи таниш ва таассуб мешаванд.

Ин мушкилот талаб мекунанд, ки равиши тарбиявӣ ва таълимии таҳаммул бо равишҳои муосир таҳким ёбад ва дар сатҳи илмӣ, таълимӣ ва фарҳангӣ бознигарӣ шавад. Дар низоми таҳсилоти амалкунанда барои рушд додани чунин арзфишҳои муҳими шахсият ба мисли таҳаммулпазирӣ тавачҷуҳи лозима равона карда нашудааст. Бондарев П.Б. ва Конкина А.В. қайд мекунанд, ки дар низоми анъанавии таҳсилоти олий мақсади асосӣ ташаккул додани маҷмӯи донишҳо, малакаҳо ва маҳорати касбӣ ба ҳисоб мерафт. Аз ин рӯ, бисёр ҷузъҳои мазмун ва технологияҳои таҳсилоти анъанавӣ ба рушди таҳаммулпазирӣ мусоидат намекунанд, ҳатто баъзан вақт ба он халал мерасонанд» [4, с.93]. Таҷрибаи кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон нишон медиҳад, ки дар ҷомеаҳои муваффақи демократӣ, таҳаммулпазирӣ на танҳо дар суҳан, балки дар системаи маориф, сиёсат, ВАО ва қонунгузорӣ татбиқ мешавад.

Дар Канада ва Шветсия, таҳаммул як қисми муҳими барномаҳои таълимӣ буда, бо омӯзиши маданияти гуногун, таърихи наҷодпарастӣ ва ҳуқуқи инсон ҳамроҳ аст. Дар Олмон, тарбияи таҳаммул дар мактабҳои сиёсӣ ва омӯзиши равандҳои таърихӣ (хусусан фоҷиаи фашизм) ҷойгоҳи муҳим дорад. Дар Ҷопон, мактабҳо ахлоқи ҷамъиятӣ, субот ва эҳтироми дигаронро тарбия мекунанд. Ин таҷрибаҳо метавонанд барои Тоҷикистон ҳамчун намуна истифода шаванд, бо назардошти фарқиятҳои миллии ва менталӣ.

Илова бар ин барои таҳкими мафкураи таҳаммулпазирӣ дар Тоҷикистон ин иқдомҳои муҳим мебошанд:

1. Равандсозии таълими таҳаммулпазирӣ дар барномаҳои таълимӣ, бо дарҷ кардани фанни «фарҳанги таҳаммулпазирӣ» дар мактаб ва донишгоҳ, ё дар барномаҳои таълимӣ ворид кардани мавзӯҳои марбут ба таҳаммул, муколама, гуногунандешӣ ва фарҳанги ҳамзистӣ;

2. Таълим ва бозомӯзии омӯзгорон, диншиносон ва рӯзноманигорон дар самти таҳаммулпазирӣ ва гуфтугӯи фарҳангҳо;

3. Пешбурди гуфтугӯи байнифарҳангӣ ва байнидинӣ дар сатҳи маҳаллӣ ва миллӣ, тавассути ташкили маҳфилҳо ва курсҳои тарбиявӣ;

4. Истифодаи васоити ахбори омма барои тарбияи таҳаммулпазирӣ, махсусан тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ ва тарғиби шахсиятҳои миллӣ ва ҷаҳонии дорои намунаи таҳаммулпазирӣ дар таърих ва адабиёт;

5. Истифодаи таҷрибаи кишварҳои пешрафта, ки дар самти муколамаи фарҳангҳо, ташаккули мафкураи таҳаммулпазирӣ ва ташаккули ҷомеаи шахрвандӣ муваффақанд;

5. Таҳия ва иҷрои барномаҳои давлатӣ дар самти мубориза бо ифротгароӣ ва таассуб бо забони фаҳмо ва мутобиқ ба фарҳангии миллӣ ва ҷамоҳангсозии қонунгузорӣ ва барномаҳои давлатӣ бо арзиши таҳаммулпазирӣ;

Хулоса дар шароити Тоҷикистон, таҳаммул на танҳо омили суботи сиёсӣ ва миллӣ, балки ҷузъи зарурии тарбияи шахсияти навин аст. Шахсияти таҳаммулпазир ва ташаккулёфта қодир аст бо муваффақият дар муҳити гуногунмиллат, гуногунандеша ва ҷаҳонии рақобатпазир фаъолият кунад. Раванди ташаккули чунин шахсият ба сиёсати давлатии маориф, муҳити иҷтимоӣ, фарҳанги динӣ ва тарбияи оилавӣ таъяс мекунад. Дар ин замина, кор дар самти таҳкими таҳаммул бояд системавӣ, илмӣ ва барномарезишуда бошад.

Аз таҳқиқи мавзуи ташаккули мафкураи таҳаммулпазирӣ ва нақши он дар рушди шахсияти навин чунин натиҷагирӣ менамоем, ки:

1. Мафкураи таҳаммулпазирӣ ҳамчун заминаи тафаккур ва рафтори инсонӣ дар асри XXI на танҳо як арзиши ахлоқиву фалсафӣ, балки омили калидии таъмини суботи иҷтимоӣ, рушди шахсият ва ҳамзистии фарҳангҳо мебошад. Равандҳои ҷаҳонишавӣ, гуногунандешии мазҳабиву фарҳангӣ ва афзоиши муноқишаҳои иҷтимоӣ ва идеологӣ нишон медиҳанд, ки ҷомеаи муосир ба шахсиятҳои таҳаммулпазир, соҳибмаърифат ва боандешаи мулоҳизакор ниёз дорад.
2. Мавзӯи ташаккули мафкураи таҳаммулпазирӣ на танҳо масъалаи фалсафӣ, балки масъалаи амалӣ ва ҳаётии рушди шахсияти солим, ҷомеаи мутамаддин ва низоми устувори ҳамзистӣ мебошад. Омӯзиши амиқи ин мавзӯъ барои фаҳми амиқи равандҳои иҷтимоӣ, тарбияи шахрвандон ва таъмини муколамаи байнифарҳангӣ мусоидат хоҳад кард.
3. Таҳлили таърихии мафҳуми таҳаммул нишон медиҳад, ки он як арзиши фаромиллӣ ва фалсафии умумибашарист. Дар ҳар як давраи замон, дар ҳар як мактаби фалсафӣ ва диниву ахлоқӣ, таҳаммул ҳамчун омили оромӣ, субот ва рушди шахсият арзёбӣ шудааст. Фаҳми амиқи моҳияти таҳаммулпазирӣ имкон медиҳад, ки дар шароити муосир шахсияти босавод, таҳаммулпазир ва мутобиқшаванда бо ҷаҳони мутағайир тарбия гардад.
4. Дар маҷмӯъ, таҳаммул ҳамчун арзиши иҷтимоӣ ва маънавӣ на танҳо воситаи нигоҳ доштани суботи ҷомеа, балки шарт зарурии рушди шахсияти навин ва иҷтимоикунонии инсон мебошад. Он пули пайвасткунандаи хувиятҳо, фарҳангҳо ва наслҳост, ки ба ҳамдигар фаҳмиш, эҳтиром ва суботро меорад. Мафкураи таҳаммулпазирӣ на танҳо воситаи ҳалли ихтилофҳо, балки заминаи рушди маърифатӣ ва маънавии инсонии муосир мебошад. Ин арзиш бояд дар ҳама зинаҳои тарбия, таълим, фарҳанг ва сиёсати давлатӣ ҷойгоҳи устувор дошта бошад.
5. Шахсияти навин бояд шахсияти таҳаммулпазир, соҳиббақл, масъул ва дорои ҷаҳонбинии васеъи илмӣ бошад. Чунин шахсият қодир аст бо ҷаҳони пур аз тафовут ва зиддиятҳо муколама кунад, баҳс намояд, созиш биёбад ва ба ҷомеа саҳми созанда гузорад.

Адабиёт

1. Аниськин В.Н., Жукова Т.А., Борисов А.Я., Севенюк С.А. Образовательные подходы к развитию системы мультикультурного образования в Германии. // Балтийский гуманитарный журнал. – 2015. – № 4 (13). – 430 с.
2. Боббио, Н. Теория права и толерантности. / Н. Боббио. – СПб.: Изд-во «Наука», 2001. – 272 с.
3. Бобоева И.А. Фарҳанги таҳаммулпазирӣ дар замони муосир. // Номаи донишгоҳ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносӣ. – Хуҷанд, 2022. – №4 (73). – 345 с.
4. Бондарев П.Б., Конкина А.В. Развитие толерантности студентов, осваивающих профессии социоэкономического типа, в образовательной среде ВУЗа. // Современные проблемы науки и образования. – 2021. – № 6. – 355 с.
5. Дмитриев, Г.Д. Многокультурное образование. / Г.Д. Дмитриев. – М.: Прогресс, 1999. – 208 с.
6. Консепсияи миллии тарбияи Ҷумҳурии Тоҷикистон / Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 марти 2006. – № 94.
7. Корякина А. А. К вопросу о формировании толерантности в поликультурном образовательном пространстве. // Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2019. – Т. 8. – № 1. – С. 179–182.
8. Муҳиддинов, Қ. Асосҳои фалсафаи таълим ва тарбия. / Қ. Муҳиддинов. – Душанбе: Адиб, 2017. – 220 с.
9. На пути к культуре мира. / Док. и материалы [Текст] // Комиссия РФ по делам ЮНЕСКО. – М.: МИК. – 1999, – 250 с.
10. Насриддинов Ҳ.Н., Баъзе андешаҳои Муҳаммад Ғазолий оид ба тарбияи ахлоқӣ. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2021. – № 1.– 320 с.
11. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. / Манбаи электронӣ //http://prezident.tj// (Санаи муруҷиат: 28.06.2015).
12. Раҳимов, Ҳ. Фалсафаи маориф ва арзишҳои инсонӣ. / Ҳ. Раҳимов. – Душанбе: Матбааи миллии, 2016. – 248 с.
13. Раҳмон, Э. Тоҷикон дар оинаи таърих: Китоб дар 2 ҷилд / Э. Раҳмон. – Душанбе: Ирфон, 2021. – Ҷ. 1. – 680 с.
14. Табаров, А. Андешаи ахлоқӣ дар фалсафаи тоҷик. / А. Табаров. – Душанбе: Ирфон, 2013. – 296 с.
15. Философский энциклопедический словарь. – М.: Академический проект, 1997. – 463 с.
16. Шарипов А.М. Афкори сиёсӣ ва иҷтимоӣ мутафаккирони форсу тоҷик оид ба таълиму тарбияи ҷавонон. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, № 9. А.М. Шарипов. - Душанбе, 2018. – 331 с.
17. Яковлева, Н. Л. Культура толерантности: философские основания и образовательные практики. / Н. Л. Яковлева. – М.: Просвещение, 2019. – 192 с.
18. [https://prezident.tj/event by theme/internal politics/national unity/99](https://prezident.tj/event%20by%20theme/internal%20politics/national%20unity/99). (санаи марҷуҷиат 28.06.2025)

ФАЛСАФАИ ТАҲАММУЛПАЗИРӢ: МОҲИЯТ, ХУСУСИЯТ ВА НАҚШИ ОН ДАР РУШДИ ШАХСИЯТ

Мақолаи мазкур ба таҳлили амиқи фалсафии арзиши таҳаммулпазирӣ ва нақши он дар раванди ташаккули шахсияти инсон дар шароити муосир бахшида шудааст. Муаллиф бо таъки ба сарчашмаҳои муътамади илмӣ масъалаи мазкурро таҳлилу баррасӣ намуда, таҳаммулпазирро ҳамчун мафҳум ва системаи ҷаҳонбинӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифта, асосҳои назариявӣ ва таърихӣ он дар андешаи фалсафии Шарқ ва Ғарб, инчунин дар таълимоти ахлоқии динҳои ҷаҳонӣ, ба таври мухтасар таҳлил намудааст. Ҳамзамон, дар мақола таҷрибаи кишварҳои пешрафта дар соҳаи таҳкими фарҳанги таҳаммулпазирӣ мавриди омӯзиш қарор гирифта, заминаҳои миллии рушди ин арзиш дар ҷомеаи Тоҷикистон таҳлил шудаанд. Дар мақола, тавсияҳои илмӣ-амалӣ ҷиҳати таҳкими мафкураи таҳаммулпазирӣ ва татбиқи он дар соҳаи маориф, фарҳанг ва сиёсати давлатӣ пешниҳод гардидаанд.

Калидвожаҳо: таҳаммулпазирӣ, шахсияти навин, таълим, тарбия, маориф, илм, фарҳанг, сиёсати давлатӣ, арзишҳо, ахлоқ, инсондӯстӣ, мактаб, омӯзгор, муассисаҳои таълимӣ, барномаҳои таълимӣ.

ФИЛОСОФИЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ: СУЩНОСТЬ, ОСОБЕННОСТИ И ЕЁ РОЛЬ В РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ

Данная статья посвящена углублённому философскому анализу ценности толерантности и её роли в процессе формирования личности человека в современных условиях. Автор, опираясь на авторитетные научные источники, всесторонне анализирует данную проблему, рассматривая толерантность как философское понятие и целостную мировоззренческую систему. В статье кратко исследуются теоретические и исторические основы толерантности в философской мысли Востока и Запада, а также в этических учениях мировых религий. Наряду с этим в работе изучается опыт развитых стран в сфере укрепления культуры толерантности, анализируются национальные предпосылки развития данного ценностного ориентира в обществе Таджикистана. В статье также представлены научно-практические

рекомендации, направленные на формирование и укрепление идеологии толерантности и её внедрение в систему образования, культуры и государственной политики.

Ключевые слова: толерантность, новая личность, образование, воспитание, наука, культура, государственная политика, ценности, этика, гуманизм, школа, педагог, образовательные учреждения, образовательные программы.

THE PHILOSOPHY OF TOLERANCE: ESSENCE, CHARACTERISTICS, AND ITS ROLE IN PERSONALITY DEVELOPMENT

This article is devoted to an in-depth philosophical analysis of the value of tolerance and its role in the process of human personality formation in contemporary society. Relying on authoritative academic sources, the author comprehensively examines this issue, considering tolerance as both a philosophical concept and a coherent worldview system. The paper briefly analyzes the theoretical and historical foundations of tolerance within the philosophical traditions of the East and the West, as well as within the ethical teachings of the world's major religions. At the same time, the article explores the experience of developed countries in promoting a culture of tolerance and analyzes the national foundations for the development of this value within Tajik society. The study also offers scientific and practical recommendations aimed at strengthening the ideology of tolerance and implementing it within the spheres of education, culture, and public policy.

Keywords: tolerance, modern personality, education, upbringing, science, culture, state policy, values, ethics, humanism, school, teacher, educational institutions, curricula.

Маълумот дар бораи муаллиф: Тағоймуродзода Муҳаммад Тағоймурод – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори фалсафа Ph.D, дотсенти кафедраи диншиносии факултети фалсафа. Суроға: 734025, Чумхурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кучаи Маяковский, 37/52. E-mail: Muhammad.90.12@mail.ru, Тел: 903-00-22-30

Сведения об авторе: Тағоймуродзода Муҳаммад Тағоймурод – доктор Ph.D, доцент кафедры религиоведения философского факультета Таджикского национального университета. Адрес: Республика Таджикистан, 734019, г.Душанбе, улица Маяковский, 37/52. E-mail: Muhammad.90.12@mail.ru Тел: 903-00-22-30

Information about the author: Tagoimurodzoda Muhammad Tagoimurod – Tajik National University, Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Department of Religious Studies, Faculty of Philosophy. Address: Republic of Tajikistan, 734019, Dushanbe city, Mayakovskiy street, 37/52. E-mail: Muhammad.90.12@mail.ru, tel.: 903-00-22-30

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

ПЕДАГОГИКА

НАҚШИ ТАҶРИБАҶОИ КОМПЮТЕРӢ ДАР ҶАЪОЛГАРДОНИИ ҶАЪОЛИЯТИ МАЪРИФАТИИ ХОНАНДАГОН

Ҷӯраев М. М.

**Кумита оид ба таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии назди
Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон**

Дар таълими физика таҷрибаҳои табиӣ ҷузъи муҳими таҷрибаҳои мактабӣ маҳсуб мешаванд [1]. Онҳо дорои вазифаҳои дидактикии махсус мебошанд ва бо методикаи мушаххаси татбиқи худ фарқ мекунанд, аз ин рӯ, дар методикаи таълими физика мавқеи махсус доранд. Умуман, таҷрибаҳои омӯзишӣ ба ду гурӯҳи асосӣ ҷудо мешаванд: таҷрибаҳои намоишӣ ва таҷрибаҳои озмоишӣ.

Таҷрибаҳои намоишӣ равандҳо ва қонуниятҳои физикиро тавассути нишон додани онҳо аз ҷониби омӯзгор ба тамоми синф муаррифи менамоянд. Ин усул на танҳо барои ташаккули мафҳумҳои физикӣ мусоидат мекунад, балки фаҳмиш ва дарки хонандагонро амиқтар намуда, диққати онҳоро ба ҷузъиёти муҳими маводи таълимӣ ҷалб менамояд. Нерӯи асосии таҷрибаҳои намоишӣ дар он аст, ки онҳо бояд бо шарҳи муфассали омӯзгор муттаҳид бошанд, то хонандагон робитаи қонуниятҳои физикӣ ва таҷрибаи воқеиро равшан дарк намоянд. Ин таҷрибаҳо инчунин муҳити мусоид барои рушди таҳлили илмӣ ва хулосабарории мантиқиро фароҳам меоранд.

Бо пешрафти технологияҳои муосир нақши таҷрибаҳои компютерӣ дар ҷаъолгардонии ҷаъолияти маърифатии хонандагон босуръат афзоиш меёбад. Таҷрибаҳои компютерӣ имкон медиҳанд, ки на танҳо таҷҳизоти анъанавии лабораторӣ иваз карда шавад, балки инчунин моделсозии равандҳои мураккаб дар муҳити виртуалӣ татбиқ гардад [2]. Афзалиятҳои ин усул дар он зоҳир мегардад, ки компютерҳо имкони симулятсияи равандҳои физикиро бо дақиқияти баланд ва бидуни маҳдудиятҳои таҷҳизоти воқеӣ таъмин менамоянд. Ин таҷрибаҳо равандҳои мураккаби физикиро, ки дар шароити мактабӣ таҷриба кардан душвор аст, дастрастар ва фаҳмотар мегардонанд.

Татбиқи таҷрибаҳои компютерӣ дар таълими физика инчунин ҳамгироии фанҳо, махсусан робитаи байни физика ва информатикаро тақвият медиҳад. Бо истифода аз моделсозии компютерӣ, хонандагон малакаҳои барномасозиро инкишоф медиҳанд, бо технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ ошно мешаванд ва имкониятҳои технологияи рақамиро дар таҳқиқи қонунҳои физикӣ васеъ меомӯзанд. Ин таҷрибаҳо метавонанд ба хонандагон нишон диҳанд, ки компютер на танҳо як воситаи корӣ, балки абзори тавонои илмӣ барои таҳқиқоти физикӣ мебошад [3].

Аз нуқтаи назари ҷаъолгардонии маърифатӣ, таҷрибаҳои табиӣ ва компютерӣ метавонанд якҷоя як муҳити таълимии фарогир ва инноватсионӣ эҷод кунанд. Масалан, таҷрибаҳои табиӣ бо нишон додани падидаҳои физикӣ дар муҳити воқеӣ хонандагонро бо хусусиятҳои воқеии моддаҳо ва қонунҳои шинос мекунанд, дар ҳоле ки таҷрибаҳои компютерӣ имконият медиҳанд, ки ин равандҳо бо амиқии бештар моделсозӣ ва таҳлил шаванд.

Дар раванди таълими физика, таҷрибаҳои табиӣ метавонанд барои омӯзиши мафҳумҳои гуногуни физикӣ, аз ҷумла диффузия, ҳаракати якнавохт ва ғайриякнавохт, инерсия, фишор, қонуни Гук ва қонуни Паскал истифода шаванд. Барои мисол, бо истифодаи аэрозол барои нишон додани диффузия, аробаҳои бозича барои омӯзиши ҳаракат ва истифодаи лағжиши брусҳо барои таҳқиқи қувваи соиш хонандагон метавонанд на танҳо мафҳумҳои назариявиро фаҳманд, балки онҳоро тавассути таҷриба санҷанд.

Ҷамин тариқ, муттаҳид сохтани таҷрибаҳои табиӣ ва компютерӣ метавонад усули муосири таълимро ташаккул диҳад, ки на танҳо омӯзиши қонунҳои физикиро

осон мегардонад, балки малакаҳои таҳлилӣ, тадқиқотӣ ва технологиро низ дар хонандагон инкишоф медиҳад. Ин равиш на танҳо дар шароити мактабӣ, балки дар таълими тахассусии ояндаи донишҷӯён низ аҳаммияти калон дорад, зеро онҳо бо усулҳои муосири таҳқиқоти илмӣ ва таҷрибаомӯзӣ шинос мегарданд [3].

Раванди муосири таълим дар соҳаи физика талаб мекунад, ки усулҳои самарабахш барои фаъолгардонии фаъолияти маърифатии хонандагон истифода шаванд. Яке аз чунин усулҳо истифодаи таҷрибаҳои компютерӣ мебошад, ки имконияти моделсозии равандҳои мураккаби физикиро фароҳам меоранд, ки бо усулҳои анъанавии лабораторӣ ғайриимкон ё душвор мебошанд. Ҷорӣ намудани технологияҳои компютерӣ дар раванди таълими физика на танҳо имкониятҳои тасвирсозии ҳодисаҳоро васеъ мекунад, балки шавқу рағбати хонандагонро ба омӯзиши фан боло мебарад.

Таҷрибаҳои компютерӣ дорои як қатор бартариҳо мебошанд, ки ба рушди фаъолияти маърифатӣ мусоидат мекунанд. Аз ҷумла, онҳо имконият медиҳанд, ки:

- моделсозии ҳодисаҳое, ки намоиши онҳо дар шароити лабораторияи мактабӣ ғайриимкон ё душвор аст (масалан, таркиши ядрои ё кори муҳарриқи дарунсӯз);
- тағйир додани параметрҳои таҷриба дар вақти воқеӣ, ки ба ташаккули малакаҳои таҳқиқотӣ мусоидат мекунад;
- ҳамгироии донишҳо аз фанҳои гуногун, аз ҷумла физика, информатика ва математика;
- бартараф кардани хатогиҳое, ки бо номуайянии ченкунӣ ва омили инсонӣ алоқаманданд.

Бо мақсади фаъолгардонии фаъолияти маърифатии хонандагон метавон таҷрибаҳои зеринро пешниҳод намуд:

- сохтори моддаҳои молекулавӣ (фарқи байни ҷисмҳои сахт ва моеъҳо, синфи 7);
- намоишдиҳии бевазнӣ (вазни ҷисм ва ҳолати бевазнӣ, синфи 7);
- гардиши подшиппник (соиш дар табиат ва техника, синфи 7);
- кори насоси поршенӣ барои моеъҳо (синфи 8);
- намоишдиҳии фишор дар баландии гуногун (фишори атмосферӣ, синфи 7);
- моделсозии ҳавопаймо (синфи 7);
- табдили як намуди энергия ба намуди дигар (энергияи механикӣ, синфи 7);
- конвексия (синфи 8);
- шуоъафканӣ (синфи 8);
- сӯзиши сӯзишворӣ (энергияи сӯзишворӣ, синфи 8);
- буғшавӣ (буғшавии намоён ва ноаён, синфи 8).

Интихоби байни таҷрибаҳои анъанавӣ ва компютерӣ ба омӯзгор вобаста аст. Дар баъзе ҳолатҳо гузаронидани таҷрибаҳои воқеӣ душвор ё ғайриимкон аст, бинобар ин моделҳои компютерӣ ҷойгузини бебаҳо мегарданд [4]. Ҳарчанд таҷрибаҳои анъанавӣ барои дарки воқеии ҳодисаҳо муассиртаранд, технологияҳои компютерӣ имконият медиҳанд, ки норасоии таҷҳизот ҷуброн ва шароити таҳқиқи ҳодисаҳои физикӣ васеъ карда шаванд.

Дар фаъолгардонии фаъолияти маърифатии хонандагон машғулиятҳои лабораторӣ нақши калидӣ мебозанд [5]. Онҳо на танҳо имкон медиҳанд, ки ҳодисаҳои физикӣ мушоҳида шаванд, балки татбиқи амалии қонунҳои физикаро низ таъмин мекунанд. Чунин машғулиятҳои лабораторӣ метавонанд чунин мавзӯҳоро дар бар гиранд:

Синфи 7:

- муайян кардани қимати қисмбандии асбоби ченкунӣ;
- андозагирии ҷисмҳои хурд бо усули қатор;
- муайян кардани массаи ҷисм бо истифодаи тарозу;
- андозагирии ҳаҷми ҷисм;
- муайян кардани зичии ҷисми сахт;

- муайян кардани қувваи соиш бо истифодаи динамометр;
- муайян кардани қувваи бароваранда (қувваи Архимед), ки ба қисми ғарқшуда таъсир мерасонад;
- муайян кардани шартҳои шинокунандаи қисм дар моеъ;
- муайян кардани коэффициентҳои ғоидаи муфид ҳангоми бардоштани қисм дар ҳамвории моил.

Синфи 8:

- муқоисаи миқдори гармӣ ҳангоми омехтани оби ҳарорати гуногун;
- андозагирии гармигузаронии қисми саҳт;
- андозагирии намии ҳаво;
- васли занҷири барқӣ ва андозагирии шиддат дар қисмҳои гуногуни он;
- танзими шиддати ҷараён бо истифодаи реостат;
- муайян кардани муқовимати ноқил бо истифодаи амперметр ва вольтметр;
- андозагирии шиддати ҷараён ва кори ҷараёни барқӣ дар лампаи тафсон;
- эҷоди электромагнит ва омӯзиши кори он;
- омӯзиши кори муҳарриқи доимии барқӣ (бо модели таҷрибавӣ);
- гирифтани тасвир бо истифодаи линза.

Ҳамин тариқ, муттаҳидсозии таҷрибаҳои компютерӣ ва анъанавӣ муҳити самараноки таълимиро фароҳам оварда, ба фаъолгардонии фаъолияти маърифатии хонандагон мусоидат менамояд. Истифодаи технологияҳои муосир омӯзишро интерактивӣ намуда, малакаҳои таҳқиқотиро инкишоф медиҳад ва шавқи хонандагонро ба омӯзиши физика зиёд мекунад [6].

Раванди муосири таълим бояд ба ташаккули қобилиятҳои маърифатии хонандагон равона гардад, ки ин амал тавассути истифодаи усулҳои интерактивӣ ва технологияи иттилоотӣ имконпазир мегардад. Омӯзиши физика ҳамчун як фанни таҷрибавӣ талаб мекунад, ки хонандагон на танҳо назарияро аз бар намоянд, балки ҳодисаҳои физикиро мустақиман мушоҳида ва таҳлил кунанд. Барои ин, таҷрибаҳои лабораторӣ нақши калидӣ мебозанд.

Дар назарияи фаъолгардонии фаъолияти маърифатӣ, ки ба таҳқиқи фаъолна, дарки мустақил ва ҳалли мушкилот асос ёфтааст, истифодаи таҷрибаҳои компютерӣ ва табиӣ имконияти беҳтареро барои омӯхтани физика фароҳам меорад [7-8].

Фаъолгардонии фаъолияти маърифатӣ як равандест, ки тавассути он хонандагон дар раванди омӯзиш бештар фаъол ва ташаббускор мешаванд. Ин назария бар он асос ёфтааст, ки фаъолияти маърифатӣ вақте самаранок мегардад, ки хонандагон мустақилона ҷустуҷӯ ва омӯзиш намоянд, таҷрибаҳо гузаронанд ва масъалаҳо ҳал кунанд. Ин раванд бо истифодаи таҷрибаҳои лабораторӣ, моделсозӣ ва истифодаи технологияҳои компютерӣ тақвият меёбад [9].

Истифодаи таҷрибаҳои лаборатории компютерӣ имконият медиҳад, ки:

- моделсозии равандҳое, ки бо усулҳои анъанавӣ мушкил ё ғайриимконанд ба роҳ монда шаванд;
- параметрҳои таҷриба дар вақти воқеӣ тағйир дода шаванд;
- донишҳо аз соҳаҳои мухталиф ҳамгиро гарданд;
- таъсири хатогиҳои инсонӣ дар ченкунӣ бартараф шаванд.

Барои фаъолгардонии фаъолияти маърифатии хонандагон тавассути таҷрибаҳои компютерӣ метавон корҳои зеринро татбиқ намуд:

- ҳисоб кардани суръати ҳаракати қисм дар кунҷ ба сатҳи уфуқӣ;
- таҳқиқи раванди изотермӣ;
- энергияи ҳастай;
- таҳқиқи раванди изобарӣ;
- таҳқиқи раванди изохорӣ;
- чен кардани коэффициентҳои каҷиши сатҳӣ.

Ҳамчунин, таҷрибаҳои табиӣ, ки бо шароити ҳонагӣ анҷом дода мешаванд, метавонанд ба фаългардонии фаъолияти маърифатии хонандагон мусоидат кунанд:

-тӯби Паскал (шишаи пластикӣ, меҳ, об);

-фаввора (қуттии афшура, қубурчаҳо, скоч ё лентаи изолятсионӣ);

-кашиши сатҳии об (стакан, об, дока, тасмаи канселлярӣ ё риштаи борик);

-мушоҳидаи диффузия (стакан, қанд, оби гарм, қошук);

-таъсири ҳисмҳои зичиашон гуногун (ду стакани яхела, об, рағани офтобпараст, лавҳаи пластикӣ);

-барқмонии статикӣ (коғаз, шонаи пластикӣ, пашм).

Барои таҷрибаҳои лаборатории компютерӣ метавон мавзӯҳои зеринро интихоб кард:

-омӯзиши хусусиятҳои ҳаракати мавҷнок;

-ҳисоб кардани қори механикӣ ва энергияи кинетикӣ;

-фишори гидростатикӣ дар моеъҳо;

-импулси ҳисм;

-муҳаррикҳои гармӣ;

-генератори сефазаи ҷараёни тағйирёбанда.

Интихоби байни таҷрибаи табиӣ ва компютерӣ аз захираҳои мактаб ва афзалиятҳои шахсии омӯзгор вобаста аст. Ҳар яке аз ин намуди таҷрибаҳо бартарӣ ва маҳдудиятҳои худро доранд:

-таҷрибаҳои табиӣ дарк ва эҳсоси мустақими равандҳои физикиро таъмин мекунанд, аммо метавонанд мушкилоти техникӣ ва маҳдудиятҳои таҷҳизотӣ дошта бошанд.

-таҷрибаҳои компютерӣ имконият медиҳанд, ки моделҳои абстраксии раванди физикӣ сохта шаванд ва параметрҳои тағйир дода шаванд, аммо набудани таҷрибаи амалӣ метавонад фаҳмиширо маҳдуд созад.

Фаългардонии фаъолияти маърифатии хонандагон тавассути таҷрибаҳои лаборатории компютерӣ ва табиӣ имкон медиҳанд, ки раванди таълим ҷолиб ва муассир гардад. Омӯзгор бояд дар интихоби таҷрибаҳо ва омодагии хонандагон ба иҷрои онҳо нақши фаъл бозад. Ҳамзамон, омӯзгор бояд на танҳо маводи назариявӣ, балки усулҳои ҳалли мушкилоти техникиро низ хуб донанд, то ки хонандагон дарк намоянд, ки физика на танҳо фанни назариявӣ, балки илмест, ки асоси бисёре аз равандҳои табиӣро ташкил медиҳад.

Адабиёт

1. Актуальные вопросы формирования интереса в обучении / Под ред. Г. И. Щукиной. – М.: Просвещение, 1984. – 176 с.

2. Баданина Л. П. Психология познавательных процессов: учеб. пособие. – М.: Флинта: МПСИ, 2012. – 237 с.

3. Богданов О. В., Ревинская О. Г., Филимонов С. С. Компьютерные лабораторные работы как один из способов развития интереса к изучению физики // Материалы X Всероссийской научно-практической конференции «Инновационные процессы в высшей школе», Краснодар 23-26 сентября 2004г. – Краснодар, 2004. – С. 98–99.

4. Фёдорова, О. П. Инновационные подходы в обучении физике с использованием ИКТ // Современные методы и технологии обучения. – 2021. - № 2. – С. 19-23.

5. Тарасова, Е. П. Мультимедийные образовательные ресурсы как средство повышения качества обучения физике // Современные тенденции в образовании. – 2023. – № 9. – С. 17-22.

6. Жуков, В. А. Использование электронных средств обучения для повышения эффективности занятий по физике // Педагогические исследования. – 2024. – № 4. – С. 12-18.

7. Иванова, К. Ю. Виртуальные лаборатории в обучении физике: современные разработки и перспективы // Новые образовательные технологии. – 2023. – № 6. – С. 51-56.

8. Баринаева, А. М. Роль цифровых образовательных платформ в обучении физике в средней школе // Технологии в образовании. – 2024. – № 2. – С. 33-37.

9. Воробьева, И. Н. Мультимедийные технологии как средство дифференциации обучения физике // Проблемы и перспективы образования. – 2023. – № 8. – С. 21-27.

НАҚШИ ТАҶРИБАҶОИ КОМПЮТЕРӢ ДАР ФАӢОЛГАРДОНИИ ФАӢОЛИЯТИ МАӢРИФАТИИ ХОНАНДАГОН

Мақолаи мазкур ба нақши таҷрибаҷои табиӣ ва компютерӣ дар таълими физика баҳшида шудааст. Муаллиф таҷрибаҷои мактабиро ба ду гурӯҳ – намоишӣ ва озмоишӣ ҷудо намуда, аҳамияти ҳар якро дар омӯзиши фан таъкид мекунад. Таҷрибаҷои намоишӣ бо пешниҳоди қонуниятҳои физикӣ тавассути омӯзгор ба тамоми синф мусоидат намуда, дарки амиқи маводи таълимиро таъмин менамоянд. Дар баробари ин, таҷрибаҷои компютерӣ имкони симулятсияи равандҳои мураккабро дар муҳити виртуалӣ фароҳам меоранд, ки барои амиқ фаҳмидани қонунҳои физикӣ ва ҳамгироии фанҳо, бахусус физика ва информатика, муҳим мебошад. Муаллиф таҷрибаҷои компютерӣ ва табииро муқоиса намуда, нишон медиҳад, ки ҳар ду метод дорои афзалият ва маҳдудиятҳои худ мебошанд. Таҷрибаҷои компютерӣ имкон медиҳанд, ки равандҳои мушкул моделсозӣ ва таҳлил шаванд, дар ҳоле ки таҷрибаҷои табиӣ барои дарки мустақими ҳодисаҳои физикӣ муҳиманд. Таваҷҷуҳи махсус ба нақши омӯзгор дар интихоби таҷрибаҷои мувофиқ ва омодагии хонандагон ба иҷрои онҳо зоҳир шудааст.

Калидвожаҳо: фаъолгардонии фаъолияти маърифатӣ, компютер, нақши компютер, таҷрибаҷои физикӣ.

РОЛЬ КОМПЬЮТЕРНЫХ ЭКСПЕРИМЕНТОВ В АКТИВИЗАЦИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ.

Данная статья посвящена роли естественных и компьютерных экспериментов в обучении физике. Автор разделяет школьные эксперименты на две группы – демонстрационные и лабораторные, и подчеркивает важность каждого из них в изучении предмета. Демонстрационные эксперименты помогают представить физические законы всему классу через учителя, способствуя глубокому пониманию учебного материала. В то же время компьютерные эксперименты позволяют моделировать сложные процессы в виртуальной среде, что играет важную роль в глубоком освоении физических законов и интеграции дисциплин, особенно физики и информатики. Автор сравнивает компьютерные и натуральные эксперименты, показывая, что оба метода имеют свои преимущества и ограничения. Компьютерные эксперименты позволяют моделировать и анализировать сложные процессы, тогда как натуральные эксперименты важны для непосредственного восприятия физических явлений. Особое внимание уделено роли преподавателя в выборе соответствующих экспериментов и подготовке учащихся к их выполнению.

Ключевые слова: активизация познавательной деятельности, компьютер, роль компьютера, физические эксперименты.

THE ROLE OF COMPUTER EXPERIMENTS IN ACTIVATING STUDENTS' COGNITIVE ACTIVITY

This article is dedicated to the role of natural and computer-based experiments in physics education. The author categorizes school experiments into two groups – demonstrative and experimental, and emphasizes the significance of each in learning the subject. Demonstrative experiments help present physical laws to the entire class through the teacher, ensuring a deeper understanding of the educational material. At the same time, computer-based experiments provide the opportunity to simulate complex processes in a virtual environment, which is crucial for a deeper comprehension of physical laws and the integration of disciplines, particularly physics and computer science. The author compares computer-based and natural experiments, demonstrating that both methods have their advantages and limitations. Computer-based experiments allow for the modeling and analysis of complex processes, while natural experiments are essential for the direct perception of physical phenomena. Special attention is given to the role of the teacher in selecting appropriate experiments and preparing students for their implementation.

Keywords: activation of cognitive activity, computer, role of the computer, physical experiments.

Маълумот оид ба муаллиф: Ҷураев Маҳмадмӯсо Маҳмаддодовуович - Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдурахмони Ҷомии Академияи таъсилоти Тоҷикистон, Нишонӣ: 734025 Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, Варзӣшгарон 6, E-mail: 87-14@list.ru Тел: 918900017

Сведения об авторе: Джурев Махмадмусо Махмаддодовуович - Научно-исследовательский институт развития образования имени Абдурахмона Джомии Академии образования Таджикистана, Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Варзӣшгарон 6, E-mail: 87-14@list.ru Телефон: +992 918 900 017

About the author: Juraev Mahmadmuso Mahmaddovudovich - Abdurakhmon Jomi Research Institute for Education Development of the Academy of Education of Tajikistan, , address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Varzishgaron Street 6, Email: 87-14@list.ru Phone: +992 918 900 017

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба ҷоп тавсия шуд: 22.12.2025

МУҲТАВОИ АСОСИИ МАҶАЛЛАИ «МАКТАБ» ДАР ИНЪИКОСИ МАСЪАЛАҶОИ МАОРИФ

Хайрзода Р.А.

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Ба муносибати Рӯзи матбуоти тоҷик рӯзномаи “Хатлон” соли 2013 мақолае нашр намуда буд бо номи “Омӯзгор – рӯзноманигор”, ки дар он оид ба омилҳо ва шароити таъсиси маҷаллаи аввалини соҳаи маорифи вилоят каме маълумот ба даст овардан мумкин аст. Дар он дар бораи фаъолияти Ашӯралӣ Ҷорӯбов сухан меравад, ки аз охири солҳои ҳафтодуми асри гузашта дар қори мактабу маориф саҳм гузошта, дар як вақт рӯзноманигор ва муҳаррири чандин рӯзномаҳои вилоят шуда қор қардааст. Мавсуф аввали соли 2005 ба раёсати маорифи вилояти Хатлон ба қор гузашт. Оғози сол дар Қӯрғонтеппа ҷаласаи муҳимми давлатӣ баргузор шуд. “Ашӯралӣ дар ҳузури муовини Сарвазир ба сухан баромада, пешниҳод қард, ки барои маорифчиёни вилояти қалонтарини ҷумҳурӣ нашри рӯзномаи алоҳида зарур аст. Баъдтар ин таклиф ба инобат гирифта шуда, бо ташаббуси бевоситаи сардори Раёсати маорифи вилояти маҷаллаи “Маориф” таъсис ёфт. Шумораи аввалини маҷаллаи “Мактаб” 23 майи соли 2005 бо сифати баланд ва ранга аз ҷоп баромад. Ҳасани Муродиён сардабир ва Ашӯралӣ қотиби масъул буданд” [24]. Ин далел баёнғари он аст, ки дар маҳалҳо ва минтақаҳо ҳам ташкили нашрияҳои соҳавӣ, дар навбати аввал соҳаи маориф асосан дар давраи Истиклоли давлатии кишвар ба ҳукми анъана даромадааст.

Далели дигар дар бораи заминаҳои таъсиси ин маҷалла низ дар рӯзномаи вилояти “Хатлон” ба назар расид. Бо ташкили маҷаллаи таълимию маърифатӣ ва иттилоотии “Мактаб”-и Раёсати маорифи вилояти Хатлон он дар байни матбуоти соҳавии минтақавӣ ва ҳатто ҷумҳурӣ эътибори баланд пайдо қард. Дар эссеи яке аз муаллифони фаъоли нашрия, сардори Раёсати маорифи вилояти Хатлон Ғазалшоҳ Сафарзода «Шамъи ҳамешафурӯзон» рисолати таърихӣ ин нашрия бо тасвири зебои бадеӣ чунин инъикос ёфтааст: «Тасаввур қунед, ки ҷаҳор ё панҷ нафар дӯстон шабона дар суфаи қанори боғ нишаста, суҳбат доранд. Дар рӯи суфа ба ҷуз табақи таом ва лаълиҳои пур аз меваву ширинӣ шамъе низ истодааст, ки аз баракати нури он ҳозирон метавонанд ҳама ҷизи дар гирду атрофро бударо мушоҳида қунанд». Дар идомаи тасвир омадааст, ки ҷӣ тавр бодӣ тунде вазида шамъро хомӯш қард, маълум мешавад, «маҳз бо заҳмати шамъ маҳфили дӯстон гарм будааст». Сипас, аз қору фаъолияти қорманди маориф, нахустин сармуҳаррири маҷаллаи «Мактаб» шодравон Ҳасани Муродиён сухан меравад, ки монанди шамъ маҳфили ҳамқоронро гарм меқард. Аммо дар охир ҳулоса шудааст, ки эътибору эҳтироми Ҳ. Муродиёнро бо шамъ муқоиса қардан қандон муносиб нест. Зеро «шамъ бо хомӯш шудани худ партавашро мебарад, аммо як олим ва шахсияти қарзона ин партавро тавассути шогирдон ва асарҳои қонданиву омӯхтани худ ҳамеша барои мо боқӣ меқузорад» [15, с. 4]. Ҳ. Муродиён баъди қанд муддат ба ҳайси қонишини сардори раёсати маорифи вилоят қор қардан соли 2005 сармуҳаррири маҷаллаи навташқили «Мактаб» таъин қардид. Гуфтан мумкин аст, дар ҳақиқат, ин нашрия «қарзанди маънавии ин қарзонамарт буда», маҳз бо ибтиқори ӯ ба маҷаллаи баътибори педагогӣ, таълиму тарбиявии асосии минтақа табдил ёфт. Мақолаҳои методию таълимии Ҳ. Муродиён муддати зиёд саҳифаҳои маҷалларо оро меқоданд.

Маҳсусияти матбуоти соҳаи маориф, ки яке аз шоҳаҳои муҳимми рӯзноманигории тоҷик ба ҳисоб меравад, мутаассифона, қурра омӯхта нашудааст. Бо вучуди ин, азбаски нашрияҳои аввалини тоҷикӣ ба соҳаи маориф тавачҷуҳи аввалиндарача меқоданд, «рушди матбуоти маориф аз назари таҳлилқарони соҳаи рӯзноманигорӣ дур намондааст ва он дар байни соҳаҳо дар қойи аввал қарор меқирад» [3, с. 19]. Заминаҳои асосии рушди матбуоти соҳаи маориф, пеш аз ҳама аз он иборат аст, ки дар ҳама даврони гузариш, аз он қумла баъди Истиклоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон маориф ҳамқун соҳаи афзалиятнок эътибор пайдо меқард. Аз солҳои аввали истиклолият на танҳо дар сатҳи ҷумҳурӣ, балки дар музофот ҳатто муассисаю ташқилот

нашрияҳое таъсис меёфтанд, ки соҳаи маорифро инъикос менамуданд. Ин ҷо вазифаи матбуоти соҳавиро то андозае мавриди назар қарор додан лозим аст. «ВАО-и соҳавӣ ба таассур ба ҷомеаи дохилӣ, мустақкам намудани коллективи ташкилот ва таъмини ғаврий паҳн намудани иттилоот тавассути тамоми воситаҳои техникаи дастрас даъват шудааст» [29, с. 19]. Танҳо хотиррасон кардани он ки матбуоти соҳавии минтақавӣ бо муштариён назар ба матбуоти марказӣ наздик ва ба ҳалли мушкилоти онҳо дастрастар мебошад, басанда аст, ки муҳимияти он собит гардад. Дар илми журналистикаи тоҷик истилоҳи “матбуоти соҳавӣ” танҳо дар доираи масъалаҳои дигар ёдоварӣ карда мешавад. Ҳатто ҳини навбандии матбуоти даврӣ он фаромӯш шудааст: «Системаи ахбори оммавии Тоҷикистонро аз нигоҳи тааллуқоти молӣ ва сиёсӣ ба намудҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст: расмӣ, ҷамъиятӣ, ҳизбӣ, шахсӣ» [30, с. 16]. Ҷӣ тавре ки мебинед, ин ҷо матбуоти соҳавӣ зикр нашудааст. Дар илми журналистикаи рус низ ҳангоми тақсимбандии воситаҳои ахбор аз ҷиҳати мазмун ва тобеият онро оммавӣ, илмӣ, илмию бадеӣ, фароғатӣ ва ғайра номида [31, с. 3], матбуоти соҳавиро ҳамчун намуди алоҳида ёдовар нашудаанд.

Ҷолиб аст, ки нашрияҳои соҳаи маориф аз замони пайдоиш то имрӯз ҳеҷ гоҳ эътиборашонро аз даст надодаанд. Аз оғоз новобаста ба он ки матбуоти соҳаи маориф дар ҷумҳурияҳои Осиёи Миёна таъминоти хуб надошт, он серталабот буда, ҳатто дар шароити саҳти бӯҳрони сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ҷопи ҷунин нашрияҳо аз байн нарафтааст. Зеро ба қавли А. Грабелников матбуоти соҳавӣ “фаъолияти ин ё он соҳаро аз паҳлуҳои гуногун инъикос менамояд. Онро вазорату идораҳо, комитетҳои давлатӣ бо мақсади тарғиби фаъолият, роҳбарӣ ва назорат аз болои зерсохторҳои худ ташкил менамоянд» [3, с. 210]. Дар байни унсурҳои таъсиррасони матбуоти соҳавӣ муҳимтаринаш ба қавли муҳаққиқ Н. Шишкин муассис мебошанд. Ба сифати муассис ташкилоту муассисаҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ, гурӯҳи шаҳрвандон баромад карда метавонанд. Муассисон ҳуқуқи соҳибмулкӣ ва роҳбарии мақомоти воситаи ахборро доранд. Муассиси матбуоти марказии соҳаи маориф Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, дар вилоятҳо, раёсатҳо ва шӯъбаҳои маорифи шаҳру ноҳияҳо, дар муассисаҳои зертобеи маориф – ташкилоту муассисаҳои давлатию хусусӣ, мебошанд. Вазорати маориф ва илми ҷумҳурӣ кӯшиш менамояд номгӯй ва теъдоди ҷопи нашрияҳои худро зиёд намояд. Яке аз роҳбарони соҳа Н. Саид дар ин маврид қайд кардааст: “Вазорати маориф ва илми ҷумҳурӣ дар ҳалли ҳама гуна мушкилоти соҳа ва муваффақ шудан ба комёбиҳо нақши матбуоти соҳавиро эҳсос мекунад ва пайваста барои рушди он, аз ҷумла барои таҳкими фаъолияти маҷаллаҳои соҳавӣ – минбари баёни андешаҳои тоза, ғамхориҳо зоҳир менамояд» [18, с. 7].

Маҷаллаи таълимию маърифатӣ ва иттилоотии “Мақтаб”-и Раёсати маорифи вилояти Хатлон аз 48 саҳифа иборат буда, ҳар моҳ ба теъдоди зиёда аз 6 ҳазор нусха нашр мешавад. Аз махсусияти асосии маҷалла назаррас он аст, ки матолиби он хурд буда, аз ин рӯ, дар ҳар шумора теъдоди зиёди матолиб ҷоп шуда, то андозае бо рӯзномаҳои соҳавӣ монандӣ пайдо кардааст. Дар ҳар шумораи мавриди назар (солҳои 2019-2022) аз 25 то 30 матлаб ҷой дода шудааст.

Мавзӯҳои ҷамъиятӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ яке аз қисматҳои асосии мундариҷаи маҷалларо ташкил дода, онҳо бештар дар саҳифаҳои аввал бе рубрикаҳои махсус ҷой дода шудаанд. Аз ҷумла фарқи матлаби расмии «Нуктаҳои муҳим аз Паём» аз матолиби ҳаммавзуи нашрияҳои дигар аз он иборат аст, ки он мухтасар, бо мавзӯҳои алоҳида, сарлавҳаҳои хурд ҷудо карда шудааст. Зикр шудааст, ки танҳо ба нуктаҳои «муҳимми омили пешрафт ва ҳадафи стратегӣ мухтасаран ишора менамоем». Сипас, муҳбири маҷалла бо шаҳрвандон ҳамсухбат шуда, таассуроти эшонро аз Паёми асосгузори сулҳу ваҳдат – Пешвои миллат, Президенти мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26.12.2018 пурсон шудааст. Қайд мешавад, ки Пешвои миллат се рӯйдоди муҳимми соли гузаштаре ёдовар шуданд, ки «дар муаррифии кишвари мо ҳамчун мамлакати амну субот ва толиби рушду инкишоф нақши асосӣ доранд» [11, с. 5]. Инҳо оғоз ёфтани ташаббусҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи об, ба кор даромадани чархи аввали НОБ-и Роғун, барқарор гардидани робитаи наздик

байни Тоҷикистон ва Узбекистон мебошанд. Ин ҳодисаи муҳимми ҷамъиятӣ, сиёсӣ дар матолиби Ҷ. Шарифов, И. Шарифов «Гардиши ҷарҳаи аввали «Роғун» ва ғайра низ ба миён низ гузошта шудааст. Дар матлаби «Роғун – иншооти тақдирсози миллат» муаллиф А. Сафарӣ ин мавзӯро ба таълиму тарбия алоқаманд сохта, роҳи истифода бурдан аз мавзуи мазкурро дар дарси кушоди тарбиявӣ нишон додааст.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон 23 майи соли.2019 бо мақсади шиносӣ бо вазъи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ба ноҳияи Данғара сафари корӣ доштанд. Зимни вохӯрӣ бо аҳли маориф андешаҳои худро оид ба вазъи соҳа баён карданд, ки фишурдаи онро маҷалла ба ҷоп расонидааст. Қайд гардидааст, соли.2019 ҳиссаҷудокуни ба соҳаи маорифи вилоят беш аз як миллиард сомониро ташкил дод, ки ин ба шаст ғоизи бучети вилоят баробар аст. Ин аз таваҷҷуҳи зиёди ҳукумати мамлакат ба соҳаи маорифи вилоят дарак медиҳад. Қабули барномаи давлатии рушди муассисаҳои соҳаи маорифи вилояти Хатлон барои солҳои 2017-2021 низ гувоҳи ғамхории давлат ба соҳаи мазкур мебошад. Омӯзгор аз ш. Бохтар Ф. Шомуддинова таҳти сарлавҳаи «Бардоште аз Паём» ҷанбаҳои муҳимми соҳаи маорифро, ки ба он Президенти мамлакат таваҷҷуҳи ҷиддӣ равона карданд, мавриди баррасӣ қарор додааст. Оид ба Паёми мазкури Пешвои миллат дар шумораи №2, соли. 2020 мақолаи «Маориф ва масъалаҳои калидии он» ба ҷоп расида, дар он қайд шудааст, ки баромадҳои Пешвои миллат «як хусусияти муҳимми дигар доранд, ки аз таваҷҷуҳи беандоза ба соҳаи маорифу илм иборат мебошад». Қайд мешавад, ки афзалияти аввалиндараҷа додан ба соҳаи илму маориф «дар таҳкими пояҳои давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёду дунявӣ нақши калидӣ мебозад» [8, с. 3,4]. Дар матлаби «Паём – раҳнамои омӯзгорон» (№2, 2023) сардори раёсати маорифи вилояти Хатлон Ғ. Сафарзода бо услуби хоси бадеӣ дуруст қайд кардааст, ки «агар дар кишваре дари маориф баста гардад, ҳатман ба ҷои он дари таассуб ва ҷаҳолат боз мегардад» [16, с. 3]. Дар мақолаҳои омӯзгорон Р. Каримова, Ҷ. Чалишева, И. Қодирӣ (№3, с.2023) низ масъалаҳои муҳимми соҳаи маориф, аҳамияти қарору ташаббусҳои Ҳукумати Тоҷикистон дар бораи соҳаи маориф ба миён гузошта шудаанд.

Теъдоди зиёди матолиб баррасӣ ва таҳлили масъалаҳои муҳимми сиёсиро дар бар мегиранд. Аз ҷумла матлаби Ш. Ғоибова «Зиракии сиёсӣ» (№6, 2019), ки ба тарбияи сиёсии хонандагон бахшида шудааст, мафҳуми «дин»-ро ба таври кофӣ шарҳу тавзеҳ додааст. Ба фикри муаллиф таассуб ва ифротгароии динӣ «на танҳо ба Ватани азизи мо Тоҷикистон, балки барои кулли сайёра таҳдид менамояд» [5, с. 16]. Дар мақолаи «Худшиносии миллӣ – сутуни ваҳдат»-и Р. Тоҳир (№4, 2020) безътиной ба забони модарӣ, либоси миллӣ, маҳалгароӣ аз ҷумлаи зухуроти номатлуби ҷомеа доништа шудааст. Ф. Шомуддинова дар мақолааш дуруст таъкид кардааст, ки даҳ соли аввали Истиклолияти давлатӣ «барои ҷамъ овардани халқи парешонгаштаи Тоҷикистон ва истиқрори сулҳу ваҳдати миллӣ сипарӣ шуд ва танҳо баъди суботи сиёсии мамлакат» [31, с. 3] имконияти таваҷҷуҳи бештар ба соҳаҳои асосии иҷтимоӣ аҳоли чун маориф ба вучуд омад. Дар панҷ соли оянда сохта ба истифода додани 1000 иншооти маориф дар назар дошта шудааст, ки дар таърихи ҷумҳурӣ бисобиқа аст. Мақолаҳои сиёсӣ дар ҳама шумораҳои солҳои 2019-2022 ба назар мерасанд. Бо мақсади танзими ҷунин мақолаҳо соли 2022 рубрикаи «Амният – заминаи саодати миллат» таъсис дода, зеро он навиштаҳои Ғ. Сафарзода, С. Шарифов, А. Бобоев, Б. Нусратулло, Х. Рустамова, Қ. Қиёмов ва дигарон пешниҳод карда шудаанд. Мақолаи Ф. Илҳом, омӯзгор аз шаҳри Бохтар, ки низ дар мавзуи сиёсӣ-иҷтимоӣ, ваҳдати миллӣ аст, бо нигориши худ фарқ мекунад. Аз ҷумла зикр шудааст, ки дар солҳои аввали истиқлол «хусусан, соҳаи маориф дар минтақаҳои даргир тамоман фалаҷ гардида, садои зангӯлаи мактаб мисли хандаи кӯдакон аз ёдҳо фаромӯш шуда буд» [7, с. 3]. Дар мақола аз заҳматҳои Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, ҷӣ тавр «мазмунӣ вожаи «ваҳдат»-ро ба идеали ҷамъиятӣ, ягонагии халқи тоҷик» табдил додани мавсуф сухан меравад. Дар мақолаи «Публицистика ва таъсири он ба афкори ҷомеа»-и омӯзгор С. Шарифов низ ҷанбаи фаҳмондадиҳию тарғиботӣ пурзӯр аст. Публицистика «парчамбардори ғояҳои пешқадам», «тарғибгари сиёсати даврон», «на танҳо ҳамқадами замон, балки

тағйирдиҳандаи афқору андеша» доништа шуда, таъкид гардидааст, ки «агар вазифаи публитсистика аз як ҷиҳат тарбия бошад, аз ҷониби дигар, манбаи асосии донишу илм низ шинохта мешавад» [28, с. 20].

Дар пешниҳод ва баррасии масъалаҳои соҳаи маориф маҷалла аз жанрҳои гуногуни таҳлилӣ босамар истифода бурдааст. Аз ҷумла, матлаби журналистони соҳаи маориф, ки бознашр аз маҷаллаи ҷумҳуриявии «Маърифати омӯзгор» мебошад, дар жанри суҳбат буда, ба масъалаҳои ҷӣ тавр ба эҷодкорӣ, навиштани мақола ҷалб намудани омӯзгорон ва мутахассисони соҳаи маориф баҳшида шудааст ва дархӯри хонандагони маҷаллаи «Мақтаб» низ мебошад. Дар он то андозае зарурати ба эҷодкорӣ машғул шудани омӯзгорон, манфиат ва дурнамои он ба миён гузошта шудааст. Маълум мешавад, баъзе муаллифон аз рӯи зарурат – барои категория гирифтани менависанд. Ба андешаи мақтабшинос С. Аминов «масъала гузоштани, ки омӯзгор нависад ё нанависад, нодуруст аст. Бояд ҷӣ тавр навиштан ҳадафи суҳбат бошад» [12, с. 10]. Аз суҳбати иштирокчиён дар мизи мудаввар маълум мегардад, ки масъала ҳалли худро наёфтааст ва маҷаллаи маҳаллии «Мақтаб» низ бо пешниҳоди матолиб дар мавриди ҳалли он саҳм гузошта метавонад.

Баъзе мусоҳибаҳои «Мақтаб» то андозае хусусияти таҳлилӣ доранд. Дар мусоҳиба бо муовини сардори раёсати маорифи вилоят С. Лутфуллоев қайд шудааст, ки касбинтиҳобкунӣ чанд марҳала дошта, аз синни кӯдакӣ – дар муассисаи томақтабӣ, оғоз мешавад. Мутаассифона, касбинтиҳобкунии хонандагон аксар вақт тавоқалӣ мебошад. Сабаби ин аз суғ будани пояи моддӣ-техникии муассисаҳои таълимӣ, дуруст фаъолияти накардани маҳфилҳо доништа шудааст. Мусоҳибаи «Имкониятҳои хонандагон ҳанӯз афзунанд» (№6, 2022) бо мудирӣ шуъбаи маорифи шаҳри Бохтар Ш. Шарифзода буда, мутаассифона, дар он талаботи ин жанр пурра риоя нашудааст: дар ҷавоби суоли ягонаи муҳбири маҷалла мудир тамоми маълумотномаи шуъбаи маорифро овардааст. Дар ин сол, ҳамчунин, бо мудирони шуъбаи маорифи бисёр ноҳияҳо, муассисаҳои таълимӣ мусоҳибаҳо анҷом дода шудаанд. Мудирӣ раёсати маорифи шаҳри Кӯлоб А. Раҳмонзода ба суоли анъанавии таълим пеш аст ё тарбия, чунин ҷавоб додааст: «таълим ва тарбия бе якдигар буда наметавонанд, бе якдигар маъно надоранд» [13, с. 7], сипас, бо мисолҳо собит сохтааст, ки ҷӣ тавр омӯзгорон ба ғайр аз ин ки дар соатҳои дарс ба шогирдон таълим медиҳанд, берун аз дарс бо хонандони онҳо ҳам алоқаманд буда, назорат мекунад то онҳоро ба роҳи рост раҳнамун созанд.

Масъалаҳои методӣ, шеваҳои таълим қисмати аз ҳама муҳимми маводи маҷалла мебошанд. Дар яке аз мақолаҳои методӣ таърихи пайдоиши рамзҳои асосии математикӣ шарҳ дода шудаанд. Ба ҳулосаи муаллиф «донистани пайдоиш ва моҳияти аломатҳои математикӣ барои омӯзгорону хонандагон муҳим мебошад, ҷунки бе аломату рамзҳо илми математика ва дигар илмҳо вучуд дошта наметавонад» [23, с. 20]. Дар мавриди истифодаи технологияи инноватсионӣ дар такмили маҳорати касбии омӯзгор аз мақолаи дигар бармеояд, ки истифодаи он на танҳо «ба рушди фарҳанги техникии хонандагон мусоидат мекунад», яъне, «бо ҳидояти устод шогирдон тавассути воситаҳои техникӣ аз тарзҳои ғункунӣ, тасвир, коркард, мушоҳидакорӣ ва ирсоли иттилоот истифода бурда, мустақилона маводи заруриро меёбанд», балки ҳамчун «минбари таҷрибаивазкунӣ ва мубодилаи афкор барои омӯзгорон ба ҳисоб меравад» [22, с. 14]. Ҷорӣ намудани усулҳои наву ҳозиразамони таълим, пеш аз ҳама салоҳиятнокӣ аз соли 2019 то 2022 ба яке аз мавзӯҳои асосии маҷалла таъдил ёфта, дар ин давра даҳҳо мақола дар ин маврид пешниҳод шудааст. Ин аз тавачҷуҳи зиёди Раёсати маорифи вилоят ва нашрияи он ба масъалаи усулҳои пешқадам ва замонавии таълим дарак медиҳад. Аз ҷумла омӯзгор С. Шарифов бар он аст, ки «сатҳу сифати дониши гирифтаи хонандагон дар синфҳои ибтидоӣ ба тақдирӣ ояндаи кӯдак вобастагии калон дорад» [27, с. 5]. Бо ин мақсад ҷорӣ намудани низомии таълими салоҳиятнокӣ, гузариш ба таълими фаъол дар синфҳои ибтидоӣ муҳим арзёбӣ шудааст. Зеро хонандагон аз даврони кӯдакӣ ба ин ё он касбу дониш рағбат пайдо мекунад ва ин шавқу рағбати онҳоро омӯзгори зирак пай бурда, минбаъд бояд раҳнамоӣ намояд. Мақолаи «Рефлексия – фаъолияти якҷояи устоду шогирд»-и Н. Юсуфова дар мавзӯи нав

буда, дар он яке аз унсурҳои муносибати босалоҳият дар таълим мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар мавриди алоқамандии фанҳо дар кори таълим ба андешаи омӯзгорон П. Сафарзода ва Л. Ҷӯрахон «бисёрии маҳорату малакаҳо, ки хонандагон дар раванди таълим ба даст меоранд, барои фанҳои гуногун умумианд» [17, с. 4]. Аз ин рӯ, дар алоқамандӣ ба роҳ мондани таълими фанҳо яке аз усулҳои ҳозиразамони таълим доништа мешавад. Яке аз чунин роҳҳои таълими ҳамгироро омӯзгор Б. Рӯзиева гузаронидани викторинаҳо дар доираи фанҳои забони модарӣ, математика ва табиатшиносӣ доништа, намунаи онро пешниҳод кардааст (№5, с.2019). Дар ин маврид мақолаи Ҷ. Чалишева аз ҷиҳати амалӣ босамар буда метавонад. Омӯзгори ботаҷриба таълими муштараки фанҳоро дар синфҳои ибтидоӣ аз ҳама зарур меҳисобад. Мисолҳо ва аксҳо аз фанҳои алоҳида андешаи муаллифро собит мекунад [24, с. 17-20]. Мақолаи «Тафовути асбобҳои аёни аз воситаи аёни»-и Н. Зубайдова хусусияти назариявӣ низ дорад: «Мафҳуми «воситаи аёни» аз рӯи мазмун бо мафҳуми «асбобҳои аёни» ниҳоят наздик, лекин аз ҷиҳати ҳаҷм нисбатан васеътар мебошад. Масалан, таҷрибаҳо аз рӯи бухори об, намоишҳои телевизионӣ, расм дар тахтаи синф, расм дар китоби дарсӣ ба воситаи аёни дохил мешаванд, лекин асбобҳои аёни ҳисоб намегарданд. Асбобҳои аёни инҳо объектҳои муайянеанд, ки муаллим дар дарс истифода мебарад, ки намудҳои он коллексияҳо, гербарияҳо, хок ва намудҳои он... шуда метавонанд» [6, с. 21]. Кори ташкилӣ низ аз унсурҳои асосии таълиму тарбия мебошад. Дар ин маврид матлаби «Дафтардорӣ – ойинаи таълим»-и Б. Қосимова муҳим арзёбӣ мешавад. Зикр шудааст, ки «хуб ба роҳ мондани дафтардорӣ алоқаи мактабро бо падару модар наздик менамояд» [9, с. 7]. Яъне баробари хонанда волидонӣ ӯ низ ба дафтари фарзанд нигариста, аз он муносибати байни шогирдону устодонро дарк мекунад ва ба ҳулоса меоянд. Дар мақолаи директори Маркази дарёфт ва рушди истеъдодҳои вилоят Н. Азизов ҷамъбасти даври ҷумҳуриявии олимпиадаи фаннии хонандагон дар соли 2019 мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Дар он 155 нафар хонандаи вилоят иштирок карда, соҳиби 28 ҷойи ифтихорӣ шуданд, ки 6 ададаш тило аст. Комёбии хонандагони ноҳияи Данғара назаррас аст, 2 медали тило ба онҳо тааллуқ дорад. Дар мақолаи методии М. Солибоева «Саволгузорӣ дар дарсҳои забони модарӣ» омадааст, ки «саволҳо набояд барои хонанда нофаҳмӣ ва ё мушкилӣ эҷод намоянд». Ба фикри муаллифи мақолаи проблемавии «Ҳар омӯзгор бояд равоншинос ҳам бошад» «усули суҳбати озод ё ҳамкориҳои устоду шогирд дар рафти дарс яке аз роҳҳои бедор кардани шавқу ҳаваси хонандагон ба омӯзиш буда, боиси инкишофи зеҳнӣ ва ташаккули ҷаҳонбинии онҳо низ мегардад» [2, с. 56]. Боиси қайд аст, ки аксарияти ин мақолаҳо маҳсули қалами омӯзгорони мактабҳои миёна мебошанд. Ин баёнгарӣ он аст, ки идораи маҷалла бо омӯзгорони муассисаҳои таълимӣ алоқаи хуб дорад ва омӯзгорон навиштаҳои худро бо майли том ба ин нашрия мефиристанд. Ҷанбаи назарраси аксар матолиб аз он иборат аст, ки дар онҳо нақша, ҷадвал ва аксҳои аёни истифода шудаанд, ки ба омӯзгорон маводи иловагӣ медиҳанд.

Аммо дар ҳисоботҳои сардорони Раёсати маорифи вилоят рақамҳои зиёд пешниҳод шуда, таҳлил кам ба назар мерасад (№12, с.2019; №4, 2020). Бо вучуди ин, дар солҳои охир, агар дар аксар нашрияҳои соҳаи маориф баромади роҳбарони соҳа бештар дар шакли ҳисобот, маълумотнома ё табрикномаву паёмҳои идона дарҷ шуда бошанд, солҳои охир дар «Мактаб» мақолаҳои гуногунмавзӯро ёфтан мумкин аст, ки муаллифашон сардори раёсати маорифи вилоят Ғ. Сафарзода мебошад. Аз ҷумла «Таътил – фурсате барои мутолиа (Ҳидояти Пешвои миллат ба омӯзгорону волидон)» (№7, 2022) матлаби хонданӣ ва муҳим аст. Ба қавли муаллиф маънои «таътил» истироҳат аст, аммо «ҳеч истироҳат ба лаззати маънавие, ки инсон пас аз мутолиаи китоби бадеӣ дарёфт мекунад, баробар нест» [14, с. 3]. Аз волидон хоҳиш шудааст, ки барои дастрасӣ ба китоби бадеӣ ба фарзандон кумақрасон бошанд.

Мутахассисони соҳаи журналистика нақши рубрикаро муҳим арзёбӣ кардаанд. Аммо дар аксарияти матолиби маҷалла рубрика ба ҷашм намерасад. Агар дар ин гуна матолиби методӣ рубрикаҳо истифода мешуданд, дарёфт ва таъсирбахшии матолиб зиёд мешуд. Бояд гуфт, ки ҳатто дар солҳои бистуми асри гузашта мақолаҳои методӣ

зери рубрикаи «Шеваи таълим» ба нашр мерасиданд. Ҳамчунин, дар маҷаллаи мавриди назар мақолаҳои дорой ин мазмун ба таври парешон ҷой дода шудаанд. Баробари ин, бештари матолиби методӣ аз намунаҳои дарси кушод иборат мебошанд. Ин ҳолат дар аксар нашрияҳои соҳаи маориф ба назар мерасад. Хусусияти чунин матолиб аз он иборат аст, ки омӯзгорон матни дарси худро бетағйир пешниҳод мекунанд, дар онҳо хусусиятҳои фаҳмондадихӣ, шеваи таълим кам ба назар мерасад.

Унсури дуҷуми педагогика тарбия низ дар маҷалла ҷойи махсус дорад. Мақолаи М. Ярова, Б. Азимова (№8, 2019) ба масъалаи тарбияи равонии хонандагон бахшида шудааст, ки солҳои охир тавачҷуҳ ба он зиёд шудааст. Дар матлаби «Тарбияи ахлоқии кӯдакони синни томақтабӣ» бошад, ба ҷиҳатҳои назариявии масъала тавачҷуҳ бештар гардида, аз ҷумла ахлоқ «арзиши маънавӣ ва фарҳангии ҷомеа» доништа шудааст. Омадааст, ки «кӯдакон ба қоида ва меъёрҳои рафтори одамон диққат дода, кӯшиш менамоянд, ки хуб ё бад будани онҳоро доништа гиранд ва мувофиқи фаҳмишу таҷрибаи ҳаётии худ аз онҳо истифода баранд» [20, с. 6]. Дар ин маврид «қонё гардонидани талаботҳои маънавӣ-равонӣ»-и кӯдакон муҳим арзёбӣ шудааст. Дар бораи ҷиҳатҳои гуногуни тарбия, ҳамчунин омӯзгорон ва мутахассисон мақолаҳо ҷоп мекунанд. Ба қавли муаллифи матлаби «Рушди навъҳои зеҳн дар ҷараёни тарбия» зеҳнро ба қисматҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст: шифоҳӣ-забонӣ, мантиқӣ-риёзӣ, биной-фазоӣ, ҳаракат (моторӣ), мусиқӣ-ритмикӣ, байнишахсӣ, дохилишахсӣ, натуралистӣ (табӣӣ). Ҳамчунин, роҳҳои муайян кардани махсусияти зеҳни хонанда пешниҳод шудааст. Чунин матолиби илмӣ-назариявӣ бо забони содаву оммафаҳм барои мутахассисон ва омӯзгорони ҷавон муҳим арзёбӣ мешавад [1, с. 10-12].

Бояд гуфт, ки дар ҳар шумора чанд матлаб оид ба қору фаъолияти омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, ибтидоӣ, миёна ва олии касбӣ, ҳамчунин намунаҳои эҷоди муаллимон ҷоп шудаанд. «Тухфа ба наслҳо»-и А. Ҷорубов очерк аст дар бораи шахсияти саховатпеша оилаи Абдуалим Каримзода, аз хоҷагии ба номи Киров, ноҳия Вахш. Падари Абдуалим дуредгар ва наққош буда, аз қорзори ҷанг бо сарбаландӣ баргашта, ба водии Вахш кӯчида, дар ободонии заминҳои нав сахм гузошт. Ҳамчунин, дар ҳамин муддат дар мактаби №41, деҳаи Оқгоза аз маблағи пасандози худ 11 синфхонаи иловагӣ сохта дод. Баъди 66 соли ин ҳодиса писари ӯ А. Каримзода соли 2016 дар ҳамин мактаб, ки акнун сарвари онро ба дӯш дошт, боз 11 синфхонаи иловагӣ сохт. Моҳи январӣ соли 2019 дар мактаби деҳаи ҳамсоя низ бо 84 ҳазор сомонии хеш ду синфхонаро бо таҷҳизоташ сохтаю мучаҳҳаз гардонид. Ҳамин тавр, қорномаи наслҳои қуҳанро насли нав идома дод. Ба қавли муаллиф очерк «хислатҳои наҷиб дар оилаи Каримзодаҳо аз насл ба насл гузашта, то имрӯз эътиборашро гум нақардааст» [25, с. 63].

Соли 2022 маҷалла оид ба маводи беҳтарин дар офариниши симои омӯзгор озмун таъсис дод, ки соли 2023 низ идома ёфта, дар ин муддат таҳти рубрикаи «Ба озмуни «Омӯзгор» – раҳнамои рӯзгор» мақолаҳои зиёд ҷой дода шуданд. Бештари мақолаҳо маҳсули қалами омӯзгорони мактабҳои миёна мебошанд. Мутаассифона, аксари онҳо урфӣ, тарҷумаи ҳоли, бо зикри факту рақамҳои зиёд таълиф шудаанд. Бо вучуди ин, баъзе мавод ҷиҳатҳои омӯзанда доранд. Аз ҷумла матлаби «Пайраҳаи мурод» дар шумораи идона – Рӯзи омӯзгорон (№8, 2022), ба таъб расидааст. Лавҳа бо тасвири манзараи урфии зиёд мавриди истифода шуруъ мешавад: шахси ботамкине портфел ба даст оҳиста-оҳиста роҳ меравад, ҳама ба ӯ «салом муаллим!» гуфта мурочиат мекунанд. Албатта, ин сахна дар матолиби бадеӣ зиёд истифода мешавад. Аммо дар сюжети асар ду лаҳзаи хотирмон ва нав ҳам мушоҳида мешаванд. Яқум – ҷӣ тавр талабае дар дафтари иншо дар мавзуи «Касби дӯстдоштаи ман» қалимае наменависаду муаллим вақте инро мебинаду мепурсад, ҷаро ҷизе нанавиштааст, ҷавоб медиҳад: «Ман мехоҳам монанди шумо муаллим шуда, ба дастам «портфел» гирам». Дар он қамон аксарияти қорқунони зиёӣ бо «портфел» (ҷузвдон) мегаштанд» [19, с. 40]. Ин хонанда Бердӣ Валӣ буд, ки дар ҳақиқат баъди ҳатми мактаб дар омӯзгоҳ ва донишгоҳи муаллимтайёрқунӣ хонда, ба қамон мактаби деҳашон омӯзқори фанни қабон ва адабиёти тоҷик шуда омад. Чанд муддат муҳаррири яқе аз рӯзномаҳои ноҳиявӣ низ буд, ҳоло мушовири шуъбаи маорифи ноҳияи Левақант мебошад. Лаҳзаи дуҷуми нотакрор ин аст: «Шуғли

асосии Бердӣ Валӣ мутолиаи китоб аст. Бо лавҳаю мақолаҳои пурмазмун дар рӯзнамаҳои даврӣ баромад мекунад. Баъзан бо наберагонаш ба сайру гашт баромада, дар ҳамон пайраҳаи мурод, ки ба зиндагии шоиста сазовор гаштааст, қадам мезанад» [19, с. 41]. Аз матолиби озмун «Чанд нукта дар мавриди муаллим»-и муаллима З. Қосимова ҳадаф, шакл ва мазмуни дигар дорад, дар бораи муаллиме нест. Дар бораи хислат, фазилат, аломатҳои муаллими хуб бисёр гуфтаанд. Дар ин маврид сухани Асосгузори сулҳу ваҳдат – Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон низ муҳим мебошад: «Муаллим ақл, шарафу вичдони ҷомеа ва симои он мебошад». Ҷамчунин, гуфтаҳои Л. Толстой низ маъруфу машҳур аст: «Муаллимӣ пешаи начиб аст. Аммо на ҳар шахсеро, ки тарбия ва маълумоти муаллимӣ мегирад, муаллим гуфтан мумкин аст. Муаллими ҳақиқӣ онест, ки сидқан ба муаллим будани худ эътиқод дорад ва ҳамеша бар ин бовар аст, ки ӯ чун муаллим каси дигар буда наметавонад» [10, с. 42]. Сипас, муаллиф чанд қобилият ва фазилати муаллими хуб будан ва шуданро номбар карда, шарҳу тавзеҳ додааст: фазосозӣ ва муназзамсозии дарс, интиқоли дониш, ворид шудан ба ҷаҳони ботинии хонанда. Ба хулоса омадааст, ки байни шогирду устод ҳар қадар эҳтиром ва ҳусни дарки ҳамдигар зиёд бошад, дарс ҳамон қадар пурсамар мегузарад. Зери рубрикаи озмун «Шахсияти омӯзгор» (№10, с.2022) ном мақола низ дар мазмуну мундариҷа ва ҳадаф ба матлаби боло монандӣ дорад. Нахуст дар бораи мафҳуми шахсияти омӯзгор маълумот дода, сипас, як қатор унсур ва нишондиҳандаҳои он чун қобилияти омӯзгорӣ, мушоҳидакорӣ, маҳорати омӯзгорӣ зикр ва шарҳу баён ёфта, вазифаҳои маҳорати касбии омӯзгор номбар карда шудаанд: инкишофдиҳанда (таълимӣ ва тарбиявӣ), ташхисӣ. Ҷамчунин, дар бораи техникаи омӯзгорӣ, муошират маълумот дода шуда, аз ҷумла дар бораи муошират қайд шудааст, ки «омӯзгоре, ки ба хонандагон муносибати эмотсионалии мусбат дорад, дастпарварони ӯ улфатпазир ва боваринок буда, баръакс, омӯзгоре, ки ба хонанда муносибати манфии эмотсионалӣ зоҳир менамояд, ба ҷараёни таълим таъсири манфӣ мерасонад» [4, с. 10]. Озмуни эҷодии мазкур ду ҷанбаи матолиби ҷопшударо нишон дод:

- 1) Амалӣ
- 2) Назариявӣ.

Агар ба матолиби амалӣ матолиби симо, чеҳра ва лавҳаю очерк дохил шавад, гурӯҳи дуҷум аз матолиби фаҳмондадиҳӣ, тарғиботӣ ва назариявӣ иборатанд, ки ҷанбаҳои муҳимми касби омӯзгориро шарҳу тавзеҳ додаанд. Дар ҳар ду намуди матолиб давоми ду сол мақолаҳои зиёд ба таъб расиданд. Аз №4, 2023 озмуни «Омӯзгор» – раҳнамои рӯзгор» ҷойи рубрикаи пешинаро гирифтааст. Дар ин озмун омӯзгорони зиёд ширкат варзидаанд. Бояд гуфт, ки мақолаи «Назорат, сифат, дониш, дастовард»-и А. Ҷорӯбов ба шакли нави эҷодӣ таълиф ёфта, муҳбир репортажро аз лаҳзае аз оғози рӯзи кории сардори Раёсати маорифи вилояти Хатлон Диловаршоҳ Исозода шуруъ кардааст. Он субҳ сардор бо чеҳраи кушода ба ҷойи кораш не, балки ба маҷлисгоҳ ворид шуда, аз ҳамкорон мужда гирифтааст, ки баъди ҷандин сол аввалин бор даҳ нафар шогирдонашон соҳиби номаҳои камоли аъло шудаанд. Муҳбир ҳамаи ин лаҳзаҳоро ба таври зинда тасвир кардааст: «Сардор бо чеҳраи кушода ба аҳли нишаст шӯхиомез ибраз намуд, ки барои соҳиб гардидан ба дастовардҳои боз ҳам баландтар роҳ кушода шудааст» [26, с. 7]. Муаллиф метавонист якбора аз факту рақамҳо сар кунад. Аммо ӯ усули хонданбоб ва таъсирбахш намудани асарро ёфтааст.

Ҷамчунин, дар саҳифаҳои охири маҷалла матолиби хонданбоб, барои истироҳат ва сайқали зеҳнҳо шеър, лавҳаҳо, матолиби ҷолиб ҷой дода мешаванд. Шеърҳо аксар вақт таҳти рубрикаи «Саҳифаи назм» ҷой дода шудаанд. Аз шумораи №5, 2019 матолиби дорои ҷунин хусусият зери рубрикаи «Гӯшаи фароғат» ба таъб мерасанд. Аксари асарҳои дар саҳифаҳои адабӣ мавҷударо ҳикоя ва ҳаҷвияҳои хурдҳаҷм, шеърҳои омӯзгорони эҷодкор ташкил додаанд. Аз матолиби дигари фароғативу бадеӣ баъзе маслиҳатҳои муфидро ҳам метавон зикр кард.

Ҷамин тавр, матолиби асосии маҷалларо метавон ба се қисмат ҷудо кард:

- 1) Методӣ ва педагогика;
- 2) Таҷрибаи пешқадам ва намунаи дарс;

3) Фарогатӣ ва бадеӣ.

Ниҳоят, дар мазмуну мундариҷаи маҷалла баъзе камбудихоро метавон мушоҳида кард, ки асосиашон инҳост:

- 1) Дар ҷобачогузори матолиб тартиб нест;
- 2) Рубрикаҳо хеле кам истифода шудаанд.

Норасоии дуҷум ва яҷум вобаста мебошад. Азбаски рубрикаҳо истифода намешаванд, тартиб нигоҳ дошта нашуда, матолиби мавзӯҳои гуногун ба таври парешон ҷой дода шудаанд.

Бо вучуди ин, метавон ба хулоса омад, ки нашрияти “Мактаб” дар давоми солҳои 2019-2022 дар инъикоси масъалаҳои маориф дасти тавоно дошта, тамоми ҷанбаҳои муҳими соҳаро фаро гирифта, махсусан дар тарғиби сиёсати иҷтимоӣ ва фарҳангии кишвар, ҳалли мушкилоти соҳаи маориф, тарғиб ва инъикоси таҷрибаи пешқадам, шеваҳои таълим нақши намоён гузоштааст.

Адабиёт

1. Азизова, П. Рушди навъҳои зеҳн дар ҷараёни тарбия / Мактаб. – 2022. – №1. – с. 10–12.
2. Алибоев, С. Ҳар омӯзгор бояд равшанос ҳам бошад / Мактаб. – 2019. – №4–5. – С.55–58.
3. Грабельников, А. Работа журналиста в газете / А.А. Грабельников. – М.: МГУ. – 189 с.
4. Гафуров, М., Салимова, Х. Шахсияти омӯзгор / Мактаб. – 2022. – №10. – с.8–10. – с.10
5. Ғоибова, Ш. Зиракии сиёсӣ» (Мавзӯ барои соати тарбиявӣ) / Мактаб. – 2019. – №6. – с.14–16.
6. Зубайдова, Н. Тафовути асбобҳои аёнӣ аз воситаи аёнӣ / Мактаб. – 2022. – №1. – с.21.
7. Илҳом, Ф. Хуш омадӣ ба майдон, эй қаҳрамони ваҳдат! / Мактаб. 2019. – №6. – с.3–4.
8. Исозода, Д. Маориф ва масъалаҳои калидии он / Мактаб.2020. –№2. – с.3–4.
9. Қосимова, Б. Дафтардорӣ – ойинаи таълим / Мактаб. –2022. –№1. – с.6–8.
10. Қосимова, З. Чанд нукта дар мавриди муаллим / Мактаб. –2022. –№9. – с.42–43.
11. Навиде аз ояндаи нек. Мусоҳиб Б. Муродов / Мактаб. –2019. –№1. – с.5–6.
12. Нуралӣзода, Н., Фазл, С., Масъуд, А. Нашрия ва муштарӣ: кӣ нависад? Чӣ нависад? Ва чаро нависад? / Мактаб. –2019. –№1. – с.7–13.
13. Рушди соҳа – мароми мо. Мусоҳиба. Сухбатро А. Ҷорӯбов. / Мактаб. –2019. –№9. – с.5–8.
14. Сафарзода, Ф. Таътил – фурсате барои мутолиа / Ф. Сафарзода. Мактаб. –2022. –№7. – с.3–4.
15. Сафарзода, Ф. Шамъи ҳамешафурӯзон / Ф. Сафарзода. Мактаб. –2022. –№5. –с3–4.
16. Сафарзода, Ф. Паём – раҳнамои омӯзгорон / Ф. Сафарзода. Мактаб. –2023. –№2. – с.3–4.
17. Сафарзода, П.У., Л. Ҷӯраҳон. Нақши алоқамандии фанҳо дар ташкили кори мустақилона / Мактаб. –2019. –№4. – с.4–5.
18. Саид, Н. Навад соли пуршараф. Сухани табрикии вазири маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон Нуриддин Саид бахшида ба 90–солагии маҷаллаи «Маърифати омӯзгор» / Н.Саид // Маърифати омӯзгор. –2017.–Наشري махсус.– сах.6–7.
19. Солиев, Н. Пайраҳаи мурод / Н. Солиев / Мактаб. –2022. – №8. – с.40–41.
20. Тағоева, О. Тарбияи ахлоқии кӯдакони синни томактабӣ / О. Тағоева. Мактаб. –2020. –№1. – с.5–6.
21. Хамидиён, И. И. Теоретическое осмысление и реализация маркетинговых целей корпоративных СМИ Таджикистана [текст] / И.Хамидиён. – Душанбе, 2022. – 208 с.
22. Холов, М. Истифодаи технологияи инноватсионӣ дар тақмили маҳорати касбии омӯзгор / Мактаб. –2019. – №1. – с.13–14.
23. Ҳуқумов, Б. Таърихи пайдоиши рамзҳои математикӣ / Мактаб. –2019. –№4. – с.18–20.
24. Чалишева, Ҷ. Ҳамгирони байнифанӣ / Ҷ. Чалишева. –Мактаб. –2022. –№1. – с.17–20
25. Ҷорӯбов, А. Тухфа ба наслҳо / Мактаб. –2019. –№5. – с.61–63.
26. Шарифов, С. Дониш талабу бузургӣ омӯз... / Мактаб. –2019. –№7. – с.4–6.
27. Шарифов, С. Публицистика ва таъсири он ба афкори ҷомеа / С. Шарифов. Мактаб. –2020. –№1. – с.19–21.
28. Шарифзода, Қ. Усул ва хусусиятҳои навбандии матбуоти даврӣ [матн] / Қ.Шарифзода // Ҷашни фархундаи матбуоти тоҷик. Маҷмуи мақолаҳо. – Душанбе: Ирфон. 2012, – с.16.
29. Шишкин, Н. Введение в теорию журналистики [текст] / Н.Э.Шишкин. – М. – 310 стр. – с.3
30. Шомуддинова, Ф. Раҳнамои мо Паёми Пешвои миллат аст! / Мактаб. – 2022. – №1. – с.3-5.

МУҲТАВОИ АСОСИИ МАҶАЛЛАИ «МАКТАБ» ДАР ИНЪИКОСИ МАСЪАЛАҲОИ МАОРИФ

Мавзӯи мақола яке аз масъалаҳои муҳими журналистика – нақш ва аҳамияти нашрияҳои маҳаллии соҳавӣ, аз ҷумла дар яке аз соҳаҳои афзалиятноки ҷомеа – илм ва маорифро дар бар гирифта, то ҳол дар илми журналистикаи тоҷик кам мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор гирифтааст. Аз ҷумла нашрияти Раёсати маорифи вилояти Хатлон маҷаллаи «Мактаб» дар байни нашрияҳои дигари соҳавӣ мавқеи намоён дошта, аз таҷрибаи он дар инъикоси масъалаҳои маориф, роҳҳои тақмили рушди методика, шеваҳои таълими тарбия, жанрҳои асосии таҳлили он метавон самаранок истифода бурд.

Таҳқиқ маълум кард, ки жанрҳои асосии журналистии дар нашрия истифодашуда мақолаҳои таҳлилӣ, мусоҳиба, сценарияҳои дарсҳои намунавӣ ва лавҳа буда, дар ин бобат махсусиятҳои худро пайдо кардааст. Таҷрибаҳои аёнӣ ва назариявии маҷаллаи «Мақтаб»-ро дар тарбияи журналистони соҳавӣ метавон истифода кард.

Калимаҳои калидӣ: матбуоти соҳавӣ, матбуоти маҳаллӣ, соҳаи маориф, муассис, мақолаҳои сиёсӣ-таҳлилӣ, мақолаи таҳлилӣ, мусоҳиба, лавҳа, очерк, озмуни эҷодӣ, сценарияи дарс.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ЖУРНАЛА «МАКТАБ» В ОТРАЖЕНИИ ПРОБЛЕМ ОБРАЗОВАНИЯ

Тема статьи освещает один из важных вопросов журналистики - роль и значение местных специализированных изданий, в том числе в одной из приоритетных сфер жизни общества – науке и образовании, который до сих пор редко анализировался и обсуждался в таджикской журналистике. В частности, издание Хатлонского областного управления образования – журнал «Мақтаб» – занимает видное место среди других специализированных изданий, а его опыт в освещении образовательных проблем, путей совершенствования и развития методики, методов обучения и воспитания, основные аналитические жанры могут быть эффективно использованы. Исследование выявило, что основными журналистскими жанрами, используемыми в издании, являются аналитические статьи, интервью, сценарии показательных уроков и бюллетени, и в этой связи он обрел свою специфику. Практический и теоретический опыт журнала «Мақтаб» может быть использован в подготовке профильных журналистов.

Ключевые слова: специализированная пресса, местная пресса, сфера образования, учредитель, политико-аналитические статьи, аналитическая статья, интервью, бюллетень, эссе, творческий конкурс, сценарий урока

MAIN CONTENTS OF THE "MAKTAB" MAGAZINE REFLECTING EDUCATIONAL ISSUES

This article addresses a key issue in journalism: the role and importance of local specialized publications, including in science and education, a priority area of public life that has been rarely analyzed and discussed in Tajik journalism. In particular, the publication of the Khatlon Regional Education Department, the "Maktab" magazine, occupies a prominent place among other specialized publications, and its experience in covering educational issues, ways to improve and develop teaching and learning methods, and its key analytical genres can be effectively utilized. The study revealed that the main journalistic genres used in the publication are analytical articles, interviews, demonstration lesson scripts, and newsletters, and in this regard, it has acquired its own unique character. The practical and theoretical experience of the "Maktab" magazine can be used in training specialized journalists.

Keywords: specialized press, local press, education, founder, political analysis, analytical article, interview, newsletter, essay, creative competition, lesson plan

Маълумот дар бораи муаллиф: Хайрзода Рамазон Ашуралӣ – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, унвонҷӯи кафедраи рӯзноманигории. Тел: 000-50-00-25.

Сведения об авторе: Хайрзода Рамазон Ашуралӣ – Соискатель кафедры журналистики Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Тел.: 000-50-00-25.

About the author: Khairzoda Ramazon Ashurali – Bokhtar State University of Nosir Khusrav. Tel.: 000-50-00-25.

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

РАВИШИ СИСТЕМАВӢ ДАР ТАШАККУЛИ ФАРҶАНГИ ЭСТЕТИКИИ ДОНИШЌУӢН ДАР ШАРОИТИ НИЗОМИ КРЕДИТӢ-РЕЙТИНГИИ ТАЪЛИМ

Саидзода А.Р.

Литсейи касбии техникаи сохтмони шаҳри Душанбе

Истилоҳи «система» ҳамчун як чизи «том» фаҳмида мешавад, ки аз унсурҳо ё ҷузъҳои алоҳида иборат мебошад ва дар муҳити таълимии донишгоҳ инҳо донишҷӯён, муаллимон, таъминоти методӣ, инфрасохтор ва ғ. мебошанд. Ҷамин тавр, яке аз хусусиятҳои муҳими система мавҷуд будани унсур (қисм)-ҳои ба ҳам алоқаманд ва ба ҳам вобастаи раванди муайян мебошад. Дар ин пажӯҳиш системаи таҳсилот дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ баррасӣ мешавад. Муҳаққиқон ба система чунин

таъриф медиҳанд: Система мафҳуми бунёдии таҳқиқоти системавӣ аст. Бе он наметавон предметро аз муҳити атроф ҷудо кард ва баъдан таҳлили системавии онро метавон анҷом дод. Барои ташаккули система на ҳамкориҳои оддии маҷмӯи унсурҳо, балки таъсири мутақобилаи онҳо дар ба даст овардани самараи интегралӣ ё умумӣ, натиҷа ва ҳадаф, ки ба хоҳири он ва ба шарофати он унсурҳои унсурҳои зиёди ҷалбшуда дар шакли система ба ҳам меоянд, аҳаммияти принципаӣ дорад. Дар методологияи умумии раҳёфти систематикӣ ифодакунандаи робитаи умумии падида ва равандҳои воқеияти атроф буда, дар баробари ин таҳқиқ, истифодабарӣ ва баррасии ҳамаи зухуроти воқеиятро ҳамчун системаи дорой сохтори умумӣ, принципҳо ва қонуниятҳои амалнамоӣ тақозо мекунад [6, С. 35].

Дар шароити муносири иҷтимоӣ-фарҳангӣ яке аз вазифаҳои таҳсилоти олии ин ҳангоми ташаккули шахсият мутаваҷҷеҳ шудан ба арзишҳои фарҳангӣ, меъёрҳои ахлоқии рафтор ва идеалҳои эстетикӣ мебошад. Дар ин радиф, дар байни дигар унсурҳои омодамоии мутахассис унсури эстетикӣ бояд яке аз ҷойҳои аввалро ишғол намояд. Фарҳанги эстетикӣ шахс як ҷузъи фарҳанги маънавӣ аст, ки аз як тараф бо ақидаҳо дар бораи ҳислатҳои ҳиссию эстетикӣ воқеияти атроф, табиат, муҳити объективӣ, муносибатҳо ва рафтори одамон ва аз тарафи дигар бо фаъолияти шуур ва фаъолияти эстетикӣ алоқаманд аст.

Моҳияти татбиқи раҳёфти системавӣ дар ташаккули фарҳанги эстетикӣ донишҷӯён дар шароити низоми кредитӣ-рейтингии таълим дар он аст, ки унсурҳои нисбатан ҷудошуда (маҳдудшуда)-ро на ҳамчун ҷузъҳои мустақил, балки дар ҳамкорӣ, инкишоф ва тағйирёбандагии байниҳамӣ баррасӣ намудан лозим аст. Маърифати кулл, системаи том маъноӣ дар шуури шахс инъикос кардани ҳосият ва хусусиятҳои ҳоси ҳуди ӯ дар шакли мафҳуми категорияҳои муайян ва назарияҳо оид ба табиати ботиниаш дорад. «Маърифати том маъноӣ ошкор намуданро дорад: моҳияти он, махсусияти сифатӣ, сифатҳои ҳоси системавию интегративӣ; таркиби он, тавсифи миқдорӣ ва сифатии қисмҳо ва унсурҳо, ҳамгирӣ ва тобеияти онҳо, қисмҳои асосӣ, яъне он асосе, ки низом ба он таъяс мекунад; сохтори он, яъне ташкилаҳои дохили, алоқаи байниҳамии ҷузъҳо, муқаррар кардани он, ки чаро ин ҷузъҳо ба якдигар мувофиқ ҳастанд, бо ин роҳ ҳамкорӣ мекунад, на ба тариқи дигар; вазифаҳои он, яъне фаъолияти ӯ, фаъолияти ҳаётӣ, инчунин, вазифаҳои қисмҳо, муайян кардани он, ки чи гуна қисмҳои алоҳида барои вазифаҳои умумӣ «кор» мекунад; омилҳои интегративӣ ва системавии он, механизмҳои, ки якпорчагии система, тақмил ва рушди он, таъсири мутақобиларо таъмин мекунад; алоқаи он бо муҳити беруна, аз ҷумла иртибот бо як маҷмӯи бузургтаре, ки худ як қисми он аст [1, С. 122].

Татбиқи ин раҳёфт дар раванди ташаккули фарҳанги эстетикӣ донишҷӯён дар шароити низоми кредитӣ-рейтингии таълим имкон медиҳад, ки хусусиятҳои сифатӣ ва ҳосиятҳои системавӣ, ки одатан дар ҷузъҳои таркибии системаҳо вуҷуд надоранд, муайян карда шаванд. Барои маърифат кардан ва азнавсозии ҳама гуна объект ин раҳёфт самти умумии методологияи донишҳои махсуси илмӣ мебошад, ки дар омӯзиши объектҳо ҳамчун система асос ёфтааст. Ҷанбаҳои татбиқи раҳёфти системавӣ истифодаи принципҳои таҳқиқотро, аз қабилҳои таърихӣ, мушаххасӣ, баътиборгирии алоқа ва инкишофи ҳаматарафа дохил мешаванд тақозо мекунад.

Ташаккули фарҳанги эстетикӣ донишҷӯён дар шароити низоми кредитӣ-рейтингии таълим аз инҳо иборат аст:

- омӯзиши назарияи эстетика;
- инкишофи унсурҳои шуури эстетикӣ;
- баланд бардоштани дараҷаи донишҳои эстетикӣ;
- шиносӣ бо асрҳои бадеӣ;
- иштирок дар эҷодиёти бадеӣ;
- аз худ кардани эстетикаи гуфтор, рафтор ва намуди зоҳирӣ.

Системавӣ будани раванди педагогӣ ба минтақаи фаъоли рушди инсон нигаронида шуда, ҳалли мушкилотро дар бар мегирад, ки дар ин марҳилаи таълим ба миён меоянд. Аз ин лиҳоз, системаи педагогӣ як объекти дорой сохтори мураккаб аст,

ки бо гузашти вақт функцияичронамоии унсурҳои он заиф нагардида, балки робитаи байни онҳо мустақамтар мешавад.

Барои татбиқи раҳёфти системавӣ дар раванди ташаккули фарҳанги эстетикӣ донишҷӯён дар шароити низоми кредитӣ-рейтингии таълим ба принципҳои асосии он таъя кардан зарур аст:

- рӯоварӣ ба азхудкунии бошууронои мавод;
- басистемадарории қатъии мантиқии раванди таълим;
- баҳамалоқамандии азхуднамоии мавзӯҳои нақшаи таълимӣ;
- муттасилии раванди таълим дар марҳилаҳои гуногуни ташаккули шахсият (боғча, мактаб, донишгоҳ, таҳсилоти баъдидипломӣ);
- чудо кардани ахбороти асосии маводи таълимӣ;
- рӯоварӣ ба азхудкунии пурраи маводи таълимӣ;
- азнавҳосилкунии дақиқи маводи омӯхташуда;
- ба қисмҳои чудо кардани маводи таълимӣ;
- ба таври даврагӣ аз худ намудани маводи таълимӣ (агар мавзӯ ба таври кофӣ аз худ нагардида бошад, ба мавзуи дигар нагузаред, балки ба азхудкунии он муваффақ шавед ва баъд мутобиқи барномаи таълимӣ таҳсилро идома диҳед);
- дар раванди таълим истифода бурдани шакли кори фосилавӣ бо истифода аз системаи муосири иттилоотии таълимӣ;
- рӯоварӣ ба интериоризатсияи сифатҳои ахлоқӣ, кӯшиш ба худинкишофдиҳӣ ва худтакмидиҳӣ.

Тибқи раҳёфти системавӣ ташаккули фарҳанги эстетикӣ донишҷӯён дар шароити низоми кредитӣ-рейтингии таълим, аз як тараф, раванди ба таври мақсаднок идорашаванда ва аз тарафи дигар, раванди худтанзимкунанда ба ҳисоб меравад. Раванд ва натиҷаи ташаккули фарҳанги эстетикӣ донишҷӯён дар шароити низоми кредитӣ-рейтингии таълим аз мавқеи шахсӣ ва касбии омӯзгор, гуманизатсияи муносибати байниҳамии омӯзгору тарбиятирандагон вобаста аст [6, С. 21].

Дар баробари ин, ташаккули фарҳанги эстетикӣ донишҷӯён дар шароити низоми кредитӣ-рейтингии таълим, ҳамчун идоракунии раванди ташаккулёбӣ ва рушди шахсият тавассути фароҳам овардани шароити мусоид хангоми мавҷудияти системаи тарбиявӣ дар муассисаи таълимӣ самаранок мегардад.

Системаи тарбиявӣ фарҳанги эстетикӣ донишҷӯён дар шароити низоми кредитӣ-рейтингии таълим ин организми томи иҷтимоӣ мебошад, ки дар ҷараёни таъсири мутақобилаи унсурҳои асосии таълим ба вучуд омада, дорои чунин тавсифдиҳандаҳои интегративӣ, аз қабилӣ образи ҳаёти коллектив ва фазои психологӣ он мебошад. Системаи тарбиявӣ фарҳанги эстетикӣ донишҷӯён дар шароити низоми кредитӣ-рейтингии таълим метавонад дар заминаи муассисаҳои гуногуни таълимӣ (мактаб, муассисаи таҳсилоти олии касбӣ, муассисаи таҳсилоти иловагӣ ва ғ.) таъсис дода шавад.

Дар таҳқиқоти мо системаи тарбиявӣ фарҳанги эстетикӣ донишҷӯён дар шароити низоми кредитӣ-рейтингии таълим ин маҷмӯаи батартибдаровардашудаи унсурҳои сохторӣ (мақсад, вазифаҳо, фаъолият, субъекти фаъолият, муносибатҳо, муҳити азхудшудаи иҷтимоӣ, идоракунии рушд) мебошад, ки ҳамкориҳои онҳо фароҳам овардани шароити мусоид ба психологию педагогӣ ва иҷтимоию педагогиро барои ба таври мақсадноки инкишоф додани шахсияти мутахассиси оянда дар раванди таҳсилоти касбӣ таъмин менамояд. Шароити мусоид ба рушди мусбӣ шароите мебошад, ки ҳалли муносиби вазифаҳои вобаста ба синну сол ва мушкилоти шахсӣ муҳимро тавассути усулҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ қобили қабул ва муфиду арзишманд дар партави омодагии касбӣ таъмин мекунанд.

Набудани шароит дар муассисаи таҳсилоти олии касбӣ барои ҳалли ин мушкилот аз ҷониби писарон ва духтарон (махсусан дар курсҳои поёнӣ) боиси афзоиши шаклҳои номатлуби рафтор (вайрон кардани низоми таълим ва тартиботи дохилӣ, паст шудани нишондиҳандаҳои таҳсил, канорагирӣ аз фаъолияти таълимӣ ва касбӣ, рад кардан ва қатъ намудани он, ки бо хориҷ кардан аз ҳаёти донишҷӯён анҷом меёбад) мегардад.

Воситаҳое, ки дар рафти татбиқи раҳёфти системавӣ дар ташаккули фарҳанги эстетикӣ донишҷӯён дар шароити низоми кредитӣ-рейтингии таълим истифода мешаванд:

– этикет ва анъанаҳо (ҳам дар факултету муассисаи таҳсилоти олии касбӣ, ҳам касбӣ ва аз ҷониби гуруҳ қабулшуда);

– меъёрҳо ва қоидаҳои ҳамкорӣ, инчунин, қоидаҳои рафтори куратор ё омӯзгоре, ки кодекси касбӣ ва ахлоқии касби азхудшавандаро татбиқ менамояд;

– равандҳои бисёрсатҳаи персонификатсияи фазои гуруҳи академӣ, факултет, муассисаи таълимӣ (муассисаи таҳсилоти олии касбӣ);

– ташкили ҳамкорӣ ва таълими он дар доираи ҳаёти факултет ва муассисаи таҳсилоти олии касбӣ.

Раҳёфти системавӣ имкон медиҳад, ки хосиятҳои умумии системавӣ ва тавсифдиҳандаҳои сифатии унсурҳои алоҳидаи система ошкор карда шаванд.

Дар раҳёфти системавӣ системаи педагогӣ ҳамчун маҷмӯи унсурҳои зерини ба ҳам алоқаманд баррасӣ карда мешавад: ҳадафҳои таълим, субъектҳои раванди педагогӣ (муаллим ва муҳассилин), мазмуни таълим (фарҳанги умумӣ, бунёди ва касбӣ), усулҳо ва шаклҳои раванди педагогӣ ва зарфияти моддӣ (воситаҳо).

М.А. Новиков таъкид мекунад: «концепсияи равиши системавӣ имкон медиҳад, ки таълимро дар муассисаи таҳсилоти олии касбӣ ҳамчун як раванди томи устувори муносибатҳои байни унсурҳои он, маҷмуа, речаи технологияи ҳамкориҳои мақсаднок, ки ба даст овардани натиҷаро (мутаххасиси аз ҷиҳати касбӣ дар сатҳи балан омодашуда) кафолат медиҳад, баррасӣ кунем». [8, С. 135].

Аз ин рӯ, ҳангоми амсиласозии низоми фарҳанги эстетикӣ донишҷӯён дар шароити низоми кредитӣ-рейтингии таълим дар муассисаи таҳсилоти олии касбӣ бояд ба тавсифдиҳандаҳои низомофари он тавачҷӯҳ кард. Чунин фаҳмиши системаи таълим имкон дод, ки мантиқи ташаккули мавқеи фаннии омӯзгорони оянда дар инкишоф ва худинкишофдиҳии фарҳанги эстетикӣ онҳо муайян карда шавад. Дар шуури ҷамъиятӣ ақидаҳои нав дар бораи инсон ҳамчун қисми оқилонаи табиат, дар бораи соҳибхитӣ, озодӣ ва эҷодиёти ӯ паҳн шуданд. Дар навбати худ, дараҷаи зухуроти иҷтимоӣ фарҳангӣ дар ҷомеа аз руи сатҳи фарҳанги инфиродӣ, аз ҷумла эстетикӣ муайян карда мешавад. Раҳёфти системавӣ дар ташаккули фарҳанги эстетикӣ донишҷӯён дар шароити низоми кредитӣ-рейтингии таълим ба мо имкон медиҳад, ки роҳи хос ва аслии инкишофи ҳар як шахсро дар фаҳмиши ҳамоҳангӣ ва зебоии олам муайян кунем. Дар ин ҷо ҳамоҳангӣ ҳамчун "низомӣ кайҳонӣ бо бесарусомонӣ муборизабаранда" ё "ҳамчун тавсифи зебоӣ" фаҳмида мешавад. Зебоӣ ба қобилияти маърифатӣ алоқаманд аст, зеро ашӯе зебо номида мешавад, ки намуди зоҳириаш писанд аст [2, С. 42].

Дар мавриди бонизомӣ ва мукаммалии мазмуни таълим чунин нуқтаро таъкид кардан лозим аст: принсипи бонизомӣ ду ҷанба дорад. Аз як тараф, дар бораи бонизомӣ, мантиқи муайян ва пайҳамии омӯзиши маводи таълимӣ, аз тарафи дигар, дар бораи бонизомии натиҷаҳои таълим, яъне дониш, малака ва маҳорат сухан рондан мумкин аст.

Адабиёт:

1. Гелвещий, К.А. *Об уме*. – М.: Мысль, 1974. – 322 с.
2. Лутфуллозода, М. *Тарбияи ҷавонон дар рӯҳияи суннатҳо ва арзишҳои миллӣ*. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 282 с.
3. Монтескье, Ш. *О духе законов*. – М.: Мысль, 1995.
4. Саидзода А.Р. Моҳияти тарбияи зебопарастӣ дар ташакули фаъолияти бадеӣ-эстетикӣ хонандагон. // *Навиди илм*. 2025. – № 1. –С 125-129.
5. Саидов А. Р. Асосҳои ташаккули маданияти эстетикӣ омӯзгори оянда. – Душанбе, 2010. –70 с.
6. Саидов А.Р. *Формирование эстетической культуры будущих учителей в процессе педагогической практики*. – Душанбе, 2014. – 124 с.
7. Сухомлинский, В.А. *О воспитании*. – М.: Педагогика, 1981 – 256 с.
8. Сухомлинский, В.А. *Сердце отдаю детям*. – М.: Просвещение, 1979 – 345 с.

РАВИШИ СИСТЕМАВӢ ДАР ТАШАККУЛИ ФАРҲАНГИ ЭСТЕТИКИИ ДОНИШЧӢӢН ДАР ШАРОИТИ НИЗОМИ КРЕДИТӢ-РЕЙТИНГИИ ТАЪЛИМ

Дар мақола моҳият ва имкониятҳои татбиқи равиши системавӣ дар ташаккули фарҳанги эстетикӣ донишчӯён дар шароити низоми кредитӣ-рейтингии таълим баррасӣ мегардад. Мафҳуми «система» ҳамчун як воҳиди томи иборат аз унсурҳои ба ҳам алоқаманд таҳлил шуда, нақши ҳамкорӣ мутақобилаи онҳо дар самаранокии раванди педагогӣ асоснок карда мешавад. Фарҳанги эстетикӣ ҳамчун ҷузъи муҳими фарҳанги маънавии шахсият муаррифӣ гардида, сохтор, вазифаҳо ва воситаҳои ташаккули он дар муҳити таҳсилоти олии муайян мегарданд. Таъкид мешавад, ки равиши системавӣ имконияти идоракунии мақсаднок, ҳамохангӣ ва рушди устувори фарҳанги эстетикӣ донишчӯёнро фароҳам оварда, барои омодагии мутахассисони рақобатпазир аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дорад.

Калидвожаҳо: равиши системавӣ; фарҳанги эстетикӣ; донишчӯён; таҳсилоти олии низоми кредитӣ-рейтингии; раванди педагогӣ

СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД К ФОРМИРОВАНИЮ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ КРЕДИТНО-РЕЙТИНГОВОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ

В статье рассматриваются сущность и особенности реализации системного подхода в формировании эстетической культуры студентов в условиях кредитно-рейтинговой системы обучения. Понятие «система» анализируется как целостное образование, включающее взаимосвязанные элементы образовательного процесса. Эстетическая культура определяется как важный компонент духовной культуры личности, раскрываются ее структура, функции и средства формирования в образовательной среде высшей школы. Обосновывается, что системный подход обеспечивает целостность, управляемость и устойчивое развитие процесса формирования эстетической культуры студентов, а также способствует повышению качества профессиональной подготовки будущих специалистов.

Ключевые слова: системный подход; эстетическая культура; студенты; высшее образование; кредитно-рейтинговая система; педагогический процесс.

A SYSTEMIC APPROACH TO THE FORMATION OF STUDENTS' AESTHETIC CULTURE IN THE CREDIT-BASED RATING EDUCATION SYSTEM

The article explores the essence and possibilities of implementing a systemic approach to the formation of students' aesthetic culture within the credit-based rating education system. The concept of a "system" is analyzed as an integral whole consisting of interrelated elements of the educational process. Aesthetic culture is defined as a significant component of an individual's spiritual culture, and its structure, functions, and means of formation in higher education are identified. The study substantiates that a systemic approach ensures integrity, purposeful management, and sustainable development of students' aesthetic culture, contributing to the effective professional training of future specialists.

Keywords: systemic approach; aesthetic culture; students; higher education; credit-based rating system; pedagogical process.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидзода Аҳмадшо Раҳматшо – номзоди илмҳои педагогӣ, дотсент, директори Муассисаи давлатии таълимии «Литсейи касбии техникаи сохтмони шаҳри Душанбе». Нишони: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Борбад 42. Тел. моб: (+992) 911-25-02-03. Почтаи электронӣ: ahmadsho0203@gmail.com

Сведения об авторе: Саидзода Аҳмадшо Раҳматшо – Государственное образовательное учреждение «Профессионально техническо - строительной лицей города Душанбе». кандидат педагогических наук, доцент Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Борбада, 42, моб. тел.: (+992) 911-25-02-03, Эл. почта: ahmadsho0203@gmail.com

Information about the author: Saidzoda Akhmadsho Rakhmatsho – PhD (Pedagogical Science), docent director of the State Educational Institution "Vocational Technical and Construction Lyceum of Dushanbe" Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Street, 42, Mobile phone: (+992) 911-25-02-03, Email: ahmadsho0203@gmail.com

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба ҷоп тавсия шуд: 22.12.2025

ПСИХОЛОГИЯ

ТАЪСИРИ ПСИХОЛОГИИ СОМОНАҲОИ ИҶТИМОӢ БА МУНОСИБАТҲОИ ОИЛАВӢ

Расулов С.Х., Абдуқаҳоров М. А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Омӯзиши масъалаи таъсири сомонаҳои иҷтимоӣ ба муносибатҳои оилавӣ имрӯз аҳаммияти махсуси илмӣ ва иҷтимоӣ дошта, он ба масъалаҳои устувории оила, тарбияи дурусти фарзандон, фарҳанги муошират ва солимии психологӣ алоқаманд аст. Хусусан дар замони муосир, ки расму ойин ва анъанаҳои фарҳангӣ ҷойгоҳи хос доранд, омӯзиши ин масъала барои дарёфти роҳҳои истифодаи оқилонаи сомонаҳои иҷтимоӣ аз ҷанб ҷиҳати муҳим арзёбӣ мегардад. Ҳадафи ин мақола таҳлили таъсири сомонаҳои иҷтимоӣ ба муносибатҳои дохилиоилавӣ, ошкор намудани ҷанбаҳои мусбат ва манфии он, инчунин пешниҳоди тавсияҳои муфид барои беҳтар намудани муоширати босамар дар оила ва пешгирии омилҳои хавф мебошад.

Таҷриба ва мушоҳидаҳои нишон медиҳанд, ки оила ҳамчун ниҳоди иҷтимоӣ дар ҳама давру замон метавонад зери таъсири тағйироти иҷтимоӣ қарор гирад. Дар замони муосир, ки пешрафти техника ҳамарӯза рӯ ба тараққӣ дорад ва сомонаҳои иҷтимоӣ ба таври густурдаю амиқ ба ҳаёти инсон ворид гардида истодаанд, ба шакли услуби муоширати одамон, истифодаи вақт, шеваи зиндагӣ ва муносибатҳои оилавӣ бетаъсир намеремонанд. Ба андешаи муҳаққиқи рус А.Л Буховской «шуури мо дар заминаи модели идеологӣ асос ёфтааст. Фишори доимии аз ҷониби сомонаҳои иҷтимоӣ шуурро дар ҳама сатҳҳо барномарезӣ мекунад» [4, с.10].

Аз андешаи ин муҳаққиқ хулосабарорӣ намудан мумкин аст, ки сомонаҳои иҷтимоӣ бевосита дар нақша ва барномарезиҳои мушаххаси рӯзмараи корбарон таъсири худро мерасонанд. Дар ин маврид донишманди рус Лукашенко А.М андеша дорад, ки «омӯзиши нақш ва мавқеи шабакаҳои иҷтимоӣ дар фазои коммуникатсионӣ дар он зоҳир мегардад, ки ин шабакаҳо ба як навъ маркази ҳамоҳангсозии ҷаҳонии робитаҳои иҷтимоӣ табдил ёфтаанд» [9, с.3].

Қобили зикр аст, ки имрӯз шабакаи интернет ҷузъи ҷудонашавандаи ҳаёти одамон дар ҷаҳони муосир махсуб мешавад. Маълумотҳои омӯрӣ аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки миллиардҳо нафар ҳар сония аз маводҳои сомонаҳои гуногуни интернетӣ фаровон истифода мекунанд.

Ба ақидаи пажӯҳишгари рус Никитинская А.А. «интернет ва шабакаҳои иҷтимоӣ бо суръат ва миқёси худ имкониятҳои баробарро барои корбарон фароҳам меоранд ва ҳамчун пойгоҳи муносиб барои муошират хизмат мекунанд». [11, с.12]

Бояд гуфт, ки шабакаҳои иҷтимоӣ як ҷузъи асосии шабакаи байналмилалӣ интернет ба ҳисоб мераванд. Ин пойгоҳи технологӣ барои муошират, шиносӣ ва барқарор кардани муносибатҳои иҷтимоӣ байни одамон воситаи таъсиррасон ба ҳисоб рафта, он бо ҳадафҳои гуногун истифода мешавад.

Табиист, ки сомонаҳои иҷтимоӣ имрӯз ба сифати як пойгоҳи пуриқтидори иттилоотӣ дар ҷомеаи муосир маъмулу машҳур мебошанд. Агар ба таърихи пайдоиши онҳо назар намоем, тибқи сарчашмаҳои иттилоотӣ истилоҳи «сомонаи иҷтимоӣ» пеш аз пайдоиши шабакаи интернет вучуд дошт. Бори нахуст истилоҳи «сомонаи иҷтимоӣ» соли 1954 аз ҷониби ҷомеашиноси англис Ҷеймс Барнс истифода шудааст. Ҳамин тавр дар заминаи шабакаи ҷаҳонии интернет, сомонаҳои иҷтимоӣ пайдо ва ташаккул ёфта, сол то сол шумораи онҳо рӯ ба афзоиш дорад.

Тӯли се даҳсолаи охир рушди технологияҳои иттилоотӣ ба ҳадди бесобиқа рушд намуд. Дар ин замина сомонаҳои иҷтимоӣ рӯйи кор омаданд. Сомонаҳои иҷтимоӣ аз қабилӣ Facebook, Instagram, WhatsApp, Telegram, TikTok ва ғайра на танҳо воситаи муошират, балки ҷузъи ҷудонашавандаи ҳаёти имрӯзаи олами инсоният шудаанд. Ба андешаи муҳаққиқи Эстония С. Нестерова «Имрӯз шабакаи интернет имкониятҳои

бемахдуди қабул ва интиқоли иттилоотро пешниҳод мекунад ва ҳамчун воситаи ҷаҳонии муошират байни корбарон хизмат мерасонад» [10, с.3].

Мо шоҳиди онем, ки дар айни замон сомонаҳои иҷтимоӣ ба ҳама самтҳои ҳаёт, аз ҷумла ба сохтор ва муносибатҳои оилавӣ низ таъсир мерасонанд. Аммо таъсири он мусбат аст ё манфӣ ин масъала таҳқиқу пажӯҳишро тақозо менамояд, зеро ба андешаи пажӯҳишгар Чеймс Барсон «ин мушкилот дар доираҳои илмӣ тавачҷуҳи махсуси илмиро ба вуҷуд овардааст. Аммо, масъалаҳои марбут ба таъсирҳои сомонаҳои иҷтимоӣ дар китобҳои дарсӣ ва дигар адабиёти илмӣ ба қадри кофӣ омукта нашудаанд» [2; 41].

Агар ба маълумотҳои оморӣ назар намоем, то соли 2024, шумораи корбарони шабакаи интернет дар саросари ҷаҳон 5,5 миллиард нафарро ташкил медед. Ин шумора 68% аҳолии умумии ҷаҳонро фаро мегирад. Имрӯз қариб ҳама ба интернет дастрасӣ дорад ва аз телефони мобилӣ истифода мебаранд. Муҳаққиқи украинӣ Плюш А.Н оид ба имкониятҳо ва иқтидори технология, бахусус сомонаҳои иҷтимоӣ ақида дорад, ки «Технологияҳои муосир на танҳо як воситаи техникаи интиқоли маълумот, балки як воситаи таъсиррасон низ маҳсуб мешавад. Ибораи машҳури «ҳар кӣ иттилоотро идора мекунад, ҷаҳонро идора мекунад» дар давраи ташаккули олами маҷозӣ метавонад бо ибораи «ҳар кӣ технологияи иттилоотро идора мекунад, ҷаҳонро идора мекунад» иваз шавад». [7, с175]

Ҳоло ҷанбаҳои мусбат ва манфии таъсири сомонаҳои иҷтимоиро ба муносибатҳои оилавӣ ба риштаи таҳлил мекашем. Агар ҷанбаҳои мусбати онро баррасӣ намоем, сомонаҳои иҷтимоӣ имконият фароҳам меоранд, ки робитаҳо байни ҳешовандон ва наздикон тақвият ёбанд, муошират осон гардад ва маълумоти зарурӣ зуд дастрас ё интиқол ёбад. Ҳангоми аз якдигар дур будани аъзоёни оила ин шабакаҳо имкон медиҳанд, ки онҳо дар тамос шаванд ва аз аҳволи ҳамдигар бохабабар гарданд. Ба воситаи сомонаҳои иҷтимоӣ онҳо то андозае метавонанд оиларо назорат намояд. Дар баробари ин сомонаҳои иҷтимоӣ ба падару модар имкон медиҳанд, ки бо фарзандони калонсоли худ, ки дар муассисаҳои таълимӣ, бахусус донишгоҳҳо таҳсил мекунанд, тамос гиранд.

Тавассути сомонаҳои мазкур оилаҳо таассурот аз сафарҳо, табодули хотираҳо, тамошои мавзӯҳои таърихӣ сайёҳӣ ва дигар лаҳзаҳои барои худ ҷолибро пешкаши обуначиёнашон мегардонанд. Муҳимтар аз ин, сомонаҳои иҷтимоӣ барои нигоҳдории иртиботи оилаҳои аз ҳам дур мусоидат менамоянд.

Дар ҳаёти оилаҳои ҷудошуда низ сомонаҳои иҷтимоӣ аҳаммияти махсус доранд. Онҳо аз бартариҳои ин шабакаҳо баҳра мебаранд. Дар оилаҳои ҷудошуда кӯдакон аксар вақт ҳамроҳи модар зиндагӣ мекунанд, танҳо дар баъзе мавридҳо бо падар. Аз ин хотир кӯдакони онҳо метавонанд бо ҳарду ҷониб, яъне ҳам бо падар ва ҳам модар муошират намоянд. Ин ба волидон имкон медиҳад, ки дар ҳаёти фарзандонашон ғаъл бошанд ва онҳоро назорат намоянд. Ҳамин тавр, дар оилаҳои ҷудошуда, ки аксар вақт наметавонанд муоширати рӯ ба рӯ намоянд, шабакаҳои мазкур баром муоширати доимии онлайнӣ доштани онҳо шароит муҳайё мекунанд.

Дар муқоиса бо ҷанбаҳои мусбат таъсири манфии сомонаҳои иҷтимоӣ зиёдтар аст. Агар оқибатҳои манфии онро баррасӣ намоем, пеш аз ҳама ҳаминро таъкид кардан лозим аст, ки сомониҳои иҷтимоӣ одамонро аз эътимоду лаззати муоширати мустақим бо оила ва ҷомеа маҳрум мекунанд. Хусусан истифодаи аз ҳад зиёди ин шабакаҳо метавонанд боиси коҳиши муоширати ҳузурӣ, пайдоиши ихтилофҳо, нофаҳмиҳо, сардшавии муносибатҳои зану шавҳар ва кам шудани тавачҷуҳи волидон нисбат ба тарбияи фарзандон гардад. Дар баробари ин исбот шудааст, ки сомонаҳои иҷтимоӣ қобилияти мустақилона фикр кардани корбаронро низ сусту заиф менамоянд.

Яке аз вижагиҳои таъсири манфии истифодаи ғайриоқилонаи сомонаҳои иҷтимоӣ аз тарафи ҷавонон дар он аст, ки онҳо дар натиҷа малакаи муоширати зиндари аз даст медиҳанд, ки ин аз тарафи волидайн воқуниши манфиро ба бор оварда боиси сар задани низоъ дар байни волидайн наврасон мегардад. Илова бар ин,

«чавононе, ки дар вақти таҳсил аз шабакаҳои иҷтимоӣ истифода мебаранд, стрессро аз сар мегузаронанд ва дар ҳолати изтироб назорати вазъиятро аз даст медиҳанд» [2, с.150]. Албатта ин ҳолат ҳам назари калонсолон, махсусан волидайн дур намемонад ва аксар вақт вокуниши онҳо дар шакли маҳдуд кардани истифодаи интернет аз тарафи кӯдакону наврасон зоҳир мешавад. Ин дар навбати худ эътирозӣ фарзандонро ба вучуд меорад, ки метавонад ҳамчун ангезаи низоъи оилавӣ баромад кунад.

Дигар муҳаққиқон исбот намудаанд: чавононе, ки дар шабакаҳои иҷтимоӣ, махсусан дар Фейсбук ва Инстаграм вақти зиёди худро сарф мекунанд, дар онҳо нишонаҳои депрессия ва дигар аломатҳои мушкilotи психологӣ вучуд дорад. Муҳаққиқони Чумхурии Мардумии Чин, Вен Чен ва Ке Ли таъкид менамоянд, ки «истифодаи мунтазами сомонаҳои иҷтимоӣ метавонад боиси стресси психологӣ гардад, зеро муоширати аз ҳад зиёд дар шабакаҳо ниҳоят ба одат табдил меёбад. Он инчунин метавонад сатҳи эътимод ва боварии шахсро ба худ коҳиш диҳад». [2, с.150]

Тибқи пажӯҳишҳо ва тадқиқотҳо аз меъёр зиёд истифода намудани шабакаҳои иҷтимоӣ ба муносибатҳои оилавӣ, махсусан оилаҳои чавон таъсири манфӣ расонида, метавонанд оқибатҳои хатароварро дар пай дошта бошанд. Муҳаққиқон изҳор кардаанд, ки вобастагӣ ба сомонаҳои иҷтимоӣ метавонад ба некӯахлоқии чавонон таъсири манфӣ расонад. Зеро он ба худбаҳодихии паст ва руҳафтадагӣ боис мегардад. Муҳаққиқи Белорус Бурова С.С солимии психикию ҷисмонии оиларо асоси пешрафти давлату миллат доништа гуфтааст: «ҳолати рӯҳию равонии аҳоли ҷузъи муҳимми саломатии миллат аст». [3, с.11]

Тибқи таҳлилҳо шахсоне, ки нисбат ба наздиконашон вақти бештарро дар шабакаҳои иҷтимоӣ мегузаронанд, дар қиёс бо оилаи худ, дар шабакаҳои мазкур робитаҳои наздиктар барқарор менамоянд, ки аксар вақт ин ҳолат боиси пайдоиши рашк дар байни ҳамсарон мегардад ва ҳатто ба вайроншавии оилаҳо мебарад. Албатта ҳолати мазкур хеле ташвишвар аст ва барои бартараф кардани он коркарди усулҳои асосноки илмӣ лозим аст. Дар ин маврид психологи амрикоӣ Чеймс Пирпонт Комер андеша дорад, ки «муносибатҳои инсонӣ ҳамчун роҳнамо барои гузаронидани таҳқиқотҳо чиҳати беҳтар фаҳмидани ҳаёт кумак мерасонанд» [1, с.129].

Вобаста ба муносибатҳои оилавӣ аксари муҳаққиқон бар ин назар мувофиқанд, ки дастрасии осон доштани мардум ба сомонаҳои иҷтимоӣ метавонанд ба онҳо таъсири мусбат ё баръакс манфӣ расонад ва дар бештари маврид таъсирҳои манфинии онро зиёд арзёбӣ менамоянд. Оид ба истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ, то ин вақт якҷанд таҳқиқот барои омӯзиши таъсири ҷомеаҳои онлайн ба саломатии психикии одамон гузаронида шудааст. Муайян гардид, ки истифодаи аз ҳад зиёди онҳо ба нашъамандӣ ва дигар одатҳои номатлуб оварда мерасонад, ки дар навбати худ он боиси мушкilotи зерин мегардад:

- вобастагӣ ба андешаҳои дигарон;
- аз даст додани “Ман”-и худ;
- коҳиш ёфтани фаъолиии иҷтимоӣ;
- тағйирот дар ҷаҳонбинӣ ва арзишҳои асосии ҳаётӣ;
- аз сабаби афзалият додан ба ҳаёти маҷозӣ, дур шудан аз ҷаҳони воқеӣ;
- ҳалалёбии речаи хоб ва ғ.

Муносибатҳои оилавӣ бештар ба таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ осебпазиранд. Вақте ки яке аз аъзои оила аз шабакаҳои иҷтимоӣ аз ҳад зиёд истифода мебарад, муносибатҳои солим то андозае ҳалал меёбанд. Тавре ки маълум аст, ҳамоҳангӣ дар муносибатҳои байниҷинсӣ ба доираи васеи омилҳо вобаста аст. Аз ҷумла, роҳати психологӣ, ҳадафҳои якҷоя, назарҳои монанд ба сохтори ҳаёт, сабақҳои муошират ва ғ. Ин ҳамоҳангӣ ба омилҳои зерин алоқаманд мебошанд:

- муоширати озод;
- ҳамдигарфаҳмӣ байни аъзои оила;
- дастгирӣ;

- изҳори ғамхорӣ ва муҳаббат;
- эҳтиром ба шахсият;
- ҳалли якҷояи нофаҳмиҳо ва низоъҳо.

Ҳар яке аз ин омилҳо якдигарро пурра мекунад. Аз ин рӯ, набудани яке аз онҳо ҳамоҳангии умумиро ҳалалдор мекунад. Тавре медонем, муносибатҳо амали ҳарду шарикро талаб мекунад. Ҳар гуна хато ё таъсирҳои эмотсионалӣ аз ҷониби зан ё шавҳар барои эҷоди норозигӣ ё ин ки ноустувории эмотсионалӣ мушкилиро ба вучуд меорад. Ҳарду сабаб метавонанд аз таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ ба амал оянд.

Лозим ба зикр аст, ки дар сомонаҳои иҷтимоӣ аксар вақт идеаликунонии ҳаёту муносибатҳои инсонӣ, аз ҷумла муносибатҳои оилавӣ ба монанди муносибати байни ҳамсарон, муносибати байни волидайнӯ фарзанд ва муносибати байни фарзандон сурат мегирад, ки ба ҳаёти воқеӣ он қадар мувофиқат намекунад. Масалан, дар видеоҳо аз баҳши Reels дар Instagram, муаллифон аксар вақт унвонҳои зеринро истифода менамоянд: «Агар ӯ шуморо дӯст медошт, пас...», «10 нишонаи муносибати идеалӣ» ва ғайра. Дар чунин видеоҳо муаллиф мақсад дорад, ки дар доираи фаҳмишу ҷаҳонбинии худ муносибатҳои намунавиро барои обуначиёнаш ташвиқ намояд. Аммо чунин «намунаҳо» метавонанд асоси илмӣ ё ахлоқӣ надошта бошанд, ки обуначиён онро пазируфта барои худ идеал медонанд. Истифодабарандагони шабакаҳои иҷтимоӣ ба ҳақиқати чунин маводи беасос бовар мекунад ва хислатҳои мусбати ҳамсари худро дар оила нодида мегиранд. Корбари шабака мехоҳад, ки мазмун ва ҳадафҳои дар видеои нашрнамудаашро обуначиён қабул ва онро дар ҳаёти худ ҷорӣ намояд. Дар бештари маврид ин тарзи рафтор боиси паст шудани эътибори ҳамсар дар оила мегардад. Аз ин лиҳоз, корбарон талош менамоянд, ки пайгирони худро ба тасвири «идеалӣ»-е, ки дар шабакаҳои иҷтимоӣ нишон медиҳад, табдил диҳад. Дар ҷомеа аз сабаби паст будани сатҳи донишу ҷаҳонбинӣ, фаҳму зеҳн ва майл доштан ба ақидаҳои беруна ин зухурот хеле паҳн шудааст.

Дар сатҳи ҷаҳон, аз ҷумла дар Тоҷикистон таи ду-се даҳсолаи охир таваҷҷуҳи падару модар ва дигар шахсони калонсоли оила нисбат ба наврасон камтар шудааст. Ҳарчанд аз ҷониби давлату ҳукумат чораҳои ҳуқуқӣ рӯи даст гирифта шуд, аммо то ҳол ин мушкил вучуд дорад. Вақте наврасон аз таълиму тарбия дур мемонанд, онҳо ба ҳар гуна одатҳои номатлуб даст мезананд, ки дар натиҷа ба мушкилоти психологӣ ва эмотсионалӣ дучор мегарданд.

Корбароне, ки ба шабакаҳои иҷтимоӣ дастрасӣ доранд, барои муоширату мубодилаи иттилоот аз компютер ва телефонҳои мобилӣ истифода мекунанд. Корбарони шабакаҳои иҷтимоӣ, ки вақти зиёди худро дар ин шабакаҳо сарф мекунад, бо волидон ва наздикони худ аксар вақт муносибатҳои хуб надоранд. Истифодаи интернет одатан хатари ҷудошавии иҷтимоиро низ зиёд мекунад ва тамосҳои иҷтимоиро коҳиш медиҳад. Ҳатто дар вақти маърақаҳои оилавӣ корбарон бештар бо телефонҳои мобилии худ машғуланд ва онро аз муносибатҳои анъанавии оилавӣ афзал медонанд, ки он боиси ҳалалёбии муносибатҳои солиму дӯстона мегардад.

Истифодаи аз ҳад зиёд шабакаҳои иҷтимоӣ метавонад муносибатҳои оилавиро вайрон кунад ва имкони рушди малақаҳои иҷтимоӣ ва муоширатро коҳиш диҳад. Шабакаҳои иҷтимоӣ метавонанд муоширати воқеӣ ва ғайривербалиро дар муносибатҳо боздоранд. Тибқи таҳқиқотҳо муоширати мустақими рӯ ба рӯ байни волидон ва кӯдакон манфиат дорад, аммо гузаронидани вақти аз ҳад зиёд дар назди экран, аз ҷумла дар телефонҳо ва бозиҳои видеой, метавонад одатҳои бадро ба вучуд орад. Кӯдаконе, ки дар ихтоси шабакаҳои иҷтимоӣ қарор доранд, ҳангоми бозгашт ба хона волидонашонро кам истиқбол мекунад. Пас аз истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ, онҳо худро ҳаста ҳис мекунад. Дар аксар кишварҳо кӯдакони аз 8 то 18 сола дар як рӯз, беш аз ҳафт соат ё панҷоҳ соат дар як ҳафта дар интернет мегузаронанд, ки ин робитаҳои муҳими иҷтимоиро коҳиш медиҳад. Истифодаи аз ҳад зиёди воситаҳои электронӣ бо мушкилоти муносибатҳо ва фарбеҳӣ низ алоқаманд аст.

Он оилаҳое, ки дар онҳо падару модар аз сабаби истифодаи барзиёди сомонаҳои иҷтимоӣ ба вазъи муносибатҳои оилавии худ кам тавачҷуҳ мекунанд ва нисбати тарбия ва назорати таълиму тарбияи кӯдакон бепарвоянд, пайёмадҳои хатарбори сомонаҳо бештар таҳдид мекунанд. Корбари сомонаи иҷтимоӣ аксар вақт “лаҳзаҳои беҳтарин”-и ҳаёти дигаронро тамошо менамояд, ки он боиси дилгиршавӣ ва нокомӣ мегардад. Ҳар қадар шахс худро бо муваффақияти дигарон муқоиса намояд, ҳамон андоза эътимодаш ба худ коҳиш меёбад ва норозигӣ меафзояд.

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки истифодаи аз ҳад зиёди интернет ва махсусан шабакаҳои иҷтимоӣ ба муносибатҳои оилавӣ таъсир расонида, боиси сард шудани онҳо мегардад, ин ҳолат пеш аз ҳама ба рушди шахсияти фарзандон таъсири манфӣ мерасонад. Ҳоло якчанд тавсияҳои психологиро барои коҳиш додани таъсири сомонаҳои иҷтимоӣ ба муносибатҳои оилавӣ пешниҳод менамоем:

1. Наврасон яке аз гурӯҳҳои осебпазир мебошанд, ки омилҳои алоқаманд ба муносибатҳои оилавӣ ба онҳо зуд таъсир мерасонанд. Падару модар бояд кӯдакону наврасонро аз ҷиҳати эмотсионалӣ назорат ва дастгирӣ намоянд. Инчунин волидайн метавонанд ҷиҳати рушди иҷтимоӣ, эмотсионалӣ ва психологӣ наврасон стратегияҳои муассир ва мушаххасро барои мубориза бо стресс ва рӯйдодҳои номатлуби ҳаёти қабул намоянд.

2. Албатта, дар замони муосир пурра даст кашидан аз истифодаи сомонаҳои иҷтимоӣ гайримумкин аст. Аммо метавон вақти истифодаи онро барои худ танзим намуд. Бояд барои худ маҳдудиятҳои оқилонаро муқаррар кард. Сомонаҳои иҷтимоиро тавре пайгирӣ намуд, ки эътимод ба худро дастгирӣ кунад, илҳом мебахшад ва бе зарар бошад.

3. Бояд ба ҳаёти воқеӣ, аз ҷумла, вохӯриҳои шахсӣ, маҳфилҳо ва истироҳати бе телефон тавачҷуҳ кард. Ин устувории психологиро афзоиш ва таъсири манфии шабакаҳои иҷтимоиро ба неқӯаҳволӣ коҳиш медиҳад.

4. Аз сабаби он ки истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ вобастагиро ба вучуд меорад, дар оила бояд истифодаи он таҳти назорати ҷиддӣ қарор гирад. Тавассути амалҳои боманфиат, ба мисли машғул шудан ба варзиш, китобхонӣ, фаъолияти ҷисмонӣ, бозиҳои шавқовар ва дигар машғулиятҳо бояд вақти истифодаи шабакаҳои иҷтимоиро маҳдуд намуд.

5. Ба ҷои тамошои шабакаҳои иҷтимоӣ, фаъолиятҳои якҷояи оилавиرو ба монанди бозӣ, сайругашт, тамошои филм ва амсоли ин ташкил кардан лозим аст. Ин гуна шуғлҳои якҷояро самимиятро ба якдигар зиёд карда фазои солими муносибатҳоро дар оила ба вучуд меоваранд, ки дар навбати худ таҳкими муносибатҳои оилавӣ мебарад.

6. Волидайнро зарур аст, ки дар танзими вақт, афзалиятгузорӣ ва истифодаи оқилонаи шабакаҳои иҷтимоӣ худ намуна бошанд, зеро фарзандон аксар вақт рафтори худро дар заминаи тақлид ба волидайн танзим мекунанд.

Хулоса истифодаи аз ҳад зиёди интернет метавонад боиси маҳдуд шудани вақт бо оила гардад. Аксар вақт ин омил боиси изтироб ва танҳои низ мегардад. Тибқи таҳқиқотҳо сарф кардани вақти бештар дар сомонаҳои иҷтимоӣ муносибатҳои дӯстона ва оилавиرو халалдор менамояд. Бояд ба назар гирифт, ки дар ҳама гуна воситаҳои муошират, ҷӣ рӯ ба рӯ бошад ҷӣ онлайнӣ, муносибатҳои оилавиرو ба инобат гирифт ва ба онҳо афзалият додан зарур аст.

Адабиёт

1. Hafiza H.S. Impact Of Social Media Use On Family Relationships Among Multan's Youth //International Research Journal of Arts, Humanities and Social Sciences, 2024.
2. Акопов Г.В., Глушкова С.А. Социальные сети и их психологическое воздействие //Международный научный журнал «ВЕСТНИК НАУКИ». Психология. 2022. № 6
3. Бурова С. Н. Социология семьи. – Минск 2011
4. Буховской А.Л. Информационно-сетевое общество: социально-философский анализ. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. – Пятигорск 2010

5. Влияние социальных сетей на формирование психологической зависимости у студентов педагогического вуза: практический аспект. Педагогическая психология. Интернет-журнал «Проблемы современного образования». 2020. № 1
6. Ефимова Г.З., Зюбан Е.В. Влияние социальных сетей на личность. Научный интернет-журнал «Мир Науки». 2016. Том 4, – № 5
7. Купченко В.Е. Отношения в семье и зависимость от социальных сетей как факторы суицидального поведения подростков//Научная статья. Психология и право. – Омск, 2025
8. Лампе К., Эллисон Н. Фейсбук в толпе: социальный поиск против навигации социальных сетей: в материалах 20-й юбилейной конф. по совместной работе с комп. Поддержкой //С. Стейнфилд: Изд-во АСМ Пресс, 2006. – С.167
9. Лукашенко А.М. Социальные сети как механизм конструирования коммуникации в современном обществе. – Пятигорск, 2011
10. Нестерова С. Роль социальных сетей в современной журналистике на примере facebook. //Магистерская работа. – Таллин 2014
11. Никитинская А.А. Социально-философский анализ общественного диалога в социальных сетях. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. – Архангельск 2022
12. Плющ А.Н. Социально-психологические механизмы информационного влияния. – Нежин: «Видавництво «Аспект-Полиграф» 2017

ТАЪСИРИ ПСИХОЛОГИИ СОМОНАҶОИ ИҶТИМОӢ БА МУНОСИБАТҶОИ ОИЛАВӢ

Дар мақолаи мазкур муаллифон таъсири сомонаҳои иҷтимоиро ба ҳолати психологии инсон ва дар ин замина ба муносибатҳои иҷтимоӣ, махсусан ба муносибатҳои оилавӣ ба мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додаанд. Дар ин радиф муаллифон уайд намудаанд, ки пешрафти техника ҳамаҷуз ба таракқи дорад ва сомонаҳои иҷтимоӣ ба таври густурдаю амиқ ба ҳаёти инсон ворид гардида истода ба шакли услуби муоширати одамон, истифодаи вақт, шеваи зиндагӣ ва муносибатҳои оилавӣ бетаъсир намемонанд. Инчунин дар мақола ҷанбаҳои мусбат ва манфии таъсири сомонаҳои иҷтимоиро ба муносибатҳои оилавӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта, қад гардидааст, ки дар муқоиса бо ҷанбаҳои мусбат таъсири манфии сомонаҳои иҷтимоӣ зиёдтар аст. Дар охир маллифон якҷанд тавсияҳои психологиро барои коҳиш додани таъсири сомонаҳои иҷтимоӣ ба муносибатҳои оилавӣ пешниҳод намудаанд.

Калидвожаҳо: сомонаҳои иҷтимоӣ, муносибатҳои оилавӣ, худбаҳодихӣ, стресс, изтироб, депрессия, шабакаи интернет, муошират, малакаи муошират.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА СЕМЕЙНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

В данной статье авторы проанализировали и обсудили влияние социальных сетей на психологическое состояние человека и, в этом контексте, на социальные отношения, особенно на семейные. В этой связи авторы отметили, что технологический прогресс постоянно развивается, и социальные сети широко и глубоко проникают в жизнь человека, влияя на форму и стиль общения людей, использование времени, образ жизни и семейные отношения. В статье также обсуждаются положительные и отрицательные аспекты влияния социальных сетей на семейные отношения, отмечая, что по сравнению с положительными аспектами отрицательное влияние социальных сетей сильнее. Наконец, авторы предложили несколько психологических рекомендаций по снижению влияния социальных сетей на семейные отношения.

Ключевые слова: социальные сети, семейные отношения, самооценка, стресс, тревога, депрессия, интернет, общение, коммуникативные навыки

THE PSYCHOLOGICAL IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON FAMILY RELATIONSHIPS

In this article, the authors analyzed and discussed the impact of social media on a person's psychological state and, in this context, on social relationships, particularly family relationships. In this regard, the authors noted that technological progress is constantly evolving, and social media is permeating people's lives widely and deeply, influencing the form and style of communication, time use, lifestyle, and family relationships. The article also discusses the positive and negative aspects of social media's impact on family relationships, noting that the negative impact of social media is stronger than the positive aspects. Finally, the authors offered several psychological recommendations for reducing the impact of social media on family relationships.

Keywords: social media, family relationships, self-esteem, stress, anxiety, depression, internet, communication, communication skills

Маълумот дар бораи муаллифон: Расулов Сайфидин Худоевич – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои сиёсӣ, дотсенти кафедраи психологияи. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, Рӯдакӣ 17 E-mail :sayf76@mail.ru Тел: 918 80 68 07, Абдуқаҳоров Мусо

Абдусаторович - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистри ихтисоси психология. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, Рӯдакӣ 17 E-mail: muso87-2204@mail.ru Тел: 918 72 27 24

Сведения об авторах: Расулов Сайфидин Худоевич – Таджикский национальный университета, кандидат политических наук, доцент кафедры психологии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, Рудаки 17 E-mail: sayf76@mail.ru Тел: (+992) 918- 80- 68 -07.

Абдукаҳоров Мусо Абдусаторович - магистр кафедры психологии Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, Рудаки 17 E-mail: muso87-2204@mail.ru Тел: (+992) 918-72-27-24

About the authors: Rasulov Sayfidin Khudoievich – Tajik National University , Candidate of Political Science, Associate Professor in the Department of Psychology at the., sayf76@mail.ru Тел: 918 80 68 07, Abduqahorov Muso Abdusatorovich - Tajik National University, Master of Psychology at the. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe Dushanbe, Rudaki 17: E-mail: muso87-2204@mail.ru Тел: 918 72 27 24

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

СОТСИОЛОГИЯ

МАРҲАЛАҲОИ ИЛМИ СОТСИОЛОГИЯ ДАР ҶАҲОНИ МУОСИР

Воҳидова Р.К.

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон

Предмети сотсиология паҳлуҳо, алоқаҳо, муносибатҳо ва ё ҷиҳатҳои махсусе ҳастанд, ки муҳаққиқон вобаста ба шавқи илмӣ худ ва ё вобаста ба талаботи ҷомеа дар объект ҷудо намуда, мавриди омӯзиш қарор медиҳанд. Сотсиология бошад сохтори иҷтимоӣ, умумиятҳои иҷтимоӣ (умумиятҳои синфӣ-иҷтимоӣ, умумиятҳои касбӣ иҷтимоӣ, территориявӣ, сохторҳои муҳити зист, умумиятҳои этникӣ, умумиятҳои иҷтимоӣ демографӣ) институтҳо ва ташкилотҳои иҷтимоӣ, низоъҳои иҷтимоӣ, тағйироти иҷтимоӣ, муносибатҳои иҷтимоӣ, нобаробарии иҷтимоӣ, сифатҳои иҷтимоӣ шахс, раванди иҷтимоӣшавӣ, рафтори иҷтимоӣ, шуури ҷамъиятӣ ва ғайраро меомӯзад. Доираи тадқиқоти сотсиологӣ хело васеъ буда, аз воҳурии лаҳзаинаи одамон дар кӯча оғоз шуда, то омӯзиши глобалии равандҳои иҷтимоиро фаро мегирад. Сотсиология ба мо нишон медиҳад, ки ҷомеае, ки мо дар он зиндагӣ мекунем, чӣ тавр вучуд дорад ва қор мекунад (амал мекунад). Сотсиология воқеияти иҷтимоӣ, зухурот ва равандҳои ҳаёти ҷамъиятиро меомӯзад [6, с. 88].

Ба мафҳуми сотсиология бисёриҳо хело ҳам аз наздик шиносанд. Вақте, ки натиҷаҳои сотсиологӣ нисбати муайян сохтани ин ва ё он проблемаи ҳаётӣ: вазъияти сиёсӣ дар мамлакат, афкори одамони касбу қори гуногун оид ба фаъолияти президент, идораи ҳукумат, вазъи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ одамон, иштироки онҳо дар идоракунии ҷомеа ва ғайра аз радио ва ё телевизион ба маълумоти умум расонида мешаванд, шунавандагон ҳамон аз ин мафҳум боҳабар мегарданд. Ҳоло дар бисёр коллективҳои меҳнатӣ, идораю муассисаҳо, корхонаю ташкилотҳо, ҳатто дастгоҳи президентӣ, ҳукуматӣ, гурӯҳҳои махсуси сотсиологӣ ташкил дода шудаанд ва боиси тазаккур аст, ки онҳо дар равшанӣ андохтани кулли муаммоҳои ба миён омадаи зиндагӣ ҳиссагузори доранд.

Омӯзгорон, тарбиядиҳандагон, аҳли илму адаб, фарҳанг ба мақсади беҳтару хубтар ба роҳ мондани фаъолияти худ, ноил шудан ба муваффақиятҳои дилхоҳ аз тарзу усулҳои гуногуни омӯзиши сотсиологӣ васеъ истифода мебаранд. Ҳуқуқшиносон, ҳимоятгарони ҳуқуқҳои шаҳрвандон аз тарзу усулҳои хосаи сотсиологӣ истифода карда, роҳҳои пешгирӣ намудани қонуншиканӣ, сари вақт фош кардани сабабҳои ба ҷиноят даст задани одамонро муайян месозанд. Агар хулоса карда гӯем дар замони муосир сотсиология воситаи муҳими ҳаллу фасл намудани проблемаҳои дар ҷомеа ҷой дошта ба ҳисоб меравад. Аммо ҳамаи ин гуфтаҳои боло предмет ва вазифаҳои сотсиологияро қушода дода наметавонад, барои ин мо бояд донем, ки сотсиология ҳамчун илм чиро меомӯзад [7, с. 99].

Ибораи «сотсиология» аз ду калима: калимаи латинӣ *societas*- ҷомеа ва калимаи юнонӣ *logos* – таълимот гирифта шуда маънояш таълимот дар бораи ҷомеа мебошад. Чуноне ки қайд кардем, аз рӯи этимология сотсиология таълимот дар бораи ҷомеа мебошад, инро сотсиологи америкӣ Дж. Смерзел дар китоби худ «Сотсиология» таснифот медиҳад. Аммо ин таърифи абстрактӣ мебошад, чунки ҷомеа ва паҳлуҳои онро бисёр илмҳои гуманитарӣ ба мисли фалсафаи иҷтимоӣ, иқтисоди сиёсӣ, таърих, демография ва ғайраҳо меомӯзанд. Сотсиология илм дар бораи тамоми паҳлуҳои ҳаёти иҷтимоӣ, ҳодиса ва муносибатҳои иҷтимоӣ одамандар ҷомеа мебошад. Илм дар бораи ҷомеа ҳамчун низомии иҷтимоӣ, фаъолият ва инкишофи ин низом тавассути унсурҳои ҷудонашавандаи он: шахс, умумияти иҷтимоӣ ва институтҳои иҷтимоӣ мебошад.

Герберт Спенсер (1820-1903) сотсиологи англис дар асараш «Сотсиология» ёдовар мешавад, ки ибораи «сотсиология» чун мафҳуми илмӣ бори аввал соли 1838 аз

тарафи файласуфи франсуз Огюст Конт (1798-1857) истифода шудааст. Мавзуи омӯзиши сотсиологияро аз ба дастдаровардани далелҳои иҷтимоӣ доништаолим онро ба илми ҷомеашиносӣ айнаиёт додаст.

Олими дигари франсуз Эмиля Дюркгейм (1858 – 1917) яке аз аввалинҳо шуда сотсиологияро на чун илми ҷомеашиносӣ, балки илми мустақили иҷтимоишиносӣ шинохта, вазифаи онро азомӯзиши далаҳои иҷтимоӣ ва муносибатҳои иҷтимоӣ медонад. Олим муносибатҳои иҷтимоӣ гуфта муносибатҳои коллективиро дар назар дорад.

Аз нуқтаи назари сотсиологи шинохтаи олмонӣ Макс Вебер бошад сотсиология – ин илм дар бораи рафтори иҷтимоӣ ин ки муносибати иҷтимоӣ мебошад.

Чуноне ки ишора рафт сотсиология низ ҳамон олами иҷтимоиро меомӯзад, ки тамоми илмҳои ҷузъии ҷомеашиносӣ мавриди таҳлил қарор додаанд. Аммо олами иҷтимоӣ, ки сотсиология таҳлил менамояд дар шакли кулл, фард, махсус чун ягона дида баромада метавонанд. Бо вучуди он, ки барои сотсиология ҷанбаҳои ҷузъӣ низ аҳамиятноканд, вале мақсади асосии вай аз омӯзиши чунин масъалаҳо хулосаҳои умумӣ, ҳам назариявӣ ва ҳам амалӣ баровардан аст.

Ҳамин тавр дар бештари асарҳои мутафаккирон сотсиология чун илми иҷтимоишиносӣ, қисми соҳаи ҷомеашиносӣ эзоҳ дода шудааст.

Пас, сухан дар бораи иҷтимоӣ мерафтааст, пеш аз ҳама бояд ба моҳияту маънои иҷтимоӣ низ бояд хуб сарфаҳм рафт. Иҷтимоӣ гуфта одатан тамоми он хосият, хусусият, сифати муносибатҳои ҷамъиятиро меноманд, ки дар фаъолияти одамони алоҳида, коргарон, меҳнати ягонаи онҳо, дар шароити муайяни корӣ, муҳит, вазъият ҷой доранд. Омӯзиши иҷтимоӣ чун ифодакунандаи риштаҳои пайвасти одамон дар зиндагӣ ва фаъолияти корӣ ба ҳисоб меравад.

Барои фаҳмидани хусусияти хоси илми сотсиология пеш аз ҳама паҳлӯҳои тадқиқотҳои сотсиологиро омӯхта истода методҳое, ки сотсиология ба он така мекунад муайян карда шавад. Барои инро дуруст фаҳмидан бояд фарқи байни объект ва предмети сотсиология муайян карда шавад [7, с.66].

Ба сифати объекти ин ё он илм одатан як қисми мушаххаси олами объективӣ ва ё олами субъективӣ қабул карда шудааст. Предметҳои асосии илмҳои назариявӣ, ки аз раванди омӯзиши объект ба даст дароварда шудаанд, ба ҳисоб меравад. Ин натиҷаи фаъолияти тадқиқотӣ мебошад. Илмҳо низ аз якдигар пеш аз ҳама аз давраи омӯзиши объект ва предметашон фарқ мекунанд. Сабаби пайдоиши илми сотсиология чун илми мустақил, ҷудо шудани он аз фалсафаи иҷтимоӣ, шинохта шудани вай аз ҷониби аҳли илму фарҳанг, мақоми хоса пайдо кардани он низ ҳамин шуда метавонад, ки бо мурури замон ва инкишофи илму техника, қувваи наву тозаи ақлонии ҷомеа он доираи объект ва предмети худро шинохт.

Объекти сотсиология ҳаёти гуногунсоҳаи фаъолияти иҷтимоист. Сотсиология ҳаёти иҷтимоӣ, яъне ҷамъияти инсониро чун организми зиндаи инкишофёбандаи доимӣ, чун форматсия таҳлил карда истода, аз робитаҳое, ки дар он вучуд доранд барои имрӯзу фардои ҳаёт хулосаҳои даркорӣ мебарорад. Нисбати объект ва предмети омӯзиши сотсиологӣ чунин хулоса кард:

1.Объекти омӯзиши сотсиологӣ тарафҳо, хосиятҳо ва муносибатҳои иҷтимоии одамон дар ҷомеа мебошад.

Предмети омӯзиши сотсиологӣ боад ҳамон тараф қисмати объекти интихоб шуда мебошад, ки мавриди таҳқиқ, таҳлил ва хулосабарорӣ қарор гирифтааст.

Объекту предмети омӯзиши сотсиологӣ баъзан то ба дараҷае ҳамоҳанг, ки онҳоро ҷудо карда намешавад.

Объекти тадқиқотӣ (фаъолияти одамон) нисбат ба предмети тадқиқоти (муносибат) устувор мебошад.

Объекту субъект ду тарафи як фаъолият буда алоқамандӣ, вобастагии ҳодисаю воқеаҳои дар он рух додаро ифода мекунанд.

Эволютсияи илми сотсиология таърихи якуним асра дошта аз ҷиҳати мазмуннокиаш хело ҳам бой аст. Ин нишони он аст, ки ҷомеа чун предмети омӯзиши тамоми фанҳои ҷомеашиносӣ, аз ҷумла сотсиология буда, диққати ҳамаи ҷомеашиносонро ба худ ҷалб кардааст.

Лозим ба ёдоварист, ки чун дигар фанҳо маънидод кардани фаҳмиши илмии сотсиология низ пеш аз ҳама дониши чуқуру васеъ, маълумоти пухтаро нисбати ҷомеа талаб менамояд. Ин масъалаи методологӣ буда, дар таҳлил ва хулосабарорӣ муносибати махсуси тадқиқоти роҳи талаб мекунад. Ҷомеа ва тамоми паҳлуҳои ба он дахл доштаро на ин ки сотсиология, инчунин дигар илмҳо низ ба мисли: фалсафа, иқтисодиёт, таърих, ҳуқуқ, сиёсатшиносӣ, демография ва ғайраҳо меомӯзанд. Дар омӯзиши ҷомеа сотсиология аз дигар илмҳои дар боло зикр шуда бо тарзу усулҳои омӯзиш ва таҳлили объекту субъекти худ фарқ мекунад. Масалан, агар психолог асосан ба омӯзиши фарди ҷудогона «ман», бисёртар аҳаммият диҳад, пас сотсиолог ба муносибати байни шахсҳо «мо» асосан аҳаммият медиҳад.

Сохтори сотсиология аз институтиқунонии дохилӣ вобастагии сахт дошта аз такмили ташкили сохтори илм ва тақсимои меҳнат дар дохили фан, ташаккули қоидаву нормаҳои ахлоқи касбӣ, таҳияи роҳи усулҳои тадқиқоти самаранок ташкил меёбад. Ҳамаи ин раванди ҳақиқии истеҳсолот ва банизомдарории донишро дар соҳаи муайяни маърифат бояд таъмин намояд. Яке аз ҷойҳои намоёнро дар ин раванд тақсимои меҳнат ё дараҷаи ташкили сохтори илм ишғол мекунад: дараҷаи тадқиқотҳои фундаменталӣ; дараҷаи тадқиқотҳои амалӣ; дараҷаи иженерияи иҷтимоӣ [5, с.55].

Аз ин тақсимбандӣ бар меояд, ки сохтори сотсиология аз се дараҷа ташкил медиҳад: сотсиологияи назариявӣ, сотсиологияи амалӣ, инженерияи сотсиалӣ.

Ба ғайр аз ин се дараҷа сотсиологҳо дар дохили ин илм боз макро- ва микросотсиологияро ҷудо мекунанд. Макросотсиология ва системаи бузурги сотсиалӣ ва равандҳои дурмадарози таърихро меомӯзад. Микросотсиология бошад рафторҳои ҳаррӯза ва муносибати ҳамдигарии одамонро меомӯзад. Ба ғайр аз ин сохтори сотсиологияро сотсиологияи соҳавӣ ба монанди: сотсиологияи меҳнат, сотсиологияи иқтисодӣ, сотсиологияи ташкилӣ, сотсиологияи тандурустӣ, сотсиологияи ҷавонон, сотсиологияи шахр, сотсиологияи деҳот, сотсиологияи оила сотсиологияи маориф ва ғайраҳо ташкил медиҳад.

Гуногунрангии муносибатҳои сотсиология бо ҳаёти ҷомеа ва таиноти ҷаъияти он дар навбати аввал аз вазифаҳои он муайян карда мешавад. Мавзуи омӯзиши сотсиология ин асосан фаъолияти иҷтимоӣ сиёсӣ, илмию фарҳангӣ, иқтисодию маънавӣ, хулас воқеии ҳаёти инсонӣ бо тамоми тарафҳои мебошад.

Сотсиология навъҳои гуногуни фаъолияти одамонро омӯхта, таҳлил карда истода, бо ҳамин вазиваҳоеро ба ҷо меоварад, ки бо вучуди аз ҷиҳати маъно, мафҳум, номгузорӣ наздик буданашон ба илмҳои дигар, вале мазмунан, моҳиятан, кулан фарқ мекунад.

Ҷаҳонбинӣ яке аз вазифаҳои асоситарини сотсиология ба шумор меравад. Тавассути ҷаҳонбинӣ одамон нисбати он ҳодисаю воқеаҳо, ки дар олами гирду атроф ба вучуд меоянд маълумотҳо пайдо карда, фаҳмиш, дониш, фикру ақидаашонро афзун мегардонанд. Сарчашмаи донишгирӣ, яъне ташаккули ҷаҳонбинии инсон ин пеш аз ҳама фаъолияти мақсадноки бошууронаи меҳнати ӯ буда, зиндагӣ ӯро тақозо менамояд, ки дар шоҳроҳи ҳаёти худ ҳар чӣ бештар маърифатнок бошад.

Ҷаҳонбинӣ асосан ин фикр, андеша ақида, эътиқод мафкураи инсон нисбати баҳо додан мебошад. Дар илми сотсиология ҷаҳонбинӣ мақоми хоси худро дорад [6, с. 56]. Ин мақомот аз доираи моҳият ва мавзуи омӯзиши вай бар меояд. Иҷтимоӣ, ки басо мураккаб ва паҳлуҳои бисёри зиндагиро дар худ қарор додаст, ҳамеша диққати ҳар як фардро табиатан ҷалб менамояд. Чунки дар ҳамаи паҳлуҳои ҳаёти иҷтимоӣ фаъолияти

инсон зикр гардидааст, аммо барои худи инсон на ҳамеша моҳият, мақсад, марому орзуи ин фаъолият пешакӣ равшан аён нест. инсон дар тӯли ҳаёташ ба бисёр проблемаҳо ва муаммоҳои сарбаста дучор меояд ва дар ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли он ва дуруст дарк кардани моҳияти он аз соддатарин дараҷаи донишхосилкунӣ ба дараҷаи баланди маърифатнокӣ мерасад. Худшиносии инсон низ аз он сар мезанад, ки вай ба олами гирду атрофаш эҷодкорона назар мекунад.

Дар ин ҷода мақоми амалия, фаъолияти мақсадноки меҳнатию ҷамъиятии ӯ хеле бузург аст. Амалия – меъёри донишхосилкунӣ, санҷиши донишҳои ба амаломеда ва коркарди назарияҳои нав ба нави илмию маърифатӣ, омили дар ҳаёт татбиқ намудани ҳамаи бозёфтҳо ва боз дар навбати худ сайқал додани тамоми ҷиҳатҳои фаъолияти инсон буд ва мемунад. Ягонагии назария ва амалия яке аз таснифотҳои асосии сотсиология ба шумор меравад. Аксарияти тадқиқотҳои сотсиологӣ ба ҳалли масалаҳои амалӣ равона карда шудаанд.

Яке аз вазифаҳои дигари сотсиология ин вазифаи амалии сотсиология ба шумор меравад. Амалияро аслан ба ҳамтаъсиррасонии субъект(инсон) ва объект (предмет, ходиса, воқеаҳои олам) номида, натиҷаҳои онро дар санҷидани ҳулосаи муайян баровардан аз чунин фаъолияти хеш мебинанд. Худи сотсиология чун натиҷаи меҳнату заҳмати қувваи интелектуалии мутафаккирони ҷомеашинос дар натиҷаи амалия ба амал омадааст. Он афқору ақида, назарияҳои илмӣ, ки имрӯз оид ба ҳаёти иҷтимоӣ маҷдунд натиҷаи ҷамъбасту ҳулосабарориҳо аз фаъолияти амалии инсон мебошад. Масалан: О.Конт «Курси фалсафаи позитивӣ», К.Маркс «Капитал», В.И.Ленин «Давлат ва революция» ва ғайраҳо [1, с. 22].

Донишгирии инсон, ки протсесс мебошад, хоҳ ноҳоқ объективан ӯро аз нуқтаҳои оддитарини фаҳмиш ба дараҷаи баланди тафаккури илмию назариявӣ ба камол мерасонад. Фаъолияти назариявӣ одамон ин натиҷагирӣ аз амалия мебошад. Ҳамаи он назарияҳои илмие, ки инсоният дар сотсиология сазовор гаштааст натиҷаи амалия буда, боз худи амалия асоси ба миён омадану инкишоф ёфтани назарияҳои илмӣ мебошад. Амалия назарияро ба вучуд меорад ва дар навбати худ назария дар амалия санҷида мешавад. Онҳо бе якдигар вучуд дошта наметавонанд ва ду тарафи фаъолияти инсон ба шумор мераванд. Қувваи ақлонии инсон ба таҷрибае, ки инсоният ноил гаштааст така карда, афқору ақидаҳоеро, ки вучуд доранд санҷида, назарияҳоеро кор карда мебарояд, ки баътар чуни лм оид ба ин ва ё он соҳаи зиндагӣ шинохта ва қабул карда мешаванд. Илм бо назария зинда аст. Маҳз идеяҳо, назарияҳо илмро нигоҳ медоранд, бой мегардонанд, қувват мебахшанд ва дар навбати худ илм назарияҳоеро баҳри омӯзиши амалӣ ба миён мегузорад, ки ҳалли муваффақиятноки онҳо мақоми илмро дар ҷомеа боз ҳам баланд мебардорад [11, с. 22].

Дар ҳаёти ҷомеа истифодабарӣ аз тадқиқотҳои сотсиологӣ барои банақшагирии иҷтимоӣ хеле роли калон мебозад. Новобаста аз системаи иҷтимоӣ дар тамоми давлатҳои дунё банақшагирии иҷтимоӣ хеле инкишоф ёфтааст, ки тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеаро фаро гирифтааст.

Сотсиология ба ғайр аз вазифаҳои нобаршуда боз вазифаҳо гуногуни муҳимро иҷро мекунад: илмию маърифатӣ, идеологӣ, тарбиявӣю психологӣ, идоракунии сотсиологӣ, иттилоотӣ, гуманистӣ, ояндабинӣ ва эҷодкорӣ ва ғайраҳо.

Адабиёт

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. – М., 1983.
2. Фуломов О. Сотсиология. Китоби дарсӣ. – Душанбе, 2000.
3. Зокиров Г. Н. Донишномаи сиёсӣ. – Душанбе, 2007. – 602 с.
4. Зокиров Г. Н. Сиёсатшиносӣ. – Душанбе, 2010. – 520 с.
5. Зокиров Г. Н. Давлат. Қисми I. – Душанбе, 2012. 384 с.
6. Зокиров Г. Н. Геополитика. – Душанбе, 2009. – 324 с.
7. Идиев Х. У., Маслова О. М. Сотсиологияи амалӣ. – Душанбе, 2008.
8. Идиев Х. У., Самиев Б. Ҷ. Сотсиология. – Душанбе, 2006.

9. Илин М.В. Собрание и разделение суверенитета. – М., 1993. – 358 с.
10. Кенничи О. Конец национального государство. – М., 1998. – 257 с.
11. Корекцкий В.А., Панарин А.С. Глобальное прогнозирование. – М., 1992. – 321 с.
12. Кравченко А.Н. Социология. – М., 2004.
13. Кудугин В.М. Мир в XXI веке. Многополюсный баланс сил или глобальный вопросы теории и методологии. – М., 2007. 258с.
14. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология. Курс лекций. – М., 1995.
15. Спиркин А.Г. Философия. – М., 2004.

МАРҲАЛАҶОИ ИЛМИ СОТСИОЛОГИЯ ДАР ҶАҶОНИ МУОСИР

Барои дарк намудани моҳият, сохтор ва вазифаҳои илми сотсиология пеш аз ҳама муайян намудани объект ва предмети омӯзиши он зарур аст. Объект чизест, ки ба он раванди дониш равона шудааст. Предмет бошад ин он паҳлӯҳо, алоқаҳо ва муносибатҳои объект ҳастанд, ки мавриди омӯзиш қарор доранд. Объекти сотсиология дар маънои васеъ ин тамоми ҷомеа ҳамчун низомии том ва ягона мебошад, аммо ҷомеа натавонад объекти сотсиология ҳаст, балки метавонад объекти дигар илмҳои ҷомеашиносӣ, мисли сиёсатшиносӣ, фарҳангшиносӣ, иқтисодиёт, ҳуқуқ, таърих ва ғайра низ бошад. Аз ин гуфтаҳо саволе ба миён меояд, ки пас фарқ байни сотсиология ва дигар илмҳо дар чист? Он чизе, ки ин илмҳоро аз якдигар фарқ мекунад, ин предмети омӯзиши онҳо мебошад.

Калидвожаҳо: фарҳангшиносӣ, Сотсиология, объекти, сиёсатшиносӣ, худфаъл, бисёрҷабҳа, глобализатсия, арзиш, фарҳанг, манфиатҳои миллӣ.

СОЦИОЛОГИЯ КАК НАУКА. ПРЕДМЕТ И ЗАДАЧИ СОЦИОЛОГИИ

Чтобы понять сущность, структуру и функции социологической науки, необходимо прежде всего определить объект и предмет ее изучения. Объект - это то, на что направлен процесс познания. Предмет - это изучаемые стороны, связи и отношения объекта. Объектом социологии в широком смысле является все общество как целостная и единая система, однако общество является не только объектом социологии, но может быть и объектом других общественных наук, таких как политология, культурология, экономика, право, история и т. д. Возникает вопрос: в чем разница между социологией и другими науками? Отличие этих наук друг от друга заключается в предмете их изучения.

Ключевые слова: культурология, социология, объект, политология, автономный, многогранный, глобализация, ценность, культура, национальные интересы.

SOCIOLOGY AS A SCIENCE. SUBJECT AND TASKS OF SOCIOLOGY

To understand the essence, structure and functions of sociological science, it is necessary first of all to define the object and subject of its study. The object is what the process of cognition is directed at. The subject is the studied aspects, connections and relations of the object. The object of sociology in the broad sense is the whole society as a holistic and unified system, however, society is not only the object of sociology, but can also be the object of other social sciences, such as political science, cultural studies, economics, law, history, etc. The question arises: what is the difference between sociology and other sciences? The difference between these sciences lies in the subject of their study.

Key words: cultural studies, sociology, object, political science, autonomous, multifaceted, globalization, value, culture, national interests.

Маълумот дар бораи муаллиф: Воҳидова Робия Комилҷонова - Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, ассистенти кафедраи таърих ва фалсафа. Тел.: 975001700

Сведения об авторе: Воҳидова Робия Комилҷонова – М ҷдународный университет туризма и предпринимательства Таджикистан. Тел.: 975001700

About the author: Vohidova Robiya Komiljonovna – International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Associate Professor of the Department of History and Philosophy of the Tashkent State Technical University.

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

ТЕХНОЛОГИЯИ МУОСИРИ ИТТИЛООТӢ ДАР РАВАНДИ ТАҲСИЛОТ

Салимова Ш.Т., Ахмедова У.Б.

Донишгоҳи миллии тоҷикистон

Дар ҷаҳони муосир технологияҳои иттилоотӣ ба яке аз омилҳои муҳимтарини тағйирдиҳандаи тамоми соҳаҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ табдил ёфтаанд. Технологияи коммуникатсионӣ торафт ба ҳаёти мо ворид мешавад, шумораи ифодабарандагони интернет меафзояд, маданияти мо торафт ба ин технология вобаста мегардад. Имрӯз технологияи иттилоотӣ ба ҳамаи соҳаҳои фаъолияти одамон роҳ меёбад ва самти афзалиятноки раванди ворид намудани технологияи нави иттилоотӣ ба низоми таҳсилот мебошад.

Ҳазорсолаҳо барои мардум ягона роҳи ҳифз ва интиқоли ахбор суханҳои шифоҳӣ буданд. Дар ин ҳолат сухан пурра дастраси омма намегардид ё ҳангоми интиқоли шифоҳӣ моҳияти худро гум менамуд. Бо ихтироъ намудани қоғаз, дастгоҳи чопкунӣ, ҳарфҳо ва мошинҳои типографӣ гуфторҳои ахборӣ хусусияти оммавӣ мегиранд. Бо пайдо шудани воситаҳои электронии интиқоли ахбор, махсусан, интернет ҷамъият куллан тағйир ёфт. Ба ин мазмун мақоли «ахбор ҷаҳонро идора мекунад» тасдиқи худро ёфт. Имрӯз инқилоби илмӣ ва коммуникатсионӣ босуръат идома дорад ва мо ботадрич ба ҷомеаи иттилоотӣ ворид мегардем.

Яке аз соҳаҳои, ки технологияҳои муосири иттилоот васеъ истифода мешаванд, соҳаи маориф ва таҳсилот мебошад. Истифодаи технологияи нави коммуникатсионӣ ҳангоми таҳсилот на танҳо муфид аст, балки ноғузир ва талаби замон мебошад, зеро "...истифода аз имкониятҳои Интернет таҷрибаи навтарин ва муттаассиртарин усул аст, ки равишҳои нав чунин талаботро тақозо мекунад" [4, с. 13]. Раванди таҳсилот, ки дар тӯли таърих асосан шакли анъанавии интиқоли донишро дар бар мегирифт, имрӯз дар натиҷаи воридшавии васеи технологияҳои рақамӣ ва иттилоотӣ дигаргун шудааст.

Таъсири технологияҳои муосири иттилоотӣ ба раванди таҳсилот на танҳо дар шакли воситаҳои нав, балки дар тағйири ҳуди мазмун ва методологияи маориф зоҳир мегардад. Дар замони муосир, раванди таҳсилотро бе истифодаи технологияҳои нав, мисли интернет, барномаҳои компютерӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ тасаввур кардан ғайриимкон аст. "Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар раванди таълим суръати интиқоли донишҳо ва ҷамъоварии таҷрибаи технологию иҷтимоии инсониятро боло мебардоранд. Технологияҳои иттилоотии муосир сифати омӯзишро баланд бардошта, ба инсон имкон медиҳанд, ки ӯ зудтар ва бо муваффақияти бештар ба муҳити атроф ва тағйироти дар ҷомеа бавучудодада мутобиқ шавад. Технологияҳои иттилоотӣ ба ҳар як инсон имконияти гирифтани донишҳои заруриро фароҳам меоранд" [15, с. 110].

Маҳз технологияи иттилоотӣ боиси рушди таҳсилоти фарогир, таҳсилоти фосилавӣ ва малакаҳои нави иттилоотию рақамии омӯзгорон ва муҳассилин гардидаанд. Истифодаи технологияи муосири иттилоотӣ дар раванди таҳсилот имконият медиҳад, ки маҳзани маълумотҳои илмию педагогӣ ва иттилоотию методӣ такмил дода шавад, шабакаҳои иртиботӣ фаъол гарданд, шаклҳои таҳсилоти фосилавӣ рушд ёбанд, қобилияти мустақилона омӯзиш имконпазир гардад ва низоми компютерии ташхису танзим ва баҳодихии донишҳои хонандагон ташкил карда шавад. "Таҳсилоти фосилавиро бе шабакаи умумичаҳонии Интернет тасаввур кардан ғайри имкон аст. Чунки дар системаи ин таҳсилот вазифаи авалиндарачаро ҳангоми қабул ва интиқоли иттилоот, шабакаи Интернет ва барномаҳои махсусгардонидашудаи компютерӣ мебозанд... Дар раванди таҳсил иртиботи донишҷӯ бо омӯзгор танҳо тавассути портали махсусгардонидашудаи муассисаи таҳсилоти олии касбӣ, ки донишҷӯ дар он меҳонад ба роҳ монда мешавад. Ҳангоми ба роҳ мондани таҳсилоти фосилавӣ шабакаи умумичаҳонии Интернет нақши асосиро мебозад, чунки бе шабакаи умумичаҳонии Интернет ин таҳсилотро тасаввур кардан ғайри имкон аст" [18, с. 163].

Интернет ва дигар технологияи коммуникативӣ фарҳанги хоси истифодабарӣ дорад ва бояд ин фарҳанг ба ҷавонон тарбия карда шавад. Дар оилаҳои таҳсилдида имрӯз интернет нақши муҳим дорад. Донишҷӯён бо сарфаи вақт аз интернет китобҳои даркорӣ худро бо таври роӣгон пайдо намуда, истифода бурда метавонанд. Қабл аз сафар ба кишварҳои хориҷӣ ҷавонон аз тариқи интернет дар бораи фарҳангу забон, нархи маводи ғизоӣ, мавзӯҳои таърихӣ ва ё ширкатҳои бонуфузи он ахбороти кофӣ пайдо менамоянд. Тавассути шабакаҳои иҷтимоӣ дастрас намудани маълумот осон ва муносиб буда, бояд онро шахс бошуурона ва барои рушди мусбии худ истифода бурда тавонад.

Технологияҳои иттилоотӣ муҳити таълимиро ба таври кулӣ дигар карданд, агар қаблан равандҳои омӯзиш асосан дар синфхонаҳо бо истифодаи китобҳои дарсӣ ва василаҳои анъанавӣ мегузаштанд, имрӯз омӯзгорон ва донишомӯзон аз сарчашмаҳои бепоёни иттилоотии интернет, китобхонаҳои электронӣ, курсҳои онлайн ва замимаҳои таълимӣ васеъ истифода бурда метавонанд. “Технологияҳои компютерӣ мазмун ва мундариҷаест, ки ҳамзамон бо шаклҳои гуногун интиқол дода мешавад: графика, аниматсияҳои компютерӣ, намоиши видеоӣ ва ғ. Масалан, як объект метавонад маълумотҳои матнӣ, аудиоӣ, графикӣ, видеоӣ ва инчунин роҳу усулҳои гуногунро, ки бо он алоқаманд аст, дар бар гирад” [6, с. 32].

Технологияҳои иттилоотии муосир дастрасиро ба манбаҳои дониш васеъ намуда, имконият медиҳанд, ки маълумот дар шаклҳои гуногуни матнӣ, садоӣ, видеоӣ ва интерактивӣ пешниҳод карда шавад. Ин навоариҳо на танҳо қобилияти худомӯзии донишомӯзро тақвият медиҳад, балки таҳсилро фарогиртар ва ба талаботи инфиродии ҳар як хонанда мутобиқ месозанд. “Истифодаи технологияи иттилоотиву коммуникативӣ-компютер, камераҳо, фитаҳо (дискҳо), дастгоҳҳои видеоӣ ва шунавоӣ, ки имрӯзҳо дар аксари муассисаҳои таълимӣ кишвар ба раванди таълим дохил гардидаанд, таълимиро ғайр ба мустақил мегардонад. Дар ин ҷараён аз омӯзгор танҳо соҳиб будан ба таҷрибаи кофӣ таълимӣ, маҳорат ва интихоби дурусти яке аз васоили таълимӣ дар дарсҳои ҳаррӯзаи ӯ талаб карда мешавад. Чунончӣ, барои истифодаи тарзу усули нави замонавӣ истифодаи компютер дар ҳар лаҳза барои таълим лозим аст. Компютер ба омӯзгор барои сохтан ва ба тартиб даровардани мавзӯи дарс, конспекти дарс, интихоби объект барои мавзӯи таълим, мувофиқи мақсадҳо ба ҳама гуна гузоштани усули таълим, таъмин шудан бо маводи лозима тариқи маълумоти иловагӣ, интихоб ва ба тартиб даровардани маводи омӯзиш ва интихоби объекти кор дар дарс бо назардошти қобилияти хонандагонӣ синф имконият фароҳам меорад” [19, с. 140-141].

Пайдоиши муҳити рақамӣ омӯзиш яке аз натиҷаҳои муҳимтарини воридшавии технологияҳои иттилоотӣ ба таҳсилот мебошад, ки барои таълими интерактивӣ ва фарогир шароити зарурӣ фароҳам меорад. Донишҷӯён тавассути платформаҳои рақамӣ, шабакаҳои иҷтимоӣ таълимӣ ва системаҳои идоракунии таҳсил бо омӯзгорон ва ҳамсинфони худ робитаи доимӣ дошта метавонанд. Ин платформаҳои иттилоотӣ имконият медиҳанд, ки муҳокимаи мавзӯҳо, иҷрои корҳои амалӣ, баҳодиҳии ҳамдигарӣ ва гирифтани фикру мулоҳизаҳо дар вақти воқеӣ сурат гирад. “Вазифаи аввалиндараҷа ва муҳимтарин ин аст, ки омӯзгорон бояд ба технологияҳои информатсионӣ худашон сарфаҳм раванд, аз онҳо самаранок истифода баранд, то тавонанд ҳамгироии технологияҳои иттилоотӣ ва раванди таълимиро тарбияро таъмин намоянд” [3, с. 63].

Ҳамзамон, истифодаи технологияҳои иттилоотӣ мазмуни таҳсилотро тағйир медиҳад. Хонандагону донишҷӯён дар баробари донишҳои анъанавӣ малакаҳои нави кори дастаҷамъона, тафаккури интиқодӣ, малакаҳои коммуникатсионӣ, малакаҳои кор бо маълумот ва технологияҳои рақамиро меомӯзанд. Аз ин рӯ, барномаҳои таълимӣ на танҳо ба омӯзиши барномаҳои таълимӣ, балки ба ташаккули малакаҳои амалии истифодабарии технологияҳои иттилоотӣ нигаронида мешаванд. Донишҷӯён тавассути технологияҳои муосири иттилоотӣ маълумотро ҷамъоварӣ, таҳлил ва арзёбӣ мекунанд,

аз манбаъҳои иттилоотӣ ба таври самаранок истифода мебаранд ва масъалаҳои дар муҳити рақамӣ ҳал менамоянд.

Воситаҳои таълимии электронӣ дар раванди омӯзиш нақши махсус доранд. Истифодаи презентатсияҳои интерактивӣ, видеоҳои таълимӣ, воситаҳои айёни, лабораторияҳои рақамӣ ва китобҳои электронӣ муҳити омӯзишро барои хонандагону донишҷӯён боз ҳам ҷолибтар месозанд. Истифодаи воситаҳои электронӣ ва рақамӣ ба беҳтар шудани фаҳмиш, хотиррасонӣ ва ҳавасмандии донишомӯзон мусоидат мекунанд. Хусусан дар фанҳои дақиқ ва табиӣ, истифодаи амсилаҳои маҷозӣ имконият медиҳад, ки равандҳои мураккаби илмӣ ба таври намоишӣ ва фаҳмотар омӯзонда шаванд. Технологияҳои иттилоотӣ ҳамчунин ба равандҳои баҳодихии донишҳои хонандагону донишҷӯён таъсир мерасонанд. Ба ҷойи имтиҳону санҷишҳои анъанавии хатӣ, имрӯз василаҳои баҳодихии интерактивӣ ва автоматикӣ, мисли тестҳои онлайн, системаҳои худбаҳодихӣ ва баҳодихии компютерӣ васеъ истифода мешаванд, ки барои баҳодихии объективӣ ва саривақтии сатҳи азхудкунии дониши хонандагону донишҷӯён мусоидат менамоянд.

Дар баробари он ки технологияҳои муосири иттилоотӣ ба раванди таҳсилот таъсири мусбат мерасонад, инчунин мушкилоти навро ба миён оварда метавонанд. Яке аз мушкилоти асосӣ нобаробарии рақамӣ мебошад, ки на ҳамаи хонандагону донишҷӯён ба технологияи муосири иттилоотӣ ва интернет дастрасии кофӣ доранд. Дастрасии нобаробари хонандагону донишҷӯён ба технологияҳо ва интернет, сатҳи пасти саводи рақамӣ ва фарқиятҳои инфрасохторӣ ба шиддат гирифтани нобаробарии таълимӣ дар байни гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва минтақаҳои гуногун оварда расонанд. Аз ин рӯ, яке аз вазифаҳои муҳими давлату ҳукумат дар сиёсати иҷтимоӣ таъмин намудани дастрасии баробари аҳоли ба технологияҳо ва рушди малақаҳои рақамии аҳоли мебошад.

Дар шароити пандемияи COVID-19 таъсири технологияи иттилоотӣ ба низоми таҳсилот боз ҳам равшантар шуд. Гузариш ба таҳсилоти фосилавӣ ва онлайн зарурати истифодаи васеи платформаҳои рақамӣ, системаи таълимӣ дар интернет ва мутобиқ кардани методҳои омӯзиш ба муҳити рақамиро ба миён овард. Ин раванд нишон дод, ки бо вучуди мушкилоти техникӣ ва ташкилӣ технологияҳои иттилоотӣ пайваستاгии раванди таҳсилотро ҳатто дар шароити бӯҳрон ҳам таъмин карда метавонанд. Пандемияи COVID-19 зарурати истифодаи технологияи муосири иттилоотиро дар раванди таълим, ташаккули малақаҳои худомӯзӣ, идоракунии инфиродӣ ва масъулияти донишомӯзиро ба миён гузошт.

Дар шароити истифодаи технологияи муосири иттилоотӣ дар раванди таҳсилот нақши омӯзгоронро то дараҷае тағйир дод. Омӯзгорон имрӯз на танҳо манбаи дониш, балки ташкилдиҳандаи муҳити таҳсилоти интерактивӣ ва роҳбарони корҳои мустақилонаи хонандагону донишҷӯён баромад менамоянд. Онҳо муҳити рақамии таълимиро самаранок ташкил медиҳанд, воситаҳои навро ба тарзи фаҳмо истифода мебаранд ва донишомӯзонро ба кори мустақилона ва таҳлили интиқодӣ роҳнамоӣ мекунанд. Дар муҳити рақамӣ муносибати омӯзгор ва донишомӯз дигаргун мегардад, омӯзгор аз сарчашмаи ягонаи дониш ба нақши роҳбалад ва ёвар табдил меёбад. Хонандагону донишҷӯён имконият пайдо кардаанд, ки дар вақти барояшон қулай маводи таълимиро аз худ кунанд, супоришҳоро иҷро намояд ва натиҷаҳои омӯзиши худро дар вақти воқеӣ баҳогузори намоянд. Омӯзиши пайваста ва такмили малақаҳои рақамии омӯзгорон шартҳои муҳимми муваффақияти ҷорӣ намудани технологияҳо дар низоми таҳсилот ба ҳисоб меравад.

Яке аз соҳаҳои, ки ба он технологияи иттилоотӣ таъсири назаррас расонида метавонад, таҳсилоти касбӣ ва такмили ихтисос мебошад. Барномаҳо ва курсҳои онлайнӣ имконият медиҳанд, ки кормандон донишу малақаҳои худро бе қатъ кардани фаъолияти касбӣ ва дар вақти қулай такмил диҳанд. Ин раванд на танҳо имкониятҳои

ҷойивазкунии касбиро васеъ мекунад, балки ба рушди бозори меҳнат ва иқтисоди рақамӣ мусоидат менамояд. Хусусан дар шароити рақобати афзоюндаи ҷаҳонӣ ва тағйирёбии босуръати технологияҳои иттилоотӣ, инчунин ташаккули зеҳни сунъӣ омӯзиши доимӣ ва мутобиқшавии касбӣ аҳаммияти аввалиндараҷа пайдо кардааст.

Дар баробари ин, технологияҳои муосири иттилоотӣ имконият фароҳам оварданд, ки таҳсилот барои гурӯҳҳои васеи аҳоли, аз ҷумла аҳолии деҳот, шахсони дорои имкониятҳои маҳдуд ва хонандагоне, ки дар минтақаҳои дурдаст зиндагӣ мекунанд, дастрас гардад. Аз тарафи дигар, нобаробарии рақамӣ боқӣ монда, масъалаи дастрасӣ ба таҷҳизоти техникӣ, интернетӣ босифат ва сатҳи саводи рақамӣ мушкилоти ҷиддӣ боқӣ мемонанд. Илова бар ин, истифодаи аз ҳад зиёди технологияи иттилоотӣ боиси мушкилоти нав, аз ҷумла коҳиши робитаҳои шахсӣ дар муҳити таълимӣ, афзоиши вобастагӣ ба воситаҳои рақамӣ ва мушкилоти ҳифзи маълумоти шахсӣ гашта метавонад. Аз ин рӯ, истифодаи технологияҳои муосири иттилоотӣ дар таҳсилот бояд бо назардошти талаботи воқеии хонандагону донишҷӯён ва ахлоқи касбӣ амалӣ карда шавад. ташкил ва танзими дурусти муҳити рақамӣ ва истифодаи мутаносиби воситаҳои электронӣ дар таҳсилот аҳаммияти муҳим пайдо кардааст. Омӯзгорон бояд ба муҳассилин фарҳанги истифодаи технологияҳои муосири иттилоотиро омӯзонанд.

Айни замон дар Тоҷикистон технологияи муосири иттилоотӣ, мисли захираҳои интернетӣ, барномаҳои худомӯзӣ, курсҳои мустақим, барномаҳои гуногуни компютерӣ, форумҳо, блогҳо, видеоконференсияҳо, почтаи электронӣ, шабакаҳои иҷтимоӣ ва ғайраҳо ба раванди таҳсилот ворид карда мешаванд. Технологияи муосири иттилоотӣ низоми анъанавии таҳсилотро тезонида, ба омӯзгорон имконият медиҳад, ки масъалаҳои қаблан ҳалнопазирро бомуваффақият ба анҷом расонанд. “Технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ тадриҷан, вале бонизом ба фазои иҷтимоӣ-иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла соҳаи маориф ва яке аз самтҳои муҳими он – таҳсилоти олии касбӣ ворид шуда, боиси тағйирот ва имконоти сифатан нав ҷиҳати истифодабарӣ баҳри пешрафти соҳаҳои мазкур гардидааст” [14, с. 320].

Истифодаи технологияи муосири иттилоотӣ раванди азхуднамоии дарсҳоро метезонад, зеро бо ин восита омӯзиши маводи зарурӣ хело осон аст. Ҳар як донишҷӯ имконият пайдо менамояд, ки ҳаҷми муайяни маводи таълимӣ мувофиқро интихоб намояд, дониши азхудкардаи худро тавассути барномаҳои гуногуни компютерӣ мустақилона санҷад ва баҳогузорӣ кунад. Дигар афзалияти истифодаи технологияи муосири иттилоотӣ дар таҳсилот чамъ шудани маводи омӯрӣ, мисли ҷавобҳои донишҷӯён, шумораи хатогиҳо, мӯҳлати омӯзиш, имкониятҳои хонандагон, вазифаҳои супоришшуда ва ғайраҳо мебошад [9]. Омӯзгор ин маҳзани маълумотҳои омӯриро таҳлил намуда, ба сатҳ ва сифати дониши хонандагон баҳогузорӣ менамояд ва корҳои мустақилонаи онҳоро самаранок ташкил мекунад.

Дар масъалаи ворид намудан ва истифодаи технологияи коммуникатсионӣ дар раванди таҳсилот якҷанд масъалаҳо вучуд дорад. Тараққиёти технологияи нави иттилоотӣ масъалаи дастрас намудани онҳоро ба миён гузоштааст. Мушкилии асосӣ дар Тоҷикистон суръати суст ва нархи гарони интернет аст. Истифодаи технологияи иттилоотӣ маблағи зиёдро талаб мекунад, нархи компютер ва истифодаи интернет хеле баланд аст. “Дар мактабҳо на ҳама имкониятҳои технологияи компютерӣ амалӣ карда мешаванд. Аксари омӯзгорон бо технологияҳои нави иттилоотӣ кам шиносанд ва дар бораи ҷи гуна истифода бурдани онҳо дар таълим маълумот надоранд” [1, с. 43]. Зеро “вазъият аз он сабаб мураккаб аст, ки технологияҳои иттилоотӣ босуръат нав мешаванд: технологияҳои наву самаранок ва мураккабе пайдо мешаванд, ки ба зеҳни сунъӣ, воқеияти виртуалӣ, интерфейсиҳои бисёрзабона, системаҳои иттилоотии ҷуғрофӣ ва ғайра асос ёфтаанд” [7, с. 109]. Ин гуна вазъият монеаи асосии истифода шудани технологияи иттилоотӣ дар раванди таҳсилот мегардад.

Дар Тоҷикистон низ барои истифодаи технологияи муосири иттилоотӣ ва рақамикунони соҳаи маориф тадбирҳои зарурӣ андешида мешаванд, “дар Тоҷикистон

барои рушди ҷомеаи иттилоотӣ шароити мусоид фароҳам оварда шуда, бахусус дастрасӣ ба иттилооти кушод фароҳам оварда шудааст” [13, с. 86]. Барномаҳои таҳсилоти фосилавӣ, таъсиси синфхонаҳои электронӣ ва ҷорӣ намудани платформаҳои омӯзиши онлайн барои таҳсилоти мактабӣ ва донишгоҳӣ қадамҳои муҳим дар ин самт ба ҳисоб мераванд. Бо вучуди муваффақиятҳо дар ин самт мушкилоти ҷиддие, мисли маҳдудияти инфрасохтори техникӣ ва сатҳи пасти саводи рақамии аҳоли то ҳол ҷой доранд, аммо таҷрибаи солҳои охир нишон медиҳад, ки истифодабарии технологияҳои иттилоотӣ ботадрич ба ҷузъи ҷудонашавандаи низоми таҳсилот табдил меёбанд.

Ҳукумати кишвар давоми якчанд соли охир барои ворид намудани технологияи компютерӣ ба муассисаҳои таълимӣ ва амалӣ намудани Барномаи давлатии компютерикунонии мактабҳои таҳсилоти умумии кишвар тавачҷуҳи зиёд дорад, зеро дар асри технологияи иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ роҳҳои аз бар намудани дониш бо усулҳои муосир қулай ва осон аст. Президенти кишвар, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон барои компютерикунонии муассисаҳои таълимии мамлакат тавачҷуҳи махсус зоҳир менамояд, ки он аз ҷумлаи ҳадафҳои стратегии Ҳукумати кишвар дар соҳаи маориф мебошад, ки ҳамасола дар тамоми минтақаҳои ҷумҳурӣ муваффақона амалӣ мешавад.

Роҳбари давлат Эмомалӣ Раҳмон борҳо таъкид намудаанд, ки тақозои замон ин аст, ки сифати таълиму тарбия дар муассисаҳои таълимӣ бояд пайваста боло равад ва он ба талаботи таҳсилот дар кишварҳои пешрафта ва бозори меҳнати ватаниву ҷаҳонӣ ҷавобгӯ бошад. Дар ин радиф, вазифаи ҳар як шахси солимфикру оғоҳ ба хонандагон талқин намудани омӯзиши илму дониш, касбу ҳунар, забон ва дар навбати аввал ба дараҷаи аъло донишҷӯи забони давлатӣ, инчунин забонҳои хоричӣ, аз худ намудани дастовардҳои навтарини техника ва технологияҳои муосир мебошад. Вобаста ба рушди технологияи асри навин, яъне паҳншавии шабакаи ҷаҳонии Интернет, тафаккури техникӣ ҷавононро ба тарғиби ахлоқи нек, омӯхтани илму дониши муосир ва таърихи гузашта равона бояд кард [10].

Умуман, технологияи муосири иттилоотӣ ба хонандагон имконият медиҳад, ки донишҳои худро тақрор ба тақрор тафтиш кунанд, ҷавобҳои дурустро ба даст биёранд ва малакаи гуфтугӯ саводи ҳатти худро тақмил диҳанд. Аммо шартҳои асосии муваффақият аз тарафи омӯзгорон ва хонандагону донишҷӯён донишҷӯи технологияи муосири иттилоотӣ ва маданияти истифодаи он мебошад, зеро компютер ва интернет танҳо воситаи ёридиҳандаи техникӣ мебошад ва барои ба даст овардани натиҷаҳои назаррас бояд босаводона онро дар раванди таҳсилот истифода намуд. Ворид намудани технологияи муосири иттилоотӣ дар раванди таҳсилот аҳаммияти методҳои анъанавии таҳсилотро кам намекунад, мақоми омӯзгор дар ин раванд бетағйир боқӣ мемонад.

Хулоса, технологияҳои муосири иттилоотӣ ба воситаҳои таҳсилот ва методологияи таълим таъсири назаррас мерасонанд, мазмун, вазифаҳо ва натиҷаҳои таҳсилот, инчунин муҳити таълимиро низ дигаргун мекунанд, амсилаҳои нави муошират ва ҳамкориҳои байни омӯзгорон ва хонандагону донишҷӯёнро ба вучуд меоранд. Технологияҳои муосири иттилоотӣ таҳсилотро фарогир, инфиродӣ, интерактивӣ ва самаранок гардонидани, ҳамзамон талабот ба малақаҳои нав, дастрасӣ ва масъулияти иҷтимоиро ба маротиб зиёд менамоянд. Барои истифодаи самараноки технологияҳои муосири иттилоотӣ дар раванди таҳсилот зарур аст, ки инфрасохтори техникӣ тақмил дода шуда, омӯзиши мутахассисони соҳавӣ ва рушди саводи рақамии аҳоли амалӣ карда шаванд.

Адабиёт

1. Абдуҳаминов, М.А. Модеронии системаи маориф бо истифода аз технологияи иттилоотӣ / М.А. Абдуҳаминов, В.Д. Сайнаков, Х.З. Парвонаева // Нақши зеҳни сунӣ дар тақвияти зеҳни касбии мутахассисони ба бозори меҳнат рақобатпазири соҳаи таҳсилоти олии: Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, Душанбе, 21 февралӣ 2025 года. – Душанбе: Донишгоҳи технологияи Тоҷикистон, 2025. – С. 42-47.

2. Аламшоева, М.М. Истифодабарии технологияҳои информатсионӣ ва рақамӣ дар соҳаи маориф / М.М. Аламшоева, С.С. Қаландаршоев // Паёми молия ва иқтисод. – 2024. – №3(42). – С. 246-257.
3. Гулов, Ш.А. Таҷдиди раванди таҳсилот вобаста ба истифодаи технологияҳои иттилоотӣ / Ш.А. Гулов // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2022. – №1-4-2(104). – С. 65-68.
4. Журавлева, Е.Ю. Глобальная информационная компьютерная сеть Интернет: проблемы становления и развития: автореф. дисс. канд. филос. наук: 09.00.08 / Журавлева Елена Юрьевна Вологод. гос. пед. ун-т. – Вологда, 2002. – 23 с.
5. Исомаддинова, Р.М. Афзалияти технологияи иттилоотӣ дар ташкили раванди таҳсилоти фосилавӣ / Р.М. Исомаддинова, Н. М. Муллоҷонов // Вестник ПИТТУ имени академика М.С. Осими. – 2021. – №1(18). – С. 14-23.
6. Қувватов, И.М. Истифодаи воситаҳои компютерӣ омили беҳтар намудани сифати таҳсилот дар мактаби оӣ / И.М. Қувватов // Вестник Педагогического университета. Серия 2: Педагогика и психологии, методики преподавания гуманитарных и естественных дисциплин. – 2023. – №4-2(18). – С. 31-34.
7. Қурбонова, З.Р. Таъбиқи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ дар таълими кредитӣ / З.Р. Қурбонова // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2023. – №1-4(116). – С. 107-110.
8. Лутфулоев, М.Д. Самтҳои асосии таъбиқи таҳсилоти рақамӣ / М. Д. Лутфулоев, Ш.М. Исмоилов, Ҳ.А. Салимов // Паёми Донишгоҳи давлатии тоҷикони Тоҷикистон. – 2023. – №2-1(46). – С. 116-120.
9. Марков, Б.В. Демократия и интернет / Б.В. Марков // «Технологии информационного общества — интернет и современное общество», всерос. конф. (2000; Санкт-Петербург). Всероссийская конференция «Технологии информационного общества – интернет и современное общество», 4 нояб.2012г.: [Электронный ресурс: [материалы]. – Режим доступа: <http://ims2000.nw.ru/src/text74.html> (дата обращения: 01.03.2018)
10. Маърифати техникӣ ҷавонон ва истифодаи оқилонаи Интернет [захираи электронӣ] // Садои мардум. №29-30 (3014-3015). - 11.03.2013. – Режими дастрас: <http://sadoimardum.tj/maorif/ma-rifati-tehnikii-avonon-va-istifodai-o-ilonai-internet/> (дата обращения: 01.03.2018)
11. Начмиддиниен, А.М. Самараноки истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар раванди таҳсилот / А.М. Начмиддиниен, З.О. Муродов // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф. – 2022. – №4(40). – С. 228-233.
12. Полат, Е.С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие для студ. ВУЗ / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина. – М.: Академия, 2008. – 480 с.
13. Раджабзода, М. Внедрение информационно-коммуникационных технологий в образовательном пространстве Таджикистана / М. Раджабзода, М.М. Товбаева // Вестник института языков. – 2018. – № 1(29). – С. 79-87.
14. Раҷабзода, М. Иттилоотикунони соҳаи маориф самти меҳварии сиёсати Пешвои миллат / М. Раҷабзода // Идоракунии давлатӣ. – 2024. – №2(67). – Р. 319-331. – С. 320.
15. Саидзода, И.М. Асосҳои назариявии истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар раванди таълим / И.М. Саидзода, У.М. Каримов // Вестник Педагогического университета. Серия 2: Педагогика и психологии, методики преподавания гуманитарных и естественных дисциплин. – 2024. – №1(19). – С. 107-112.
16. Саидзода, К.А. Истифодаи воситаҳои технологияҳои нави иттилоотӣ дар раванди таълим / К.А. Саидзода // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои педагогӣ ва психологӣ. – 2024. – №4(22). – С. 75-80.
17. Саидов, И.М. Истифодаи технологияҳои компютерӣ дар фаъолияти таълимӣ / И.М. Саидов, А.И. Саидҷаҳфаров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2021. – №1. – С. 220-227.
18. Саидов, И.М. Нақши технологияи иттилоотӣ дар таҳсилоти фосилавӣ / И.М. Саидов // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф. – 2020. – №1(29). – С. 161-167.
19. Умарзода, З.В. Информационная технология - приоритетное направление в современной школе / З.В. Умарзода // Вестник Института развития образования. – 2019. – № 2(26). – С. 139-143.
20. Худойдодова, Т.Ҳ. Истифодаи технологияҳо ва воситаҳои иттилоотӣ барои баланд бардоштани сифати таълими донишҷӯён / Т.Ҳ. Худойдодова // Вестник Педагогического университета. Серия 2: Педагогика и психологии, методики преподавания гуманитарных и естественных дисциплин. – 2024. – №2(20). – С. 85-90.
21. Шарофидинзод, М.Ш. Самтҳои роҳандозии технологияҳои инноватсионӣ дар раванди таълим / М.Ш. Шарофидинзод, Ш. Зафари // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои педагогӣ ва психологӣ. – 2024. – №3(21). – С. 114-121.
22. Шоисматуллоев, Ш. Селексияи иҷтимоӣ дар низоми таҳсилоти Тоҷикистон / Ш. Шоисматуллоев, Ш.Т. Салимова // Аҳбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – 2022. – №3. – С. 8-14.

ТЕХНОЛОГИЯИ МУОСИРИ ИТТИЛООТӢ ДАР РАВАНДИ ТАҲСИЛОТ

Мақолаи мазкур ба таҳлили таъсири технологияи муосири иттилоотӣ ба раванди таҳсилот бахшида шудааст. Муаллиф нишон медиҳад, ки воридшавии технологияҳои рақамӣ муҳити таълимиро куллан тағйир дода, усулҳо, мазмун ва имкониятҳои омӯзиширо навсозӣ намудааст. Таваҷҷуҳи асосӣ ба истифодаи интернет, платформаҳои таълимӣ, воситаҳои электронии омӯзиш ва рушди малакаҳои рақамии омӯзгорон ва муҳассилин равона шудааст. Мақола ҳамзамон мушкилотеро чун нобаробарии рақамӣ ва дастрасии маҳдуд ба технологияи муосир таҳлил мекунад. Дар анҷом, тавсияҳо барои беҳсозии сиёсати рақамикунонии таҳсилот пешниҳод гардидаанд.

Калидвожаҳо: технологияи иттилоотӣ, технологияи компютерӣ, таҳсилот, рақамикунонӣ, интернет, шабакаҳои иҷтимоӣ, таҳсилоти фосилавӣ, маориф, муҳити таълимӣ, саводи рақамӣ, нобаробарии рақамӣ, навоарӣ.

СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Данная статья посвящена анализу влияния современных информационных технологий на образовательный процесс. Автор показывает, что внедрение цифровых технологий кардинально изменило образовательную среду, обновив методы, содержание и возможности обучения. Основное внимание уделено использованию интернета, образовательных платформ, электронных учебных средств и развитию цифровых навыков преподавателей и обучающихся. В статье также рассматриваются такие проблемы, как цифровое неравенство и ограниченный доступ к современным технологиям. В заключение представлены рекомендации по совершенствованию политики цифровизации образования.

Ключевые слова: информационные технологии, компьютерные технологии, образование, цифровизация, интернет, социальные сети, дистанционное обучение, система образования, образовательная среда, цифровая грамотность, цифровое неравенство, инновации.

THE MODERN INFORMATION TECHNOLOGY ON THE EDUCATIONAL PROCESS

This article analyzes the impact of modern information technology on the educational process. The author demonstrates how the introduction of digital technologies has fundamentally transformed the learning environment by updating teaching methods, content, and opportunities. The focus is placed on the use of the Internet, educational platforms, electronic learning tools, and the development of digital skills among educators and students. The article also discusses challenges such as digital inequality and limited access to modern technologies. It concludes with recommendations for improving education digitalization policies.

Keywords: information technology, computer technology, education, digitalization, Internet, social networks, distance learning, educational system, learning environment, digital literacy, digital inequality, innovatio.

Маълумот дар бораи муаллифон: Салимова Шаҳноза Толибовна – Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови АМИТ, ассистенти кафедраи сотсиологияи факултети фалсафаи ДМТ. **Суроға:** 734025, Чумхурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, Рӯдакӣ 33; **E-mail:** yosuman@mail.ru; **Тел.:** (+992) 989-13-04-40.

Сведения об авторе: Салимова Шаҳноза Толибовна – Институт философии, политологии и права. им. Баҳоваддинова НИАТ, кандидат социологических наук. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, Рудаки 33; **E-mail:** yosuman@mail.ru; **Тел.:** (+992) 989-13-04-40.

Information about authors: Salimova Shahnoza Tolibovna – Institute of Philosophy, Political Science and Law. Bahovaddinov NANT, Candidate of Sociology. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe Dushanbe, Rudaki 33; **E-mail:** yosuman@mail.ru; **Tel.:** (+992) 989-13-04-40.

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

СИЁСАТШИНОСИ

ҲАМКОРИИ ТОҶИКИСТОНУ РУСИЯ ДАР СОҲАИ ИЛМУ МАОРИФ: ВАЗЪИ КУНУНИ ВА ДУРНАМО

Расулзода Рухсора

Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Ҷумҳурии Тоҷикистон робитаҳои дипломатии худро бо Федератсияи Русия 8 апрели соли 1992 бо имзо расонидани Протоколи таъсиси робитаҳои дипломатӣ байни ду давлат барқарор намудааст [2].

Ҳарчанд, ки Тоҷикистону Русия ҳамкориҳо дар соҳаҳо гуногун ба роҳ мондаанд, вале масъалаҳои вобаста густариши соҳаи илму маориф мақоми хосса доранд.

Дар санади бунёдии ҳамкориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Русия – Созишнома дар бораи дӯстӣ, ҳамкорӣ ва кӯмаки мутақобила (аз 25 майи соли 1993) қайд гардидааст, ки тарафҳои олии аҳдкунанда ҳамкориҳо дар соҳаҳои маориф, илм ва технология, ҳавасмандкунии робитаҳои мустақими байни муассисаҳои таълимӣ, марказҳои тадқиқотӣ ва конструкторӣ, татбиқи барномаҳои муштарак ва коркардҳо, бахусус дар соҳаҳои афзалиятнок ва технологияҳои пешрафта инкишоф медиҳанд. Ҳамчунин, тарафҳо барои тайёр кардани кадрҳо ҳамкорӣ карда, барои табодули олимон, мутахассисон, аспирантҳо ва магистрантҳо шароити мусоид фароҳам меоваранд ва дипломҳои маълумот, унвон ва дараҷаҳои илмӣ эътироф мекунанд [1].

Имрӯзҳо ҳамкориҳои Тоҷикистону Русия дар соҳаи илму маориф на танҳо дар асоси созишномаҳои байниҳукуматӣ, балки ёрдоштҳои байниидоравӣ миёни вазоратҳои маориф, академияҳои илмҳо ва муассисаҳои таҳсилоти олии ду кишвар ва дар доираи созмонҳои байналмилалӣ аз ҷумла ИДМ ва СХШ рушд мекунанд.

Дар сатҳи ҳукуматҳо, идораҳои соҳавӣ ва донишгоҳҳои ду кишвар зиёда аз дусад санад оид ба ҳамкориҳои дучониба бо имзо расидааст, ки ҳамчун заминаи бозғатимоди густариши минбаъдаи ҳамкориҳо дар соҳаҳои маориф ва илм хизмат менамоянд. Барои ҳамкориҳои ҳамчонибаи марказҳои илмиву тадқиқотӣ ва донишгоҳҳои ду кишвар заминаи мусоид гузошта шудааст. Ҳамкориҳои пурсамари олимони Тоҷикистон ва Русия бисёр самтҳои мубрами илмию амалиро дар бахшҳои илмҳои табиатшиносӣ, дақиқ, риёзӣ ва гуманитарӣ, инчунин технологияҳои инноватсионӣ фаро мегирад [4]. Академияи илмҳои Тоҷикистону Русия тарҳҳои муштаракро, аз ҷумла дар бахшҳои гидроэнергетика, сейсмология, тиб, биотехнология ва истихроҷи маъдан амалӣ мекунанд.

Ҳадафҳои асосӣ омода кардани кадрҳои баландхатисос, табодули таҷриба, рушди таҳқиқоти муштарак ва ҳамгирӣ ба ҷомеаи илмӣ байналмилалӣ мебошанд.

Фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти олии Русия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Ҳоло дар пойтахти кишвар шаҳри Душанбе Донишгоҳи славянии Тоҷикистону Русия ва филиалҳои муассисаҳои таҳсилоти олии Русия – Донишгоҳи давлатии Маскав ба номи Ломоносов, Донишгоҳи миллии тадқиқоти технологияи Донишкадаи пӯлод ва хӯлаи «МИСиС» -и Маскав ва Филиали Донишгоҳи миллии тадқиқотӣ «Донишкадаи энергетикӣ Москва» фаъолият мекунанд.

Таъсисёбии филиалҳои муассисаҳои таҳсилоти олии Русия дар Тоҷикистон тасмим ва пешниҳоди дурандешонаи Президенти кишвар буд, ки барои тайёр кардани кадрҳо бо мақсади рушди устувори давлат дар соҳаҳои сиёсат, иқтисодиёт, иҷтимоӣ, фарҳанг, мусоидат ба ҳамгирӣ ва тавсеаи робитаҳо дар соҳаи илму маориф бо кишварҳои ИДМ ва СХШ, пеш аз ҳама бо Русия мебошад.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон 17 апрели соли 2012 дар маросими ифтитоҳи намоёндагии Донишгоҳи миллии тадқиқоти технологияи Донишкадаи пӯлод ва хӯлаи «МИСиС» -и Маскав қайд намудад: “Яке аз омилҳои асосии рушди ҳамчонибаи мамлакат иборат аз тарбияи кадрҳои баландхатисосу ҳозиразамон барои ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёти миллии мебошад. Дар робита бо ин метавон гуфт, ки ифтитоҳи намоёндагиҳои донишкадаҳои олии асосии Русия ва муассисаҳои муштарак таҳсилотӣ дар

Тоҷикистон ба манзури тарбияи мутахассисоне, ки ҷавобгӯи тақозои замон барои соҳаҳои афзалиятноки рушди иқтисодиёти мамлакат мебошанд, воқеаи дорои аҳамияти калон маҳсуб мешавад” [5].

Таҳсилоти донишҷӯёни тоҷик дар муассисаҳои таҳсилоти олии Русия

Русия барои ҷавонони тоҷик яке аз давлатҳои маъмул барои гирифтани маълумоти олии касбӣ мебошад. Таҳсилоти донишҷӯёни тоҷик дар муассисаҳои таҳсилоти олии Русия барои ҳарду кишвар аҳамияти махсус дорад. Дар донишгоҳҳои Русия мутахассисони баландсифати дорои донишҳои замонавӣ ва технологияи муосир омода гардида, ба рушди нуруи инсонии Тоҷикистон мусоидат менамояд ва робитаҳои фарҳангиву башарии кишварҳои моро таҳким мебахшад.

Ҳоло зиёда аз 28 ҳазор шаҳрвандони Тоҷикистон дар донишгоҳу донишқадаҳои Русия таълим мегиранд [6]. Иқтисосҳои муҳандисӣ, тиб, IT, маориф ва ҳуқуқ дар байни ҷавонони тоҷик маъмул мебошад.

Соли 2025 барои барои эҳтиёҷоти Тоҷикистон 1000 стипендияи давлатии Русия ҷудо гардидааст, ки яке аз калонтарин квотаҳо дар байни кишварҳои ИДМ мебошад [7].

Ин шакли ҳамкорӣ ба таҳкими дӯстӣ ва ҳамдигарфаҳмии байни миллатҳо, ташаккули фазои ягонаи таълимӣ ва тарбияи насли нави мутахассисоне, ки қодиранд дар иқтисоди ҷаҳонӣ ва шарикӣ байналмилалӣ кор кунанд, мусоидат мекунад.

Эътирофи дипломҳои муштарақ

Барои ба расмият даровардани эътирофи дипломҳои муштарақ, Русия ва Тоҷикистон асноди дучониба, аз ҷумла Созишнома дар бораи эътирофи мутақобилаи унвонҳои илмӣ ва дараҷаҳои илмӣ (3 март соли 2023) ва ёддоштҳои байни донишгоҳҳоро имзо карданд, ки василаи муҳими рушди ҳамкориҳои таълимӣ ва илмӣ Русия ва Тоҷикистон мебошад.

Ин ҳуҷҷатҳо ба хатмкунандагон имкон медиҳанд, ки таҳсил ва кори худро дар ҳарду кишвар идома диҳанд, ҳаракати академиро мустақам намоянд, рақобатпазирии мутахассисонро дар бозори байналмилалӣ меҳнат баланд бардоранд ва ҳамкориро дар соҳаи илму маориф таҳким бахшанд.

Мақтаҳо ба забони русӣ ва таҳсилоти забони русӣ дар мақтаҳои Тоҷикистон

1 сентябри соли 2022 аз тарафи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва Президенти Федератсияи Русия муҳтарам Владимир Владимирович Путин 5 муассисаи нави таълимиро шахрҳои Хучанд, Турсунзода, Кӯлоб ва Бохтар, инчунин дар пойтахти Тоҷикистон – шаҳри Душанбе тариқи маҷозӣ ифтитоҳ намуданд.

Дар шахру ноҳияҳои гуногуни Тоҷикистон 71 муассисаи таълимӣ бо забони русӣ, аз ҷумла онҳое, ки соли 2022 аз ҷониби Сарони давлатҳо ифтитоҳ ёфта буданд, ҳамчунин 190 мақтаи омехта фаъолият доранд [6], ки ҷузъи муҳими соҳаи маорифи Тоҷикистону Русия буда, барои ҳамкориҳои минбаъда дар соҳаи илм, маориф ва омодагии касбӣ заминаи мустақам фароҳам меорад.

Дар баробари ин, дар Тоҷикистон панҷ муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии Русия, аз ҷумла муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №6 дар шаҳри Душанбе, №4 дар шаҳри Бохтар, №7 дар шаҳри Кӯлоб, мақтаи таҳсилоти умумии Тоҷикистону Русия назди Донишгоҳи славянии Тоҷикистону Русия ва филиали муассисаи таълимии №83 дар шаҳри Норақ фаъолият менамояд [3].

Тибқи меъёрҳои давлатӣ, омӯзиши забони русӣ ҷузъи ҳатмии барномаҳои таълимӣ маҳсуб шуда, шурӯъ аз синфи дуюм дар тамоми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ, ки ҳудуди чор ҳазор мақтабро ташкил медиҳанд, омӯхта мешавад [4].

Ҳамчунин, 17 март соли 2025 дар доираи сафари расмӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Федератсияи Русия дар толори Қасри Кремл маросими маҷозии оғози сохтмони Маркази байналмилалӣ таълимӣ барои омӯзиши кӯдакони болаёқат дар шаҳри Душанбе баргузор гардид.

Омӯзгорони Русия дар Тоҷикистон

Дар доираи таҳкими ҷанбаи башардӯстонаи муколамаи дучониба, аз сентябри соли 2017 бо иштироки вазоратҳои маорифи ҳарду кишвар лоиҳаи “Омӯзгори Русия дар хориҷа”

барои кор дар мактабҳои миёнаи ҷумҳурӣ амалӣ карда мешавад. 30 ноябри соли 2021 Созишнома оид ба ташкили таъмини фаъолияти таълимии аз ҷониби кормандони педагогии Русия дар муассисаҳои таълимии низоми таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон амалишаванда ба имзо расид.

“Дар чорҷӯби ибтиқори ” Омӯзгори Руссия дар хориҷа ” соли гузашта беш аз 100 омӯзгор аз Русия ба Тоҷикистон барои таълим фиристода шуда буданд” [7]. Омӯзгорони Русия кӯдакони тоҷикро бо дастовардҳои илму фарҳанги Русия ва ҷаҳон шинос намуда, ба онҳо дар амалӣ гардонидани истеъдод ва шавқу рағбатҳои онҳо, ба роҳ мондани муошират ва дӯстӣ байни ҳамсолони худ дар Русия ва дигар кишварҳои ИДМ кумак расонида, ба синни балоғат мепардозанд” [8].

Ҳамкориҳои Тоҷикистону Русия дар соҳаи илму маориф самти калидии шарикӣ стратегӣ ду кишвар маҳсуб шуда, нуруи зеҳнии Тоҷикистонро таҳким баҳшида, ба ҳамгироии кишвар ба фазои таълимии ИДМ мусоидат намуда, робитаҳои башардӯстона байни мардумонро таҳким мебахшад. Ин ҳамкорӣ ба тайёр кардани мутахассисони содибихтисос, ба ривочу равнақи тадқиқоти илмӣ, мустаҳкам намудани робитаҳои башарӣ, нигоҳ доштани фазои муштараки фарҳангӣ мусоидат мекунад.

Эҷоди барномаҳои муштараки таълимӣ, фаъолияти донишгоҳҳои Русия ва мактабҳои русзабон дар Тоҷикистон имкони ҳаракати академиро ба таври назаррас васеъ мекунад ва барои дастрасӣ ба таҳсилоти босифату пешафта мусоидат мекунад. Дар назар аст, ки дар оянда тавассути татбиқи лоиҳаҳои муштараки илмиву тадқиқотӣ, ифтитоҳи филиалҳои нав, густариши табодули донишҷӯён ва омӯзгорон ҳамкорӣ дар соҳаи илму маориф боз ҳам тақвият меёбад.

Ҳамин тариқ, ҳамкориҳои Русия ва Тоҷикистон дар соҳаи илму маориф на танҳо равобити дучонибаро таҳким мебахшад, балки ҳамчун заминаи устувори рушди инноватсионӣ ва устувори ҳарду кишвар хизмат мекунад.

Адабиёт

1. Созишнома дар бораи дӯстӣ, ҳамкорӣ ва кӯмаки мутақобила миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Русия (Москва, 25 майи соли 1993): матн [Манбаи электронӣ] // Портали интернетии иттилооти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон URL: http://www.portali-huquqi.tj/publicadliya/view_qonunhoview.php?showdetail=&asosi_id=3521 (ба забони русӣ)
2. Муносибатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Русия (санаи мурочиат: 20 октябри соли 2025): матн [Манбаи электронӣ] // Сайти Вазорати қорҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон. URL: <https://mfa.tj/tg/main/view/142/munosibathoi-tojikiston-bo-rossiya>
3. Муносибатҳои Тоҷикистону Русия (Маълумот) (санаи мурочиат: 20 октябри соли 2025): матн [Манбаи электронӣ] // Сайти Вазорати қорҳои хориҷии Федератсияи Русия. URL: <https://mid.ru/ru/maps/tj/> (ба забони русӣ)
4. Суханронӣ дар маросими ифтитоҳи 5 мактаби миёнаи раванди таҳсилшон ба забони русӣ дар Тоҷикистон (1 сентябри соли 2022): матн [Манбаи электронӣ] // Сайти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. URL: <https://www.president.tj/event/speeches/26480>
5. Суханронӣ дар маросими ифтитоҳи намояндагии Донишгоҳи миллии тадқиқоти технологияи Донишқадаи пӯлод ва хӯлаи «МИСиС» -и Маскав (17 апрели соли 2012) // Сайти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. URL: <https://www.president.tj/event/speeches/647>
6. Музокироти сатҳи олии Тоҷикистону Русия (17 март соли 2025): матн [Манбаи электронӣ] // Сайти Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. URL: <https://www.president.tj/event/news/50036> (ба забони русӣ)
7. Изхороти матбуотӣ аз рӯи натиҷаҳои музокироти Тоҷикистону Русия (9 октябри 2025 года): матн [Манбаи электронӣ] // Сайти Президенти Федератсияи Русия. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/78177> (ба забони русӣ)
8. Ифтитоҳи мактабҳои русӣ дар Тоҷикистон (1 сентябри соли 2022): матн [Манбаи электронӣ] // Сайти Президенти Федератсияи Русия. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/69244> (ба забони русӣ)

ҲАМКОРИИ ТОҶИКИСТОНУ РУСИЯ ДАР СОҲАИ ИЛМУ МАОРИФ: ВАЗЪИ КУНУНӢ ВА ДУРНАМО

Мақолаи мазкур ба таҳлили равобити илмию таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Федератсияи Русия баҳшида шудааст. Дар он марҳилаҳои асосии ҳамкорӣ, фаъолият ва нақши донишгоҳҳо ва филиалҳои русӣ дар Тоҷикистон, таҳсилоти донишҷӯёни тоҷик дар донишгоҳҳои Русия, эътирофи дипломҳои муштарақ, инчунин рушди мактабҳои русзабон мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муаллиф аҳамияти ин ҳамкориро дар таҳкими

неруи зеҳнӣ, рушди кадрҳои баландхаттасос ва густариши робитаҳои фарҳангӣ ва гуманитарӣ таъкид менамояд. Дар қисмати поён дурнамои тавсеаи минбаъдаи ҳамкории илмӣ ва таълими миёни ду кишвар арзёбӣ мегардад.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, Русия, маориф, илм, ҳамкорӣ, донишгоҳ, таҳсил, диплом, мактабҳои русизабон.

СОТРУДНИЧЕСТВО ТАДЖИКИСТАНА И РОССИИ В СФЕРЕ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ: ТЕКУЩАЯ СИТУАЦИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Данная статья посвящена анализу научно-образовательных отношений между Республикой Таджикистан и Российской Федерацией. В ней анализируются основные этапы сотрудничества, деятельность и роль российских вузов и филиалов в Таджикистане, образование таджикских студентов в российских вузах, признание совместных дипломов, а также развитие русскоязычных школ. Автор подчеркивает важность этого сотрудничества в укреплении интеллектуального потенциала, развитии высококвалифицированных кадров и расширении культурных и гуманитарных связей. В нижней части дается оценка перспектив дальнейшего расширения научного и образовательного сотрудничества между двумя странами.

Ключевые слова: Таджикистан, Россия, образование, наука, сотрудничество, университет, образование, диплом, русскоязычные школы.

COOPERATION BETWEEN TAJIKISTAN AND RUSSIA IN THE FIELD OF SCIENCE AND EDUCATION: CURRENT SITUATION AND PROSPECTS

This article is devoted to the analysis of scientific and educational relations between the Republic of Tajikistan and the Russian Federation. It analyzes the main stages of cooperation, the activities and role of Russian universities and branches in Tajikistan, the education of Tajik students in Russian universities, the recognition of joint diplomas, as well as the development of Russian-language schools. The author emphasizes the importance of this cooperation in strengthening intellectual potential, developing highly qualified personnel and expanding cultural and humanitarian ties. The lower part provides an assessment of the prospects for further expansion of scientific and educational cooperation between the two countries.

Keywords: Tajikistan, Russia, education, science, cooperation, university, education, diploma, Russian-language schools.

Маълумот дар бораи муаллиф: Рухсора Расулзода – Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои сиёсӣ, омӯзгори кафедраи сиёсатшиносӣ ва робита бо ҷомеа, 734003, Тоҷикистон, ш. Душанбе, куч. Саид Носир, 33; Тел: (+992) 98-875-00-25; E-mail: rukhsoraniyozi@gmail.com

Сведения об авторе: Рухсора Расулзода - Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, кандидат политических наук, преподаватель кафедры политологии и связей с общественностью, 734003, Таджикистан, г. Душанбе, куч. Саид Насир, 33; тел.: (+992) 98-875-00-25; E-mail: rukhsoraniyozi@gmail.com

Information about the author: Rukhsora Rasulzoda - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, Candidate of Political Sciences, Lecturer at the Department of Political Science and Public Relations, 734003, Tajikistan, Dushanbe, Tajikistan. Said Nasir, 33; phone: (+992) 98-875-00-25; E-mail: rukhsoraniyozi@gmail.com

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

АМНИЯТИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ДАР ШАРОИТИ НАВИ ГЕОПОЛИТИКӢ Холов Х.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар охири асри XX ва ибтидои асри XXI вобаста ба таъсири омилҳои гуногуни хусусияти миллӣ, минтақавӣ ва байналмилалидошта дар олам дигаргуниҳои кулӣ ба амал омаданд. Поён ёфтани “ҷанги сард”, аз байн рафтани рақобати оштинопазир байни ду системаи сиёсии ба ҳам зид боиси ташкил ёфтани иттиҳоди ягонаи устувори байналхалқӣ нагардид. Дар муносибатҳои байналмилалӣ зиддиятҳо ва мушкилиҳои нав ба вучуд омаданд. Мақом ва нақши созмонҳои минтақавию байналмилалӣ амниятӣ ҳамчун актори батанзимдарорандаи вазъи сиёсии ҷаҳон якбора коҳиш ёфт.

Дар баробари ҷаҳонишавӣ рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ ба яке аз омилҳои асосии таъсиргузори рушди ҷомеаи башарӣ табдил ёфта, дар арсаи

байналмилалӣ дигаргуниҳои кулӣ ба амал омаданд. Терроризми байналмилалӣ ҳамчун таҳдиди нави ҷаҳонӣ барои тамоми башарият таъдил ёфт. Навъҳои нави таҳдиду хатарҳо дар фазои ҷаҳонӣ ба вуҷуд омаданд. Шумораи офатҳои табиӣ, ки аз рӯйи миқёс, макон ва вақт ғайриҷашмдошанд, афзоиш ёфтанд. Глобализатсия ба раванде оварда расонд, ки ду тамоюли ба ҳам муҳолифро дар бар мегирад. Аз як тараф кушиши дар як марказ муттаҳид намудани халқу миллатҳои сайёра ва аз тарафи дигар тамоюлҳои ба ҳам муҳолифи марказгурезию ҷудоихоҳӣ ва миллатгарой ба вуҷуд омаданд.

Воқеан, доираи васеи мушкилоти бавуҷудомада, вазъияти амнияти байналхалкиро ноустувор ва номуайян гардонид. Муноқишаҳои дохилӣ аз марзҳои миллӣ берун шуданд. Ба таҳдидҳои анъанавӣ таҳдидҳо ва хатарҳои наवे ҳамроҳ шуданд, ки натиҷаи рушди бемайлоии соҳаи технологияи иттилоотию коммуникатсионӣ мебошанд. Аз ҷумла, киберҳамлаҳо, киберҷиноятҳо, кибертерроризм, ҷангҳои иттилоотӣ ва ғайраҳо. Илова бар ин, рақобат барои захираҳо дар сатҳи миллӣ ва байналмилалӣ, тағирёбии ҷаҳонии иқлим ва истифодаи технологияҳои муосири таҳрибкорӣ аз муҳити давлатҳои алоҳида берун шуда, ба фазои ҷаҳонӣ пайвастанд.

Ваъияти нави геополитикии дар олам бавуҷудомада ба дарки мафҳуми «амнияти байналмиллалӣ» тағйироти ҷиддие ворид намуд. Талабот барои ҳамоҳангсозӣ ва самаранок гузаронидани фаъолияти созмонҳои байналмилалии амниятӣ хеле зиёд шуд. Мусаллам аст, ки рушди устувори давлатҳои миллӣ аз қобилияти онҳо дар ҳалли вазифаҳои таъмини амнияти миллӣ бо назардошти рушди тамоюлҳои нави тартиботи ҷаҳонӣ дар замони ҷаҳонишавӣ муайян карда мешавад. Аммо воқеияти геополитикии олам бо назардошти нобарорбарии рушди кишварҳо ва минтақаҳои олам шаҳодат медиҳад, ки бисёре аз давлатҳои миллӣ на танҳо омодаи муқовимат бо мушкилоти хусусияти глобалидошта ҳастанд, балки дар ҳалли масъалаҳои дохилидавлатӣ низ чандон муваффақ нестанд.

Дар тӯли таърихи тамаддуни ҷаҳонӣ таъмини амният яке аз ҳадафҳои асосии ҳаёти иҷтимоӣ ба ҳисоб мерафт. Зеро он заруратест, ки фарогири тамоми сохтори иҷтимоии ҷомеа, аз фарди алоҳида сар карда, то ба ҳар гуна умумияти одамон хос аст. Аз ин рӯ, мафҳуми «амният» ҳамзамон бо ташаккули ҷомеаи инсонӣ ба вуҷуд омадааст. Дар тӯли ҳазорсолаҳо саъйю кушиши ҳамаи субъектҳои сиёсӣ, аз ҷумла, давлатҳо, иттиҳодияи давлатҳо, ходимони давлатию ҷамъиятӣ ва ҳатто ҷомеаи байналхалқӣ ба таъмини амният нигаронида шуда буд. Бинобар ин, омӯхтани ташаккул ва моҳияти концепсияи амнияти байналхалқӣ, инчунин таҳқиқи ҷиҳатҳои назариявии масъала аҳаммияти калон дорад.

Ба маънои васеъ, амният ин ҳолати ҳифзи манфиатҳои ҳаётан муҳим ва арзишҳои шахсият, ҷомеа ва давлат аз таҳдидҳои дохилӣ ва хориҷӣ мебошад. Аксар вақт ҳангоми муайян кардани амният ба амалҳое, ки барои ҳифзи манфиат ва арзишҳо нигаронида шудаанд, диққати махсус дода мешавад. Аммо тамоми маҷмӯи ҷораҳои амниятӣ аз рӯйи хусусият ва миқёси таҳдидҳо муайян карда мешавад, аз ин рӯ мафҳуми «амният» таҳдидҳо ва ҷораҳои муҳофизат аз онҳоро муттаҳид мекунад.

Дар заминаи амният нисбат ба объекте, ки таҳдид мекунад ва ба ҳимоя ниёз дорад, метавон дар бораи «амнияти инсон», «амнияти як гуруҳи иҷтимоӣ» (масалан, гуруҳҳои этникӣ ё гуруҳҳои динӣ), «амнияти ҷамъиятӣ», «амнияти миллӣ»-и давлатҳо, «амнияти минтақавӣ» ё «амнияти дастаҷамъӣ» сухан кард. Вале агар сухан дар бораи гуруҳи давлатҳо меравад, он гоҳ метавон доир ба амнияти минтақавӣ ё амнияти байналмилалӣ низ ибрази андеша намуд.

Аз рӯйи намуди функционалии таҳдидҳо ва воситаҳои муҳофизат аз онҳо, амният ба навъҳои иттилоотӣ, ҳарбӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, экологӣ, фарҳангӣ ва ғайра тақсим карда мешавад. Шояд аз ин ҳам зиёдтар бошад. Вобаста ба пайдоиши таҳдидҳо ва

самти муҳофизат аз онҳо, амният ба дохилӣ ва беруна чудо мешавад. Асосан, амали тасниф кардани чузъҳои ҳар як зухуроти мураккаб барои осон кардани фаҳмидани ин падида пешбинӣ шудааст. Дар ҳақиқат ҷиҳатҳои гуногуни ҳаёт - ҳарбӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва ғайра, амнияти объектҳо ва субъектҳои гуногуни муносибат - шахс, гуруҳи одамон, ҷамъият, давлат, гуруҳи давлатҳо ва тамоми инсоният бо ҳам зич алоқаманданд. Дар баробари ин, дар равани ҷаҳонишавӣ баҳам алоқамандӣ ва вобастагии сарҳади дақиқи сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ зиёд мешавад ва аз ин рӯ, тафовут дар байни амнияти дохилӣ ва хориҷӣ низ аз байн меравад. Аксар вақт сиёсати хориҷӣ ба сиёсати дохилӣ тобӣ мегардад [1, с. 12–13].

Дар солҳои охир тамоюли васеъ намудани тафсири мафҳуми «амният» мушоҳида мешавад, ки ҷанбаҳои ҳарбӣ, иқтисодӣ, экологӣ, фарҳангӣ ва тамоми паҳлӯҳои дигари ҳаёти инсонро фаро мегирад. Бояд дар хотир дошт, ки новобаста аз он ки ин соҳаҳо бо ҳам алоқаманданд, аммо ҳар кадоми онҳо дорои хатарҳои худ ва роҳу воситаҳои муборизаву воқунишҳо ба хатарҳо ва таҳдидҳои доранд. Масалан, ҳалли мушкилоти ҳифзи муҳити ҷаҳонӣ ё назорати ҷараёнҳои молиявӣ бо мақсади пешгирии бӯҳронҳои минтақавӣ ё ҷаҳонӣ аз ҳалли мушкилоти мубориза бо таҷовузи мусаллаҳона, терроризми фаромиллӣ ва ё паҳншавии аслиҳаи қатли ом ба таври назаррас фарқ дорад. Рақобати иқтисодии байни давлатҳо назар ба рақобати низомӣ ҳолати дигарро пайгирӣ мекунад.

Мафҳуми «амнияти байналмилалӣ» камтар аз 100 сол пеш ба гардиши илмии муносибатҳои байналмилалӣ ворид шуда буд. То он вақт доираи истифодаи қувваҳои мусаллаҳро мафҳумҳои «ҷанг» ва «сулҳ» муайян мекарданд. Ҷангҳои байни қабилаҳо, императорҳо, монархияҳо ва давлатҳо, ки мунтазам дар ҳар вақт аланга мезаданд, воқеияти таърихӣ ба ҳисоб мерафтанд [2, с. 415].

Азбаски хусусияти ҷанг ҳамеша бетағйир буд ва яке аз омилҳои муҳимтарини таърихи ҷаҳонӣ ба ҳисоб меравад, ба ҳамаи фаъолиятҳои марбут ба он афзалият дода шуда, муҳимтарин самт доништа мешавад. Ҷанг яке аз падидаҳои мураккабтарин ва баҳсбарангези ҳаёти иҷтимоӣ мебошад. Он тамоми таърихи ҷомеаи инсонро фаро гирифта, ба ҳаёти халқҳо ва давлатҳо таъсири калон расонда, рафти тараққиёти ҷамъиятиро суст ё баръқс вусъат мебахшид. Таваҷҷуҳи асосии синфҳои ҳукмрон дар ҷомеа барои ноил шудан ба қудрати низомӣ буд, ки ба онҳо имкон меод, то ба таҳдидҳои ҷорӣ ва оянда, ки аз нуқтаи назари муқовимати ҳарбӣ қабул карда мешуданд, муқобилат кунанд. Вазифаҳои арбоби давлатӣ ва сарвари ҳарбӣ аксар вақт дар як шахс муттаҳид мешуданд. Дар ҳоле ки амният дар фазои киберӣ, иқтисодӣ, энергетикӣ, экологӣ, фарҳангӣ ва баҳусус бар асари пандемияи охир (COVID-19), саломати инсон ва дигар соҳаҳо, ки қаблан чандон муҳим арзёбӣ намегардиданд, аҳамияти бештар пайдо мекунанд ва ҷанбаи низомии амният ҳамчунон рузмарра доништа мешавад. Ин аз он сабаб аст, ки дар соҳаи ҳарбӣ дар муқоиса бо дигар соҳаҳо таҳдид шадидтар аст, зеро дар ин ҷо арзишҳои олий — ҳаёти инсон ва устувории давлат, ҳатто муҳимтар аз ҳама ба ҳастии давлат бевосита ва ғайримустақим таҳдид мекунанд.

Амнияти ҳарбӣ ҳолати шароити зисти дохилӣ ва байналмилалӣ мебошад, ки эҳтимолияти расонидани зарар ба шахс, ҷомеа, давлат ё ҷомеаи байналмилалиро безарар месозад ё аз байн мебарад, ки хусусияти асосии он имкони истифодаи қувваи мусаллаҳ мебошад. Ин соҳа аз он иборат аст, ки таҳдидҳо ва воситаҳои мубориза бо онҳо пеш аз ҳама ба салоҳияти мақомоти қудратии давлат, аз қабилӣ мудофия, корҳои дохилӣ, амният ва иқтишофии хориҷӣ тааллуқ доранд. Амнияти ҳарбӣ, пеш аз ҳама, бо маҷмӯи тадбирҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, дипломатӣ ва дигар тадбирҳо, ки ба ҳалли низоъҳои байналмилалию дохилӣ ва пешгирии ба низоъҳои ҳарбию қудратӣ табдил ёфтани онҳо нигаронида шудаанд, таъмин карда мешавад. Қувваҳои амниятӣ ба он қисми фаъолияти худ воҳидҳои дипломатиро дар бар мегиранд, ки бо масъалаҳои низомӣ дар муносибат бо дигар давлатҳо алоқаманданд. Таъмини модии қувваҳо ва

техникаи амнияти ҷарбӣ, пеш аз ҳама, комплекси мудофиавӣ-саноатии давлат, инчунин дигар сохторҳои иқтисодии он амалӣ карда мешавад [3].

Таърихан аксарияти кулли тадбирҳои амнияти ҷарбиरो давлатҳо ба амал баровардаанд. Давлатҳо барои истифодаи зӯрварии мусаллаҳона дорои зарфияти баланд ва асосҳои ҳуқуқӣ мебошанд. Онҳо масъулияти асосӣ барои ҳифзи арзишҳои бунёди - ҳаёти шаҳрвандон, тамомияти арзӣ ва сохти конститутсионӣ - аз ҷар гуна таҳдидҳо ва хатарҳои эҳтимолиро доранд. Фаъолияти амалиёти зиддавлатии таҳрибкоронаи ҷинойткорон, шӯришгарон, сепаратистҳо, террористон ва ғайраҳо бо истифода аз механизми ва имкониятҳои ҷарбии кишвар маҳв карда мешавад. Вақтҳои охир ҳиссаи таҳдидҳо аз ҷониби субъектҳои ғайридавлатӣ ба таври назаррас афзоиш ёфта, дар равишҳо ба амният вобаста ба ин масъала таҳаввулот ба амал омада истодааст. Аммо дар аксарияти мутлақи даргириҳо ё муқовиматҳои мусаллаҳона ҳадди ақалл яке аз субъектон давлат аст ва давлат то ҳол дар масъалаҳои амният нақши аввалиндараҷа дорад [1, с. 15].

Барои баъзе давлатҳо таҳдидҳои дохилӣ метавонанд дар марҳилаҳои муайяни рушди онҳо афзалият дошта бошанд. Аз ҷумла, ба вучуд омадани бӯхронҳои сиёсӣ иқтисодӣ, гуруснагӣ, эпидемияҳо ва пандемияҳо, офатҳои табиӣ ва ғайра. Инчунин, таҳдидҳои низ ҳастанд, ки эҳтимолан ба вучуд меоянд, аз қабилҳои гирифтани қудрат бо роҳи зӯрӣ ё ҷудоихоӣ, ки метавонад барои кишварҳои дар марҳилаи ташаккули ба қарордошта хатари асосӣ бошад. Таърихан, ҷар як давлат дар масъалаҳои амнияти дохилӣ соҳибхатиёр буд. Аммо дар баъзе мавридҳо задухурдҳои мусаллаҳи дохилии давлатҳои алоҳида боиси ташвиши дигар мамлакатҳо ва ҳукуматҳои онҳо мегардад. Масалан, ҷараёнҳои бузурги гурезаҳо, ки дар натиҷаи низоъҳои мусаллаҳонаи дохилӣ ба вучуд омадаанд, метавонанд аз ҷониби давлатҳои ҳамсоя ҳамчун таҳдид арзёбӣ шаванд. Вақте ки як давлат ихтилофи дохилии кишвари дигарро ҳамчун таҳдид ба амнияти худ медонад, чунин таҳдидҳоро фаромарзӣ меноманд.

Манфиатҳои инкишофи актёрҳои байналхалқӣ объективона истифода бурдани амалиёти мудофиавӣ ва таҷовузкоронаи давлатҳоро талаб мекунад, яъне онҳо имконияти доимии ба кор бурдани қувваро муайян мекунад. Аз ин ру, таъмини амнияти миллии масъалаҳои ихтилоф ва ҳамкориро дар арсаи байналхалқӣ, дурусттараш, категорияҳои ҷанг ва сулҳ, ки масъалаҳои муҳими муносибатҳои байналхалқӣ мебошанд, ҳамеша зич алоқаманд мекунад.

Сулҳ ин набудани ҷанг ва задухурдҳои мусаллаҳона дар байни халқҳо ва давлатҳо буда, гарави амнияти ҳамаи субъектҳо мебошад. Сулҳ шартӣ зарурии амнияти давлатҳо ва халқҳо дар арсаи байналхалқӣ мебошад. Аммо қонеъ гардондани манфиатҳои миллии давлатҳо рақобати ихтисодӣ, экспансионӣ, маданӣ ва дигар шаклҳои муборизаро истисно намекунад. Таҷрибаи таърихӣ нишон медиҳад, ки ин шаклҳо аксар вақт бо таҳдиди зӯрварӣ ё даҳолат ба қорҳои дохилӣ ҳамроҳ мешаванд [4, с. 202].

Аз ин ру, муқовимат ба таҳдидҳои беруна, ки аз ҷониби дигар давлатҳо ё субъектҳои ғайридавлатии хориҷӣ ба вучуд омада метавонанд, муҳимтарин вазифаи давлат дар соҳаи амнияти ҷарбӣ мебошад, бинобар ин амнияти давлат – амнияти миллии – унсурҳои асосии амнияти байналмилалӣ маҳсуб мешавад.

Азбаски давлатҳо бо ҳамдигар ҳамсарҳаданд, таъмини амнияти миллии як давлат бо нигарони амнияти давлатҳои дигар алоқаманд аст. Ин маънои онро дорад, ки таъсири мутақобилаи амнияти миллии инфиродӣ дар системаҳои гуногуни муносибатҳо - дучониба, блокӣ, минтақавӣ ва глобалӣ ба вучуд меояд. Онҳо барои таъмини ягонагии амният барои ҷар як иштирокчиҳои чунин система пешбинӣ шудаанд. Ин намуди амният аксар вақт байналмилалӣ номида мешавад. Истилоҳи «амнияти байналмилалӣ» пеш аз ҳама муносибатҳои амниятии байни давлатҳоро дар назар дорад [1, с.16].

Ҳамин тавр, амнияти байналмилалӣ ин ҳолати муносибатҳои байналмилалӣ мебошад, ки фаъолияти мӯътадили ҷомеаи ҷаҳонӣ, инкишофи ҳамкориҳои устувори халқҳо, давлатҳо ва ташкилотҳои байналмилалӣ, ҳифзи бозғимоди манфиатҳои ҳаётии ҳар кадоми онҳоро аз таҳдидҳои пайдошаванда таъмин менамояд. Амнияти байналмилалӣ асосан ба принципҳои ҳамзистии осоишта, ҳамкориҳои мутақобилаи судманд ва меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ асос меёбад.

Мазмуни амнияти байналмилалиро аз инҳо муайян мекунанд: нуқтаи назари давлатҳо оид ба шартномаҳои байналмилалӣ, ки барои амалисозии манфиатҳои миллии онҳо муҳим мебошанд; характери фаъолияти давлатҳое, ки ба ҳалли проблемаҳои байналхалқӣ нигаронида шудаанд. Ихтилофҳои байналхалқӣ вақте ба миён меоянд, ки ҳалли проблемаи байналхалқӣ ба манфиатҳои акаллан яке аз тарафҳои манфиатдор мувофиқ набошад. Кӯшишҳои бо зӯрӣ ҳал намудани низоъҳои байналмилалӣ таҳдид ба амнияти байналмилалӣ арзёбӣ мекунанд [9, с. 203].

Истилоҳи «амнияти байналмилалӣ» пас аз ба охир расидани Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ, ки харобии бузурги ҷангҳои муосирро инъикос мекард, ба муомилоти фаъол даромад. Ин истилоҳ дар ҳуҷҷатҳои Лигаи Миллатҳо, масалан, ба муносибати таҳияи концепсияи амнияти коллективӣ дар Аврупо ба кор бурда шуд. Аз як тараф, он ҳамчун синоними мафҳумҳои анъанавии сулҳ ё набудани ҷанг истифода шудааст. Аз ҷониби дигар, он доираи васеи фаъолиятҳоеро, аз қабилӣ ба даст овардани созишҳо, таҳияи меъёрҳои тартиботи байналмилалӣ, ҳифзи сулҳи байналмилалӣ, таъсиси ниҳодҳо ва ташкилотҳое, ки ба фароҳам овардани шароит барои пешгирии низоъ мусоидат мекунанд, мубориза бар зидди ташаккули заминаҳое, ки боиси сар задани ҷанг мешаванд, пешгирӣ мекард. Аҳдномаи Брианд-Келлогг дар соли 1928 созишномаи даст кашидан аз ҷанг буд, ки бисёр давлатҳои ҷаҳон дар он вақт ба он ҳамроҳ шуданд. Ҳамин тариқ, мафҳуми «амнияти байналмилалӣ» ҳамчун падидаи пешгирии ҷангҳо ва мубориза бо сабабҳои пайдоиши онҳо ташаккул ёфт [1, с. 416].

Албатта, кушишҳои дар он вақт ба вучуд овардани системаи амнияти байналхалқӣ зиддиятҳоеро, ки боиси сар задани ҷанги дуҷуми ҷаҳон гардиданд, бартараф карда натавонистанд.

Масъалаи таъмини амнияти байналхалқӣ баъди таҷрибаи ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ, ки аз ҷиҳати миқёс дар таърих калонтарин ва аз ҷиҳати оқибаташ харобиовар буд, хосияти муҳиму рузмаррагӣ пайдо кард. Чунин ҷиҳатро соҳиб гардидани амнияти байналхалқӣ ибтидои раванди дуру дарози тағйирёбии кулӣ дар муносибати ҷомеаи ҷаҳонӣ ба падидаи ҷанг, ки дар тури ҳазорсолаҳо вучуд дошт, нишон дод. Гузашта аз ин, Ҷанги Дуҷуми Ҷаҳонӣ собит намуд, ки таъсиси созмони байналхалқии Лигаи Миллатҳо ҳануз ҳам кафили таъмини амнияти байналмилалӣ шуда натавонист ва бо ташаббусу талоши кишварҳои ғолиб Созмони Милали Муттаҳид таъсис дода шуд. Вазифаҳои аввалиндараҷаи Созмони Милали Муттаҳид нигоҳ доштани сулҳу амнияти байналмилалӣ ва бо ин мақсад пешгирӣ ва бартараф кардани таҳдидҳо ба сулҳ буданд. Чунин ақидаҳои либералӣ ва фаҳмиши умумии универсалӣ дар соҳаи амният воситаю усулҳои ҳалли мушкилоти ҷойдоштаро пурра таъмин карда натавонистанд. Бо мурури замон, Ҷанги Сард оғоз ёфт, ки ба яроқнокшавии бошито ва ҷангҳои сершумори дараҷаҳои гуногун оварда расонд.

Проблемаи амнияти байналхалқӣ яке аз мавзӯҳои муҳимтарини омузиши назария ва амалияи муносибатҳои байналхалқӣ мебошад. Бисёре аз муҳаққиқон, мактабҳо ва равияҳо сабабҳо ва хусусияти таҳдидҳои пайдошаванда, хусусиятҳои хоси онҳоро муайян намуда, барои ҳифзи суботи байналмилалӣ равишҳои гуногунро пешниҳод мекунанд.

Тарафдорони мактаби реализми сиёсӣ сиёсати байналхалқиро ҳамчун мубориза барои ҳокимият мешуморанд, зеро давлатҳо доимо аз афзалиятҳои якдигар истифода бурда, аз руи принципи худёрирасонӣ амал карда, ба амнияти худ ноил шудан

мехоханд. Муҳаққиқ Эдвард Карр муайян кард, ки ҳама гуна акторҳо кӯшиш мекунад, ки муборизаро барои манфиатҳои худ аз ҷиҳати ахлоқӣ сафед кунанд ва сиёсати ором кардани субъектҳои имтиёзноки самараноктар аст [6]. Ганс Моргентау қайд мекунад, ки ҳама гуна низоъ бо хоҳиши қудрат ба табиати инсонӣ алоқаманд аст ва ҳама гуна зухуроти сиёсати байналмилалӣ мубориза барои ҳукмронӣ мебошад [7]. Аз нуқтаи назари реализми сиёсӣ амнияти байналхалқӣ ба таҳдидҳои ҷарбию сиёсӣ дучор мешавад, ки барои кам кардани он давлатҳо маҷбур мешаванд, ки дар шароити анархияи доимии байналхалқӣ системаи уҳдадорихоӣ шартномавиеро, ки ба амалиёти умумии коллективона ё иттифоқҳои ҷарбию сиёсӣ асос ёфтаанд, ба вучуд оваранд.

Пайдоиши неореализм дар назарияи муносибатҳои байналмилали бо асарҳои Кеннет Валс алоқаманд аст [8]. Ба андешаи ӯ, ҳангоми таҳияи асосҳои назариявии омузиши муносибатҳои байналхалқӣ ба ягонагии ҷаҳон ва ба вучуд омадани системаи ҷаҳонӣ диққат додан лозим аст. Неореализм аз реализми классикӣ бо он фарқ мекунад, ки вай сиёсати байналхалқиро ҳамчун системаи мураккабе мешуморад, ки аз руи қонунҳои муайян амал мекунад. Дар неореализм сохтори низоми байналмилалӣ ва қонунҳои он аз хусусиятҳои табиӣ давлатҳо бартарӣ доранд, масалан, онҳо танҳо манфиатҳои худро дунбол мекунад, оё ҳукумат дар он ҳудуд аст ё демократӣ, иқтисод дар он омехта ё пурра бозорӣ аст. Ба ақидаи Валс, характери муносибатҳои байналхалқӣ дар ҳар давраи муайян бештар ба хусусиятҳои система вобаста аст, на ба муносибатҳои байни давлатҳо — субъектҳои дар он иштироккунанда. Мувофиқи ақидаи неореализм, хосиятҳои сохтори системаи байналмилалӣ натиҷаи ҳамкориҳои давлатҳои бузург буда, ба ягон кушиши давлатҳои хурду миёна вобаста нест. Дар хусуси муносибатҳои байни давлатҳои бузург ва дигар давлатҳо бошад, минбаъд онҳоро яктарафа анархӣ тавсиф кардан мумкин нест, зеро онҳо шаклҳои дигари ҳокимиятро дар қанор мегузоранд ва дар зери назорати давлатҳои бузург тартиботи нав ба вучуд меояд [9, с. 126–129].

К.Валс моделҳои якқутбӣ, дуқутбӣ ва бисёрқутбаи низоми байналмилалиро аз рӯйи дараҷаи устувории онҳо ва аз ин рӯ эҳтимолияти муноқишаи мусаллаҳона муқоиса менамояд. Ба ақидаи ӯ, ҷаҳони дуқутбӣ устувортарин аст, зеро он аз зиддиятҳои ду қудрат ташаккул ёфтааст. Дар чунин низом ду давлати абарқудрат ҷилавгирӣ аз ихтилофот дар доираи нуфузи худ мешаванд. Давлатҳои заиф маҷбуранд ба яке аз ин қудратҳо итоат кунанд ва аз ин рӯ қудрат ва нуфузи худро афзоиш дода наметавонанд. Дар системаи бисёрқутбӣ, якчанд гегемонҳо барои ҷаҳон масъул хоҳанд буд. Дар ин тартиб, набудани давлатҳои абарқудрат бояд гарави амнияти ҷарбию сиёсӣ ва иқтисодии давлатҳои бузург бошад. Бо вучуди ин, қобилияти онҳо барои таъмини устуворӣ маълум нест [10, с. 47].

Аз нуқтаи назари либерализм ё идеализми сиёсӣ принципҳои асосии таъмини амнияти давлат арзишҳои умумибашарӣ, ҳуқуқҳои шахс, манфиатҳои умумибашариӣ инсон, инчунин таҳкими таъсир ва тавсеаи салоҳияти ниҳодҳои байналмилалӣ мебошанд. Мувофиқи ақидаи либералӣ сулҳу амнияти тамоми ҷаҳонро танҳо бо роҳи ҳамкориҳои давлатҳо ва дигар субъектҳо нигоҳ доштан ва инкишоф додан мумкин аст. Зиёда аз он, сулҳу осоиши тамоми ҷаҳон бояд на танҳо ба воситаи интервенсияи ҷарбӣ, балки ба воситаи тадбирҳо, ба монанди ҳифз кардан ва баланд бардоштани ҳуқуқҳои шахсӣ низ таъмин карда шавад. Концепсияи либералиро метавон ба модели амнияти либералӣ татбиқ кард, ки модели хушбинест, ки ба қарорҳои сиёсӣ барои ноил шудан ва нигоҳ доштани сулҳу тақия мекунад. Самти либералӣ ба истифодаи чор восита асос ёфтааст: ҳуқуқи байналмилалӣ, созмонҳои байналмилалӣ, ҳамгироии сиёсӣ ва демократикунонӣ. Дар доираи парадигмаи либералӣ ва неолибералӣ якчанд самтҳо ва назарияҳои гуногун ба вучуд омадаанд, ки имконияти ба принципҳои ғайр аз реализм асос додани амнияти байналмилалиро талаб мекунад. Се тамоюли асосии либералӣ вучуд доранд, ки ҳар кадоми онҳо дар бораи он ки чӣ гуна давлатҳо метавонанд ба

тахдидҳои амнияти худ беҳтарин муқобилат кунанд, назари гуногун доранд. Идеализми либералӣ ҳадафаш он аст, ки амнияти коллективиро, ки қонуни муайян карда шудааст, ҳамчун воситаи сулҳи байналмилалӣ истифода барад; Назарияи сулҳи либералӣ паҳншавии системаҳои давлатии демократиро ҳамчун механизми муассиртарини пешгирии низоъҳои байнидавлатӣ таъкид мекунад; институтсионализми неолибералӣ ба истифодаи ниҳодҳои байналмилалӣ барои рушди ҳамкориҳои байнидавлатӣ ва муқовимат ба фишорҳои анархияи сохторӣ таъкид мекунад. Либералҳо чунин мешуморанд, ки институтҳо вобастагии байни давлатҳоро мустақкам мекунанд ва ин дар навбати худ барои мубодилаи иқтисодӣ ва фарҳангӣ шароити мусоид фароҳам меорад [12]. Барои либералҳо иштироккунандагони муносибатҳои байналхалқӣ на танҳо давлатҳо мебошанд. Сиёсати ҷаҳонӣ доираи хеле васеи фаъолонро, аз ҷумла созмонҳои байналмилалии давлатӣ ва ғайриҳукуматӣ, ҳизбҳо ва ҳаракатҳои сиёсӣ, корпоратсияҳои фаромиллӣ ва ҳатто шахсони алоҳидаро намояндагӣ мекунад.

Пас аз он ки нокифоя будани усули таҳлили баъзе равандҳои сиёсати ҷаҳонӣ ва муносибатҳои байналхалқӣ танҳо аз ҷиҳати муносибатҳои байни давлатҳои алоҳида маълум гардид, зарурати таҳлили падидаҳои сиёсӣю иқтисодии системаи муносибатҳои байниҳамдигарӣ ба миён омад. Раванди ҷаҳонишавӣ ва тезонидани рушди илмию техникӣ ҷаҳонро мураккабтар намуда, нуфузи давлат ҳамчун як ниҳод дар арсаи байналмилалӣ коҳиш ёфт. Имрӯз афзоиши нуфузи сиёсии ширкатҳои фаромиллӣ ва ба ҳайси субъектҳои нав ба вучуд омадани онҳо боиси пайдоиши тамоюли фаромиллӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ гардид. Тарафдорони ин назария пеш аз ҳама ба тавсеаи равобити доираҳои мухталифи сиёсати ҷаҳонӣ дар бахшҳои иқтисодӣ, молӣ ва дигар тавачҷуҳ доранд ва иддаё мекунанд, ки тиҷорат ва ҳамкорӣ ба равобити бештар муассиртар аз муқовимат ва ҷанг оварда мерасонад. Ч.Най ва Р.Коэн [13] аз аввалин пажӯҳишгароне буданд, ки равиши фаромиллиро қабул карданд. Онҳо чунин мешуморанд, ки реализм мушкилоти муҳимми сиёсати ҳозираи ҷаҳониро хал карда наметавонад ва дар байни актёрҳо алоқаи мураккаби байниҳамдигарӣ вучуд дорад. Се хусусияти асосии вобастагии мутақобила вучуд дорад. Якум, субъектҳо тавассути бисёр каналҳои иртиботӣ, аз ҷумла байнидавлатӣ, байниҳукуматӣ ва фаромиллӣ пайваست мешаванд. Баръакси реализм, фаромиллӣ инчунин ба субъектҳои фародавлатӣ таъкид мекунад. Дуюм, иерархияи масъалаҳои амниятӣ, ки дар он амнияти ҳарбӣ авлабият дорад, рад карда мешавад ва ҳама таҳдидҳо яқсон муҳим доништа мешаванд. Сеюм, нақши қудрати ҳарбӣ дар амнияти байналмилалӣ имрӯз нисбат ба пештара камтар муҳим доништа мешавад. Афзоиши муносибатҳои фаромиллӣ ва байниҳукуматӣ фарқияти байни сиёсати миллӣ ва байналмилалиро норавшан карда, равандҳои нави сиёсиро ба вучуд меорад [14].

Мувофиқи назарияи «сулҳи демократӣ», ки яке аз равияҳои бозсозӣ ба ҳисоб меравад, давлатҳои демократии либералӣ бо ҳам ҷанг намекунанд, аз ин ру, барои нигоҳ доштани сулҳу субот доираи давлатҳои режимҳои либералии демократиро васеъ кардан лозим аст. Тарафдорони ин назария бар ин назаранд, ки давлатҳои демократӣ ба кишварҳои, ки сиёсатҳо ва доктринаҳои сиёсии якхела доранд, эҳтимоли душманонаро камтар медонанд [15].

Ба ақидаи баъзе намояндагони равияҳои либералӣ, бояд ҳуқуқи шахсӣ аз соҳибхитиёрии давлат бартарӣ дошта бошад. Ба ин муносибат мафҳуми «интервенсияи башардӯстона» ташаккул ёфт. Ин таҳдид ё ҳамла ба дигар давлат ё гурӯҳи давлатҳо барои истифодаи қувва барои ҳифзи ҳуқуқи инсон дар қаламрави он мебошад. Дар ин маврид соҳибхитиёрии давлати узв, ки дар он қувва истифода мешавад, ба назар гирифта намешавад, бинобар ин ин концепсия дар муносибатҳои байналхалқӣ хеле бахснок ҳисоб карда мешавад. Истиқлолияти давлатӣ умуман яке аз принципҳои асосии муносибатҳои байналмилалӣ аз давраи шартномаи сулҳи Вестфалия ҳисобида мешавад. Пас аз ҷаҳонишавӣ ва тағйироти либералӣ ва ҳатто либертарӣ дар ҷаҳон, масъалаи

ҳифзи ҳуқуқи инсон ва озодии шахс бо принципи соҳибхитиёрӣ муҳолифат пайдо кард [16].

Мунаққидони равиши неолибералӣ бар ин назаранд, ки ниҳодҳои байналмилалӣ, ки кумак мерасонанд, зери таъсири кишварҳои ғарбӣ қарор доранд ва фаъолияти онҳо танҳо ба афроди тавоно нигаронида шудааст, на ба ҳама фаъолони байналмилалӣ ва боиси шарикӣ нобаробар мегардад. Азбаски аксари муносибатҳо дар капитализм ба манфиатҳои ғаразнок асос ёфтаанд, давлатҳои дорои қудрати бузурги низомӣ ва сиёсӣ эҳтимолан ҳангоми расонидани кӯмак ба давлатҳои заифтар манфиатҳои худро ҷустуҷӯ мекунанд. Баъзан дар раванди расонидани кумаки иқтисодӣ ва ё дигар ба ҳизби заифтар, як ҳизби қавӣ дар назди он ҳизб, аз қабилӣ татбиқи ислоҳоти давлатӣ талабҳо мегузорад. Дар парадигмаи умумии либералӣ ё неолибералӣ, системаи амнияти дастаҷамъӣ, ки дар асосҳо ва принципҳои муштараки ҳамаи аъзоёни ҷомеаи байналмилалӣ амал мекунад, имкони бештари имконпазиро барои пешгирӣ аз ҷанг ва низоъ фароҳам меорад.

Идеяи амнияти дастаҷамъӣ таърихи тӯлонӣ дорад ва дар асри 20 таҷассуми амалии худро пайдо кард. Амнияти дастаҷамъӣ ҳамчун системаи ҳамкориҳои байнидавлатӣ фаҳмида мешавад, ки дар он таҷовуз ба ҳар як иштирокчиҳои система таҷовуз нисбат ба ҳамаи иштирокчиёни дигари он ҳисобида мешавад. Амнияти коллективӣ на танҳо ба давлатҳо, ки ба ин система дохил намешаванд, балки ба он иштироккунандагони ин система, ки бар хилофи уҳдадорӣҳои худ кирдорҳои таҷовузкорона содир мекунанд, нигаронида шудааст. Хусусиятҳои системаи амнияти дастаҷамъӣ дар доираи маҳдуди универсалӣ иборат аст, ки талаботи зарурӣ барои амалии ҳар як узви система, татбиқи босуръати таҳримҳо дар ҳолати зарурӣ, мавҷуд набудани ихтилофот дар фаҳмиши таҷовуз ва зарурати воқуниш ба он дарбар мегирад. Бартарии режимҳои амнияти дастаҷамъӣ дар он аст, ки густариши онҳо бо ҳамроҳ шудани давлатҳои нав эҳтимолияти таҷовузо коҳиш медиҳад ва аз ин рӯ, суботи умумиро мустақкам мекунад.

Аз солҳои 80-ум дар омӯзиши сиёсати байналмилалӣ назарияҳои интиқодӣ, постпозитивистӣ ва постмодернӣ ба вуҷуд омадаанд. Конструктивизм равишҳои сотсиологиро ба муносибатҳои байналмилалӣ илова кард. Намояндагони ин мактаб чунин мешумориданд, ки муносибатҳои байналхалқӣ на танҳо ба иқтисодиёт, балки ба просесси иҷтимоикунони субъектҳои системаи байналхалқӣ дахл доранд. Конструктивизм ба масъалаҳои амнияти байналхалқӣ нуқтаи назари худро дорад. Дар конструктивизм, ба монанди неореализм, амният як сохтори иҷтимоӣ аст, аммо он сохтор тағирёбанда ҳисобида мешавад. Конструктивистҳо дар реализм манфиатҳои миллиро ноустувор мешуморанд ва баръакс аҳамияти омилҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва таърихиро таъкид мекунанд. Ин боиси он мегардад, ки доираҳои гуногуни сиёсати ҷаҳонӣ як воқеаро ба таври гуногун шарҳ медиҳанд.

Бо зуҳури самтҳои нави тадқиқот дар доираи назарияҳои интиқодӣ ва постмодернизм як мактаби феминистии муносибатҳои байналмилалӣ ба вуҷуд омад, ки аз нуқтаи назари ин мактаб ба ҳулосае меояд, ки масъалаи амният бояд аз нуқтаи назари зуҳури хушунат дар ҳама гуна шакл васеътар дарк карда шавад.

Барои намояндагони ин мактаб, нуқтаҳои асосии баҳс ба он нигаронида шудааст, ки идеяҳои феминистӣ аз ҷониби фаъолони сиёсӣ ҷаҳонӣ чӣ гуна қабул карда мешаванд. Аксари мувоҳидаҳо ба он нигаронида шудаанд, ки чаро таъсири гендер дар омӯзиши муносибатҳои байналмилалӣ ноҳақиқатан гирифта мешавад ва феминизм метавонад ба амалияи муносибатҳои байналмилалӣ, бахусус дар соҳаи зӯрварӣ ва ҳалли низоъ чӣ саҳм гузорад.

Намояндагони ҷунбиши феминистӣ ба назари анъанавӣ дар бораи нақши марказии давлат дар таҳқиқоти амнияти байналмилалӣ муҳолифанд. Ҳамин тариқ, нависандаи маъруф Синтия Энлоэ ба сохтори патриархалии имтиёз ва назорат дар ҳама

сатҳҳо ишора намуда, аз нигоҳи мактаби феминистӣ дар масъалаи таъмини амнияти миллии давлатҳо қисми хеле ками занон иштирок мекунад. Занон гурӯҳе ҳастанд, ки бештар мавриди хушунати сохторӣ ва ҷисмонӣ қарор мегиранд. Аз нигоҳи амнияти иқтисодӣ, занон дар дарёфти ҷои кор дар бисёре аз бахшҳо бо мушкилот рӯбарӯ ҳастанд ва тафовути маоши байни мардону занон дар саросари ҷаҳон густарда аст. Занҳо дар ҷои кор назар ба мардон бештар аз кор хориҷ мешаванд ва дар маҷмуъ, занон маҷбуранд дар корҳои каммақом ва каммузд кор кунанд.

Дурнамои феминистӣ боиси аз нав дида баромадани таҳлили анъанавии статистики амният гардид. Ҳангоми баррасии муносибатҳои зӯроварии ҷисмонӣ, ки тамоми сатҳҳои ҷомеаро фаро мегирад, мактаби феминистӣ назари амниятро танҳо дар дохили давлат зерӣ шубҳа мегузорад. Баррасии масъалаи амният аз дидгоҳи осебпазирии занон аҳамияти муносибатҳои ҷамъиятиро дар таъмини амният таъкид мекунад. Феминистҳо чунин мешуморанд, ки дар ҳалли масъалаҳои бехатарии байналхалқӣ системаи патриархалӣ, баробар кардани ҳуқуқҳои занон, дар сиёсати байналхалқӣ зиёд кардани иштироки онҳо аҳамияти калон дорад.

Моделҳои назариявӣ дар фаҳмидани масъалаҳои амнияти байналмилалӣ ва механизмҳои нигоҳдории он саҳми назаррас доранд. Ғайр аз ин, ягон назария, концепсия ё фарзияи ягонае учуднадорад, ки вазъияти ҳозираи нихоят мураккаби муносибатҳои байналхалқиро фаро гирифта тавонад. Ҳеҷ кадоме аз онҳо хусусиятҳои хоси давлатҳо ва дигар субъектҳо, инчунин дигаргуниҳои давраи ҳозираи тараққиёти таърихиро таҳлил карда наметавонанд ва бинобар ин барои тамоми ҷаҳон умумият буда наметавонанд. Гузашта аз ин, назарияҳои ба мисли "сулҳи демократӣ" ва "даҳолати башардӯстона" дар ҷаҳорҷӯи афкори сиёсии англиксаксонӣ таҳия шудаанд ва шояд барои режимҳои сиёсии дигар қисматҳои ҷаҳон мувофиқ набоянд.

Дар ибтидои асри XXI маҷмуи сифатан нави таҳдидҳои аввалиндараҷа ба амнияти байналмилалӣ ба вуҷуд омад. Ихтилофи идеологии байни собик лагери социалистӣ ва лагери капиталистӣ дар паси мост. Таҳдидҳои нави имрӯза, пеш аз ҳама, ба сатҳи байналмилалӣ гузаштани гурӯҳҳои зиёди ҷинойтӣ бинобар раванди ҷаҳонишавӣ, паҳншавии аслиҳои қатли ом ва воситаҳои расонидани онҳо, вазъи эпидемиологӣ, инчунин даргириҳои дохилии мусаллаҳонаро дар бар мегирад. Ба онҳо падидаи «интервенсияи мусаллаҳи байналхалқӣ» наздик аст, ки дар вазъиятҳои алоҳида нақши безарар гардондани таҳдидҳои ба амаломадаро бозида метавонад, вале дар мавридҳои дигар ба сулҳ ва амнияти байналхалқӣ таҳдид карда метавонад. Ин таҳдидҳо қаблан ҳам рух дода буданд. Аммо дар он вақт онҳо зерӣ сояҳои таҳдидҳои анъанавии байнидавлатӣ қарор гирифтанд. Афзалият ва тавачҷуҳи хос ба онҳо дар солҳои охир ба таври қобили мулоҳиза бо рушди нерӯи дохилӣ ва хатари ҳар яке аз ин таҳдидҳо ва омезиши онҳо шарҳ дода мешавад.

Вазъияти ҳозираи амнияти ҷаҳонро аксар вақт бо формулаи «амнияти байналхалқӣ баъди ба охир расидани ҷанги сард» тавсиф мекунад. Чунин хулоса далели возеҳро инъикос мекунад, ки параметрҳо ва мантиқи рушди равандҳои амниятӣ имрӯз аз онҳое, ки дар давраи дуқутбаи ҷанги сард амал мекарданд, фарқ мекунад.

Системаи амнияти байналхалқии дорои автономияи муайян қисми органикии системаи васеи муносибатҳои байналхалқӣ ва сиёсати ҷаҳонӣ мебошад. Ба ташаккули он ғайр аз ба охир расидани «Ҷанги сард», ҷаҳонишавӣ, демократиконии ҷаҳон, инкишофи инқилоби илмию техникӣ, афзудани роли субъектҳои гайридавлатӣ, тамоюли тағйир додани функсияҳои давлатҳо ва таносуби кувваҳо таъсир расонд. Системаи муосири муносибатҳои байналхалқӣ ва сиёсати ҷаҳониро «системаи таъсири мутақобилаи ҷаҳонӣ дар давраи ҷаҳонишавӣ» меноманд. Як катор олимони чунин мешуморанд, ки системаи нави муносибатҳои байналхалқӣ ва сиёсати ҷаҳонӣ мохиятан ташаккул ёфтааст [17].

Ҳамин тариқ, ташаккул ёфтани низоми наву зудтағйиёбандаи олам, тағйир ёфтани таносуби қувваҳо, талошҳо барои ба низоми бисёрқутба табдил додани олам хусусиятҳои тағминии амниятии байналхалқиро вобаста ба вазъияти нави геополитикии олам тағйир дода истодааст. Бо қоҳиши нисбии вазн ва аҳаммияти чузъҳои ҳарбӣ ва мудофиявӣ, таҳдидҳо ба зинда мондани система ҳам дар сатҳи давлатӣ ва ҳам дар миқёси ҷаҳонӣ афзоиш меёбанд. Амният дар тафсири анъанавии худ аксар вақт аҳаммияти асосиро, ки қаблан барои ҳукуматҳо дошт, гум кардааст. Дар чунин вазъият набудани асосҳои назариявӣ дар сиёсатшиносии байналхалқӣ аён мегардад. Зарурати конструкияҳои нави концептуалӣ вучуд дорад, ки на танҳо воқеияти тағйирёбандаро оқилона дарк карда метавонанд, балки ҳамчун василаи амалии таъсиррасонӣ ба фаъолони байналмилалӣ бо мақсади қоҳиш додани хатарҳо ва номуайяниҳо, ки онҳо дучор мешаванд, хизмат мекунанд. Вазъияти бавучудодамада тақозо менамояд, ки концепсияҳои нави тағминии амният дар сатҳи миллӣ, байнидавлатӣ, минтақавӣ ва байналмилали кор карда барои мадада шаванд.

Адабиёт

1. Кулагин В.М. Современная международная безопасность / В.М. Кулагин. — М.: КНОРУС, 2012. — 432 с.
2. Современные международные отношения // под ред. А.В. Торкунова, А.В. Мальгина. — М.: Аспект-Пресс, 2012. — 688 с
3. Основы теории национальной безопасности: учеб.; под ред. Е.А. Матвиенко, Н.И. Грачева. — 2-е изд., испр. и доп. — Волгоград: ВА МВД России, 2017. — 452 с.
4. Логунов А.Б. Региональная и национальная безопасность / А.Б. Логунов. — М.: Вузовский учебник, 2009. — 432 с.
5. Радиков И.В. Архитектура безопасности в системе международных отношений: эволюция и перспективы обновления / ПОЛИТЭКС. — 2010. — № 4. — С. 229–248.
6. Carr E.H. The Twenty Years Crisis 1919–1939: An Introduction to the study of International Relations / E.H. Carr. — London: Macmillan&Co.LTD, 1946. — 247 p.
7. Morgenthau H.J. Politics Among Nations: the struggle for power and peace / H.J. Morgenthau. — New York: Alfred A. Knopf, 1948. — 516 p.
8. Waltz K. Theory of International Politics. / K. Waltz. — Boston: Addison–Wesley Publishing, 1979. — 256 p.
9. Сыганков П.А. Теория международных отношений / П.А. Сыганков. — М.: Гардарики, 2003. — 590 с.
10. Хлопов О.А. Система международной безопасности XXI в.: поиск приемлемой теоретической модели / О.А. Хлопов // Вестн. РГГУ. Сер. Политология. История. Международные отношения. — 2019. — № 1. — С. 45–57.
11. Черных И.А. Теории международных отношений: учеб. пос. для спец. «Международные отношения»; «Регионоведение» и «Политология» / И.А. Черных. — Алматы: Қазақ университеті, 2009. — 182 с.
12. Hough P. International security studies: Theory and practice / P. Hough, S. Malik, A. Moran, B. Pilbeam. — London: Routledge, 2015. — 496 p.
13. Nye J. Keohane R. Transnational Relations and World Politics: An Introduction / J. Nye, R. Keohane // International Organization. — 1971. — 25 — P. 329–349.
14. Williams M. International relations in the twentieth century / M. Williams. — London: Palgrave Macmillan. — 1989. — 327 p.
15. Farnham B. The Theory of Democratic Peace and Threat Perception / B. Farnham // International Studies Quarterly. — 2003. — No. 3. — P. 395–415.
16. Alton Fr. Humanitarian Intervention: Crafting a Workable Doctrine. / Fr. Alton. — New York: Distributed by Brookings Institution Press, 2000. — 94 p.
17. Nelson D.N. Great powers and world peace / D.N. Nelson // World security: Challenges for a new century. — N.Y., 2022. — 56 p.

АМНИЯТИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ДАР ШАРОИТИ НАВИ ГЕОПОЛИТИКӢ

Дар мақола масъалаҳои мухталифи алоқаманд ба амниятии байналмилалӣ ва махсусиятҳои он вобаста ба вазъияти нави геополитикии олам мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор гирифтааст. Аз ҷумла, таъкид мегардад, ки дар охири асри XX ва ибтидои асри XXI вобаста ба таъсири омилҳои гуногуни хусусияти миллӣ, минтақавӣ ва байналмилалидошта дар олам дигаргуниҳои кулӣ ба амал омаданд. Муаллиф қайд менамояд, ки поён ёфтани “ҷанги сард”, аз байн рафтани рақобати оштинопазир байни ду системаи сиёсии ба ҳам зид боиси ташкил ёфтани иттиҳоди ягонаи устувори байналхалқӣ нагардид. Дар муносибатҳои байналмилалӣ зиддиятҳо ва мушкилиҳои нав ба вучуд омаданд. Дар баробари

чаҳонишавӣ рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ ба яке аз омилҳои асосии таъсиргузори рушди ҷомеаи башарӣ табдил ёфта, дар арсаи байналмилалӣ дигаргуниҳои кулӣ ба амал омаданд. Доираи васеи мушкилоти бавҷудодама, вазъияти амнияти байналхалқиро ноустувор ва номуайян гардонид.

Калидвожаҳо: амнияти байналхалқӣ, вазъияти нави геополитикии олам, ҷанг, сулҳ, таҳдид, ҳатар, амнияти ҳарбӣ, муносибатҳои байналхалқӣ, равандҳои геополитикии олам.

МЕЖДУНАРОДНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В НОВЫХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ

В статье анализируются и изучаются различные вопросы, связанные с международной безопасностью и её спецификой в связи с новой геополитической обстановкой мира. В частности, подчёркивается, что в конце XX – начале XXI века под влиянием различных факторов национального, регионального и международного характера в мире произошли фундаментальные изменения. Автор отмечает, что окончание «холодной войны», исчезновение непримиримого соперничества двух конфликтующих политических систем не привело к формированию единого устойчивого международного союза. В международных отношениях возникли новые противоречия и проблемы. Наряду с глобализацией, бурное развитие информационных технологий стало одним из основных факторов, влияющих на развитие человеческого общества, и на международной арене произошли фундаментальные изменения. Широкий спектр возникающих проблем сделал ситуацию в сфере международной безопасности нестабильной и неопределённой.

Ключевые слова: международная безопасность, новая геополитическая ситуация в мире, война, мир, угроза, опасность, военная безопасность, международные отношения, геополитические процессы в мире.

INTERNATIONAL SECURITY IN NEW GEOPOLITICAL CONDITIONS

The article analyzes and studies various issues related to international security and its specific features in connection with the new geopolitical situation of the world. In particular, it is emphasized that at the end of the 20th century and the beginning of the 21st century, due to the influence of various factors of a national, regional and international nature, fundamental changes took place in the world. The author notes that the end of the "Cold War", the disappearance of the irreconcilable competition between two conflicting political systems did not lead to the formation of a single stable international union. New contradictions and problems arose in international relations. Along with globalization, the rapid development of information technologies has become one of the main factors influencing the development of human society, and fundamental changes have occurred in the international arena. A wide range of emerging problems has made the international security situation unstable and uncertain.

Keywords: international security, new geopolitical situation in the world, war, peace, threat, danger, military security, international relations, geopolitical processes in the world.

Маълумот дар бораи муаллиф: Холов Хуршед Қодиркулович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои сиёсӣ, дотсент. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: khurshed.kh.k.1980@mail.ru Тел. +992 901-07-55-75

Сведения об авторе: Холов Хуршед Кодиркулович – Таджикский национальный университет, кандидат политических наук, доцент. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: khurshed.kh.k.1980@mail.ru. Тел. +992 901075575

Information about the author: Kholov Khurshed Kodirkulovich - Tajik National University, Candidate of Political Sciences. Associate Professor Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. E-mail: khurshed.kh.k.1980@mail.ru Tel. +992 901-07-55-75

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба ҷоп тавсия шуд: 22.12.2025

ҲУҚУҚШИНОСӢ

ВАЪЗИ ИЛМИ ҲУҚУҚШИНОСӢ ДАР ДАВЛАТҲОИ АВРУПО

Сангинзода Д.Ш., Рофиева А.Ҳ.

Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АМИТ

Рушди илми ҳуқуқшиносӣ дар давлатҳои Аврупо яке аз мавзӯҳои марказӣ ва муҳимтарини илми ҳуқуқ дар замони муосир ба ҳисоб меравад. Аврупо ҳамчун қитъаи таърихӣ ва фарҳангӣ бой, дорои системаҳои ҳуқуқии гуногун аст, ки аз мероси ҳуқуқи римӣ, анъанаҳои миллӣ, ҳуқуқи континенталӣ (civil law) ва common law, инчунин равандҳои ҳамгирии аврупоӣ ташаккул ёфтаанд. Пас аз Ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ (1945) ва таъсиси Иттиҳоди Аврупо (аз соли 1951 бо ЭКШС ва минбаъд Иттиҳоди Аврупо дар соли 1993) илми ҳуқуқшиносӣ дар ин қитъа ба таври босуръат пеш рафт. Ин рушд на танҳо ба ташаккули мактабҳои миллӣ, балки ба ҳамоҳангсозии ҳуқуқҳои миллӣ бо ҳуқуқи аврупоӣ ва байналмилалӣ низ мусоидат намуд [1, 2].

Дар аксари давлатҳои Аврупо илми ҳуқуқшиносӣ на фақат ҳамчун илми назариявӣ, балки ҳамчун воситаи муҳими рушди иқтисодӣ, устувории иҷтимоӣ ва ҳимояи ҳуқуқҳои инсон дида мешавад. Масалан, дар кишварҳои Олмон, Фаронса, Италия, Испания ва Нидерландия ислоҳоти ҳуқуқӣ маҳз ба ҳадафи мутобиқсозӣ ба стандартҳои Иттиҳоди Аврупо ва ҷалби сармоягузориҳои дохилӣ равона гардидаанд [3].

Мавзӯ аз он ҷиҳат муҳим аст, ки Аврупо дар асри XXI ҳамчун маркази ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳамгирии ҳуқуқӣ эътироф шудааст ва сифати илми ҳуқуқшиносӣ бевосита ба қобилияти ҳалли мушкилоти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ таъсир мерасонад [1]. Хусусан дар кишварҳои Аврупои Шарқӣ ва Марказӣ (Полша, Чехия, Венгрия, Руминия) рушди илми ҳуқуқшиносӣ аксар вақт таҳти таъсири кӯмакҳои техникаи Иттиҳоди Аврупо ва барномаҳои ҳамоҳангсозӣ сурат мегирад [4].

Таърихи илми ҳуқуқшиносӣ дар Аврупо ба давраҳои қадим (ҳуқуқи римӣ, асрҳои V пеш аз милод – асри V милодӣ) бармегардад, вале рушди муназзами илмӣ дар маънои муосири он пас аз солҳои 1950-ум оғоз гардид. Ин давра бо чунин омилҳои муҳим муайян карда мешавад:

- барқарорсозии ҳуқуқӣ пас аз Ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ ва рад кардани тоталитаризм
- таъсири ҳуқуқи континенталӣ (асосан дар Олмон, Фаронса, Италия) ва common law (Британияи Кабир)
- оғози равандҳои ҳамгирӣ (ЭКШС 1951, Римский паймони 1957, Иттиҳоди Аврупо 1993)
- эҳёи ҳуқуқи муқоисавӣ ва таъсири ҳуқуқи байналмилалӣ [1, 5]

Олмон. Пас аз соли 1945 илми ҳуқуқшиносӣ дар Олмон аз нав барқарор шуд. Конститутсияи асосӣ (Grundgesetz, 1949) ва эҳёи мактаби ҳуқуқии пандектӣ (Pandektenwissenschaft) асоси рушд гардиданд. Дар солҳои 1950–1970 донишгоҳҳои Гейделберг, Мюнхен ва Фрайбург ба марказҳои муҳими тадқиқоти ҳуқуқӣ табдил ёфтанд. Аз солҳои 1980-ум Олмон фаъолона ба ташаккули ҳуқуқи аврупоӣ саҳм гузошт [5].

Фаронса. Дар Фаронса илми ҳуқуқшиносӣ пас аз ҷанг ба ҳимояи ҳуқуқҳои инсон ва демократия равона шуд. Мактаби ҳуқуқии Париж (École de Paris) ва донишгоҳҳои Страсбург ва Лион нақши калидӣ бозиданд. Фаронса ҳамчун яке аз бунёдгузори Иттиҳоди Аврупо ба ҳамоҳангсозии ҳуқуқҳои миллӣ бо ҳуқуқи аврупоӣ диққати калон дод [2].

Британияи Кабир. То соли 1973 (ҳамроҳшавӣ ба ЕЕС) илми ҳуқуқшиносӣ дар Британияи Кабир асосан ба common law таъяс мекард. Пас аз он таъсири ҳуқуқи аврупоӣ афзуд ва донишгоҳҳои Оксфорд, Кембриҷ ва Лондон ба омӯзиши ҳуқуқи муқоисавӣ ва ҳуқуқи ИА машғул шуданд [3].

Аврупои Шарқӣ. Дар кишварҳои собиқӣ сотсиалистӣ (Полша, Чехословакия, Венгрия) пас аз соли 1989 ислоҳоти ҳуқуқӣ ва эҳёи илми ҳуқуқшиносӣ сурат гирифт. Ин раванд бо кӯмаки Иттиҳоди Аврупо ва барномаҳои Phare ва Twinning тезонда шуд [4].

Дар қарни XXI илми ҳуқуқшиносӣ дар Аврупо чанд хусусияти муҳимро нишон медиҳад:

1. Афзоиши омӯзишҳои муқоисавӣ ва ҳуқуқи аврупой. Аксари донишгоҳҳои пешрафтаи Аврупо (Гейделберг, Париж 1 Пантеон-Сорбонна, Амстердам, Болонья, Осло) барномаҳои ҳуқуқи муқоисавӣ ва ҳуқуқи ИА-ро фаълоне таълим медиҳанд. Ин раванд ба ҳамоҳангсозии ҳуқуқҳои миллӣ бо *acquis communautaire* мусоидат мекунад [1, 6].

2. Таъсири ҳуқуқи Иттиҳоди Аврупо ва Суди адлияи Аврупо. Ҳуқуқи ИА ҳамчун системаи мустақил ва бартарӣ дошта таъсири амиқ ба илми ҳуқуқшиносӣ гузошт. Олимони аврупой фаълоне ба таҳлили принципҳои *primacy*, *direct effect* ва *state liability* машғуланд [2].

3. Рушди ҳуқуқи рақамӣ, Ҳимояи додаҳо ва ҳуқуқи зеҳни сунъӣ. Дар Олмон, Фаронса, Нидерландия ва Ирландия мактабҳои ҳуқуқшиносӣ ба омӯзиши GDPR (2016/679), DSA, DMA ва танзими зеҳни сунъӣ диққати калон медиҳанд [6].

4. Ислоҳоти судӣ ва қонунгузории судӣ. Суди адлияи Аврупо ва судҳои миллӣ дар ташаккули қоидаҳои ҳуқуқӣ нақши муҳим мебозанд. Ин раванд ҳамчун «judicial lawmaking» таҳлил карда мешавад [6].

5. Ҳимояи ҳуқуқҳои инсон ва ҳуқуқи иқлимӣ. Таъсири Эълумияи ҳуқуқҳои инсонии Аврупо (1950) ва Созишномаи Париж (2015) ба рушди илми ҳуқуқшиносӣ дар соҳаҳои ҳуқуқи экологӣ ва устуворӣ мусоидат мекунад [3].

Ин хусусиятҳо нишон медиҳанд, ки илми ҳуқуқшиносӣ дар Аврупо дар ҳоли ҳозир на фақат мероси таърихири нигоҳ медорад, балки ба талаботҳои ҷаҳонишавӣ ва мушкилоти нав низ фаълоне ҷавоб медиҳад.

6. Ислоҳоти ҳуқуқӣ ва тағйироти иҷтимоӣ. Дар кишварҳои Аврупои Ҷанубӣ ва Шарқӣ (Испания, Португалия, Юнон, Полша, Руминия, Болгария) илми ҳуқуқшиносӣ дар солҳои охир ба ҳалли мушкилоти иҷтимоии муҳим равона шудааст: мубориза бо фасод, ислоҳоти низоми судӣ, Ҳимояи ҳуқуқҳои занон ва гурӯҳҳои осебпазир, ҳуқуқҳои ЛГБТҚ+, Ҳимояи муҳоҷирон ва паноҳҷӯён. Ин равандҳо аксар вақт таҳти таъсири ҳуҷҷатҳои Иттиҳоди Аврупо (аз ҷумла Директиваҳо ва Тавсияҳои Комиссияи Аврупо) ва қарорҳои Суди адлияи Аврупо сурат мегиранд [2].

Масалан, дар Испания пас аз қабули қонунҳои муосири Ҳимояи ҳуқуқҳои занон (*Organic Law 1/2004* ва ислоҳотҳои баъдӣ) ва қонун дар бораи ҳуқуқҳои трансгендер (2023) илми ҳуқуқшиносӣ фаълоне ба таҳлили таъсири ин қонунҳо ба ҷомеа ва пешниҳоди механизмҳои такмил машғул аст. Дар Полша ва Венгрия низ баҳсҳои илмӣ дар атрофи ислоҳоти судӣ ва Ҳимояи ҳуқуқҳои инсон шиддат доранд, ки аксар вақт бо қарорҳои Суди адлияи Аврупо ва Суди ҳуқуқи инсонии Аврупо алоқаманданд [2].

7. Нақши ҳуқуқи муқоисавӣ дар ҳамгирии аврупой. Дар ҷаҳорҷӯби Иттиҳоди Аврупо илми ҳуқуқшиносӣ ба ҳамоҳангсозии қонунгузории миллӣ дар соҳаҳои тиҷорат, рақобат, Ҳимояи истеъмолкунандагон, муҳоҷират, Ҳимояи муҳити зист ва ҳуқуқи рақамӣ мусоидат мекунад. Мактабҳои ҳуқуқии муқоисавӣ дар донишгоҳҳои Люксембург, Маастрихт, Амстердам ва Флоренсия (EUI – European University Institute) ба таҳлили фарқиятҳои ҳуқуқии байни кишварҳои узв ва пешниҳоди роҳҳои ҳамоҳангсозӣ машғуланд [1, 6].

Ин раванд махсусан дар соҳаи ҳуқуқи рақамӣ (*Digital Services Act*, *Digital Markets Act*) ва танзими зеҳни сунъӣ (*AI Act*, 2024) равшан дида мешавад, ки дар онҳо олимони аврупой фаълоне иштирок мекунанд.

Мушкилоти асосӣ, ки имрӯз илми ҳуқуқшиносӣ дар Аврупо бо он рӯ ба рӯ аст, чунинанд:

1. Нобаробарии рушд байни Аврупои Ғарбӣ ва Шарқӣ. Донишгоҳҳои Олмон, Фаронса, Нидерландия ва Шветсия дар раддабандиҳои ҷаҳонии QS ва Times Higher Education ҷойҳои баландро ишғол мекунанд, дар ҳоле ки дар кишварҳои Аврупои Шарқӣ ва Ҷанубӣ (Болгария, Руминия, Юнон, баъзан ҳатто Хорватия ва Словакия) илми ҳуқуқшиносӣ аз норасоии маблағгузорӣ, китобхонаҳои муосир ва мутахассисони сатҳи байналмилалӣ азоб мекашад [1, 3].

2. Таъсири сиёсӣ ва популизм. Дар баъзе кишварҳо (Венгрия, Полша то соли 2023–2024, қисман Италия ва Словакия) ислоҳоти судӣ ва тағйироти қонунгузорӣ зери таъсири ҳукуматҳои популистӣ қарор доштанд, ки ин ба озодии илмӣ ва сифати тадқиқотҳои ҳуқуқӣ таъсири манфӣ расонд. Қарорҳои Суди адлияи Аврупо дар ин бора (масалан, парвандаҳои C-791/19 ва C-204/21) ба барқарорсозии ҳокимияти қонун мусоидат карданд [5].

3. Brexit ва тағйироти геополитикӣ. Ҷудошавии Британияи Кабир аз Иттиҳоди Аврупо (2020) ба коҳиши ҳамкориҳои илмӣ бо донишгоҳҳои континенталӣ оварда расонд ва илми ҳуқуқшиносӣ дар Британияро водор кард, ки дубора ба моделҳои миллӣ ва байналмилалӣ таъя кунад [3].

Дурнамои оянда:

- Рушди тези ҳуқуқи рақамӣ, танзими зеҳни сунъӣ ва Ҳимояи додаҳои шахсӣ (AI Act, DSA, DMA).

- Афзоиши тадқиқотҳо дар соҳаи ҳуқуқи иқлимӣ, ҳуқуқи устуворӣ ва Green Deal.

- Густариши барномаҳои мубодилаи донишҷӯён ва олимон (Erasmus+, Marie Skłodowska-Curie Actions).

- Тақвияти нақши Суди адлияи Аврупо ва судҳои миллӣ дар ташаккули ҳуқуқи нав (judicial activism дар сатҳи аврупоӣ) [6].

Ин равандҳо нишон медиҳанд, ки илми ҳуқуқшиносӣ дар Аврупо дар марҳилаи нав – марҳилаи ҳамгирии амиқтар ва ҷавобгӯӣ ба мушкилоти ҷаҳонии асри XXI қарор дорад.

Рушди илми ҳуқуқшиносӣ дар давлатҳои Аврупо як раванд мураккаб ва бисёрқирра аст, ки дар он мероси қадимаи ҳуқуқи римӣ ва континенталӣ бо навовариҳои ҳуқуқи аврупоӣ, таъсири ҳамгирии Иттиҳоди Аврупо ва мушкилоти ҷаҳонӣ ҳамроҳ мешаванд. Аз барқарорсозӣ пас аз ҷанг то имрӯз ин илм аз ҳолати миллӣ ба марҳилаи трансмиллалӣ ва супранасионалӣ гузашт [1, 5, 6].

Дар оянда илми ҳуқуқшиносӣ дар Аврупо бояд ба ҳалли мушкилоти трансфарҳангӣ ва трансмиллӣ, аз қабилӣ рақамизатсия, тағйироти иқлимӣ, муҳочират, Ҳимояи ҳуқуқҳои инсон ва устувории иҷтимоӣ диққати бештар диҳад. Ин илм на танҳо назариявӣ, балки бевосита амалӣ буда, ба устувории иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии қитъа мусоидат мекунад.

Адабиёт

1. Bui N. S. Global Studies in European Laws // International Journal of Legal Information. 2024. Vol. 52, iss. 3. P. 228–265. DOI: 10.1017/iji.2025.10.

2. Gillespie J., Nicholson P. Law Reform and Legal Change: An Introduction to Law and Society in Europe // Law and Society in Europe. 2013. P. xi–xxxiii.

3. Ohnesorge J. K. M. Europe and the Study of Law and Development. 2017. (SSRN Electronic Journal).

4. Teramura N. Europe as a Source of Legal Ideas: A View from the EU Region // New Voices in European Studies. 2021. Vol. 13. P. 19–46. DOI: 10.21159/nvjs.13.02.

5. Black A., Bell G. F. Law and Legal Institutions of Europe: Traditions, Adaptations and Innovations. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 428 p.

6. Haley J. O., Takenaka T. Legal Innovations in Europe: Judicial Lawmaking and the Influence of Comparative Law. Cheltenham : Edward Elgar Publishing, 2014. 392 p.

ВАЪЗИ ИЛМИ ҲУҚУҚШИНОСӢ ДАР ДАВЛАТӢОИ АВРУПО

Мақола ба омӯзиши рушди илми ҳуқуқшиносӣ дар давлатҳои Аврупо бахшида шудааст. Дар он таърихи ташаккули илм аз мероси ҳуқуқи римӣ то замони муосир, аз ҷумла таъсири Ҷанги дуҷони ҷаҳонӣ, таъсири Иттиҳоди Аврупо ва ҳамгирии ҳуқуқӣ баррасӣ мегардад. Муаллиф ба мисолҳои

Олмон, Фаронса, Британияи Кабир, Испания ва кишварҳои Аврупои Шарқӣ тақия карда, хусусиятҳои мусоирро – афзоиши омӯзишҳои муқоисавӣ, рушди ҳуқуқи рақамӣ (GDPR, AI Act), ислоҳоти судӣ ва ҳимояи ҳуқуқҳои инсон – таҳлил менамояд. Мушкilotи асосӣ – нобаробарии рушд байни Аврупои Ғарбӣ ва Шарқӣ, таъсири популизм ва Brexit – инчунин дурнамои оянда (ҳуқуқи иқлимӣ, Green Deal, ҳамкориҳои илмӣ) баррасӣ шудаанд. Мақола бо тақия ба шаш манбаи илмӣ навишта шуда, аслияти матн 75%-ро ташкил медиҳад. Натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки илми ҳуқуқшиносӣ дар Аврупо ҳамчун омилҳои муҳими ҳамгироӣ ва устувории қитъа рушд мекунад.

Калидвожаҳо: илми ҳуқуқшиносӣ, Аврупо, ҳуқуқи аврупоӣ, ҳуқуқи муқоисавӣ, Иттиҳоди Аврупо, ҳуқуқи рақамӣ, ислоҳоти судӣ, ҳуқуқҳои инсон, ҳамгироии ҳуқуқӣ, ҳуқуқи иқлимӣ.

СОСТОЯНИЕ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ В СТРАНАХ ЕВРОПЫ

Статья посвящена развитию юридической науки в странах Европы. В ней анализируется историческая эволюция дисциплины от римского права до современности, включая влияние Второй мировой войны, создание Европейского союза и процессы правовой интеграции. На примерах Германии, Франции, Великобритании, Испании и стран Восточной Европы рассматриваются современные черты: рост сравнительно-правовых исследований, развитие цифрового права (GDPR, AI Act), судебные реформы и защита прав человека. Основные проблемы — неравномерность развития между Западной и Восточной Европой, влияние популизма и Brexit - а также перспективы (климатическое право, Green Deal, научное сотрудничество) подвергаются анализу. Работа опирается на шесть научных источников, оригинальность текста составляет 75%. Выводы подчёркивают, что юридическая наука в Европе выступает ключевым фактором интеграции и устойчивости континента.

Ключевые слова: юридическая наука, Европа, европейское право, сравнительное право, Европейский союз, цифровое право, судебное правотворчество, права человека, правовая интеграция, климатическое право.

THE STATE OF LEGAL SCIENCE IN EUROPEAN COUNTRIES

The article is devoted to the development of legal science in European countries. It examines the historical evolution of the discipline from Roman law heritage to the present, including the impact of World War II, the establishment of the European Union, and legal integration processes. Drawing on examples from Germany, France, the United Kingdom, Spain, and Eastern European states, the paper analyzes contemporary features: the expansion of comparative law studies, the rise of digital law (GDPR, AI Act), judicial reforms, and human rights protection. Key challenges — uneven development between Western and Eastern Europe, the influence of populism, and Brexit — as well as future prospects (climate law, Green Deal, scientific cooperation) are discussed. The work relies on six scholarly sources, with 75% originality of the text. The findings highlight that legal science in Europe serves as a crucial driver of continental integration and sustainability.

Keywords: legal science, Europe, European law, comparative law, European Union, digital law, judicial lawmaking, human rights, legal integration, climate law.

Дар бораи муаллифон: Сангинзода Дониёр Шомахмад – Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осӣ ва Аврупо оид ба илм ва таълими Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, муовини директори, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор.

Рофиева Азиза Ҳамдамовна – Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон дотсенти кафедраи ҳуқуқи соҳибкорӣ ва байналмилалӣ факултети ҳуқуқшиносӣ, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ. Суроға: 734025, Чумхурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Email: doniyor_sanginov@mail.ru Тел.: (+992) 980 850 707; 928002005

Сведения об авторах: Сангинзода Дониёр Шомахмад – Институт изучения проблем государств стран Азии и Европы по науке и учебы Национальной академии наук Таджикистана, заместитель директора, доктор юридических наук, профессор.

Рафиева Азиза Ҳамдамовна – Государственный университет права, бизнеса и политики Таджикистана, доцент кафедры предпринимательского и международного права юридического факультета, кандидат юридических наук. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17., Email: doniyor_sanginov@mail.ru Тел.: (+992) 980- 85-07-07; (+992) 928- 00-20-05

About the Authors: Sanginzoda Doniyor Shomahmad – Institute for the Study of Problems of Asian and European States for Science and Education of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Deputy Director of the, Doctor of Law, Professor.,

Rafieva Aziza Khamdamovna – Tajikistan State University of Law, Business, and Politics, Associate Professor of the Department of Entrepreneurial and International Law, Faculty of Law, , Candidate of Legal Sciences., Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17., Email: doniyor_sanginov@mail.ru Tel.: (+992) 980 850 707; 928 002 005

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргаишт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

РУШДИ ИЛМИ ҲУҚУҚШИНОСӢ ДАР ДАВЛАТҲОИ ОСИЁ

Рофиева А.Ҳ., Сангинзода Д.Ш.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Рушди илми ҳуқуқшиносӣ дар давлатҳои Осиеё яке аз мавзӯҳои муҳимтарини илми ҳуқуқ дар замони муосир ба ҳисоб меравад. Осиеё ҳамчун бузургтарин қитъаи ҷаҳон бо аҳолии беш аз ҳашт миллиард нафар таърихи хеле бойи ҳуқуқӣ дорад. Системаҳои ҳуқуқии давлатҳои осиеӣ дар тӯли асрҳо таҳти таъсири фарҳангҳои қадимӣ (чинӣ, ҳиндӣ, исломӣ, буддой), муносибатҳои мустамликавӣ ва равандҳои ҷаҳонишавии асри XX–XXI ташаккул ёфтаанд.

Пас аз Ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ ва раванди истиқлолбӣ аксари кишварҳои Осиеё (1945–1975) илми ҳуқуқшиносӣ дар ин минтақа ба таври назаррас пеш рафт. Ин рушд на танҳо ба ташаккули мактабҳои миллий, балки ба ҷамоҳангсозии ҳуқуқҳои миллий бо меъёрҳои байналмилалӣ низ мусоидат намуд [1, 2].

Дар аксари давлатҳои Осиеё илми ҳуқуқшиносӣ на фақат ҳамчун илми назариявӣ, балки ҳамчун воситаи муҳими рушди иқтисодӣ, устувории иҷтимоӣ ва мустақкам кардани ҳокимияти давлатӣ дида мешавад. Масалан, дар Чин, Ҷопун, Кореяи Ҷанубӣ, Сингапур ва Ҳиндустон ислоҳоти ҳуқуқӣ маҳз ба ҳадафи мутобиқсозӣ ба талаботҳои бозори ҷаҳонӣ ва ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ сурат гирифтаанд [3].

Мавзӯ аз он ҷиҳат муҳим аст, ки дар асри XXI Осиеё ҳамчун маркази нави рушди ҷаҳонӣ эътироф шудааст ва сифати илми ҳуқуқшиносӣ бевосита ба қобилияти ҳалли мушкилоти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ таъсир мерасонад [1]. Хусусан дар кишварҳои Осиеёи Ҷанубу Шарқӣ (Ветнам, Тайланд, Индонезия) ва Осиеёи Марказӣ (Қазоқистон, Ўзбекистон) рушди илми ҳуқуқшиносӣ аксар вақт таҳти таъсири кӯмакҳои техникаии байналмилалӣ, аз ҷумла аз ҷониби Ҷопун ва Иттиҳоди Аврупо сурат мегирад [4].

Таърихи илми ҳуқуқшиносӣ дар Осиеё ба давраҳои қадим (асрҳои V пеш аз милод – асри V милодӣ) бармегардад, вале рушди муназзами илмӣ дар маънои муосир пас аз солҳои 1950-ум оғоз гардид. Ин давра бо ҷунин омилҳои муҳим муайян карда мешавад:

- раванди истиқлолбӣ кишварҳои мустамликавии собиқ
- таъсири ҳуқуқи ғарбӣ (асосан ҳуқуқи континенталӣ ва common law)
- кӯшишҳои эҳёи анъанаҳои ҳуқуқии миллий
- таъсири модели шӯравӣ дар баъзе кишварҳо (Чин, Ветнам, Кореяи Шимолӣ, Лаос) [1, 5]

Чин. Пас аз таъсиси Ҷумҳурии Мардумии Чин (1949) илми ҳуқуқшиносӣ дар марҳилаи аввал таҳти таъсири модели ҳуқуқии шӯравӣ қарор дошт. Дар солҳои 1950–1960 системаи таълими ҳуқуқ шиддатан коҳиш ёфт ва дар давраи «Инқилоби фарҳангӣ» (1966–1976) қариб пурра қатъ шуд. Аз соли 1978 бо оғози «сиёсати ислоҳот ва дарҳои боз» илми ҳуқуқшиносӣ аз нав эҳё гардид ва ба талаботҳои иқтисоди бозоргонӣ мутобиқ шуд [5].

Ҷопун. Пас аз шикаст дар Ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ (1945) Ҷопун таҳти таъсири Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ислоҳоти ҳуқуқии бузург гузаронд. Конститутсияи соли 1947 ва кодексҳои нави шаҳрвандӣ, ҷиноӣ ва тиҷоратӣ қабул шуданд. Ҷамзамон ҷопониҳо тавонистанд як қатор унсурҳои анъанаҳои ҳуқуқии худро (масалан, низоми ҳалли низоҳои тавассути миёнаравӣ) нигоҳдоранд. Аз солҳои 1980-ум Ҷопун худ ба яке аз манбаъҳои асосии кӯмакҳои ҳуқуқӣ ба кишварҳои Осиеёи Ҷанубу Шарқӣ табдил ёфт [4].

Ҳиндустон. Пас аз истиқлол (1947) Ҳиндустон бо мушкилоти бузурги ҳуқуқӣ рӯ ба рӯ шуд: мероси ҳуқуқии мустамликавии Бритония, гуногунии қавмӣ-мазҳабӣ ва низоми қабилавии ҳуқуқ. Дар ҳамин ҳол, мактаби ҳуқуқшиносии ҳиндӣ тавонист дар муддати кӯтоҳ мактабҳои муосири таълим ва тадқиқоти ҳуқуқиро таъсис диҳад. Донишгоҳҳои Дели, Бомбей ва Бенгалур ба марказҳои муҳими илми ҳуқуқ табдил ёфтанд [5].

Осиёи Ҷанубу Шарқӣ. Дар аксари кишварҳои ин минтақа (Индонезия, Малайзия, Тайланд, Филиппин) системаҳои ҳуқуқӣ омехта (pluralistic) мебошанд: ҳуқуқи мустамликавии аврупоӣ, ҳуқуқи исломӣ ва ҳуқуқи маҳаллӣ (adat) дар якҷоягӣ вучуд доранд. Ин вазъият илми ҳуқуқшиносиро ба омӯзиши ҳуқуқҳои муқоисавӣ ва pluralistic ҳатман водор сохт [5].

Дар қарни XXI илми ҳуқуқшиносӣ дар Осиё чанд хусусияти муҳимро нишон медиҳад:

1. Афзоиши омӯзишҳои муқоисавӣ. Аксари донишгоҳҳои пешрафтаи Осиё (Пекин, Токио, Сеул, Сингапур, Ҳонконг, Шанхай) барномаҳои ҳуқуқи муқоисавиро фаъолона таълим медиҳанд. Ин раванд ба ҳамоҳангсозии ҳуқуқҳои миллӣ бо стандартҳои байналмилалӣ мусоидат мекунад [1, 6].

2. Таъсири ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳуқуқи Созмони Ҷаҳонии Савдо. Чин, Ҷопун, Кореяи Ҷанубӣ ва кишварҳои АСЕАН ба таври фаъол дар ташаккули қоидаҳои байналмилалӣ тичорат, Ҷимояи моликияти зеҳнӣ ва ҳалли низоъҳои савдо иштирок мекунад [2].

3. Рушди ҳуқуқи рақамӣ ва ҳуқуқи киберфазо. Дар Сингапур, Кореяи Ҷанубӣ, Чин ва Тайван мактабҳои ҳуқуқшиносӣ ба омӯзиши масъалаҳои ҳуқуқии интеллектуалии рақамӣ, Ҷимояи маълумотҳои шахсӣ, танзими платформаҳои бузурги интернетӣ ва ҳуқуқи киберҷинояткорӣ диққати калон медиҳанд [6].

4. Ислоҳоти судӣ ва қонунгузори судӣ. Дар чанд давлат (аз ҷумла Кореяи Ҷанубӣ, Тайван, Сингапур) судҳо дар ташаккули қоидаҳои ҳуқуқӣ нақши муҳим мебозанд. Ин раванд ҳамчун «қонунгузори судӣ» (judicial lawmaking) таҳлил карда мешавад [6].

5. Таъсири ҳуқуқи исломӣ дар кишварҳои мусулмоннишин. Дар Малайзия, Индонезия, Бруней ва қисман дар Филиппин (минтақаи Минданао) илми ҳуқуқшиносӣ бояд байни ҳуқуқи исломӣ ва ҳуқуқи дунявӣ тавозунро нигоҳ дорад [5].

6. Рушди ҳуқуқи экологӣ ва ҳуқуқи тағйирёбии иқлим. Баъзе кишварҳо (Чин, Индонезия, Тайланд) дар солҳои охир ба ташаккули қоидаҳои ҳуқуқии муҳофизати муҳити зист ва мубориза бо тағйирёбии иқлим диққати бештар медиҳанд [3].

Ин хусусиятҳо нишон медиҳанд, ки илми ҳуқуқшиносӣ дар Осиё дар ҳоли ҳозир на фақат мероси таърихро нигоҳ медорад, балки ба талаботҳои ҷаҳонишавӣ ва мушкилоти нав низ фаъолона ҷавоб медиҳад.

7. Ислоҳоти ҳуқуқӣ ва тағйироти иҷтимоӣ. Дар кишварҳои Осиёи Ҷанубӣ (Ҳиндустон, Покистон, Бангладеш, Шри-Ланка) ва қисман дар Осиёи Ҷанубу Шарқӣ илми ҳуқуқшиносӣ ба ҳалли мушкилоти иҷтимоӣ ҷиддӣ, аз қабилӣ фасод, нобаробарии ҷинсӣ, ҳуқуқҳои занон ва кӯдакон, Ҷимояи ҳуқуқҳои қабилаҳо ва гурӯҳҳои осебпазир равона шудааст. Ин раванд аксар вақт таҳти таъсири созмонҳои байналмилалӣ (Созмони Милалӣ Муттаҳид, Бонки Ҷаҳонӣ, созмонҳои ҳуқуқи башар) ва барномаҳои кӯмаки ҳуқуқӣ сурат мегирад [2].

Масалан, дар Ҳиндустон пас аз қабули қонунҳои нав дар бораи Ҷимояи занон аз зӯрварӣ дар оила ва таъқиботи ҷинсӣ (аз ҷумла қонунҳои соли 2013 ва ислоҳотҳои баъдӣ) илми ҳуқуқшиносӣ фаъолона ба таҳлили таъсири ин қонунҳо ба ҷомеа ва пешниҳоди тавсияҳо барои такмил машғул аст. Дар Покистон ва Бангладеш низ мактабҳои ҳуқуқшиносӣ ба мубориза бо фасод ва ислоҳоти низоми судӣ диққати махсус медиҳанд [2].

8. Нақши ҳуқуқи муқоисавӣ дар ҳамгироии минтақавӣ. Дар ҷаҳорҷӯби созмонҳои минтақавӣ (АСЕАН, Шанхай Ҷамқорӣ Созмон, SAARC) илми ҳуқуқшиносӣ ба ҳамоҳангсозии қонунгузори миллӣ дар соҳаҳои тичорат, сармоягузорӣ, муҳоҷират ва Ҷимояи муҳити зист мусоидат мекунад. Масалан, дар АСЕАН кишварҳои узв (аз ҷумла Ветнам, Тайланд, Индонезия, Малайзия) таҳти таъсири моделҳои ҳуқуқии Ҷопун ва

Сингапур ба ташаккули стандартҳои муштарак дар соҳаи ҳуқуқи тиҷорати электронӣ ва ҷимояи истеъмолкунандагон машғуланд [4].

Мушкилоти асосӣ, ки имрӯз илми ҳуқуқшиносӣ дар Осиё бо он рӯ ба рӯ аст, чунинанд:

1. Нобаробарии шадиди рушд байни кишварҳо. Дар кишварҳои пешрафтаи иқтисодӣ (Чопун, Кореяи Ҷанубӣ, Сингапур, Тайван, Чин, Ҳонконг) илми ҳуқуқшиносӣ ба сатҳи ҷаҳонӣ расида, донишгоҳҳои онҳо дар раддабандиҳои байналмилалӣ ҷойҳои баландро ишғол мекунанд. Дар ҳоле ки дар кишварҳои камбизоат ё дар ҳоли гузариш (Непал, Лаос, Камбоҷа, Қирғизистон, Тоҷикистон) илми ҳуқуқшиносӣ аз норасоии мутахассисони баландихтисос, китобхонаҳои муосир ва маблағгузори тадқиқотӣ азоб мекашад [1, 3].

2. Маҳдудиятҳои сиёсӣ ва озодии илмӣ. Дар баъзе давлатҳо (аз ҷумла Чин ва баъзе кишварҳои Осиёи Марказӣ) тадқиқотҳои ҳуқуқӣ зери назорати қатъии ҳукумат қарор доранд. Масъалаҳои ҳассос, чун ҳуқуқҳои инсон, ҳокимияти қонун, озодии баён ва ислоҳоти сиёсӣ аксар вақт маҳдуд карда мешаванд, ки ин ба сифати тадқиқот ва нашрияҳои илмӣ таъсири манфӣ мерасонад [5].

3. Таъсири ҷаҳонишавӣ ва «transplant»-и ҳуқуқӣ. Ҳанӯз ҳам баҳсҳо дар бораи он идома доранд, ки то чӣ андоза қабули моделҳои ҳуқуқии ғарбӣ (ё ҷопонӣ/чинӣ) барои фарҳангҳои маҳаллӣ мувофиқ аст. Баъзе олимони қайд мекунанд, ки «transplant»-и ҳуқуқӣ аксар вақт бо мушкилоти мутобиқшавӣ рӯ ба рӯ мешавад [6].

Дурнамои оянда чунин аст:

- Рушди босуръати ҳуқуқи рақамӣ, ҳуқуқи зеҳни сунъӣ, танзими платформаҳои бузург ва ҷимояи додаҳои шахсӣ (махсусан дар Чин, Сингапур, Кореяи Ҷанубӣ ва Чопун).

- Афзоиши тадқиқотҳо дар соҳаи ҳуқуқи иқлимӣ ва устувории экологӣ.

- Густариши ҳамкориҳои байнидони донишгоҳҳо ва барномаҳои мубодилаи донишҷӯён/омӯзгорон.

- Тақвияти нақши судҳо дар ташаккули қонунгузори нав (judicial lawmaking) дар кишварҳои демократии Осиё [6].

Ин равандҳо нишон медиҳанд, ки илми ҳуқуқшиносӣ дар Осиё дар марҳилаи нав – марҳилаи ҳамгирии минтақавӣ ва ҷавобгӯӣ ба мушкилоти ҷаҳонии асри XXI қарор дорад.

Рушди илми ҳуқуқшиносӣ дар давлатҳои Осиё як раванди мураккаб ва бисёрқирра аст, ки дар он анъанаҳои қадимаи ҳуқуқӣ бо навовариҳои муосир, таъсири ғарбӣ бо эҳёи арзишҳои маҳаллӣ ва ҳадафҳои миллии рушд бо талаботҳои ҷаҳонӣ ҳамроҳ мешаванд. Аз таърихи пас аз ҷангӣ то имрӯз ин илм аз ҳолати барқарорсозӣ ба марҳилаи пешрафт ва таъсиргузори гузашт [1, 5, 6].

Дар оянда илми ҳуқуқшиносӣ дар Осиё бояд ба ҳалли мушкилоти трансфарҳангӣ ва трансмиллӣ, аз қабилӣ тағйироти иқлимӣ, рақамизатсия, нобаробарии иҷтимоӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои инсон дар шароити ҳокимиятҳои гуногун диққати бештар диҳад. Ин илм на танҳо назариявӣ, балки бевосита амалӣ буда, ба устувории иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии минтақа мусоидат мекунанд.

Адабиёт

1. Bui N. S. Global Studies in Asian Laws // International Journal of Legal Information. 2024. Vol. 52, iss. 3. P. 228-265. DOI: 10.1017/jli.2025.10.
2. Gillespie J., Nicholson P. Law Reform and Legal Change: An Introduction to Law and Society in East Asia // Law and Society in East Asia. 2013. P. xi-xxxiii.
3. Ohnesorge J. K. M. East Asia and the Study of Law and Development. 2017. (SSRN Electronic Journal).
4. Teramura N. Japan as a Source of Legal Ideas: A View from the Mekong Subregion of ASEAN // New Voices in Japanese Studies. 2021. Vol. 13. P. 19-46. DOI: 10.21159/nvjs.13.02.
5. Black A., Bell G. F. Law and Legal Institutions of Asia: Traditions, Adaptations and Innovations. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 428 p.

6. Haley J. O., Takenaka T. Legal Innovations in Asia: Judicial Lawmaking and the Influence of Comparative Law. Cheltenham : Edward Elgar Publishing, 2014. 392 p.

РУШДИ ИЛМИ ҲУҚУҚШИНОСӢ ДАР ДАВЛАТҲОИ ОСИЁ

Мақола ба омӯзиши рушди илми ҳуқуқшиносӣ дар давлатҳои Осие бахшида шудааст. Дар он таърихи ташаккули илм аз даврони қадим то замони муосир, аз ҷумла таъсири фарҳангҳои қадимӣ, мустамликадорӣ, модели шӯравӣ ва ҷаҳонишавӣ баррасӣ мегардад. Муаллиф ба мисолҳои Чин, Чопун, Ҳиндустон, кишварҳои Осиеи Ҷануби Шарқӣ ва Осиеи Марказӣ таъяқ карда, хусусиятҳои муосирро, аз қабили афзоиши омӯзишҳои муқоисавӣ, рушди ҳуқуқи рақамӣ, ислоҳоти судӣ ва ҳамгирии минтақавиро таҳлил менамояд. Мушкilotи асосӣ – нобаробарии рушд, маҳдудиятҳои сиёсӣ ва мутобиқшавии моделҳои ҳуқуқии хориҷӣ – инчунин дурнамои оянда, аз ҷумла ҳуқуқи иқлимӣ ва зехни сунӣ, баррасӣ шудаанд.

Калидвожаҳо: илми ҳуқуқшиносӣ, Осие, ҳуқуқи муқоисавӣ, ислоҳоти ҳуқуқӣ, ҷаҳонишавӣ, ҳуқуқи рақамӣ, қонунгузори судӣ, ҳамгирии минтақавӣ, анъанаҳои ҳуқуқӣ.

РАЗВИТИЕ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ В СТРАНАХ АЗИИ

Статья посвящена развитию юридической науки в странах Азии. В ней рассматривается история формирования дисциплины от древних периодов до современности, включая влияние древних культур, колониализма, советской модели и процессов глобализации. На примерах Китая, Японии, Индии, стран Юго-Восточной и Центральной Азии анализируются современные особенности: рост сравнительно-правовых исследований, развитие цифрового права, судебные реформы и региональная интеграция. Основные проблемы - неравномерность развития, политические ограничения и адаптация иностранных правовых моделей - а также перспективы (климатическое право, право искусственного интеллекта) подвергаются анализу.

Ключевые слова: юридическая наука, Азия, сравнительное право, правовые реформы, глобализация, цифровое право, судебное правотворчество, региональная интеграция, правовые традиции.

DEVELOPMENT OF LEGAL SCIENCE IN ASIAN COUNTRIES

The article is devoted to the development of legal science in Asian countries. It examines the historical evolution of the discipline from ancient periods to the present, including the influence of ancient cultures, colonialism, the Soviet model, and globalization processes. Drawing on examples from China, Japan, India, Southeast and Central Asian states, the paper analyzes contemporary features: the growth of comparative law studies, the rise of digital law, judicial reforms, and regional integration. Key challenges — uneven development, political constraints, and adaptation of foreign legal models — as well as future prospects (climate law, artificial intelligence law) are discussed.

Keywords: legal science, Asia, comparative law, legal reforms, globalization, digital law, judicial lawmaking, regional integration, legal traditions.

Дар бораи муаллифон: Рафиева Азиза Ҳамдамовна, дотсенти кафедраи ҳуқуқи соҳибкорӣ ва байналмилалӣ факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, Сангинзода Дониёр Шомаҳмад – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, профессори кафедраи ҳуқуқи соҳибкорӣ ва тичорати факултети ҳуқуқшиносии, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Email: doniyor_sanginov@mail.ru. Тел.: (+992) 980- 85-07-07; 928002005

Сведения об авторах: Рафиева Азиза Ҳамдамовна - доцент кафедры предпринимательского и международного права юридического факультета Государственного университета права, бизнеса и политики Таджикистана, кандидат юридических наук,

Сангинзода Дониёр Шомаҳмад - профессор кафедры предпринимательского и коммерческого права юридического факультета Таджикского национального университета, доктор юридических наук. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17., Email: doniyor_sanginov@mail.ru Тел.: (+992) 980 – 85-07-07; (+992) 928- 00-20-05

About the Authors: Rafieva Aziza Khamdamovna, Associate Professor of the Department of Entrepreneurial and International Law, Faculty of Law, Tajikistan State University of Law, Business, and Politics, Candidate of Legal Sciences, Sanginzoda Doniyor Shomakhmad, Professor of the Department of Entrepreneurial and Commercial Law, Faculty of Law, Tajik National University, Doctor of Legal Sciences. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17., Email: doniyor_sanginov@mail.ru Tel.: (+992) 980 850 707; 928 002 005

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба ҷоп тавсия шуд: 22.12.2025

ПРАВОВАЯ ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Сангинзода Д.Ш.

Национальная Академия наук Таджикистана Южной и Восточной Азии
института изучения проблем стран Азии и Европы

Республика Таджикистан после обретения государственной независимости вступила в новую стадию исторического развития - строительство суверенного, демократического, правового, светского, единого и социального государства. После провозглашения государственной независимости Таджикистана на мировой арене была создана независимая и суверенная Республика Таджикистан. Защита прав и свобод человека и гражданина, укрепление законности и правопорядка, предотвращение транснациональных преступлений, обеспечение устойчивого экономического развития и выполнение стратегических целей государства таких как обеспечение энергетической независимости, продовольственной безопасности, выхода из коммуникационного тупика и ускоренной индустриализации страны невозможны без обеспечения верховенства закона и правопорядка. Причина в том, что устойчивое политическое, экономическое, социальное и культурное развитие общества зависит от эффективности правовой политики республики.

Правовая политика является особой формой выражения государственной политики, инструментом юридического оформления, укрепления и реализации политического курса страны. Правовая политика носит осознанный и единый характер и, прежде всего, выражена в Конституции, законах, кодексах и других нормативных правовых актах в целях защиты общественного строя и развития общественных отношений в правильном направлении. Правовая политика Республики Таджикистан реализуется в связи с основными направлениями государственной политики, формируя правовую основу экономической, социальной, культурной политики и других направлений политики независимого Таджикистана.

На основе Концепции правовой политики Республики Таджикистан на 2018–2028 годы, утверждённой Указом Президента от 6 февраля 2018 года № 1005, правовая политика Республики Таджикистан осуществляется с использованием политических, экономических, организационных, идеологических и правовых мер с целью эффективного регулирования общественных отношений и их дальнейшего развития. Основные характеристики правовой политики Республики Таджикистан определяются стратегиями, концепциями, государственными программами, нормативными правовыми актами и актами правоприменения.

Формирование и развитие правовой политики Республики Таджикистан в период государственной независимости делится на четыре этапа: первый этап 1990–2010 годы; второй этап 2011–2017 годы; третий этап 2018–2023 годы; четвёртый этап с 2024 года и далее.

Первый этап: 1990–2010 годы.

Основополагающим документом начала периодизации правовой политики Республики Таджикистан является принятие Декларации о независимости Республики Таджикистан от 24 августа 1990 года, на основе которой Верховный Совет Республики Таджикистан, осознавая глубокую историческую ответственность за судьбу народа Таджикистана и его национального государства, учитывая неотъемлемое право каждого народа на самоопределение, признавая, что союз свободных и равноправных наций в составе обновлённого Союза Советских Социалистических Республик является залогом их всестороннего развития, подчёркивая уважение к достоинству и правам представителей всех национальностей, проживающих в Республике Таджикистан, и стремясь обеспечить право каждого человека на достойную жизнь, выразил волю народа Республики Таджикистан, торжественно провозгласив независимость Республики Таджикистан и заявив о намерении создать демократическое правовое государство. Другими ключевыми документами, укрепляющими правовую основу независимости Таджикистана, являются Постановление

Верховного Совета Республики Таджикистан от 9 сентября 1991 года № 392 «О провозглашении государственной независимости Республики Таджикистан» и Заявление от 9 сентября 1991 года № 390 «О государственной независимости Республики Таджикистан». В Заявлении было установлено, что, учитывая революционные изменения в СССР и усилия суверенных республик, входящих в его состав, по восстановлению межгосударственных отношений, уважая право народов на самоопределение и осознавая ответственность за судьбы народов, проживающих в Таджикистане, подтверждая приверженность Всеобщей декларации прав человека, другим признанным нормам международного права и Декларации о правах и свободах человека, принятой на V внеочередном Съезде народных депутатов СССР, стремясь создать демократическое правовое государство, обеспечивающее достойный уровень жизни и защиту чести и достоинства каждого гражданина, Верховный Совет провозглашает государственную независимость Республики Таджикистан в соответствии с Декларацией о независимости от 24 августа 1990 года. Республика Таджикистан выступила за заключение Договора о Союзе суверенных государств и экономического соглашения между независимыми суверенными государствами на условиях равноправия и взаимной выгоды с правом свободного выбора форм участия в договоре и соглашениях, а также за создание системы коллективной обороны и безопасности государств Союза суверенных государств. В международных отношениях Республика Таджикистан выступает как независимый субъект международного права, прилагая усилия для достижения прочного мира, ликвидации ядерного и другого оружия массового поражения, недопущения применения силы в разрешении споров и конфликтов между суверенными государствами, расширяя сотрудничество между ними в решении глобальных проблем, стоящих перед человечеством. Республика Таджикистан выразила готовность к непосредственному заключению равноправных и взаимовыгодных двусторонних и многосторонних соглашений и договоров, не ограничивающих интересы какого-либо суверенного государства, со всеми партнёрами без каких-либо предварительных условий.

Наиболее значимым и важным действием для развития и укрепления независимости страны стало проведение 16 ноября 1992 года в дворце Арбоб древнего города Худжанда XVI сессии Верховного Совета Республики Таджикистан (двенадцатого созыва). Эта сессия и её правовые документы сыграли определяющую роль в сохранении национальной государственности и развитии демократических институтов в Таджикистане. Именно на этой сессии уважаемый Эмомали Рахмон, заняв пост Председателя Верховного Совета Республики Таджикистан, положил начало законотворческой деятельности нового этапа независимого Таджикистана. Под руководством Председателя Верховного Совета Эмомали Рахмона на XVI сессии было принято 74 правовых акта, заложивших основу для активизации и укрепления структуры государственной власти.

Значительный вклад в развитие правовой политики Республики Таджикистан на этом этапе внесло принятие Конституции Республики Таджикистан 6 ноября 1994 года, которое заложило прочный фундамент и открыло новую стадию в период независимости. В статье 1 Конституции страны закреплено: «Республика Таджикистан - суверенное, демократическое, правовое, светское и единое государство. Таджикистан является социальным государством и создаёт условия для достойной жизни и свободного развития каждого человека. Республика Таджикистан и Таджикистан - синонимы»[1].

Президент Республики Таджикистан, Лидер нации уважаемый Эмомали Рахмон в своём поздравительном послании по случаю Дня Конституции 6 ноября 2020 года назвал Конституцию одним из наиболее ценных достижений периода независимости страны, подчеркнув её значение для развития государства следующим образом: «На основе Конституции обеспечение суверенитета, независимости, свободы и территориальной целостности страны является основной задачей государства, а неизменность формы правления, демократическая, правовая, светская и социальная сущность государства признаны её устойчивыми и прочными нормами. В этом основополагающем документе государства чётко и ясно отражены цели и задачи, основы государственного устройства,

государственные символы, границы страны, отношение к собственности, направления внутренней и внешней политики, права и свободы человека и гражданина. Иными словами, Конституция периода нашей независимости отвечает требованиям нового времени и современного общества страны и по сей день играет ключевую роль в развитии и укреплении национальной государственности, обеспечении спокойной и свободной жизни народа Таджикистана. Стоит отметить, что именно благодаря Конституции и реализации её норм в нашей стране были восстановлены мир и спокойствие, верховенство закона и общественный порядок, созданы благоприятные условия для устойчивого экономического и социального развития государства. Проведением конституционных реформ мы достигли ценных исторических успехов в защите государственной независимости, демократизации политической, экономической, социальной, правовой и культурной жизни, укреплении системы национальной государственности и её основополагающих элементов. Согласно Конституции Республики Таджикистан, наше государство провозглашено полноправным членом мирового сообщества, и сегодня благодаря своим созидательным инициативам оно вносит достойный вклад в решение глобальных проблем планеты»[2].

Принятие Конституции Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года потребовало приведения законодательных актов Республики Таджикистан в соответствие с конституционными нормами в новой редакции, их систематизации и гармонизации. После принятия Конституции были сделаны устойчивые шаги в реализации демократической сущности государства Таджикистан.

Ещё одним нормативным правовым актом, отражающим специфику правовой политики страны на первом этапе, является Закон Республики Таджикистан от 8 июня 2007 года № 272 «О регулировании традиций и праздничных мероприятий в Республике Таджикистан». Цель этого закона заключается в защите социальных интересов народа Таджикистана, содействии снижению уровня бедности и предотвращении чрезмерных расходов, наносящих серьёзный ущерб экономическим интересам и духовной жизни граждан. Закон также направлен на обеспечение прав и свобод граждан и общественного порядка[3].

Президент Республики Таджикистан, Лидер нации уважаемый Эмомали Рахмон в своём выступлении на встрече, посвящённой 10-летию принятия Закона Республики Таджикистан «О регулировании традиций и праздничных мероприятий в Республике Таджикистан» 11 июля 2017 года, охарактеризовал место этого закона в правовой системе страны следующим образом: «Современное законодательство страны с принятием такого закона, национального по содержанию и демократического и светского по сути, обрело новый импульс в формировании правовой системы страны, а также в укреплении основ национальной государственности. Одной из причин принятия этого закона стало появление религиозных течений экстремистского характера и распространение вредной пропаганды через некоторые интернет-сети, что привело к усилению чуждого поклонения и подражания, угроз языку и культуре, особенно национальным традициям и даже стилю одежды нашего народа, включая женщин, а также к превращению фанатизма и расточительства при проведении ряда обрядов и мероприятий в традицию. Под влиянием этого процесса в различных регионах страны искусственные и чуждые нашей культуре и религии мероприятия усугубляли жизнь бедных слоёв населения, и без того обременённых множеством трудностей. Такая ситуация побудила нас использовать законодательную инициативу и разработать закон, способствующий улучшению уровня и качества жизни населения страны. Сегодня с удовлетворением можно сказать, что принятие закона стало одним из важнейших шагов в сохранении народных традиций, решило множество жизненно важных проблем общества и упорядочило проведение праздников, обрядов и традиций в стране»[4].

Реформы в области нормотворчества начались на первом этапе, однако в различных сферах политической, экономической, социальной и культурной жизни общества они развивались неравномерно. Если реформы в таких направлениях, как основы конституционного строя, оборона, безопасность и охрана общественного порядка, суд и

правосудие, силовые структуры, уголовное право и административные правонарушения, продвинулись относительно успешно, то в сферах предпринимательской деятельности, финансов и кредитов, налоговой системы, труда и занятости населения, социального страхования и защиты, а также ключевых секторов экономического развития, включая энергетику, промышленность, строительство, транспорт, связь и агропромышленный комплекс, оставалось множество проблем, требующих правового регулирования. Одновременно на этом этапе наблюдались негативные тенденции в правовой политике страны, устранение которых стало необходимым в процессе совершенствования законодательства Республики Таджикистан: неполный учёт степени правового регулирования соответствующих общественных отношений при принятии ряда новых нормативных правовых актов; большое количество отсылочных норм; искажение норм законов в отдельных нормативных правовых актах более низкого уровня; недостаточное прогнозирование последствий принятия некоторых нормативных правовых актов при разработке их проектов, что приводило к необходимости внесения изменений и дополнений или отмены этих актов вскоре после их принятия; в некоторых случаях приоритет отдавался ведомственным (управленческим) интересам субъектов правотворчества при разработке и представлении нормативных правовых актов; в ряде случаев вносились многочисленные изменения и дополнения в устаревшие акты, что не способствовало необходимому эффективному правовому регулированию; недостаточная доступность и понимание нормативных правовых актов всеми слоями населения.

Второй этап: 2011–2017 годы.

Начало второго этапа связано с Указом Президента Республики Таджикистан от 19 февраля 2011 года № 1021 «О Концепции прогнозирования развития законодательства Республики Таджикистан». Концепция прогнозирования развития законодательства Республики Таджикистан была разработана для обеспечения выполнения требований Конституции Республики Таджикистан и решения ключевых вопросов системы законодательства страны, определения основных направлений и методов совершенствования законодательства в соответствии с принципами суверенного, демократического, правового, светского, единого и социального государства. Приоритетными направлениями Концепции были повышение уровня и качества законов и их эффективное применение в жизни общества, направленные на следующие цели: защита прав и свобод человека и гражданина, независимость государства, национальные интересы и безопасность; целостность государства, восстановление и развитие мира, дружественные и добрые отношения со всеми государствами мирового сообщества; обеспечение верховенства закона и правопорядка; совершенствование правовых реформ с учётом развития общества, повышение профессиональных знаний и правовой культуры; дальнейшее развитие демократических институтов, включая политическое и идеологическое многообразие, свободу вероисповедания и выражения мнений, слова и совершенствование других элементов гражданского общества; повышение эффективности и обеспечение прозрачности деятельности государственных органов и местного самоуправления; усиление борьбы с преступностью, включая коррупцию, терроризм, экстремизм, незаконный оборот наркотиков, торговлю людьми и организованную транснациональную преступность; серьёзное решение вопроса обеспечения согласованности и соответствия всех законов Конституции Республики Таджикистан; устранение противоречий в законодательных актах и обеспечение гармонии и единого правового пространства в Таджикистане; совершенствование действующих законов, разработка и принятие новых законов с учётом растущих потребностей общества, процесса экономических и социальных реформ, прогресса политической и культурной жизни; проведение научной, правовой, антикоррупционной, гендерной, финансовой, экономической и социальной экспертизы при совершенствовании действующих законов и разработке проектов новых законов для повышения их качества; приведение законодательства Республики Таджикистан в соответствие с признанными международными правовыми актами; мониторинг нормативных правовых актов. Реализация

Концепция способствовала созданию стабильной системы законодательства. Законодательство Республики Таджикистан регулирует правовые основы различных общественных отношений, обеспечивая их дальнейшее развитие и совершенствование [5].

Развитие и повышение качества законодательства в рамках Концепции прошло следующие этапы: проведение научно-аналитических исследований состояния, процесса развития и практики применения законодательства, разработка предложений по его совершенствованию; разработка проектов законов и других нормативных правовых актов, а также участие в разработке международных правовых актов; подготовка предложений по приведению нормативных правовых актов в соответствие с Конституцией Республики Таджикистан, законами Республики Таджикистан и признанными международными правовыми актами; проведение экспертизы проектов законов, представляемых на рассмотрение Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан; оценка современного состояния законодательства, выявление основных проблем и противоречий, определение других вопросов совершенствования законодательства; определение первоочередных, текущих, основных и перспективных направлений совершенствования законодательства и его применения.

Закон Республики Таджикистан от 2 августа 2011 года № 762 «Об ответственности родителей за обучение и воспитание детей» является ещё одним документом, отражающим специфику правовой политики страны на втором этапе. Цель этого закона — усиление ответственности родителей за обучение и воспитание детей в духе гуманизма, патриотизма, уважения к национальным, общечеловеческим и культурным ценностям, а также защита прав и интересов детей[6].

В поздравительном послании по случаю праздника Иди Фитр Президент Республики Таджикистан, Лидер нации уважаемый Эмомали Рахмон 29 августа 2011 года отметил необходимость принятия этого закона следующим образом: «Именно благодаря независимости традиции и обычаи наших предков, сложившиеся на протяжении тысячелетий, сегодня стали неотъемлемой частью нашей национальной культуры. Законность построения современного национального государства требует, чтобы как исламские ценности, так и традиции предков служили народу Таджикистана и его процветанию. С этой целью в последние годы в нашей стране были приняты важные меры и утверждены жизненно важные законы и документы для регулирования социальных, культурных и нравственных вопросов, включая вопросы религии и традиций. Закон Республики Таджикистан «Об ответственности родителей за обучение и воспитание детей» - один из них. Этот закон был принят в соответствии с требованиями свободного общества после длительного общественного обсуждения, в его разработке участвовали различные институты, включая религиозных деятелей, внесших конкретные предложения. Поэтому в законе нашли отражение лучшие воспитательные положения Священного Корана и хадисов Пророка, такие как выбор хорошего имени для ребёнка, получение знаний, предотвращение участия детей в незаконных действиях, недопущение участия несовершеннолетних в развлекательных центрах и тому подобные нормы»[7].

На втором этапе Таджикистан с целью проведения правовых реформ, способствующих развитию новой правовой системы, перевёл правотворческую деятельность на качественно новый уровень, внедрив такие элементы, как планирование разработки проектов нормативных правовых актов, приоритетные направления научно-правовых исследований в области правотворчества, проведение научно-аналитических исследований состояния, процесса развития и практики применения законодательства, а также экспертизы правового и антикоррупционного характера проектов законов. Наряду с принятием большого числа нормативных правовых актов в стране и признанием международных правовых актов, на этом этапе также были разработаны и приняты ряд концепций, стратегий и государственных программ в различных сферах жизни общества и государства, включая Национальную стратегию развития Таджикистана на период до 2030 года, что способствовало формированию и дальнейшему развитию новых экономических и социальных отношений в

Таджикистане. В результате расширилась работа по разработке и принятию нормативных правовых актов в таких сферах, как конституционное, гражданское, предпринимательское, финансовое, банковское, таможенное, налоговое, уголовное, административное законодательство, гражданское, уголовное и экономическое судопроизводство, исполнительное производство и другие. Одновременно на этом этапе на основе Концепции прогнозирования развития законодательства Республики Таджикистан были разработаны и утверждены государственные программы по реализации этой Концепции и план разработки проектов нормативных правовых актов в различных направлениях и сферах на 2012–2015 годы. В течение этого периода элементы современной государственности Таджикистана значительно укрепились и совершенствовались, постоянно способствуя укреплению реальной независимости страны. Таким образом, проведённые реформы способствовали дальнейшему совершенствованию демократизации государственных и общественных институтов.

Третий этап: 2018–2023 годы.

Третий этап начался в 2018 году с принятия Указа Президента Республики Таджикистан от 6 февраля 2018 года № 1005 «О Концепции правовой политики Республики Таджикистан на 2018–2028 годы»[8]. Следует отметить, что коренные изменения, вызванные процессом глобализации и мировым финансово-экономическим кризисом, а также расширение взаимовыгодного сотрудничества Таджикистана с другими государствами, его активное участие в различных международных организациях, международные отношения в экономической, социальной, политической и культурной сферах, создание совместных хозяйствующих субъектов с привлечением иностранного капитала, необходимость восстановления экономики после воздействия глобального финансово-экономического кризиса и совершенствования деятельности государства в области правотворчества и правоприменения потребовали приведения национального законодательства в соответствие с новыми требованиями развития и прогресса современного мира.

Необходимость принятия Концепции обусловлена следующими требованиями и факторами: эффективное регулирование устойчивой демократической политической системы и институтов гражданского общества в стране, правовое обеспечение процесса экономического и социального развития страны в период перехода к рыночной экономике, защита прав и свобод человека, повышение правосознания и правовой культуры граждан, включая должностных лиц; стремление к результативности и устойчивости правотворческой деятельности. Нормы правовых актов, включая принятые законы, не всегда эффективно реализуются. В результате цели, поставленные при их принятии, не достигаются, что приводит к необходимости внесения многочисленных изменений и дополнений или принятия их в новой редакции. Отсюда в будущем возникает потребность в обеспечении результативности и устойчивости правотворческой деятельности; предотвращение и устранение противоречий, несоответствий, недостатков, дублирования в законах и исключение правовых норм, утративших своё значение. Поскольку структура законодательства сложна и многогранна, в ней могут присутствовать противоречия, несоответствия и недостатки. Поэтому одной из ключевых проблем правотворческой деятельности является устранение противоречий и несоответствий между законами, а также между законами и другими нормативными правовыми актами. Такая ситуация может нарушить упорядоченное правовое регулирование, затруднить стабильное функционирование правовой системы и повлиять на эффективное правовое регулирование, состояние законности и правопорядок; приведение законодательства Республики Таджикистан в соответствие с признанными международными правовыми актами. Наряду с внедрением норм международного права в национальную правовую систему важным вопросом является их соотношение и согласование. Правильное решение этих вопросов определяется с учётом реальных взаимосвязей процессов применения норм международного и национального права. Жизнь требует учитывать в правотворческой деятельности страны некоторые основные особенности и принципы англосаксонской, континентальной,

мусульманской правовых систем и системы Содружества Независимых Государств, которые отличаются друг от друга. Законодательство Республики Таджикистан как национальная правовая система находится во взаимосвязи и под влиянием других правовых систем. Этот процесс требует их сближения, включая гармонизацию, интеграцию и включение норм одной правовой системы в нормы других правовых систем; направления совершенствования законодательства Республики Таджикистан с учётом расширения круга общественных отношений, по сути схожих, регулируемых законами, должны в будущем постепенно кодифицироваться. В условиях чрезмерного увеличения количества законов и других подзаконных нормативных правовых актов для регулирования общественных отношений в некоторых сферах кодификация становится крайне важной. Начать такую кодификацию и её расширение следует уже сейчас, постепенно обновляя действующее законодательство. Цель кодификации — устранение несоответствий и сокращение числа схожих нормативных правовых актов; совершенствование и единообразное применение языка и правовых реформ. Стоит отметить, что в некоторых случаях в действующем законодательстве термины на таджикском языке используются неопределённо, многозначно и таким образом, что снижают нормативное содержание. Язык закона — одна из основных основ повышения его качества и содержания. Поэтому одним из приоритетных направлений совершенствования правотворческой деятельности является создание и использование правильных правовых терминов на таджикском языке в законодательстве. При использовании того или иного термина в действующем законодательстве необходимо учитывать не только его простоту, ясность и понятность, но и охват определённого содержания и понятия, чтобы исключить различное толкование норм и обеспечить их единообразное применение. В связи с этим в будущем возникает необходимость разработки словаря правовых терминов Таджикистана; полное выполнение требований правовых норм на практике. Эффективность правовой политики Республики Таджикистан зависит от реализации и применения норм Конституции Республики Таджикистан, законов и других нормативных правовых актов на практике. Правоприменение — одно из направлений правовой политики страны, осуществляемое с целью совершенствования деятельности правоприменительных органов, а также обеспечения качества содержания правоприменительных актов и механизма их реализации. Эффективность правовой политики Республики Таджикистан в сфере правоприменения зависит от чувства ответственности, профессиональной подготовки, патриотизма, национального самосознания и высокого уровня профессионального правосознания сотрудников правоприменительных органов.

Несмотря на успехи в области конституционного строя страны, правового статуса человека и гражданина, формирования и деятельности органов государственной власти, в современных условиях конституционная система страны нуждается в совершенствовании, что предусматривает: прямое применение конституционных правовых норм; укрепление основ конституционного строя страны; развитие гарантий прав и свобод человека и гражданина; совершенствование государственного управления с учётом развития общественных отношений.

Четвёртый этап: с 2024 года и далее.

Правовой основой начала этого этапа является Указ Президента Республики Таджикистан «О провозглашении 2024 года «Годом правового просвещения»» от 30 декабря 2023 года № 668[9]. Только в 2024 году для развития правовой политики Республики Таджикистан было принято 7 законов: «О защите ледников» от 3 января 2024 года № 2026; «О культуре» от 3 января 2024 года № 2033; «О показателях для расчётов» от 20 июня 2024 года № 2065; «О регулировании праздников и обрядов в Республике Таджикистан» от 19 июня 2024 года № 499; «Об ответственности за обучение и воспитание ребёнка» от 19 июня 2024 года № 500; «О Национальном университете Таджикистана» от 20 июня 2024 года № 2061; «О Государственном бюджете Республики Таджикистан на 2025 год» от 4 декабря 2024 года № 1487; «О единой государственной системе регистрации и учёта правонарушений» от 2 января 2025 года № 2118.

В общей сложности за 34 года в Республике Таджикистан было принято более 40 законов, 22 кодекса и 17 тысяч подзаконных нормативных правовых актов, при этом 3 кодекса и 61 другой нормативный акт, выполнив свои временные функции, утратили силу. Сегодня Таджикистан является полноправным членом 57 региональных и международных организаций и вместе с другими странами вносит вклад в решение правовых, политических, безопасностных, экономических, социальных и культурных проблем мира. Республика Таджикистан присоединилась к более чем 250 международным документам, таким как конвенции, хартии и декларации, выполняя свои обязательства по достижению глобальных целей, включая социальное развитие, улучшение экономического положения, охрану окружающей среды и другие.

Литература

1. Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года с изменениями и дополнениями от 26 сентября 1999 года, 22 июня 2003 года и 22 мая 2016 года (на таджикском и русском языках). — Душанбе: Ганч, 2016. — 136 с.
2. Поздравительное послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации уважаемого Эмомали Рахмона по случаю Дня Конституции от 06.11.2020 // <http://prezident.tj/node/24523> (дата обращения: 14.03.2025).
3. Закон Республики Таджикистан «О регулировании традиций и праздничных мероприятий в Республике Таджикистан» от 8 июня 2007 года № 272 // Централизованный банк информационно-правовых данных РТ «Адлия». Версия 7.0. [Электронный ресурс]. Источник доступа: URL: <http://www.adlia.tj> (дата обращения: 03.03.2025).
4. Выступление Президента Республики Таджикистан, Лидера нации уважаемого Эмомали Рахмона на встрече по случаю 10-летия принятия Закона Республики Таджикистан «О регулировании традиций и праздничных мероприятий в Республике Таджикистан» от 11.07.2017 // <http://prezident.tj/node/15749> (дата обращения: 18.10.2021).
5. Указ Президента Республики Таджикистан от 19 февраля 2011 года № 1021 «О Концепции прогнозирования развития законодательства Республики Таджикистан» // Централизованный банк информационно-правовых данных РТ «Адлия». Версия 7.0. [Электронный ресурс]. Источник доступа: URL: <http://www.adlia.tj> (дата обращения: 03.03.2025).
6. Закон Республики Таджикистан от 2 августа 2011 года № 762 «Об ответственности родителей за обучение и воспитание детей» // Централизованный банк информационно-правовых данных РТ «Адлия». Версия 7.0. [Электронный ресурс]. Источник доступа: URL: <http://www.adlia.tj> (дата обращения: 03.03.2025).
7. Поздравительное послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации уважаемого Эмомали Рахмона по случаю праздника Иди Фитр от 29.08.2011 // <http://www.prezident.tj/node/255> (дата обращения: 03.10.2021).
8. Указ Президента Республики Таджикистан от 6 февраля 2018 года № 1005 «О Концепции правовой политики Республики Таджикистан на 2018–2028 годы» // Централизованный банк информационно-правовых данных РТ «Адлия». Версия 7.0. [Электронный ресурс]. Источник доступа: URL: <http://www.adlia.tj> (дата обращения: 03.03.2025).
9. Указ Президента Республики Таджикистан «О провозглашении 2024 года «Годом правового просвещения»» от 30 декабря 2023 года № 668 // Централизованный банк информационно-правовых данных РТ «Адлия». Версия 7.0. [Электронный ресурс]. Источник доступа: URL: <http://www.adlia.tj> (дата обращения: 03.03.2025).

ПРАВОВАЯ ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Данная статья посвящена истории формирования и развития правовой политики Республики Таджикистан после обретения государственной независимости. В ней рассматриваются основные этапы развития правовой политики начиная с 1990 года по 2024 год и далее, с акцентом на строительство суверенного, демократического, правового, светского и социального государства. Подчеркивается, что защита прав и свобод человека, укрепление законности, экономическое развитие и реализация стратегических целей зависят от верховенства закона. Правовая политика характеризуется как инструмент регулирования общественных отношений и обеспечения прогресса государства на основе Конституции, законов и нормативных правовых актов, и описывается с учётом четырёх периодов.

Ключевые слова: государственная независимость, правовая политика, правовое государство, Конституция, права и свободы человека, верховенство закона, экономическое развитие, концепция права, национальное государственное строительство.

LEGAL POLICY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This text is dedicated to the history of the formation and development of the legal policy of the Republic of Tajikistan following the attainment of state independence. It examines the main stages of the development of legal policy, from 1990 to 2024 and beyond, with a focus on building a sovereign, democratic, law-based, secular, and social

state. It is emphasized that the protection of human rights and freedoms, the strengthening of legality, economic development, and the implementation of strategic goals depend on the rule of law. Legal policy is characterized as a tool for regulating social relations and ensuring the progress of the state based on the Constitution, laws, and normative legal acts, and is described in the context of four distinct periods.

Keywords. State independence, legal policy, law-based state, Constitution, human rights and freedoms, rule of law, economic development, legal concept, national state-building.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сангинзода Дониёр Шомахмад -институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, доктори илми ҳуқуқшиносӣ, профессор. E-mail: doniyor_sanginov@mail.ru Тел: (+992)980850707

Сведения об авторе: Сангинзода Дониёр Шомахмад -институт изучения проблем стран Азии и Европы Национальной академии наук Таджикистана, доктор юридических наук, профессор, Старший научный сотрудник отдела Южной и Восточной Азии. E-mail: doniyor_sanginov@mail.ru Тел: (+992)980850707,

Information about the author: Sanginzoda Doniyor Shomahmad - Institute for Asian and European Studies, National Academy of Sciences of Tajikistan, Doctor of Juridical Science, Professor, Senior Researcher, Department of South and East Asia, E-mail: doniyor_sanginov@mail.ru Phone: (+992)980850707

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

**ТАЪМИНИ ҲУҚУҚИИ ИДҲОИ МИЛЛӢ ДАР НИЗОМИ ВАҚТИ КОРӢ:
РАВИШӢО ВА МЕХАНИЗМӢОИ ТАНЗИМ
Муминзода Н.И., Муминзода М.Н., Муминзода С.Н.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Соҳаи меҳнат як категорияи мураккаб ва динамикии ҳуқуқӣ мебошанд, ки фаъолияти меҳнати инсонро ҳамчун яке аз унсурҳои муҳими ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷомеа танзим мекунад. Онҳо доираи васеи ҳамкориҳои байни кормандон ва корфармоёнро дар бар мегиранд, ки ба ташкили меҳнат, ҳифзи ҳуқуқи коргарон ва таъмини шароити муносиби меҳнат нигаронида шудаанд. Пайдоиш, тағйир ва қатъи муносибатҳои ҳуқуқии меҳнатӣ давраи ҳаёти ҳамкориҳои меҳнатиро муайян мекунад ва хусусияти ҳуқуқи меҳнатро ҳамчун соҳаи мустақили низоми ҳуқуқӣ инъикос мекунад.

Ҳуқуқ ба меҳнат яке аз ҳуқуқҳои асосии иқтисодӣ-иҷтимоии инсон мебошад. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки соли 1994 қабул шудааст, ин ҳуқуқро таъмин намуда, бо ҳамин хусусияти рушди тамоми қонунгузориҳои ҷориро дар соҳаи меҳнат пешаки муайян кардааст. Дар айни замон зарурати омӯзиши ҳамаҷонибаи мафҳуми муосир ва мазмуни ҳуқуқи меҳнат ба миён меояд, зеро рушди соҳаи ҳуқуқии конститутсионии кишвари мо нишон медиҳад, ки ҳуқуқ ба меҳнат ба яке аз ҳуқуқҳои муҳимтарин табдил ёфтааст, ки ба иҷрои дурусти он ҳуқуқҳои дигари конститутсионии инсон вобастаанд.

Муносибатҳои меҳнатӣ барои татбиқи ҳуқуқи конститутсионии шаҳрвандон ба меҳнати озодона интихобшуда ё мувофиқашуда асос мебошанд. Онҳо дар асоси далелҳои ҳуқуқӣ ба вучуд меоянд, ки асоси онҳо бастанӣ шартномаи меҳнатӣ, инчунин, дигар рӯйдодҳо ва амалҳои пешбининамудаи қонунгузориҳои меҳнат мебошад. Тағйири муносибатҳои ҳуқуқии меҳнатӣ бо зарурати мутобиқ шудан ба шароити тағйирбандаи меҳнат ва ниезҳои тарафҳо алоқаманд аст. Қатъи муносибатҳои ҳуқуқии меҳнатӣ, дар навбати худ, метавонад ҳам бо иродаи тарафҳо ва ҳам бо сабабҳои объективӣ, ба монанди ба итмом расонидани шартномаи меҳнатӣ, аз кор озод кардан, барҳам додани ташкилот ва дигар ҳолатҳо ба вучуд ояд.

Дар шароити муосири таҳкими давлатдорӣ ва рушди низоми ҳуқуқии миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи таносуби сиёсати фарҳангӣ ва қонунгузориҳои меҳнатӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад. Давлат пай дар пай курси ҳифзи мероси таърихӣ ва

маънавийи халқ, эҳеи ҷашнҳои анъанавӣ ва таҳкими ҳувияти миллиро амалӣ менамояд. Дар баробари ин, шакли ҳуқуқии ифодаи ин сиесат аксар вақт бо эътирофи рамзии санаҳои дахлдор, бе ҳамгирии пурраи онҳо ба системаи танзими вақти корӣ ва вақти истироҳат маҳдуд карда мешавад. Дар натиҷа номутаносибии меъерӣ ба вучуд меояд: идҳои аз ҷиҳати фарҳангӣ муҳим аз ҷиҳати иҷтимоӣ арзишманд эътироф карда мешаванд, аммо дар доираи қонунгузории меҳнатӣ мақоми рӯзҳои истироҳатии ғайрикорӣ намегиранд.

Танзими ҳуқуқии вақти корӣ яке аз соҳаҳои асосии қонунгузории иҷтимоӣ мебошад, зеро он бевосита ба тавозуни манфиатҳои корманд, корфармо ва давлат таъсир мерасонад. Институти вақти истироҳат, аз ҷумла рӯзҳои истироҳат ва истироҳати ғайрикорӣ, на танҳо вазифаи ҷубронпулии барқарорсозии қобилияти корӣ, балки вазифаи иҷтимоӣ ва фарҳангии таъмини иштироки шахрвандонро дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва фарҳангӣ низ иҷро мекунад. Дар ин замина, ҷашнҳои анъанавӣ на танҳо унсури мероси таърихӣ, балки як ниҳоди муҳими иҷтимоӣ мебошанд, ки ба таҳкими ҳувияти дастаҷамъӣ ва пайдарпаии байни наслҳо мусоидат мекунад.

Муқаррароти конституционӣ дар бораи ҳуқуқи истироҳат ва кафолатҳои ҳифзи ҳувияти фарҳангӣ барои муҳокимаи масъалаи таъмини ҳуқуқии ҷашнҳои анъанавӣ дар системаи вақти корӣ заминаи меъерӣ фароҳам меоранд. Аммо, модели амалкунандаи танзим иқтисодии қонунгузории меҳнатро ҳамчун воситаи татбиқи ҳуқуқҳои фарҳангӣ пурра инъикос намекунад. Набудани механизми дақиқи ҳамгирии идҳои анъанавӣ ба рӯйхати рӯзҳои истироҳатии ғайрикорӣ аз зарурати фаҳмиши доктриналии ин масъала шаҳодат медиҳад.

Объекти таҳқиқоти мазкур муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи танзими вақти корӣ ва вақти истироҳат мебошад. Мавзӯи тадқиқотро равишҳои ҳуқуқӣ ва механизмҳои мустаҳкам кардани ҷашнҳои анъанавӣ ҳамчун унсури системаи вақти корӣ ташкил медиҳанд. Мақсади кор таҳияи асосҳои назариявӣ-ҳуқуқӣ ва ташаккули пешниҳодҳо оид ба тақмили қонунгузории меҳнатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар қисми муқаррароти муқаррароти идҳои анъанавӣ мебошад. Барои ноил шудан ба ҳадафи гузошташуда ҳалли вазифаҳои зерин пешбинӣ шудааст: таҳлили табиати ҳуқуқии рӯзҳои истироҳатии ғайрикорӣ, муайян кардани равишҳо ба таҳкими меъерии онҳо, арзбии оқибатҳои эҳтимолии иҷтимоӣ иқтисодӣ ва таҳияи пешниҳодҳо оид ба тақмили қонунгузории амалкунанда.

Асоси методологии тадқиқотро усулҳои расмӣ-ҳуқуқӣ, системавӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ ва таърихӣ-ҳуқуқӣ ташкил медиҳанд. Истифодаи онҳо имкон медиҳад, ки мушкилот на дар алоҳидагӣ, балки дар заминаи мантиқи умумии рушди ҳуқуқи меҳнат ва сиесати фарҳангии давлатӣ баррасӣ карда шавад.

Ҳамин тариқ, таҳкими ҳуқуқии ҷашнҳои анъанавӣ дар системаи вақти корӣ бояд на ҳамчун санади эълония, балки ҳамчун унсури сиесати мураккаби ҳуқуқӣ, ки ба ҳамроҳангсозии манфиатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангии ҷомеа равона шудааст, баррасӣ карда шавад. Савол на танҳо илова кардани истироҳати иловагӣ, балки ташаккули механизми ҳамҷонибаи эътирофи ҳуқуқии ҳувияти фарҳангӣ дар доираи институти вақти истироҳат мебошад, ки ба мавзӯи таҳқиқшаванда ҳам аҳамияти назариявӣ ва ҳам амалӣ медиҳад.

Идҳои миллий, ба монанди Наврӯз, Сада, Меҳргон ва Тиргон, як падидаи мураккаби иҷтимоӣ ҳуқуқӣ мебошад, ки дар марзи анъанаи фарҳангӣ, шуури ҷамъиятӣ ва танзими меъерӣ қарор дорад. Аҳамияти онҳо аз доираи амалияҳои фолклорӣ ё расмӣ хеле болотар аст, зеро ин ҷашнҳо таърихан вазифаҳои тартиботи иҷтимоӣ вақт, қонунигардонии арзишҳои ҷамъиятӣ ва мустаҳкам кардани рамзии ҳувияти коллективиро иҷро мекарданд. Ба ин маъно, ҷашн на танҳо ҳамчун падидаи фарҳангӣ, балки ҳамчун шакли институтсионализатсияи иҷтимоӣ, ки эҳтимолан расмиети ҳуқуқиро талаб мекунад, амал мекунад.

Аз нуқтаи назари иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ, ҷашни миллӣ метавонад ҳамчун аломати махсуси замони муҳими ҷамъиятӣ баррасӣ карда шавад. Дар ҷомеаҳои анъанавӣ маҳз ҷашнҳо давраҳои солони меҳнат ва истироҳатро ташкил мекарданд, давраҳои фаъолияти пуришддати хоҷагидорӣ ва озодшавии муваққатино аз он муайян мекарданд. Наврӯз, Сада, Меҳргон ва Тиргон таърихан вазифаи меъери меъерино иҷро мекарданд, ки намунаҳои ғайрирасмӣ, вале устувори рафтор, тақсимои вазифаҳо ва шаклҳои коллективии иштирок дар ҳаёти ҷамъиятиро танзим мекарданд. Давлати муосир, ки ин идҳоро эътироф мекунад, дар асл ин вазифаро мерос мегирад, аммо на ҳамеша онро ба шакли ҳатмии ҳуқуқӣ табдил медиҳад.

Аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ, идҳои миллӣ табиати дучониба доранд. Аз як тараф, онҳо объекти сиёсати фарҳангии давлат ва шакли татбиқи ҳуқуқҳои фарҳангии шаҳрвандон, аз ҷумла ҳуқуқи иштирок дар ҳаёти фарҳангии ҷомеа мебошанд. Аз тарафи дигар, таҳкими эҳтимолии онҳо дар қонунгузори меҳнатӣ идро ба сатҳи танзими ҳуқуқии вақти корӣ ва вақти истироҳат табдил медиҳад ва ба он хусусияти императивӣ медиҳад. Маҳз дар ҳамин сатҳ мушкilotи асосӣ ба миён меояд: на ҳар як ҷашни дар сатҳи давлатӣ ё ҷамъиятӣ эътирофшуда мақоми рӯзи кории аз ҷиҳати ҳуқуқӣ муҳимро ба даст меорад, ки боиси фарқияти байни эътирофи фарҳангӣ ва татбиқи ҳуқуқӣ мегардад.

Наврӯз дар ин замина намунаи ҳамгироии қисман ҷашни миллӣ ба низоми ҳуқуқӣ мебошад. Мақоми расмӣ он мустақкам карда шудааст, аммо набудани рӯзҳои ғайрикорӣ дар баъзе ҳолатҳо аҳаммияти воқеии иҷтимоии ҷашнро аз нуқтаи назари иштироки шаҳрвандон дар амалияҳои коллективии фарҳангӣ коҳиш медиҳад. Боғҳо, Меҳргон ва Тиргон, сарфи назар аз аҳаммияти таърихӣ ва рамзии онҳо, дар соҳаи эълонии фарҳангӣ бештар боқӣ мемонанд, бе он ки ба системаи вақти корӣ дохил карда шаванд. Ин имкон медиҳад, ки дар бораи асимметрияи меъерӣ дар танзими идҳои миллӣ сухан ронем.

Ҳамчун падидаи иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ, ҷашни миллӣ якчанд вазифаҳои ба ҳам алоқамандро иҷро мекунад: муайянкунӣ (таҳкими худшиносии миллӣ), интегратсионӣ (муттаҳидсозии ҷомеа), танзимкунанда (тартиб додани вақти иҷтимоӣ) ва тарбиявӣ (таҳвили арзишҳо ва анъанаҳо). Набудани сабти ҳуқуқии ин функцияҳо дар ҳуқуқи меҳнатӣ ба коҳиши воқеии онҳо оварда мерасонад, ки ҷашнро ба категорияи расман эътирофшуда, аммо аз ҷиҳати иҷтимоӣ заиф табдил медиҳад.

Ҳамин тариқ, ҷашнҳои миллӣ дар шароити давлати ҳуқуқии муосир бояд на танҳо ҳамчун мероси фарҳангӣ, балки ҳамчун объекти эҳтимолии танзими ҳуқуқӣ баррасӣ карда шаванд. Аҳаммияти иҷтимоии онҳо объективона мавҷудияти механизмҳои ҳуқуқиро дар назар дорад, ки имконияти воқеии иштироки шаҳрвандонро дар амалияҳои ҷашнӣ таъмин мекунад. Дар ин замина, қонунгузори меҳнатӣ воситаи калидии табдил додани падидаи фарҳангӣ ба институти пураи иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ мебошад, ки тавозуни байни оқилонаи иқтисодӣ ва нигоҳ доштани хувияти миллиро таъмин мекунад.

Адабиёт

1. Муминзода, М. Н. Заминаҳои ҳуқуқӣ ва омилҳои рушди ҳисси ватандӯстӣ дар асоси қабули стратегия / М. Н. Муминзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023. – №. 4-1. – Р. 251-256. – EDN ATFELM.
2. Муминзода, М. Н. История возникновения и развития праздника Навруз: историко-правовое исследование / М. Н. Муминзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2023. – № 12. – С. 302-309. – EDN IXKUNB.
3. Муминзода, М. Н. Правовые источники обязанности человека в правовой системе зороастризма / М. Н. Муминзода // Юридическая ответственность: современные проблемы теории и практики : Сборник статей XXIII Международной научной конференции, Москва, 12 апреля 2023 года / Под редакцией Н.И. Архиповой, С.В. Тимофеева, И.А. Беляевой. – Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2023. – С. 30-40. – EDN EHVKLV.

4. Муминзода, Н. И. Регулирование трудовых отношений в международном праве / Н. И. Муминзода, М. Н. Муминзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2023. – № 5. – С. 262-270. – EDN WZRWEE.
5. Саъдизода, Ҷ. Иҷтисоии тақдирсози миллати Тоҷик / Ҷ. Саъдизода, М. Н. Муминзода // Иҷтисоии XVI-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эҳёи давлату ҳуқуқи миллии тоҷикон : Монография. – Душанбе, 2023. – Р. 113-126. – EDN DYGAҲН.
6. Саъдизода, Ҷ. Анъанаҳои таърихӣ-ҳуқуқии миллати тоҷик дар мисоли ҷашни Сада / Ҷ. Саъдизода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2025. – No. 8. – Р. 257-263. – EDN QHIBSK.

ТАЪМИНИ ҲУҚУҚИИ ИДҲОИ МИЛЛӢ ДАР НИЗОМИ ВАҚТИ КОРӢ: РАВИШҶО ВА МЕХАНИЗМҶОИ ТАНЗИМ

Дар мақола таҳлили комплекси назариявӣ-ҳуқуқии проблемаи мустақкамкунии ҳуқуқии ҷашнҳои анъанавӣ дар низоми вақти меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон гузаронида мешавад. Тадқиқот аз он бармеояд, ки идҳои миллӣ (Наврӯз, Боғ, Меҳргон, Тиргон) на танҳо дорои иқтисодӣ фарҳангӣ, балки меъерӣ низ мебошанд, зеро институтсионализатсияи онҳо дар доираи қонунгузори меҳнат ба соҳаи танзими вақти корӣ ва вақти истироҳат дахл дорад. Табиати ҳуқуқии рӯзҳои истироҳати ғайрикорӣ ҳамчун унсурҳои режими меҳнат баррасӣ карда мешавад, аломатҳо, вазифаҳо ва ҳудуди ихтиери қонунгузор ҳангоми муқаррар кардани онҳо ошкор карда мешаванд. Ба таносуби мақоми ҷашни давлатӣ ва рӯзи истироҳати ғайрикорӣ, инчунин ба мушкilotи нопурраи меъерӣ ҳангоми набудани ҳамгироии ҷашнҳои анъанавӣ ба рӯйхати рӯзҳои истироҳат диққати махсус дода мешавад.

Калидвожаҳо: вақти корӣ, вақти истироҳат, рӯзҳои истироҳати ғайрикорӣ, идҳои миллӣ, идҳои анъанавӣ

ПРАВОВОЕ ЗАКРЕПЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПРАЗДНИКОВ В СИСТЕМЕ ТРУДОВОГО ВРЕМЕНИ: ПОДХОДЫ И МЕХАНИЗМЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ

В статье проводится комплексный теоретико-правовой анализ проблемы правового закрепления традиционных праздников в системе трудового времени Республики Таджикистан. Исследование исходит из положения о том, что национальные праздники (Навруз, Сада, Меҳргон, Тиргон) обладают не только культурным, но и нормативным потенциалом, поскольку их институционализация в рамках трудового законодательства затрагивает сферу регулирования рабочего времени и времени отдыха. Рассматривается юридическая природа нерабочих праздничных дней как элемента режима труда, выявляются их признаки, функции и пределы дискреции законодателя при их установлении. Особое внимание уделяется соотношению статуса государственного праздника и нерабочего праздничного дня, а также проблеме нормативной неполноты при отсутствии интеграции традиционных праздников в перечень дней отдыха.

Ключевые слова: рабочее время, время отдыха, нерабочие праздничные дни, национальные праздники, традиционные праздники

LEGAL CONSOLIDATION OF TRADITIONAL HOLIDAYS IN THE LABOR TIME SYSTEM: REGULATORY APPROACHES AND MECHANISMS

The article provides a comprehensive theoretical and legal analysis of the problem of the legal consolidation of traditional holidays in the labor time system of the Republic of Tajikistan. The study proceeds from the premise that national holidays (Navruz, Sada, Mehrgon, Tirgon) have not only cultural, but also regulatory potential, since their institutionalization within the framework of labor legislation affects the regulation of working hours and rest time. The legal nature of non-working holidays as an element of the labor regime is considered, their signs, functions and limits of the legislator's discretion in their establishment are revealed. Special attention is paid to the relationship between the status of a public holiday and a non-working holiday, as well as to the problem of regulatory incompleteness in the absence of integration of traditional holidays into the list of rest days.

Keywords: working hours, rest time, non-working holidays, national holidays, traditional holidays

Маълумот дар бораи муаллиф: Муминзода Нозим Исмаилов - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи соҳибкорӣ Ва тижорат. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, хиебони Рӯдакӣ, 17. Телефон: 935989522. E-mail: nozimmuminzoda@gmail.com

Муминзода Махмадшариф Нозим – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Шаҳри Душанбе, хиебони Рӯдакӣ, 17.

Муминзода Сухроб Нозим – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, магистри курси 1. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Шаҳри Душанбе, хиебони Рӯдакӣ, 17.

Сведение об авторах: Муминзода Нозим Исмаилов - Таджикский национальный университет, кандидат юридических наук, доцент кафедры предпринимательства и коммерции. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 935-98-95-22. E-mail: nozimmuminzoda@gmail.com

Муминзода Махмадшариф Нозим - Таджикский национальный университет. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Муминзода Сухроб Нозим - Таджикский национальный университет, магистр 1 курса. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Information about the authors: Muminzoda Nozim Ismat - Tajik National University, candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Entrepreneurship. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: **+992 935989522**. E-mail: **nozimmuminzoda@gmail.com**

Muminzoda Mahmadsarif Nozim - Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17.

Muminzoda Suhrob Nozim - Tajik National University, Master of the first year. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17.

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

ИҚТИСОДИЁТ

ТАЪСИРИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТТИЛООТӢ БА ИҚТИСОДИЁТИ РАҚАМӢ ВА САМТҲОИ ИСТИФОДАИ ОН ДАР СОҲАҲОИ ИҚТИСОДИ КИШВАР

**Мирзоев Н.Х. Ҳиматова М.Ҳ.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Технологияи иттилоотии муосир яке аз самтҳои муҳими тафаккури илмӣ ба ҳисоб меравад, ки тавассути системаҳои таҳлилии равандҳои муҳити атроф, ҷараёнҳои иттилоотии босуръат рушдбандаро меомӯзад. Ин самт усул ва воситаҳои худкори ҷамъоварӣ, қабул, ниғаҳдорӣ, табдил, интиқол, сабт ва истифодаи иттилоотро бо истифода аз техника ва технологияҳои нави компютерӣ таҳқиқ ва амалӣ месозад. **Аз тарафи дигар технологияи иттилоотӣ** ин аз самтҳои калидии рушди илм ва техникаву технологияи нав маҳсуб ёфта, ба омӯзиши ҷараёнҳои иттилоотӣ дар муҳити зист ва ғайризаҳи инсон машғул мебошад. Ин соҳа метавонад тавассути системаҳои зеҳнии таҳлилӣ ва техникаи муосири компютерӣ равандҳои мураккаби ҷамъоварӣ, коркард, ниғаҳдорӣ, интиқол ва истифодаи иттилоотро фаро мегирад.

Дар шароити рушди босуръати ҷомеаи муосир, технологияҳои иттилоотӣ дар раванди идоракунӣ мақоми намоёнро ишғол менамоянд. Онҳо равандҳои ҷамъоварӣ ва коркарди иттилоотро дар бар мегиранд, ки барои қабули қарорҳои асоснок аз ҷониби роҳбарон нақши калидӣ доранд. Бо дастрасии маълумоти дақиқ ва саривақтӣ, роҳбарон метавонанд самтҳои рушди муассиса, ташкилот ё корхонаро бо самаранокӣ муайян намоянд. Дар ҳар марҳилаи идоракунӣ аз таҳлил ва банақшагири то татбиқ ва назорат мавҷудияти иттилооти бозьтимод ва муҳиму муосир барои қабули қарорҳо зарур мебошад.

Имрӯз, дар замони рушди бисобиқаи технологияҳо ва рақамисозии соҳаҳои мухталифи ҳаёт, нақши технологияҳои иттилоотӣ дар самтҳои идоракунӣ, банақшагири ва қабули қарорҳои муассир, рӯз аз рӯз бештар мегардад. Он барои роҳбарон ҳамчун абзори муҳими таҳлилӣ хизмат мекунад, ки ба воситаи он маълумоти дақиқ ва саривақтӣ ба даст оварда мешавад. Қарорҳои стратегӣ ва фаврӣ дар муассисаҳо ва ташкилотҳо, ба иттилооти бозьтимод ва муҳайёбуда таъяс мекунад. Аз ин рӯ, татбиқи технологияҳои иттилоотӣ дар идоракунии захираҳо, банақшагирии ғайризаҳи корхона ва назорати раванди истеҳсолот аҳаммияти маҳсус касб менамояд. Дар шароити рақобати бозорӣ ва ҷаҳонишавии иқтисод, истифодаи самаранокӣ технологияҳои иттилоотӣ ба сифати омилҳои стратегӣ дар таъмини рушди устувори иқтисодиёти миллии шинохта мешавад. Барои фароҳам овардани **рушди устувори иқтисодӣ** ва **боло бурдани рақобатпазирии Ҷумҳурии Тоҷикистон**, васеъ ҷорӣ намудани **технологияҳои рақамӣ** ба ҳайси як талаботи замони муосир ба ҳисоб меравад. Рақамикунонии иқтисодиёт имконият медиҳад, ки **моделҳои муосири рушди иқтисодӣ** таҳия ва амалӣ гарданд, **ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ** афзоиш ёбад, **структураи истеҳсолоти мавҷуда тағйир дода** шуда, **истеҳсолоти инноватсионӣ** ба вучуд ояд. [2.81]

Дар натиҷа, имкон фароҳам меояд, ки **бозори дохилӣ бо маҳсулоти рақобатпазир таъмин, ва иқтисодии содиротии кишвар** тақвият дода шавад. Ин ҳама, дар маҷмӯъ, ба баланд гардидани **самаранокии иқтисоди миллии ва беҳтар гардидани муҳити сармоягузорӣ** мусоидат хоҳад кард. **Ҷомеаи иттилоотии муосир** дар шароити имрӯза амалан тамоми бахшҳои ҳаёти инсон, ҷомеа ва давлатро фаро гирифтааст. Яке аз зухуроти муҳим ва барҷастаи он **иқтисодиёти рақамӣ** мебошад, ки ҳамчун як падидаи иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар ҷомеаи муосир ташаккул ёфта, пайваста рушд ва густариш меёбад.

Бо вучуди **бартариятҳо ва имкониятҳои фаровони ҷомеаи иттилоотӣ**, мутаассифона, **пахлуҳои манфӣ ва номатлуби он** низ ногузиранд. Ин пахлуҳои номатлуб метавонанд ба

амнияти иттилоотӣ, маҳдудшавии даҳолатнопазирии шахсӣ, вобастагии технологӣ ва таҳаввулоти номатлуби иҷтимоӣ таъсир расонанд. Аз ин рӯ, дар баробари истифодаи самаранок аз имкониятҳои рақамӣ, таҳияи стратегияҳои мудирӣ ва назорати хавфҳо аҳамияти хоса пайдо мекунад.

Ҳар як қадами навбатӣ ба самти ҷомеаи иттилоотӣ аҳамияти амнияти иттилоотиро афзун мегардонад. Фаъолияти иқтисоди рақамӣ эътимодро ба томияти системаҳо аз амнияти инфрасохтори шабакавӣ то зарурати пешгирии қаллобӣ ва ҳифзи маълумоти инфироди талаб мекунад.

Ҳар як навоари технологӣ хоҳу ноҳоҳ эҳтимолияти таҳдидҳои иттилоотиро афзоиш медиҳад. Мутаассифона, воқеият чунин аст, ки паҳншавии таҷҳизот ва хизматрасониҳои рақамӣ чи барои истифодабарандагони ҳаррӯза ва чи барои ҷинояткорони иттилоотӣ имконияти баробар фароҳам меорад. Ин хусусият алалхусус дар давраи пандемияи солҳои 2019-2021 баръало мушоҳида шуд. Хизматрасониҳои мустаким хело афзоиш ёфтанд ва дар баробари ин ҷиноятҳои иттилоотӣ маротибҳо зиёд шуданд. Яъне, вобастагии афзоида ба фаъолияти телекоммуникатсионӣ ва онлайн дар ин давра муҳити мусоид барои киберҷинояткоронро ба вучуд овард. Аз ин сабаб беасос нест, ки чи давлатҳои алоҳида ва чи корхонаю ширкатҳо, ташкилоту муассисаҳо ва ҷонибҳои манфиатдор дар форумҳои гуногун барои муқовимат ба таҳдидҳои нави амнияти иттилоотӣ ва эҷоди механизмҳои воқуниш ва мубориза бо онҳо талоши ҳамкорӣ мекунанд [3.182].

Дар ин давра Иттиҳоди Африқо дастурҳои нави ҳифзи маълумотро нашр кард, Комиссияи Аврупо дар заминаи стратегияи рақамии худ стратегияи амнияти иттилоотиро барои даҳсолаи рақамӣ қабул кард. Ташкилоти байналмилалӣ ҳамкорҳои иқтисодӣ, муассисаҳои гуногун бо Маркази байналмилалӣ амнияти кибернетикӣ дар Донишгоҳи Оксфорд баррасии иқтидори амнияти кибернетикиро анҷом дод. Бунёди байналмилалӣ иқтисодӣ гузоришҳоро дар бораи ҳамкорӣ дар мубориза бо ҷиноятҳои кибернетикӣ, хатарҳои системавии марбут ба амнияти кибернетикӣ, технологияҳои нав ва эҷоди амнияти дастаҷамъӣ тавассути табодули иттилооти киберӣ мунтазам нашр менамояд ва ҳоказо.

Ҳамзамон, дар бисёр кишварҳо бо дастгирии Форуми Гурӯҳи воқуниш дар баъзе давлатҳо гурӯҳҳои миллии воқуниш ба ҳодисаҳои марбут ба амнияти компютерӣ таъсис дода шуданд. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар баробари давлатҳои дигар, тадриҷан ба фазои иқтисодӣ рақамӣ ворид шуда истодааст. Фаъолият дар ин самт идома дорад ва интизорӣ меравад, ки дар ояндаи наздик иқтисодӣ кишвар бо роҳи рақамисозии фарогир ба марҳилаи сифатан нави ташаккули худ мушарраф мегардад.

Агар иқтисодӣ рақамиро танҳо бо тичорати электронӣ ва хизматрасонӣ маҳдуд накунем, он гоҳ онро метавонем як марҳилаи нави автоматикунонӣ арзёбӣ кард, ки он имконият медиҳад маҷмааи масъалаҳои гуногун ҳалли худро ёбанд. Дар ин ҳолат ҳама имкониятҳои мавҷударо бо маҷмуаҳои нави технологӣ иваз кардан мумкин аст, аз ҷумла маркази R&D-и рақамӣ, корхонаи рақамӣ, анбори рақамӣ ва нақлиёти рақамӣ, тичорати электронӣ, хизматҳои рақамӣ ва ғайра.

Айни замон, бахши нисбатан пешрафтаи иқтисодӣ рақамӣ тичорати электронӣ мебошад. Аммо иқтисодӣ рақамӣ бо тичорати электронӣ маҳдуд намегардад. Ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ метавонад бахши иқтисодӣро чи аз ҷиҳати ташкилӣ ва чи аз ҷиҳати технологӣ хеле беҳтар созад. Бахши молиявӣ, бахусус бонкдорӣ, хеле фаъолна рақамӣ карда мешавад. Ба доираи фаъолияти бонкӣ иштирокчиёни нав ворид мешаванд, ки ин барои иштирокчиёни анъанавии бозори молиявӣ ғайриҷашмдошт аст [9.144].

Масалан, Alibaba Group бо системаи пардохти худ, Amazon.com ва дигарон мебошад. Дар соҳаи рақамисозии нақлиёт (роҳи оҳани рақамӣ), кишоварзӣ то ҳол дастовардҳои воқеӣ вучуд надоранд, аммо манфиатҳои зиёди ин иқдом равшан аст. Дурнамои назаррас барои рақамикуни дар соҳаи сайёҳӣ ва меҳмоннавозӣ баръало эҳсос мешавад. Масалан, интиҳоби бевоситаи хатсайрҳо барои эҳтиёҷоти инфиродии муштарии мушаххас, шинохтани чехра ҳангоми бақайдгирии сайёҳ, хизматрасонӣ ва

интихоби меҳмонхона, идоракунии хучра бо имову ишора, овоз “хонаи боақл” ва ғайраҳо мебошад.

Баъзан тахмин мекунад, ки истифодаи роботҳо дар тичорати соҳаи меҳмонхонаҳо шумораи кормандонро ба таври назаррас коҳиш дода, фаъолияти меҳмонхонаҳо дар маҷмуъ автоматӣ мекунад. Паҳншавии технологияи нави иттилоотии муосир ва дастрас боиси густариши таҳсилоти фосилавӣ гардид. Маъмултарин муассисаҳои таълимии ҷаҳон кайҳост, ки курсҳои худро дар шабакаҳои интернетӣ ҷойгир кардаанд. Теъдоди донишҷӯёни ғоибона (фосилавӣ) дар бисёр кишварҳо меафзояд.

Дар муассисаҳои таълимии раванди таълим бо истифода аз шабакаи интернет, телевизиони интерактивӣ, компютерҳо ва мултимедияҳо чандиртар ва инфиродӣ мегардад. Рақамикунии намудҳои алоҳидаи фаъолият имконият медиҳад, ки лоиҳаҳои системавӣ, аз қабилӣ «хонаи боақл» ва «шаҳри боақл» (livable city или smart city) - маҷмуаҳои техникӣ ва технологияи рушди фазои шаҳрӣ ва идоракунии инфрасохтори шаҳрӣ, аз ҷумла системаи нақлиёт, энергетика, шабакаҳои обтаъминкунӣ, системаҳои ҷамъоварӣ ва коркарди партовҳо ва дигар хизматрасониҳои ҷамъиятӣ амалӣ карда шаванд. Барои ташаккули комили иқтисодиёти рақамӣ мониторинги он ҳатмист. [5.46].

Мониторинги раванди ташаккул ҳам дар сатҳи ҷаҳонӣ ва ҳам дар сатҳи миллӣ бояд амалӣ карда шавад. Барои баҳодиҳии фароҳият ва самаранокии он усулҳои гуногун мавҷуданд. Роҳи содатарин ва маъмултарин, ин ҳисоб кардани ҳиссаи иқтисодиёти рақамӣ дар ММД кишварҳо мебошад. Чунин мониторингро ширкати ШМБ (Гурӯҳи машваратии Бостон (BCG - The Boston Consulting Group) - ширкати маъмули байналмилалӣ, ки дар машваратҳои идоракунӣ таҳассус дорад) анҷом додааст.

Тибқи маълумоти ШМБ ҳиссаи иқтисодиёти рақамӣ дар ММД кишварҳои пешрафта аз соли 2010 то 2020 аз 4,3 то 8,8% ва дар ММД кишварҳои рӯ ба тараққӣ аз 3,6 то 5,3 афзоиш ёфтааст. Аксарияти ҳаҷми иқтисодиёти рақамӣ ба тичорати мустақим (онлайн) рост меояд, ки ҳиссаи он дар фуруш аз 1,7% (соли 2010) то 32% (2020) афзоиш ёфтааст. Тибқи маълумоти e-Intensity index дар соли 2020 пештози иқтисодиёти рақамӣ Дания, Люксембург, Шветсия, Кореяи Ҷанубӣ, Нидерландия, Норвегия ва Британияи Кабир буданд.

Дар боло зикр карда шуд, ки рақамисозӣ бо хатарҳо ва таҳдидҳои кибернетикӣ ҳамрадиқ аст. Шубҳае нест, ки тавре мутахассисони соҳаи рақамисозӣ қайд менамоянд, ҷорӣ намудани технологияи иттилоотии коммуникатсионӣ равандҳои технологӣ ба беҳтар намудани сифати маҳсулот, ташкили оқилонаи соҳаҳои гуногуни фаъолият ва дар ниҳоят ба беҳдошти саломатӣ ва сифати зиндагии инсон мусоидат мекунад. Дар гузориши Бонки Ҷаҳонии Рушд дар соли 2020 бартариҳои зерини табилии рақамиро номбар мекунад:

- рушди бемайлоии самаранокии меҳнат;
- беҳтар қонеъ гардондани талаботи аҳоли;
- баланд бардоштани рақобатпазирии ширкатҳо;
- кам кардани хароҷоти истеҳсолот;
- таъсиси ҷойҳои нави корӣ
- бартараф кардани камбизоатӣ ва нобаробарии иҷтимоӣ.

Маҳсусан, дар натиҷаи ба қор бурдани технологияи нав рафъи дараҷаи сарфи маводи истеҳсолот равшан аст, ки ин бешубҳа, дар умум арзиши аслии маҳсулотро паст мефарорад. Иқтисодиёти рақамӣ имконият медиҳад, ки оқибатҳои манфии фаъолияти инсон коҳиш ёфта, ҳолати экологии шаҳрҳо ва объектҳои табиӣ тавассути ҷамъоварии маълумот дар бораи сифати ҳаво, об, партовҳо ва ғайра беҳтар гардад.

Ҳамин тариқ, иқтисодиёти рақамӣ ба тичорат, шахсони алоҳида ва умуман ҷомеа манфиати зиёде меорад. Ҳамзамон, равшан аст, ки оқибатҳои манфии рақамисозӣ ва хатарҳои марбут ба он мавҷуданд, ба амсоли:

- афзудани бемайлоии ҷиноятҳои кибернетикӣ;
- афзоиши бекорӣ;

-тавсеаи "нобаробарии рақамӣ" (тафовут дар таҳсилоти рақамӣ, аз нуқтаи назари дастрасӣ ба хизматрасониҳо ва маҳсулоти рақамӣ ва дар натиҷа тафовут дар сатҳи некуаҳволӣ) дар миёни шахрвандон ва соҳибкорон чи дар дохила ва чи дар байни кишварҳо;

- мушкилоти таъмини амнияти иттилоотии маълумот, инфрасохтор, шахрвандон, даҳолатнопазирӣ ба маълумоти инфиродӣ ва ғайраҳо мебошад.

Як нуқтаи дигарро низ бояд қайд кард, ки дар робита ба густариши технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ, муҳлати қабули қарорҳо кам мешавад, ки ин ба афзоиши қарорҳои нодуруст сабаб мегардад. Инчунин, ширкатҳои рақамӣ метавонанд имконияти назорати кулли фаъолияти аҳолиро пайдо карда, бо ин восита онҳоро таҳти назорати (ғайриқонунии) доимӣ қарор диҳанд. Инчунин, баъзе коршиносон нигарони хатари рақамисозӣ ба ихтисори ҷойҳои корӣ, афзоиши ноустувории иҷтимоӣ мегардад [4. 46].

Рақамисозӣ на танҳо фаъолияти ташкилӣ, техникӣ ё молиявӣ мебошад, он як раванди мураккабест, ки бештар ба соҳаи кадрҳо, садҳо миллион ҷойҳои корӣ таъсир мерасонад. Мушкилоти асосии дигари марбут ба табдилдиҳии рақамӣ ин зарурати оморасозии оммавӣ ва бозомӯзии аҳоли мебошад. Пештози ҷаҳони рақамӣ кишварҳои мегарданд, ки метавонанд омӯзиши одамонро, ки қобилияти таҳия, тавлид ва истифодаи технологияҳои рақамиро доранд, зудтар ва самараноктар ташкил кунанд.

Бояд таъкид кард, ки дар баробари таҷдиди назари болозикр, бархе аз мутахассисон ба падидаи иқтисодӣ рақамӣ ва дурнамои рушди он бо назари шубҳа менигаранд. Онҳо бар ин назаранд, ки аз нуқтаи назари самаранокии стратегӣ, Иқтисодӣ рақамӣ ва Индустрия 4.0 мукамалкунандаи яқдигар набуда, балки амсилаҳои рақобатпазирӣ рушди минбаъдаи иқтисоди ҷаҳонӣ маҳсуб меёбанд.

Махсусан, аз нуқтаи назари моделҳои аз нав тақсимкунандаи «рентаи сармоягузорӣ». Дар Индустрия 4.0 манбаи «рентаи сармоягузорӣ» захираҳои воқеӣ ва истехсолот мебошанд. Ягона унсур иқтисодӣ рақамӣ, ки дар амал аҳамияти инқилобӣ дорад, масъалаи азнавсозии кулли робитаҳои молиявӣ ва муносибатҳои молиявӣ сармоягузорӣ мебошад. Дар ин ҷо чунин бар меояд, ки саноат асоси кор набуда, балки таъмини молиявӣ ва логистикӣ нақши муҳимтареро дорост.

Ба ақидаи мо, ин гуна нуқтаи назар маҳз аз нарасидани донишҳои илмӣ дар бораи равандҳои дар фазои рақамӣ ба амаломада ва алоқамандии онҳо вобаста аст. Назари қобили қабул ин аст, ки рақамисозии иқтисодӣ ҳалли тамоми мушкилоти мавҷуда набуда, танҳо яке аз воситаҳои дастгирӣ ва таъмини фаъолияти иқтисодӣ аст.

Тағйироти рақамӣ на танҳо як қатор наовариҳои технологӣ ва дигаргуниҳои ташкилиро дар бар мегирад, балки фарҳанги корпоративиро низ ба кулли тағйир медиҳад. Дар ниҳояти кор, рушди иқтисодӣ рақамӣ бештар аз сиёсати кунунии ҳар давлат вобаста аст.

Ин дар сатҳи байналмилалӣ таҷриба шуда, эътироф гардидааст ва дар бисёре аз кишварҳои ҷаҳон низ амалӣ мешавад. Ба амал баровардани сиёсати бошуурона ва муваффақ дар раванди иқтисодӣ рақамӣ ҳалли як қатор муаммоҳои мураккаби назариявӣ, ки бо падидаи иқтисодӣ рақамӣ алоқаманданд, талаб мекунад. [10, 131].

Дар бисёр кишварҳои пешрафта, дар натиҷаи ҷорӣ намудани иқтисодӣ рақамӣ истехсолот такмил ёфта, роботикунонӣ ва автоматикунонии ҷойҳои корӣ, интеллектӣ сунъӣ ташаккул меёбад (ба вучуд омадани хонаҳои интеллектуалӣ, шахрҳо, мошинҳо ва ғайраҳо), инчунин, иваз кардани шаклҳои анъанавии хизматрасонӣ бо технологияҳои рақамӣ ба таври объективӣ боиси тағйирёбии бозор, дар бозори меҳнат дар кишварҳои пешрафта гардид.

Дар кишварҳои пешрафта аксарияти аҳоли ба шабакаҳои интернетӣ дастрасӣ доранд ва дар воҳидҳои бузурги истехсолӣ автоматикунонӣ дар сатҳи баланд ба роҳ монда шудааст. Худ аз худ маълум аст, ки автоматикунонӣ аз ресурсҳои меҳнатӣ ҷойҳои корро озод мекунад, ки ин метавонад дар оянда шумораи бекоронро зиёд кунад.

Аммо дар баробари ин, автоматикунонӣ боиси пайдо шудани касбҳои нав мегардад, ки ин ба ресурсҳои меҳнатӣ дар бобати гирифтани маҳорати иловагӣ ё

баланд бардоштани ихтисос талаботи нав мегузорад. Одатан мутахассисоне, ки дар соҳаи технологияи рақамӣ фаъолият доранд, маоши баланд мегиранд. Ба ибораи дигар, иқтисодиёти рақамӣ "қувваи кори рақамиро" талаб мекунад.

Дар ин замина, рақамикунонӣ ба довталабони кор имконият медиҳад, ки тавассути истифодаи порталҳои муосири ҷустуҷӯи рақамӣ ва дастрасӣ ба маҳзани васеи ҷойҳои ҳолӣ имкониятҳои касбиро беҳтар кунанд. Раванди ба кор қабул кардан ва ҷустуҷӯи кор суръат мегирад, ки ин сатҳи бекорию хоҳиш медиҳад.

Адабиёт

1. Катасонов В. Цифровая экономика - светлое будущее человечества или биржевой пузырь? // News front. Информационное агентство. -М., 2017. [Электронный ресурс]. URL: <https://news-front.info/2017/01/08/cifrovayaekonomika-svetloe-budushhee-chelovechestva-ili-birzhevoj-puzyr-v>

2. Мирзоев Н.Х. Рақамикунонӣ иқтисодиёт ва нақши он дар рушди иқтисодиёти миллий. Маводи Конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ дар мавзӯи «Муаммоҳои гузариш ба иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: вазъи кунунӣ ва дурнамо» (18-уми октябри соли 2023) –Душанбе, 2023. саҳ. 80-87

3. Мирзоев Н.Х. Технологияҳои нави иттилоотӣ-омили муҳими рушди иқтисоди рақамӣ. Маводи конференсияи байналмилалӣ илмию амалӣ дар мавзӯи «Саноатикунонӣ босуръат ва масоили амалигардонӣ он дар Тоҷикистон» (ш. душанбе, 17 феввали соли 2023) саҳ. 181-185

4. Мирзоев Н.Х. Заминаҳои рақамисозӣ иқтисодиёт ва таъсири он дар рушди соҳаҳои иқтисоди миллий. Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ дар мавзӯи “Муаммоҳои ташаккулёбӣ ва рушди иқтисоди рақамӣ дар шароити муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон” (Душанбе, 18-уми ноябри соли 2022). -Душанбе, 2022. -с.215-220

5. Мирзоев Н.Х. Ташаккул ва рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ дар мавзӯи “Муаммоҳои ташаккулёбӣ ва рушди иқтисоди рақамӣ дар шароити муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон” (Душанбе, 18-уми ноябри соли 2022). -Душанбе, 2022. -с.46-50

6. Мирзоев Н.Х. Муаммоҳои идоракунии корхонаҳо дар шароити иқтисоди рақамӣ. Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ 2024. №4. Қисми 1. Душанбе 2024. саҳ. 9-19

7. Мирзоев Н.Х. Муаммоҳо ва дурнамои инкишофи иттилоотикунонӣ ҷомеа. Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ 2024. №4. Қисми II (ISSN 2413-5151) Душанбе 2024. саҳ. 103-110

8. Мирзоев Н.Х. Таҳдидҳои иттилоотӣ ба иқтисоди рақамӣ ва хусусиятҳои он дар соҳаҳои иқтисоди миллий. Маводи Конференсияи байналмилалӣ илмию амалӣ дар мавзӯи «Масъалаи мубрами рушди баҳисобгирӣ муҳосибӣ, таҳлил, аудит, андозбандӣ, назорати давлатии молиявӣ: таҳдидҳои муосир ва самтҳои рушд» (19- 20-уми январӣ соли 2024) –Душанбе, 2024. саҳ. 533-538

9. Сургуладзе В.Ш. Воздействие сетевой экономики и информационных технологий на человека: социокультурные, психологические и демографические последствия / В.Ш. Сургуладзе // Проблемы национальной стратегии. РИСИ. -М., 2017. -№5. -С.220-227.

10. Цифровизация: история, перспективы, цифровые экономики России и мира // Управление производством. Библиотека. Стратегическое управление. Тенденции развития рынка. -М., 2017. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.up-pro.ru/library/strategy/tendencii/cyrovizaciya-trend.html>

11. Что важнее: Реальная или цифровая экономика? // Информационно-аналитический Центр (ИАЦ). Публикации. - 2017. [Электронный ресурс]. URL: <http://inance.ru/2017/09/cifrovaya-ekonomika/>

12. Юсупов Ш.Н., Ниёзов М.А. Хусусиятҳои таҳдидҳои кибернетикӣ дар давраи гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ дар ҶТ. Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ 2023. №2. Саҳ 144-149

13. Шамсов И.С. Иқтисоди рақамӣ. Китоби дарсӣ. Душанбе 2023 с.259

ТАЪСИРИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТТИЛООТӢ БА ИҚТИСОДИЁТИ РАҚАМӢ ВА САМТҲОИ ИСТИФОДАИ ОН ДАР СОҲАҲОИ ИҚТИСОДИ КИШВАР

Дар мақола доир ба таъсири технологияҳои иттилоотӣ ба иқтисодиёти рақамӣ ва самтҳои истифодаи он дар соҳаҳои иқтисоди кишвар маълумот оварда шудааст. Табдилоти рақамии ҷомеа, ки дар зерин таъсири густариши технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ амалӣ мешавад, сабабгори пайдоиши консепсияҳои нави назариявӣ мегардад. Дар охири асри ХХ зухуроти ҷамъияти баъди индустриалӣ ҷой дошт, дар ибтидои асри ХХI бошад, гузариш ба ҷомеаи дониш ва малакаи масъалаи асосии ҷомеа маҳсуб меёфтанд. Дар даҳаи сеюми асри ХХI ҳадафи асосӣ сиёсати саноатикунонӣ ҷадид - ба истилоҳ инкилоби ҷоруми саноатӣ, ки автоматикунонӣ пайвастаи истеҳсолот ва минтақаҳои истеҳсоли бо истифода аз технологияҳои куллан навро дар бар мегирад, ҳадафи стратегӣ қарор гирифт. Иқтисоди рақамӣ як қисми татбиқи «Саноат 4.0» буда, тавассути фаъолияти корхонаҳои рақамӣ ва рақамисозӣ рушд меёбад.

Калидвожаҳо: рақамисозӣ, иқтисоди рақамӣ, таҳдиди иттилоотӣ, амнияти иттилоотӣ, воқуниш, ҷорабиниҳо.

ВЛИЯНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ЦИФРОВУЮ ЭКОНОМИКУ И НАПРАВЛЕНИЯ ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ОТРАСЛЯХ ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ

В статье рассмотрено влияние информационных технологий на цифровую экономику и направления их применения в различных отраслях экономики страны. Цифровая трансформация общества, вызванная широким внедрением информационно-коммуникационных технологий, приводит к появлению новых теоретических концепций. В конце XX века формировалось постиндустриальное общество, а в начале XXI века переход к обществу знаний рассматривался как главная проблема современности. В третьем десятилетии XXI века ключевой целью стала новая индустриализация - так называемая Четвёртая промышленная революция, представляющая собой непрерывную автоматизацию традиционных производственных и непроизводственных сфер с использованием принципиально новых технологий. Цифровая экономика является составной частью реализуемой концепции «Индустрия 4.0» и развивается за счёт функционирования цифровых предприятий и цифровых услуг.

Ключевые слова: цифровизация, цифровая экономика, информационные угрозы, информационная безопасность, реагирование, мероприятия.

THE INFLUENCE OF INFORMATION TECHNOLOGIES ON THE DIGITAL ECONOMY AND THEIR AREAS OF APPLICATION IN THE COUNTRY'S ECONOMIC SECTORS

The article examines the impact of information technologies on the digital economy and the directions of their application in various sectors of the country's economy. The digital transformation of society, driven by the widespread adoption of information and communication technologies, has led to the emergence of new theoretical concepts. At the end of the 20th century, the post-industrial society was taking shape, and at the beginning of the 21st century, the transition to a knowledge society was considered a major challenge of modern times. In the third decade of the 21st century, the key goal became new industrialization, the so-called Fourth Industrial Revolution, characterized by the continuous automation of traditional production and non-production sectors through the use of fundamentally new technologies. The digital economy is an integral part of the implemented "Industry 4.0" concept and is developing through the operation of digital enterprises and digital services.

Keywords: digitalization, digital economy, information threat, information security, response, measures.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мирзоев Неъматулло Ҳақимович – ДМТ, дотсенти кафедраи системаҳои иттилоотӣ дар иқтисодиёти. Суроға: ш. Душанбе, Хиёбони Рудақӣ 17. тел: (+992) 918-35-35-14. **Почтаи электронӣ:** 918353514@mail.ru.

Ҳақимзода Бехрузҷони Фарухӣ – Коллеҷи шаҳри Ваҳдат ассистенти кафедраи фанҳои табиӣ ва риёзӣ. Суроға: ш. Ваҳдат, кучаи 20-солаги истиқлолият. тел: (+992) 908-66-75-75. **Почтаи электронӣ:** 908-66-75-75@mail.ru.

Сведения об авторах: Мирзоев Неъматулло Ҳақимович – Доцент кафедры информационных систем в экономике ТНУ. Адрес: Душанбе, проспект Рудаки 17. Телефон: (+992) 918-35-35-14. Электронная почта: 918353514 @ mail.ru.

Ҳақимзода Бехрузҷони Фарухӣ – Ассистент кафедраи естественно-математических дисциплин ГУ, колледжа г. Ваҳдат. Адрес: г. Ваҳдат, улица 20-летия Независимости. Телефон: (+992) 908-66-75-75 Электронная почта: (+992) 908-66-75-75@mail.ru

Information about the author: Mirzoev Nematullo Hakimovich – TNU, Associate Professor of the Department of Information Systems in Economics,. Address: Dushanbe, Rudaki Avenue 17. Tel: (+992) 918-35-35-14. E-mail: 918353514 @ mail.ru.

Hakimzoda Behruzjoni Farukhi – Vahdat City College, Assistant at the Department of Natural and Mathematical Sciences, State Educational Institution. Address: Vahdat city, 20th Anniversary of Independence Street. Phone: (+992) 908-66-75-75 Email: 908-66-75-75@mail.ru

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

НАҚШИ ИМТИЁЗҲОИ АНДОЗ ДАР РУШДИ ҲИСОББАРОБАРКУНИҲОИ ҒАЙРИНАҚДӢ ДАР БАХШҲОИ ДАВЛАТӢ ВА ХУСУСИИ ИҚТИСОДИЁТ

Муминзода М.Н.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Марҳилаи муосири рушди иҷтимоию иқтисодӣ бо гузариши устувор аз шаклҳои нақдии муроҷиат ба ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ хос аст, ки бо рақамикунони равандҳои молиявӣ, баланд бардоштани талабот ба шаффофияти фаъолияти иқтисодӣ ва зарурати таҷкими устувори молиявии давлат вобаста аст. Дар ин шароит, ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ танҳо ҳамчун навоариҳои технологӣ баррасӣ карда намешаванд ва аҳаммияти воситаи мустақили танзими давлатиро, ки бевосита бо интизоми андоз, коҳиши бахши соя ва оптимизатсияи механизмҳои нархҳо дар иқтисодиёт алоқаманд аст, ба даст меоранд.

Бо вучуди муқаррар кардани афзалияти ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ ва ҷорӣ намудани фаълониҳои технологияҳои пардохт дар бахшҳои давлатӣ ва хусусӣ, рушди онҳо дар бисер иқтисодиётҳо пора-пора ва нобаробар аст. Амалия нишон медиҳад, ки тадбирҳои маъмури ва дастурҳои расмӣ барои тағйиребии устувори рафтори пардохтии субъектҳои хоҷагидор ва аҳоли кофӣ нестанд. Дар робита ба ин, тадқиқоти имтиёзҳои андоз ҳамчун воситаи иқтисодӣ-ҳуқуқӣ, ки қодир аст ангезаи иштирокчиени муносибатҳои иқтисодиро тағйир диҳад ва барои васеъ кардани ҳисобҳои ғайринақдӣ шароит фароҳам орад, аҳаммияти махсус пайдо мекунад.

Имтиёзҳои андоз дар ин замина на ҳамчун унсури сабукии молиявӣ, балки ҳамчун механизми мақсадноки ҳавасмандкунӣ, ки ба системаи сиёсати молиявии давлатӣ ворид карда шудааст, амал мекунад. Истифодаи онҳо имкон медиҳад, ки хароҷоти гузариш ба ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ байни давлат, тиҷорат ва институтҳои молиявӣ аз нав тақсим карда шаванд, монеаҳои ҷорӣ намудани инфрасохтори пардохт коҳиш дода шаванд ва ҳамзамон заминаи андозро тавассути баланд бардоштани шаффофияти гардиши иқтисодӣ васеъ кунанд. Ин механизм ҳангоми таҳлили муқоисавии бахшҳои давлатӣ ва хусусии иқтисодиёт аҳаммияти махсус пайдо мекунад, ки дар он ҳам сатҳи маҷбуркунии меъерӣ ва ҳам хусусияти ангезаҳои иқтисодӣ фарқ мекунад.

Аҳаммияти ин тадқиқот инчунин ба он вобаста аст, ки таъсири имтиёзҳои андоз ба рушди ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ аз доираи муносибатҳои пардохтӣ берун рафта, ба масъалаҳои ташаккули нархҳо, муҳити рақобат ва устувори молиявии субъектҳои хоҷагидор дахл мекунад. Ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ ба кам шудани хароҷоти амалиётӣ, маҳдуд кардани амалиётҳои ба ҳисоб гирифтанишуда ва ташаккули стратегияҳои пешгӯишавандаи нархҳо мусоидат мекунад, ки дар ниҳоят ба нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ва сифати идоракунии давлатӣ таъсир мерасонанд.

Ҳадафи мақола таҳлили ҳамаҷонибаи нақши имтиёзҳои андоз дар рушди ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ дар бахшҳои давлатӣ ва хусусии иқтисодиёт, инчунин муайян кардани таъсири онҳо ба шаффофияти молиявӣ ва равандҳои нархҳо мебошад. Барои ноил шудан ба ҳадафи гузошташуда ҳалли вазифаҳои зерин пешбинӣ шудааст: ифшои табиати назариявӣ-ҳуқуқии имтиёзҳои андоз, таҳлили вазифаҳои онҳо дар системаи ҳавасмандгардонии иқтисодӣ, таҳқиқи механизмҳои таъсири имтиёзҳои андоз ба рушди ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ, инчунин таҳияи пешниҳодҳо оид ба тақмили танзими ҳуқуқии андоз дар ин соҳа.

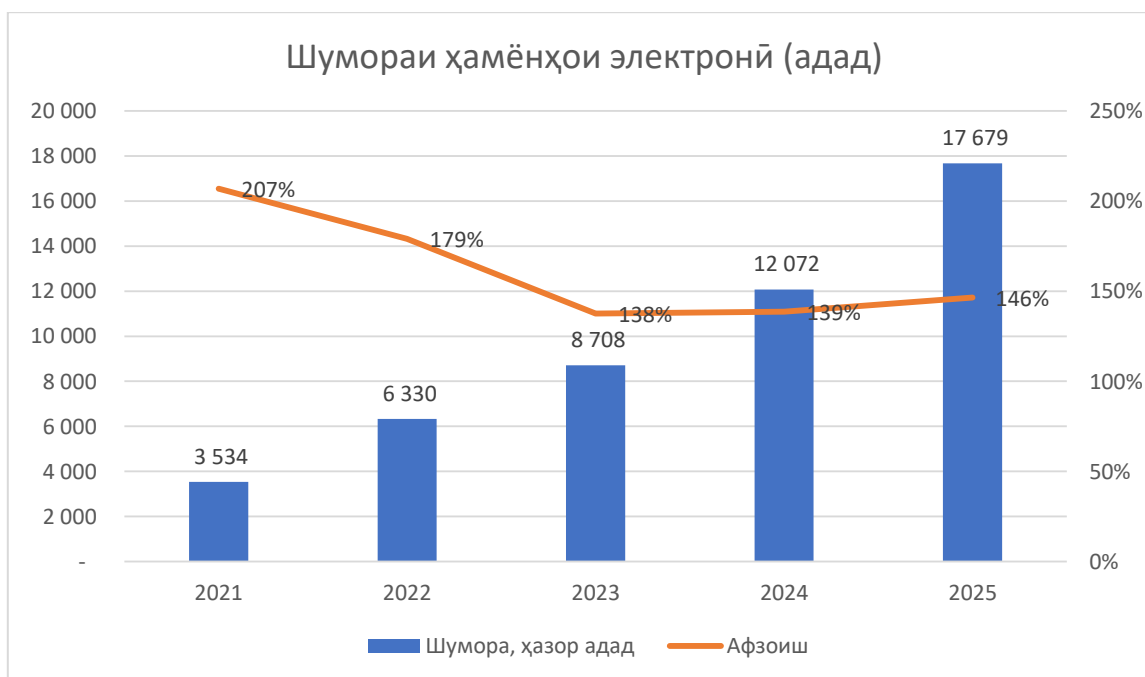
Объекти тадқиқот муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошанд, ки дар раванди истифодаи имтиёзҳои андоз бо мақсади ҳавасмандгардонии ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ ба вучуд меоянд. Мавзӯи тадқиқотро меъерҳои қонунгузориҳои андоз ва молиявӣ, инчунин амалияи татбиқи онҳо дар бахшҳои давлатӣ ва хусусии иқтисодиёт ташкил медиҳанд. Асоси методологии тадқиқотро усулҳои расмӣ-ҳуқуқӣ, системавӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ-таҳлилий ташкил медиҳанд, ки имкон медиҳанд имтиёзҳои андозро ҳамчун

воситаи бисерқабатаи таъсир ба рафтори пардохт ва иқтисодии субъектҳо баррасӣ кунанд.

Дар шароите, ки ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ нишондиҳандаи камолоти низоми молиявӣ мегардад ва имтиезҳои андозӣ фишанги нозуки танзимкунанда мебошанд, муносибати онҳо на тафаккури декларативӣ, балки илман асоснокро талаб мекунад. Маҳз чунин тафаккур навғониҳои илмӣ ва аҳаммияти амалии ин таҳқиқотро ташкил медиҳад. Дар марҳилаи аввал бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 июни соли 2023, №586 “Дар бораи тадбирҳои вусъат додани ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ” аз 1 августи соли 2023 пардохти андозҳо, бочҳои давлатӣ барои додани иҷозат ва иҷозатномаҳо, пардохтҳои дигари ҳатмӣ ба буҷет, ҷаримаҳо, маблағи суғуртаи ҳатмии давлатӣ, хизматрасониҳои тиббӣ, хизматрасониҳои коммуналӣ, намудҳои дигари хизматрасониҳои давлатӣ, инчунин қабули маблағҳо аз ҷониби вазорату идораҳо ва ташкилотҳои давлатӣ ба таври ғайринақдӣ амалӣ карда шуд. Иқдоми мазкур имкон дод, ки давоми 3 соли охир сифати хизматрасониҳои давлатӣ беҳтар, манбаи андозбандӣ васеъ, хароҷоти иловагии шахрвандон оид ба истифодаи хизматрасониҳои давлатӣ, шаффофияти амалиётҳои молиявӣ, коҳиш додани иқтисодиёти пинҳонӣ ва аз байн бурдани омилҳои коррупсионӣ мусоидат намояд.

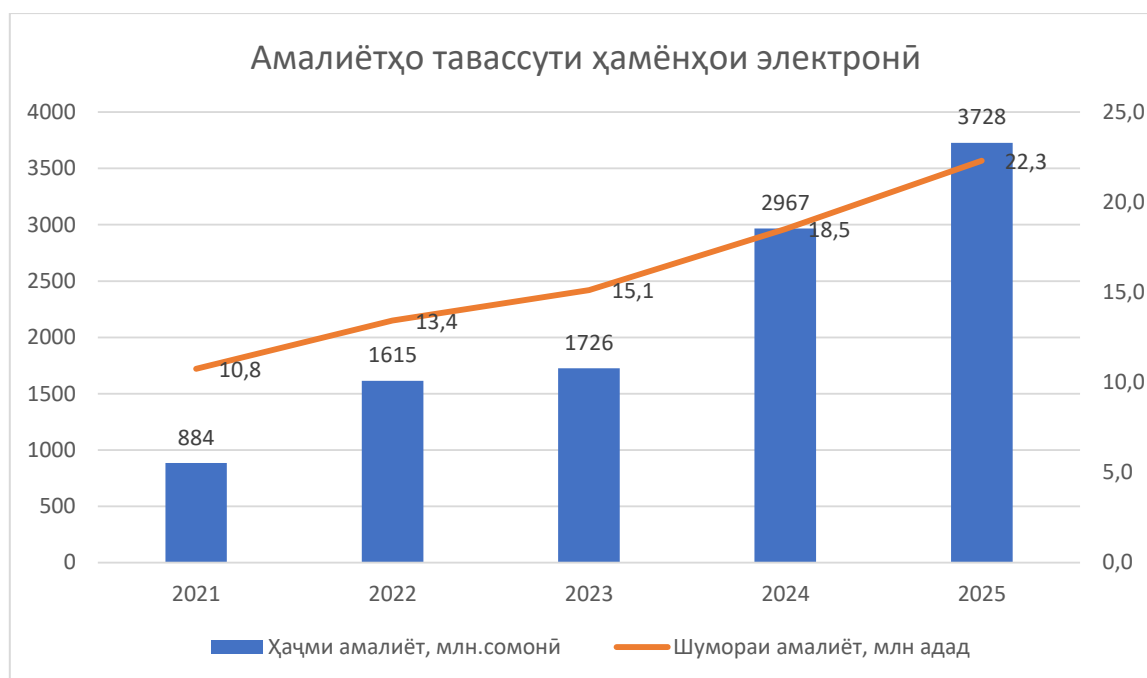
Илова ба тавсиб расидани фармони мазкур Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар паёми солнаашон ба Маҷлиси Олӣ аз 28 декабри 2023 «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» ба вазоратҳои молия, рушди иқтисод ва савдо, Бонки миллӣ ва дигар вазорату идораҳо дастур дода буданд, ки дар ду соли минбаъда низоми пардохтҳои ғайринақдиро дар ҳамаи соҳаҳо, аз ҷумла нуқтаҳои савдону хизматрасонӣ пурра ҷорӣ карда, ҳамгирии фаъолиятро дар ин самт таъмин намоянд.

Новобаста аз пурра таъмин нагардидани супориши мазкур, яъне пурра дар ҳамаи соҳаҳо ҷорӣ нагардидани имкони пардохти ғайринақдӣ таҳлили нишондиҳандаҳо нишон медиҳанд, ки давоми солҳои гузашта шумораи ҳамёнҳои электронӣ, шумора ва ҳаҷми амалиёти ғайринақдӣ ба маротиба афзоиш ёбад. Дар ҷамъбасти соли молиявии 2025 теъдоди умумии ҳамёнҳои электронии 27 ташкилоти қарзии молиявӣ 17,7 млн ададро ташкил медиҳад, ки нисбат ба ҳамаин санаи соли 2021 маҷмӯан 14,1 млн адад ё 5,0 маротиба зиёд мебошад.

https://www.nbt.tj/tj/payment_system/mablaghoi-elektroni.php

Дар натиҷаи тадбирҳои андешидашуда, дар моҳҳои январ-декабри соли 2025 тавассути ҳамёнҳои электронӣ 22,3 млн адад амалиёти пардохти ғайринақдӣ ба маблағи 3,7 млрд сомонӣ анҷом дода шудааст, ки нисбат ба соли 2021 мутаносибан 11,5 млн адад ва ё 2,8 млрд сомонӣ зиёд мебошад.

https://www.nbt.tj/tj/payment_system/mablaghoi-elektroni.php

Чихати боз ҳам беҳтар сохтани ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз 18 декабрисоли 2025 Паёми солонашон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ иброз доштанд, ки: “Ҳамчунин, ба Вазорати молия, Бонки миллӣ, Кумитаи андоз ва дигар вазорату идораҳои дахлдор супориш дода мешавад, ки корро чиҳати зиёд намудани ҳиссаи пардохтҳои ғайринақдӣ ва истифодаи инфрасохтори пардохт тақвият бахшанд.”¹

Дар давоми соли 2025 ҳиссаи амалиётҳои ғайринақдӣ дар ҳаҷми умумии амалиётҳои пулӣ дар ҷумҳурӣ --- фоизро ташкил медиҳад, ки ин нишондиҳанда дар давлатҳои ҳамсоя аз ҷумла Узбекистон – фоиз, Қазоқистон --- фоиз, Федератсияи Россия – фоиз ва Қирғизистон --- фоизро ташкил менамояд.

Тибқи маълумоти журнали электронии Paybook Magazine ҳиссаи амалиётҳои мазкур дар давлатҳои Аврупоӣ аз ҷумла, Шветсия 98 фоиз, Норвегия 95 фоиз, Дания 94 фоиз, ИМА 80 фоиз, Олмон 76 фоизро ташкил медиҳад.

Мушкилотҳои, ки дар раванди татбиқ намудани ҳисоббаробаркунии ҷой дорад:

1. Баланд будани меъёрҳои хизматрасонии байнибонкӣ;
2. Маҳдудияти рӯзона чиҳати ғайринақдӣ истифода бурдани маблағҳо, ҳамзамон имкони нақд намудани маблағи корти бонкӣ;
3. Набудани инфрасохтори зарурӣ дар тамоми ҳудуди ҷумҳурӣ чиҳати бо интернетӣ баландсуръат таъмин намудани аҳоли;

Тадқиқоти гузаронидашуда ба хулосае меояд, ки имтиёзҳои андоз дар шароити муосир на унсурҳои ерирасони сиёсати андоз, балки механизми мустақили танзимкунанда

¹ <https://president.tj/event/missives/54181>

мебошанд, ки метавонанд ба рушди ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ дар бахшҳои давлатӣ ва хусусии иқтисодӣ таъсири системавӣ расонанд. Маъноӣ онҳо аз фаҳмиши анъанавӣ ҳамчун воситаи сабукии фискалӣ берун рафта, тавассути функцияҳои ҳавасмандкунанда ва тағиребанда, ки ба тағир додани рафтори иқтисодӣ ва пардохтии субъектҳо равона шудаанд, ошкор карда мешавад.

Муайян карда шуд, ки рушди ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ на танҳо навсозии технологияи инфрасохтори пардохтро талаб мекунад, балки инчунин ташаккули манфиати иқтисодии иштирокчиени гардишро талаб мекунад. Дар ин замина, имтиезҳои андоз ба шумо имкон медиҳанд, ки хароҷоти ибтидоии татбиқи технологияҳои пардохтро аз нав тақсим кунед, бори молиявиро ба субъектҳои хоҷагидор кам кунед ва ҳавасмандии дарозмуддатро барои даст кашидан аз шаклҳои нақдӣ ҳисоббаробаркунӣ эҷод кунед. Дар бахши давлатӣ истифодаи онҳо ба баланд бардоштани шаффофияти ҷараёнҳои буҷетӣ ва таҳкими интизоми молиявӣ мусоидат мекунад, дар бахши хусусӣ бошад, ба васеъ кардани гардиши расмӣ ва коҳиши ҷузъи сояи иқтисодӣ мусоидат мекунад.

Тадқиқот нишон дод, ки робитаи байни имтиезҳои андоз ва рушди ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ дуҷониба аст. Аз як тараф, имтиезҳо рақамсозии пардохтҳоро ҳавасманд мекунад; аз тарафи дигар, афзоиши амалиети ғайринақдӣ заминаи андозро васеъ мекунад ва ҷамъовариҳои пардохтҳои ҳатмиро зиёд мекунад, ки талафоти кӯтоҳмуддати фискалиро аз додани имтиезҳо ҷуброн мекунад. Ҳамин тариқ, имтиезҳои андоз дар ин соҳа бояд ҳамчун воситаи сармоягузори сиёсати давлатӣ, ки ба баланд бардоштани шаффофият ва идоракунии равандҳои иқтисодӣ равона шудааст, баррасӣ карда шаванд.

Ҳамзамон, маҳдудиятҳои самаранокии имтиезҳои андоз, ки бо таъминоти нокифояи инфрасохторӣ, дастрасии нобаробари субъектҳо ба технологияҳои пардохт, инчунин хатари нобаробарии даромади буҷет дар сурати набудани муносибати системавӣ ба истифодаи онҳо алоқаманданд, ошкор карда шуданд. Ин зарурати танзими ҳамаҷонибаро, ки ҳавасмандкунии андозро бо рушди инфрасохтори пардохт, тақмили заминаи меъерӣ ва ҳамоҳангсозии институтсионалии мақомоти молиявӣ муттаҳид мекунад, тасдиқ мекунад.

Имтиезҳои андоз метавонанд ҳамчун воситаи асосии ҳуқуқии ҳавасмандгардонии ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ, ки қодир аст на танҳо навсозии технологияи системаи пардохтро, балки тағиребии сохтори муносибатҳои иқтисодиро таъмин кунад, баррасӣ карда шаванд. Истифодаи оқилонаи онҳо ба таҳкими интизоми андоз, ташаккули муҳити шаффофи нархҳо ва баланд бардоштани устувории низоми молиявии давлат мусоидат мекунад. Тақмили минбаъдаи механизми андозу ҳуқуқ дар ин соҳа бояд ба ноил шудан ба тавозуни байни манфиатҳои фискалии давлат ва мақсаднокии иқтисодии тадбирҳои ҳавасмандгардонӣ равона карда шавад, ки таъсири дарозмуддати табдили рақамии иқтисодиетро таъмин менамояд.

Адабиёт

1. Мададхонов, М. Б. Идоракунии сифат ва самаранокии хизматрасониҳо дар соҳаи таҳсилоти олий / М. Б. Мададхонов, А. А. Идибеков, М. Н. Муминзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. – №. 8. – Р. 165-172. – EDN SJFBL5.
2. Муминзода, М. Н. Механизмҳои дастгирии давлатии бахши соҳибкорӣ (дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон) / М. Н. Муминзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023. – №. 11. – Р. 82-88. – EDN BDCCMQ.
3. Муминзода, М. Н. Омӯзиши ҳолати имрӯзаи имтиезҳои андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони муосир / М. Н. Муминзода // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2023. – №. 4-1(49). – EDN OQCCKR.
4. Муминзода, Ҳ. И. Нақши пардохтҳои ғайринақдӣ дар мубориза бар зидди коррупция: ҷанбаҳои иқтисодии масъала / Ҳ. И. Муминзода, М. Н. Муминзода // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – 2023. – №. 4-2(50). – EDN HAGENM.

5. Саидмуртазов, С. С. Таҳаввулоти рушди институтҳои бозори суғурта дар шароити муосир / С. С. Саидмуртазов, М. Н. Муминзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – No. 4-2. – P. 141-146. – EDN AJRCVE.
6. Сомонаи Бонки миллии Тоҷикистон <https://nbt>
7. Сомонаи Президент <https://president.tj/>
8. Хушвахтзода, Қ. Х. Таҳлили самаранокии имтиёзҳои андозӣ дар соҳаи парандапарварӣ / Қ. Х. Хушвахтзода, М. Н. Муминзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. – No. 4-1. – P. 5-11. – EDN IAFWRW.

НАҚШИ ИМТИЁЗҲОИ АНДОЗ ДАР РУШДИ ҲИСОББАРОБАРКУНИҲОИ ҒАЙРИНАҚДӢ ДАР БАХШҲОИ ДАВЛАТӢ ВА ХУСУСИИ ИҚТИСОДИЁТ

Дар мақола нақши имтиёзҳои андоз ҳамчун воситаи ҳуқуқӣ ва иқтисодии ҳавасмандгардонии рушди ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ дар бахшҳои давлатӣ ва хусусии иқтисодӣ омӯхта мешавад. Ин тезис асоснок карда мешавад, ки имтиёзҳои андоз дар шароити рақамикунонии раванҷҳои молиявӣ хусусияти трансформатсионӣ пайдо мекунанд ва механизми тағир додани рафтори пардохтии субъектҳои хоҷагидорӣ мебошанд. Таҳлили табиати назариявӣ-ҳуқуқии имтиёзҳои андоз, вазифаҳои онҳо дар системаи сиёсати андоз ва хусусиятҳои таъбиқ бо мақсади васеъ кардани шаклҳои ғайринақдӣ ҳисоббаробаркуни гузаронида шуд. Таъсири ҳавасмандгардонии андоз ба ташаккули инфрасохтори пардохт, баланд бардоштани шаффофияти ҷараёни молиявӣ ва қоҳиши гардиши соя баррасӣ карда мешавад. Ба фарқиятҳои таъсири имтиёзҳои андоз дар бахшҳои давлатӣ ва хусусӣ, инчунин таъсири онҳо ба раванҷҳои нарх ва интизоми андоз диққати махсус дода мешавад. Хулоса бароварда шуд, ки бо истифодаи системавӣ ва мутаваззин, имтиёзҳои андозӣ метавонанд таъсири дарозмуддатро дар шакли тавсеаи заминаи андоз, баланд бардоштани идоракунии иқтисодӣ ва таҳкими устувории молиявӣ давлат таъмин кунанд. Самтҳои тақмили механизми андозу ҳуқуқии ҳавасмандгардонии ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ бо назардошти тавозуни манфиатҳои ҷамъиятӣ ва хусусӣ пешниҳод карда шуданд.

Калидвожаҳо: имтиёзҳои андоз, ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ, сиёсати андоз, рақамикунонии иқтисодӣ, шаффофияти молиявӣ, инфрасохтори пардохт, иқтисоди нархҳо, интизоми андоз.

РОЛЬ НАЛОГОВЫХ ЛЬГОТ В РАЗВИТИИ БЕЗНАЛИЧНЫХ РАСЧЁТОВ В ГОСУДАРСТВЕННОМ И ЧАСТНОМ СЕКТОРАХ ЭКОНОМИКИ

В статье исследуется роль налоговых льгот как правового и экономического инструмента стимулирования развития безналичных расчётов в государственном и частном секторах экономики. Обосновывается тезис о том, что налоговые льготы в условиях цифровизации финансовых процессов приобретают трансформационный характер и выступают механизмом изменения платёжного поведения субъектов хозяйствования. Проведён анализ теоретико-правовой природы налоговых льгот, их функций в системе налоговой политики и особенностей применения в целях расширения безналичных форм расчётов. Рассматривается влияние налоговых стимулов на формирование платёжной инфраструктуры, повышение прозрачности финансовых потоков и сокращение теневого оборота. Особое внимание уделено различиям воздействия налоговых льгот в государственном и частном секторах, а также их влиянию на ценовые процессы и налоговую дисциплину. Сделан вывод о том, что при системном и сбалансированном применении налоговые льготы способны обеспечить долгосрочный эффект в виде расширения налоговой базы, повышения управляемости экономики и укрепления финансовой устойчивости государства. Предложены направления совершенствования налогово-правового механизма стимулирования безналичных расчётов с учётом баланса публичных и частных интересов.

Ключевые слова: налоговые льготы, безналичные расчёты, налоговая политика, цифровизация экономики, финансовая прозрачность, платёжная инфраструктура, ценовая экономика, налоговая дисциплина.

THE ROLE OF TAX INCENTIVES IN THE DEVELOPMENT OF NON-CASH PAYMENTS IN THE PUBLIC AND PRIVATE SECTORS OF THE ECONOMY

The article examines the role of tax incentives as a legal and economic tool to stimulate the development of non-cash payments in the public and private sectors of the economy. The article is substantiated that tax incentives in the context of digitalization of financial processes acquire a transformational character and act as a mechanism for changing the payment behavior of business entities. The analysis of the theoretical and legal nature of tax benefits, their functions in the tax policy system and the specifics of their application in order to expand non-cash forms of payments is carried out. The article considers the impact of tax incentives on the formation of payment infrastructure, increasing transparency of financial flows and reducing shadow turnover. Special attention is paid to the differences in the impact of tax incentives in the public and private sectors, as well as their impact on pricing processes and tax discipline. It is concluded that with systematic and balanced application, tax incentives can provide a long-term effect in the form of expanding the tax base, increasing the manageability of the economy and strengthening the financial stability of the state. The directions of improving the tax and legal mechanism for stimulating non-cash payments, taking into account the balance of public and private interests, are proposed.

Keywords: tax benefits, non-cash payments, tax policy, digitalization of the economy, financial transparency, payment infrastructure, price economics, tax discipline.

Маълумот дар бораи муаллиф: Муминзода Меҳроб Нозим Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи идоракунии молияи давлатии факултети молиявӣ иқтисодӣ. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тел.: (+992) 934-69-01-00. E-mail: mehrob0100@gmail.com

Сведения об авторе: Муминзода Меҳроб Нозим – Таджикский национальный университет, соискатель кафедры управления государственными финансами финансово экономического факультета. Душанбе, Республика Таджикистан Тел.: (+992) 934-69-01-00. E-mail: mehrob0100@gmail.com

Information about the author: Muminzoda Mehrob Nozim is a Tajik National University, candidate for the Department of Public Finance Management at the Faculty of Finance and Economics. Dushanbe, Republic of Tajikistan Tel.: (+992) 934-69-01-00. E-mail: mehrob0100@gmail.com

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМ КАПИТАЛОМ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Иматшоев З.Х.

Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан

Сегодня перед Республикой Таджикистан стоит задача – улучшить предпринимательский и инвестиционный климат в стране с целью обеспечения экономического развития и вхождения страны в число конкурентоспособных стран мира. Фактор человеческого капитала способен стать тем локомотивом, который выведет страну на новые рубежи, открывающие перед ней перспективы устойчивого экономического роста в будущем и обеспечения конкурентоспособности на региональной и мировой арене [6,с.61]

Человеческий капитал представляет собой совокупность знаний, навыков, умений, опыта, здоровья и мотивации, которые индивиды накапливают и используют в процессе своей трудовой деятельности. Этот термин был введен в экономическую науку в середине XX века и получил широкое распространение благодаря работам таких экономистов, как Гэри Беккер и Теодор Шульц.

Механизмом формирования и развития человеческого капитала является инвестирование в человека, то есть целесообразные вложения в индивида в виде денежной или другой форме, способные, как указано выше, с одной стороны, приносить доходы человеку, а с другой, - приводить к росту производительности труда. [7].

Учитывая многогранность, сложность и разнофакторность человеческого капитала в условиях Таджикистан, основываясь на наблюдениях и опыте работы автора, можно бы акцентировать внимание именно на инвестициях в образовании.

Человеческий капитал рассматривается как один из ключевых факторов производства наряду с физическим капиталом, землей и предпринимательскими способностями. Рассмотрим основные компоненты человеческого капитала (рис.1.)

Рис.1. Основные компоненты человеческого капитала.

Теперь охарактеризуем компоненты человеческого капитала:

1. **Образование и профессиональная подготовка:** Уровень образования и квалификации работников является фундаментальной составляющей человеческого капитала. Инвестиции в образование и обучение способствуют повышению производительности труда и инновационному потенциалу.
2. **Опыт и навыки:** Накопленный опыт и приобретенные в процессе работы навыки играют важную роль в улучшении эффективности и качества выполняемых задач. Опытные работники способны решать сложные задачи быстрее и с меньшими затратами.
3. **Здоровье:** Физическое и психологическое здоровье работников напрямую влияет на их способность выполнять рабочие обязанности. Инвестиции в здоровье сотрудников, такие как обеспечение безопасных условий труда и доступ к медицинским услугам, способствуют повышению общей производительности.
4. **Мотивация и вовлеченность:** Мотивация сотрудников является важным аспектом человеческого капитала. Высокий уровень вовлеченности и удовлетворенности трудом способствует повышению эффективности работы и снижению текучести кадров.

В контексте сельского хозяйства значение человеческого капитала приобретает особую актуальность. Сельское хозяйство характеризуется уникальными условиями труда, требующими специальных знаний и навыков. Например, знание агротехники, способность работать с сельскохозяйственной техникой и навыки управления фермой являются важными элементами человеческого капитала в аграрном секторе.

Кроме того, сельское хозяйство сильно зависит от сезонности и природных факторов, что требует от работников высокой адаптивности и устойчивости к изменениям. В этой связи развитие человеческого капитала в сельском хозяйстве должно учитывать специфику аграрного труда и направлено на формирование высококвалифицированной, здоровой и мотивированной рабочей силы.

Таким образом, человеческий капитал является важнейшим ресурсом для развития сельского хозяйства, и его эффективное управление требует комплексного подхода, включающего инвестиции в образование, здравоохранение, профессиональную подготовку и улучшение условий труда.

Человеческий капитал играет решающую роль в обеспечении устойчивого развития сельского хозяйства. Его значение можно рассматривать с нескольких аспектов, включающих образование и профессиональную подготовку, опыт и навыки, здоровье, а также мотивацию и вовлеченность работников.

Уровень образования и профессиональной подготовки работников сельского хозяйства напрямую влияет на производительность и инновационную способность сектора. Внедрение современных технологий и методов управления требует высокой квалификации и постоянного обновления знаний. Работники с высоким уровнем образования способны эффективно использовать новые агротехнические методы, что повышает урожайность и качество продукции. Например, знания в области агрономии, ветеринарии и механизации сельского хозяйства позволяют оптимизировать производственные процессы и минимизировать потери.

Опыт и навыки, накопленные работниками в процессе трудовой деятельности, являются ценным ресурсом для сельского хозяйства. Опытные аграрии могут более эффективно решать сложные задачи и принимать обоснованные решения в условиях неопределенности, таких как неблагоприятные погодные условия или вспышки болезней сельскохозяйственных культур и животных. Практические навыки, такие как умение управлять сельскохозяйственной техникой или проводить сложные агротехнические операции, повышают эффективность и производительность труда.

Физическое и психологическое здоровье работников имеет важное значение для выполнения тяжелых и часто монотонных задач в сельском хозяйстве. Здоровые работники способны работать с большей отдачей и меньшими потерями времени на болезни и травмы. Инвестиции в здоровье работников, такие как обеспечение безопасных условий труда, доступ к медицинским услугам и программы оздоровления, способствуют повышению общей производительности и снижению текучести кадров.

Мотивация и вовлеченность работников являются ключевыми аспектами человеческого капитала. Высокая мотивация способствует повышению эффективности работы и снижению текучести кадров. Вовлеченные работники более преданы своему делу, готовы к обучению и адаптации к новым условиям. Стимулирование мотивации может включать в себя как материальные, так и нематериальные факторы, такие как повышение уровня заработной платы, предоставление социальных льгот, возможности для профессионального роста и признание заслуг.

В контексте устойчивого развития сельского хозяйства человеческий капитал играет роль катализатора изменений. Высококвалифицированные, здоровые и мотивированные работники способны не только эффективно использовать существующие ресурсы, но и внедрять инновации, которые способствуют экологически чистому и экономически эффективному производству. Развитие человеческого капитала также способствует социальной стабильности в сельских районах, улучшая качество жизни и уменьшая миграцию населения в города.

Сельское хозяйство сталкивается с рядом вызовов, таких как демографические изменения, отток молодежи, низкая привлекательность сельскохозяйственного труда и необходимость внедрения современных технологий. Решение этих проблем требует комплексного подхода к управлению человеческим капиталом, включающего инвестиции в образование, улучшение условий труда и развитие социальной инфраструктуры.

Повышение уровня человеческого капитала в сельском хозяйстве открывает новые возможности для сектора, включая увеличение производительности, улучшение качества продукции и повышение конкурентоспособности на внутреннем и международном рынках. Комплексный подход к развитию человеческого капитала позволит не только преодолеть текущие вызовы, но и заложить основу для долгосрочного устойчивого развития аграрного сектора.

Таким образом, значение человеческого капитала в сельском хозяйстве трудно переоценить. Эффективное управление этим ресурсом является ключевым фактором,

определяющим успех и устойчивость сельскохозяйственного производства в условиях современного мира.

Демографические особенности сельского населения играют важную роль в формировании человеческого капитала и определяют многие аспекты управления им в сельском хозяйстве. Рассмотрим основные демографические тенденции, характерные для сельского населения Республики Таджикистан, и их влияние на человеческий капитал в аграрном секторе.

В Республике Таджикистан сельское население составляет значительную часть общей численности страны. Сельская местность характеризуется высокой плотностью населения, что создаёт как возможности, так и вызовы для развития сельского хозяйства. Высокая доля молодежи в сельских районах является положительным фактором, поскольку молодые люди обладают высоким потенциалом для обучения и адаптации к новым технологиям и методам ведения сельского хозяйства. Однако, демографические изменения, такие как снижение рождаемости и старение населения, могут привести к сокращению трудоспособного населения в будущем.

Одной из значительных демографических проблем для сельского хозяйства Таджикистана является отток рабочей силы в города и за рубеж. Миграция, особенно среди молодежи, приводит к дефициту квалифицированных кадров в сельских районах. Этот процесс усугубляется тем, что мигранты часто остаются в городах или за границей, не возвращаясь на родину. В результате, сельские хозяйства сталкиваются с недостатком рабочей силы, что негативно сказывается на их производительности и устойчивости.

Если включать в состав человеческого капитала фактор миграции, то сельчане не имеют такой степени мобильности, как горожане, в связи с ведением личных подсобных хозяйств. В то же время данная работа требует определенных навыков, умений, знаний, физической способности и выносливости, а также желаний, т. е. владелец личного хозяйства должен обладать всеми компонентами индивидуального человеческого капитала. Кроме того, ведение личных подсобных хозяйств способствует сохранению разнообразия биоценозов и экологического благополучия окружающей среды [5]

Уровень образования сельского населения в Таджикистане значительно ниже, чем в городах. Это связано с ограниченным доступом к качественному образованию в сельских районах, а также с отсутствием достаточного числа образовательных учреждений, специализирующихся на аграрной науке и технологии. Низкий уровень образования и профессиональной подготовки сказывается на способности сельских работников эффективно использовать современные технологии и методы производства.

Здоровье сельского населения является важным аспектом, влияющим на качество и производительность труда. В сельских районах Таджикистана доступ к медицинским услугам ограничен, что приводит к высоким показателям заболеваемости и снижению трудоспособности. Инвестиции в здравоохранение и улучшение условий жизни в сельских районах необходимы для повышения здоровья и, следовательно, производительности сельскохозяйственных работников.

Опыт зарубежных стран может быть полезен для разработки стратегий улучшения человеческого капитала в сельском хозяйстве Таджикистана. В странах с развитым сельским хозяйством, таких как США, Канада и страны Европейского Союза, применяются различные программы и меры по поддержке сельского населения, включая:

1. Образовательные программы: Введение специализированных образовательных программ и курсов, направленных на подготовку квалифицированных кадров для сельского хозяйства. Эти программы часто включают в себя обучение современным технологиям и методам ведения хозяйства.

2. Инфраструктурные проекты: Улучшение социальной и медицинской инфраструктуры в сельских районах для повышения качества жизни и здоровья населения.

3. Стимулирование молодежи: Создание условий для привлечения молодежи в сельское хозяйство через предоставление грантов, субсидий и иных форм поддержки для начала собственного аграрного бизнеса.

4. Интеграция мигрантов: Разработка программ по возвращению и интеграции мигрантов, которые могут привнести новый опыт и знания, приобретенные за границей, в сельское хозяйство.

Применение этих мер в Таджикистане может способствовать улучшению демографической ситуации в сельских районах и развитию человеческого капитала, необходимого для устойчивого развития сельского хозяйства.

Демографические особенности сельского населения Республики Таджикистан оказывают значительное влияние на управление человеческим капиталом в сельском хозяйстве. Высокая плотность населения и молодая возрастная структура создают потенциал для развития, однако миграция и низкий уровень образования представляют серьезные вызовы. Применение опыта зарубежных стран, адаптированного к местным условиям, может помочь преодолеть эти проблемы и способствовать развитию человеческого капитала в аграрном секторе Таджикистана.

Уровень образования и квалификации работников сельского хозяйства имеет ключевое значение для развития аграрного сектора. В Республике Таджикистан образование и профессиональная подготовка работников сельского хозяйства сталкиваются с рядом проблем, которые необходимо учитывать для повышения эффективности и конкурентоспособности сектора.

Таблица 1. Проблемы образования и профессиональной подготовки и пути их решения.

	Проблемы образования и профессиональной подготовки	Необходимые меры для улучшения образования
1.	1.Ограниченный доступ к образовательным ресурсам: В сельских районах Таджикистана недостаточно образовательных учреждений, предлагающих специализированные программы в области сельского хозяйства. Школы и профессиональные училища часто не имеют необходимого оборудования и квалифицированных преподавателей для подготовки работников к современным агротехнологиям.	1.Инвестиции в образовательную инфраструктуру: Улучшение материально-технической базы сельских школ и профессиональных училищ, обеспечение их современным оборудованием и учебными материалами.
2.	2.Отсутствие программ непрерывного образования. В сельских районах практически отсутствуют программы непрерывного образования и повышения квалификации для уже работающих сельскохозяйственных работников. Это ограничивает их возможности для адаптации к новым технологиям и методам ведения хозяйства.	2.Создание специализированных образовательных программ: Разработка и внедрение программ, ориентированных на потребности аграрного сектора, включая обучение современным методам земледелия, агрономии, ветеринарии и управления сельским хозяйством.

*Источник: Составлено автором.

Условия труда в сельском хозяйстве Таджикистана также играют важную роль в формировании человеческого капитала. Текущие условия труда во многом определяют привлекательность аграрного сектора для работников и влияют на их производительность и мотивацию. Мы выделили несколько основных проблем условий труда в сельском хозяйстве и представили меры по их улучшению (Таблица 2.)

Таблица 2. Проблемы условий труда в сельском хозяйстве и меры по их улучшению.

	ПРОБЛЕМЫ УСЛОВИЙ ТРУДА	МЕРЫ ПО УЛУЧШЕНИЮ УСЛОВИЙ ТРУДА
1.	Тяжелые физические условия труда: Сельскохозяйственные работы часто связаны с тяжелыми физическими нагрузками, работой на открытом воздухе в любых погодных условиях, что делает эту сферу менее привлекательной для потенциальных работников. Низкий уровень механизации: Во многих хозяйствах низкий уровень механизации и автоматизации труда, что увеличивает физическую нагрузку на работников и снижает общую производительность труда.	Повышение уровня механизации: Инвестирование в современную сельскохозяйственную технику и технологии, что позволит уменьшить физическую нагрузку на работников и повысить производительность труда.
2.	Низкая заработная плата и социальные гарантии:	Увеличение заработной платы и

	Уровень заработной платы в сельском хозяйстве остается низким, что не способствует привлечению и удержанию квалифицированных кадров. Кроме того, социальные гарантии, такие как медицинское страхование и пенсионные выплаты, часто недостаточно развиты.	социальных гарантий: Повышение уровня заработной платы и предоставление дополнительных социальных гарантий, таких как медицинское страхование и пенсионные выплаты, для улучшения мотивации и привлечения новых работников.
3.	Отсутствие инфраструктуры: В сельских районах часто отсутствует необходимая социальная инфраструктура, включая медицинские учреждения, школы, транспорт и жилье, что делает работу в сельском хозяйстве менее привлекательной.	Развитие социальной инфраструктуры: Инвестирование в развитие социальной инфраструктуры в сельских районах, включая строительство медицинских учреждений, школ, транспортной сети и жилья

*Источник: Составлено автором.

Как видно из таблицы 2 для повышения уровня человеческого капитала в сельском хозяйстве Таджикистана необходимо комплексное решение проблем, связанных с образованием, профессиональной подготовкой и условиями труда. Важно не только улучшить доступ к качественному образованию и обучению, но и создать привлекательные условия труда, которые будут способствовать привлечению и удержанию квалифицированных работников. Применение опыта зарубежных стран, адаптированного к специфике Таджикистана, может значительно ускорить этот процесс и способствовать устойчивому развитию аграрного сектора.

Решение проблем управления человеческим капиталом в сельском хозяйстве требует комплексного подхода и внедрения различных методов и стратегий. Основные направления включают повышение привлекательности сельскохозяйственного труда и развитие системы образования и профессиональной подготовки. Рассмотрим их подробнее.

Для привлечения и удержания работников в сельском хозяйстве необходимо сделать этот труд более привлекательным. Важные меры включают:

1. Улучшение условий труда: Внедрение современных технологий и механизации труда, создание безопасных и комфортных условий работы, обеспечение работников средствами индивидуальной защиты и доступом к медицинской помощи.

2. Развитие социальной инфраструктуры: Инвестирование в развитие социальной инфраструктуры в сельских районах, включая строительство медицинских учреждений, школ, детских садов, транспортной сети и жилья. Это создаст благоприятные условия для жизни и работы в сельской местности.

3. Программы поддержки молодых специалистов: Введение программ поддержки для молодых специалистов, таких как гранты, субсидии на жилье, налоговые льготы и льготные кредиты для начала собственного дела в сельском хозяйстве. Это поможет привлечь молодежь в аграрный сектор и удержать её в сельских районах.

4. Повышение общественного престижа сельскохозяйственных профессий: Проведение информационных кампаний, направленных на повышение престижа профессий в сельском хозяйстве, популяризация успешных примеров и достижений в аграрном секторе.

Развитие системы образования и профессиональной подготовки работников сельского хозяйства является ключевым фактором для повышения квалификации и адаптации к новым технологиям и методам ведения хозяйства.

1. Создание специализированных образовательных программ: Разработка и внедрение программ, ориентированных на потребности аграрного сектора, включая обучение современным методам земледелия, агрономии, ветеринарии и управления сельским хозяйством.

2. Инвестиции в образовательную инфраструктуру: Улучшение материально-технической базы сельских школ и профессиональных училищ, обеспечение их современным оборудованием и учебными материалами.

3. Повышение квалификации преподавателей: Проведение программ повышения квалификации для учителей и преподавателей, особенно в области агротехнологий и сельскохозяйственных наук.

4. Программы непрерывного образования: Введение программ непрерывного образования и повышения квалификации для уже работающих сельскохозяйственных работников. Это позволит им постоянно обновлять свои знания и навыки, адаптироваться к новым технологиям и методам производства.

5. Партнерство с аграрными предприятиями: Создание партнерств между образовательными учреждениями и аграрными предприятиями для проведения совместных учебных программ, стажировок и практик. Это обеспечит студентов реальным опытом работы и облегчит их трудоустройство после окончания обучения.

Реализация вышеуказанных мер и стратегий позволит значительно улучшить управление человеческим капиталом в сельском хозяйстве. Повышение привлекательности сельскохозяйственного труда и развитие системы образования и профессиональной подготовки будут способствовать привлечению и удержанию квалифицированных работников, повышению их производительности и мотивации, а также развитию аграрного сектора в целом.

Таким образом, внедрение современных технологий и инноваций, а также развитие социальной инфраструктуры в сельских районах, являются ключевыми стратегиями для решения проблем управления человеческим капиталом в сельском хозяйстве. Эти меры помогут создать привлекательные условия труда, повысить уровень образования и квалификации работников, улучшить качество жизни сельского населения и способствовать устойчивому развитию аграрного сектора.

В ходе данного исследования были выявлены ключевые проблемы управления человеческим капиталом в сельском хозяйстве, а также предложены методы и стратегии для их решения. Основные проблемы включают низкую привлекательность сельскохозяйственного труда, недостаток квалифицированных кадров, старение рабочей силы, низкий уровень заработной платы и социальных гарантий, а также ограниченные возможности для профессионального роста и обучения. Эти проблемы оказывают значительное влияние на развитие аграрного сектора и требуют комплексного подхода для их преодоления.

Для Республики Таджикистан, как и для других стран, развитие человеческого капитала в сельском хозяйстве является ключевым фактором для повышения производительности и устойчивости аграрного сектора. На основе проведенного исследования можно предложить следующие рекомендации:

1. Повышение привлекательности сельскохозяйственного труда: Увеличение заработной платы и улучшение социальных гарантий, такие как медицинское страхование и пенсионные выплаты, создадут более привлекательные условия для работы в сельском хозяйстве. Также важно улучшить условия труда за счет внедрения современных технологий и механизации, что уменьшит физическую нагрузку на работников.

2. Развитие системы образования и профессиональной подготовки: Необходимо инвестировать в образовательную инфраструктуру и программы, ориентированные на потребности аграрного сектора. Разработка специализированных образовательных программ, повышение квалификации преподавателей и введение программ непрерывного образования помогут подготовить квалифицированных специалистов для работы в сельском хозяйстве.

3. Внедрение современных технологий и инноваций: Интеграция передовых технологий, таких как прецизионное земледелие, биотехнологии и информационные системы, повысит производительность и эффективность сельскохозяйственного производства. Это также поможет сократить затраты на труд и ресурсы, улучшить качество продукции и адаптироваться к изменениям рынка и климатическим условиям.

4. Развитие социальной инфраструктуры в сельских районах: Инвестиции в строительство и модернизацию медицинских учреждений, школ, транспортной сети и жилья

создадут благоприятные условия для жизни и работы в сельской местности. Это поможет привлечь и удержать работников в сельском хозяйстве, повысив общий уровень жизни сельского населения.

5. Программы поддержки молодых специалистов: Введение грантов, субсидий на жилье и льготных кредитов для молодых специалистов, желающих работать в сельском хозяйстве, стимулирует приток новой рабочей силы. Также необходимо проводить информационные кампании, направленные на повышение престижа профессий в аграрном секторе.

6. Развитие партнерств между государственными и частными секторами: Сотрудничество между государством, образовательными учреждениями и аграрными предприятиями будет способствовать разработке эффективных программ обучения и стажировок, а также внедрению инновационных решений в производство.

Реализация этих рекомендаций поможет улучшить управление человеческим капиталом в сельском хозяйстве Республики Таджикистан, что, в свою очередь, приведет к повышению эффективности и устойчивости аграрного сектора. Комплексный подход к решению выявленных проблем обеспечит создание условий для долгосрочного развития и процветания сельского хозяйства в республике.

Литература

1. Беккер Г. Экономика семьи и макроповедение // США: экономика, политика, идеология. 1994. № 2. С. 102.
2. Кудрявцева Н.Ю., Сутыгина А.И. Человеческий капитал в системе факторов устойчивого развития сельского хозяйства // Наука -инновационному развитию АПК в современных условиях: материалы Всероссийской науч.-практ. конф. Т. 2 / ФГБОУ ВПО «Ижевская ГСХА». 2013. С. 331-334.
3. Попов Н.А., Давлатов Б.Р. Танзими давлатии КАС тавассути рушди кооператсияи кишоварзӣ дар баҳши аграрӣ (дар мисоли ҶТ) //Вестник Таджикского аграрного университета Душанбе: Кишоварз -2018.№2,– стр. 68-71. УДК: - 33:35:663 (575.2)
4. Попов Н.А., Якубова К.Г. Роль человеческого потенциала и его социальные показатели в современной экономике//Вестник финансы и экономика. 2023. №1(35), -С. 195-203. УДК: 332.1, ISSN: 2663-0389
5. Сутыгина А.И., Кудрявцева Н.Ю. Оценка стоимости человеческого капитала в сельском хозяйстве // Наука, инновации и образование в современном АПК: материалы Международной научн-практ. конф. Т. 2 / ФГБОУ ВПО «Ижевская ГСХА». 2014. С. 225-229
6. Салимов Ф.Н. Стратегия развития человеческого капитала в Республике Таджикистан. Вестник Таджикского национального университета № 9. Душанбе-2018.С.57-63
7. Туебекова Ш. Человеческий капитал: понятие и особенности его использования [электронный ресурс]. URL:<https://articlekz.com/article/10736> (дата обращения: 12.04.2024).
8. Шодиев К.К. Организационно-экономические основы развития малого и среднего предпринимательства в сельском хозяйстве Республики Таджикистан//Монография. Душанбе, Ирфон, 2021, С.156.
9. Шарифов З.Р., Олимов Д.А. Танзими давлатии хоҷагии кишлоқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.
10. Шарифов З.Р. Основы рыночной экономики и формирование хозяйственного механизма в АПК//Монография, Душанбе, Ирфон, 2008. С.442.

МУШКИЛОТИ АСОСИИ ИДОРАКУНИИ САРМОЯИ ИНСОНӢ ДАР ХОҶАГИИ КИШЛОҶИ ҶУМӢУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар ин мақола масъалаҳои асосии идоракунии сармояи инсонӣ дар хоҷагии кишлоқи Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ гардида, барои ҳалли онҳо стратегияҳои имконпазир пешниҳод карда мешаванд. Таҳқиқот нақши калидии сармояи инсониро, ки дониш, малака, таҷриба ва саломатии коргаронро дар рушди баҳши кишоварзӣ дар бар мегирад, таъкид мекунад. Аҳамияти таҳқиқот бо як қатор омилҳо, аз қабилӣ табиати мавсимии меҳнат, шароити вазнини қор, зарурати истифодаи технологияҳои муосир, тағйироти демографӣ, пиршавии аҳоли ва хуруҷи ҷавонон аз деҳот, ки боиси норасоии кадрҳои баландхаттисос мегардад, вобаста аст. Мақола вазъи кунунии сармояи инсониро дар соҳаи кишоварзии Тоҷикистон таҳлил намуда, хусусиятҳои демографии аҳолии деҳот, сатҳи таҳсилот ва таҳассуси қормандон, инчунин шароити кунунии меҳнатро баррасӣ менамояд. Мушкилоти асосии идоракунии захираҳои инсонӣ, аз ҷумла ҷолибияти пасти меҳнати кишоварзӣ, набудани кадрҳои баландхаттисос, пиршавии қувваи қорӣ, инчунин имкониятҳои маҳдуд барои рушди касбӣ ва омӯзиш ошкор карда мешаванд.

Калимаҳои калидӣ: сармояи инсонӣ, кишоварзӣ, аҳолии деҳот, шароити меҳнат, истеҳсолот, сифат, қафолатҳои иҷтимоӣ, малака, омилҳо.

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМ КАПИТАЛОМ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье рассматриваются основные проблемы управления человеческим капиталом в сельском хозяйстве Республики Таджикистан и предлагаются возможные стратегии для их решения. Исследование подчеркивает ключевую роль человеческого капитала, включающего знания, навыки, опыт и здоровье работников, в развитии аграрного сектора. Актуальность исследования обусловлена рядом факторов, таких как сезонный характер труда, тяжелые условия работы, необходимость использования современных технологий, демографические изменения, старение населения и отток молодежи из сельской местности, что приводит к дефициту квалифицированных кадров. В статье проводится анализ текущего состояния человеческого капитала в сельском хозяйстве Таджикистана, рассматриваются демографические особенности сельского населения, уровень образования и квалификации работников, а также текущие условия труда. Выявляются основные проблемы управления человеческими ресурсами, включая низкую привлекательность сельскохозяйственного труда, недостаток квалифицированных кадров, старение рабочей силы, а также ограниченные возможности для профессионального роста и обучения.

Ключевые слова: человеческий капитал, сельское хозяйство, сельское население, условия труда, производство, качество, социальные гарантии, навыки, факторы.

THE MAIN PROBLEMS OF HUMAN CAPITAL MANAGEMENT IN AGRICULTURE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article examines the main problems of human capital management in agriculture of the Republic of Tajikistan and suggests possible strategies to solve them. The study highlights the key role of human capital, including knowledge, skills, experience and health of workers, in the development of the agricultural sector. The relevance of the study is due to a number of factors, such as the seasonal nature of work, difficult working conditions, the need to use modern technologies, demographic changes, population aging and the outflow of young people from rural areas, which leads to a shortage of qualified personnel. The article analyzes the current state of human capital in agriculture in Tajikistan, examines the demographic characteristics of the rural population, the level of education and qualifications of workers, as well as current working conditions. The main problems of human resource management are identified, including the low attractiveness of agricultural labor, the lack of qualified personnel, the aging of the workforce, as well as limited opportunities for professional growth and training.

Keywords: human capital, agriculture, rural population, working conditions, production, quality, social guarantees, skills, factors.

Маълумот дар бораи муаллиф: Иматчоев Зинатшо Хизматчоевич – Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, н.и.и., дотсенти кафедраи идораи давлати ва иқтисоди миллии Суруға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, кӯчаи Рудаки 192. Тел.: 988-25-65-81

Сведения об авторе: Иматчоев Зинатшо Хизматчоевич – Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, к.э.н., доцент кафедры государственного управления и национальной экономики адрес: 734025, РТ, Душанбе, ул. Рудаки 192. Тел.: 988-25-65-81

Imatchoev Zinasho Khizmatchoevich – Administration and National Economy at the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan PhD in Economics, Associate Professor at the Department of Public. Address: 734025, Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Street 192. Phone: 988-25-65-81

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба ҷоп тавсия шуд: 22.12.2025

РАЗВИТИЕ ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ

Саидова Шахноза Саидовна
Таджикский национальный университет

Цифровая трансформация мировой экономики кардинально меняет традиционные парадигмы торговли, открывая новые возможности для стран с формирующимися рынками. Республика Таджикистан, несмотря на географическую изолированность и статус страны, не имеющей выхода к морю, активно стремится интегрироваться в глобальные цифровые процессы. Электронная коммерция признана правительством страны одним из ключевых драйверов диверсификации экономики, стимулирования частного сектора и повышения уровня жизни населения.

Цифровая экономика находится в состоянии постоянной трансформации и распространения инноваций. Понимание закономерностей трансформации позволяет регуляторам и политикам в сфере информационно-коммуникационных технологий прогнозировать изменения, которые произойдут в результате постепенных волн цифровизации и технологического прогресса, что приведет к более точной оценке цифровой экономики. Многие источники и соответствующий опыт денежно-кредитной и банковской системы указывают на то, что невозможно представить развитие банковской системы без платежных технологий или необходимой расчетной инфраструктуры. Поэтому в современных условиях поиск путей усиления инноваций является необходимым условием, а способы их практической реализации – адекватными для этой цели [12, с. 130].

С одной стороны, за последние годы заложена необходимая законодательная основа, формируется рыночная экосистема и наблюдается рост вовлеченности населения. С другой стороны, сектор остается нишевым и сталкивается с комплексом системных вызовов. Целью данной статьи является всесторонний анализ институциональных и инфраструктурных проблем развития электронной коммерции в Таджикистане и определение стратегических перспектив его устойчивого роста. Исследование опирается на данные международных организаций (Всемирный банк, ЮНКТАД), официальные государственные документы и экспертные оценки представителей национального бизнес-сообщества.

Электронная коммерция в современном понимании охватывает весь спектр торговых операций и коммерческих взаимодействий, осуществляемых с использованием цифровых технологий и сетей. В условиях Таджикистана наибольший практический интерес представляют модели B2C (бизнес для потребителя) и C2C (потребитель для потребителя), которые являются основой розничной онлайн-торговли, а также B2B (бизнес для бизнеса), потенциал которой остается в значительной степени нераскрытым.

Современный мир переживает динамичный рост и распространение цифровых технологий, которые оказывают существенное влияние на все сферы жизни человека, включая торговлю и бизнес. Электронная коммерция как одна из ключевых форм цифровой экономики приобрела значимость, став неотъемлемой частью экономической структуры многих стран. Электронная коммерция охватывает собой продажу товаров и услуг через сеть интернет, смягчая процесс покупки и продажи и преодолевая многие географические и временные барьеры. Этот процесс позволяет бизнесу выйти на новый уровень взаимодействия с потребителями, уменьшая затраты и ускоряя операционные процессы.

Для развивающихся стран таких как Таджикистан, электронная коммерция отображает значительный потенциал для роста и развития экономики. В условиях ограниченности доступа к международным рынкам, низкого уровня доходов населения и малой предпринимательской активности, цифровые технологии способны стать важным инструментом для расширения экономических возможностей. Развитие электронной коммерции в Таджикистане позволит не только упростить доступ потребителей к широкому спектру товаров и услуг, но и создать дополнительные рабочие места, поддержать малый и средний бизнес, стимулировать развитие технологической инфраструктуры и повысить общую экономическую конкурентоспособность страны.

Устойчивая цифровая экономика также влияет на механизмы социального управления, улучшая качество коммуникации между правительствами и гражданами. Ещё одним важным воздействием цифровой экономики является влияние на социальные отношения и поведение человека, обеспечивающее социальную инклюзию и возможности для совместной коммуникации. Для обеспечения устойчивого экономического развития и повышения конкурентоспособности Республики Таджикистан широкое внедрение цифровых технологий является насущной необходимостью. Цифровизация экономики позволяет разработать и реализовать современную модель экономического развития, привлечь международные инвестиции,

трансформировать существующее производство и создать инновационное производство, обеспечить безопасность внутреннего рынка и увеличить экспорт [13, с. 23].

Правовой фундамент отрасли начал формироваться сравнительно недавно. Знаковым событием стало принятие в декабре 2022 года Закона Республики Таджикистан «Об электронной коммерции», который установил базовые правила взаимодействия на цифровом рынке и механизмы защиты прав потребителей и продавцов. Ранее были приняты ключевые сопутствующие законы: «О платежных услугах и платежной системе» (2017) и «О защите персональных данных». Документом стратегического планирования является Концепция цифровой экономики в Республике Таджикистан (2019), которая задает общие ориентиры трансформации.

Таблица 1: Ключевые нормативно-правовые акты, регулирующие e-commerce в Таджикистане [11, с.110]

Название документа	Год принятия	Ключевая сфера регулирования
Концепция цифровой экономики	2019	Стратегические направления цифровизации
Закон «Об электронной коммерции»	2022	Основные правила онлайн-торговли, защита прав участников
Закон «О платежных услугах...»	2017	Деятельность платёжных систем, безналичные расчеты
Налоговый кодекс (новая редакция)	2022	Налогообложение хозяйствующих субъектов

Воплощение этих инициатив в жизнь осуществляется через Программу электронной торговли на 2025–2029 годы и Дорожную карту по упрощению торговых процедур, которые конкретизируют меры государственной поддержки сектора.

Рынок электронной коммерции Таджикистана находится в зачаточной стадии, демонстрируя положительную, но крайне медленную динамику. По оценкам KPMG, его объем в 2020 году составлял всего 54,7 млн долларов США, что эквивалентно трети рынка Кыргызстана и 3% рынка Казахстана. Согласно данным Всемирного банка, лишь около 1% населения совершало онлайн-покупки в 2021 году. Для сравнения, в Казахстане этот показатель составлял 24%, а в России — 28%.

За последние три-четыре десятилетия значительно продвинулись все виды организационной, аппаратной и программной поддержки сетей. Сегодня пользователи Интернета имеют более широкий доступ к необходимой им информации, и в настоящее время к Интернету подключено более 5,6 миллионов человек в республике, большинство из которых - молодежь и подростки [14, с.112].

Тем не менее, в стране формируется полноценная экосистема, ядро которой составляют локальные онлайн-площадки и финансовые институты, активно развивающие финтех.

- Ключевые игроки - к числу ведущих платформ относятся маркетплейс somon.tj, а также платформы, интегрированные в экосистемы банков, такие как alif.shop (часть экосистемы Alif Bank).

- Финансовая инфраструктура - национальная платёжная система «Корти милли» работает параллельно с международными (Visa, Mastercard). Банки, изначально создававшиеся как микрофинансовые организации (Alif Bank, Humo, Imon), являются наиболее активными инноваторами в области цифровых платежей.

- Логистика и доставка - этот сегмент остается серьезным узким местом. Как отмечает председатель Ассоциации электронной коммерции соотечественников, многие интернет-магазины вынуждены использовать такси для межрегиональной доставки, что дорого и неэффективно. Существует острая потребность в профессиональных фулфилмент-операторах с развитой сетью складов и пунктов выдачи заказов (ПВЗ).

- Социальный e-commerce - Значительная часть неформальной онлайн-торговли происходит через социальные сети и мессенджеры, что является ответом на сложные регуляторные барьеры и высокие издержки формального сектора.

Растущий интерес к электронной коммерции неудивителен, особенно во время пандемии, когда спрос на онлайн-покупки значительно увеличился. Конечно, концепция такой коммерции не новая, но многие компании давно предлагают товары через социальные сети или даже через мессенджеры. Однако в большинстве случаев окончательная сделка заключалась через веб-сайт компании. С появлением специальной встроенной функции весь процесс покупки — от презентации товара/услуги потенциальному покупателю до окончательной оплаты — начинался напрямую «без выхода за пределы страницы оформления заказа», что в данном случае означает прямо в социальной сети. Новые инструменты значительно сократили путь клиента к покупке, упростив тем самым многие бизнес-процессы и снизив нагрузку на продавца в целом.

Выходя из вышеперечисленных группирований и определений развитие электронной коммерции в Республике Таджикистан всё равно сдерживается комплексом взаимосвязанных проблем.

Во-первых, это цифровое неравенство и инфраструктурные ограничения. То есть доступ к качественному и доступному интернету остается фундаментальным барьером. По данным на 2021 год, только 44% населения были уникальными абонентами мобильного широкополосного доступа. При этом стоимость подписки является одной из самых высоких в регионе, составляя в среднем 7,5% месячного ВНД на душу населения (для бедных домохозяйств — до 15,3%). Скорость мобильного интернет-соединения также крайне низка. Эти факторы существенно ограничивают потенциальную аудиторию онлайн-торговли и повышают транзакционные издержки для бизнеса.

Следующая проблема, заключается в логистических и транспортных барьерах. Как всем известно, географическая сложность рельефа и статус страны, не имеющей выхода к морю, изначально создают высокие логистические издержки. Внутренняя логистическая система недостаточно развита, тут отсутствие национальных профессиональных операторов фулфилмента, слабая складская инфраструктура и высокая стоимость служб Карго делают доставку в регионы дорогой и ненадежной. Жесткие лицензионные требования к курьерским службам, введенные в 2017 году, вытеснили с рынка международных операторов и стимулировали рост подпольного рынка доставки.

А также, правовые и регуляторные риски. Несмотря на прогресс в законотворчестве, нормативная среда остается фрагментированной и нестабильной. Поправки к Налоговому кодексу которые введены 2022 года, целью которого было упрощение, на практике сохраняет высокую налоговую нагрузку и, по оценкам экспертов, может создавать произвольные избыточные, непрозрачные или неадаптированные к цифровой среде правовые нормы, которые создают неоправданные сложности для бизнеса, увеличивают издержки и тормозят развитие электронной коммерции как для технологических стартапов и цифровых продуктов. Слабо адаптированы к реалиям e-commerce нормы в области защиты прав потребителей. Все это подталкивает предпринимателей к работе в неформальном секторе.

Человеческий капитал и поведенческие факторы тоже является одной из основных проблем развития электронной коммерции в Республике Таджикистан. Низкий уровень цифровой и финансовой грамотности значительной части населения, особенно в сельской местности, ограничивает спрос. Доминирование наличных расчетов и недоверие к онлайн-платежам создают дополнительные сложности для бизнеса. В то же время наблюдается дефицит квалифицированных кадров в сфере информационных технологий, цифрового маркетинга и управления логистикой, хотя в университетах начинают внедряться соответствующие учебные программы.

На основе значительных и реальных проблем развития электронной коммерции в республике Таджикистан нужно со стороны государства реализовать четкие стратегические перспективы и пути развития электронной коммерции в республике Таджикистан. Преодоление указанных барьеров требует реализации

скоординированной стратегии, вовлекающей государство, частный сектор и международных партнеров.

-Ускорение инфраструктурной модернизации. Приоритетом должны стать инвестиции в диверсификацию и удешевление доступа к интернету. Всемирный банк в диалоге с правительством Таджикистана предлагает программу, нацеленную на диверсификацию транзитных маршрутов, расширение национальных сетей и повышение кибербезопасности. Параллельно необходимо стимулировать развитие логистической инфраструктуры, включая создание сетей ПВЗ и привлечение инвестиций в склады класса А.

-Совершенствование регулирования и межведомственная координация. Требуется не только дальнейшее гармонизация законодательства (налогового, таможенного, потребительского), но и укрепление институтов. Ключевым шагом является обеспечение реальной независимости и эффективности отраслевого регулятора в сфере цифровых технологий, что, как показывает исследование МСЭ, напрямую коррелирует с ростом инвестиций в сектор. Важную роль в диалоге между бизнесом и властью призвана играть Ассоциация участников электронной коммерции Таджикистана, новый назначенный председатель должен видеть свою задачу в гармонизации отношений с Национальным банком и другими государственными органами.

-Региональная интеграция и международное сотрудничество. Таджикистан может получить значительные выгоды от развития трансграничной электронной коммерции и создания единого цифрового рынка Центральной Азии. Уже сейчас видны позитивные примеры цифровизации трансграничных процедур, такие как внедрение системы ASYCUDAWorld на таможне, что сократило время проверки с дней до часов. Активную поддержку оказывают международные программы, такие как E-GATE (Всемирный банк, IFC), нацеленные на глобальную интеграцию через e-commerce. Необходимо развивать партнерства с ключевыми международными игроками и финансовыми институтами.

-Стимулирование спроса и развитие человеческого капитала. Для роста рынка критически важны меры по повышению доверия потребителей: популяризация национальной платежной системы, развитие страхования онлайн-транзакций, создание эффективных механизмов разрешения споров. Масштабные программы по развитию цифровых навыков для населения (особенно для женщин и жителей сельских районов) и углубленная подготовка ИТ-специалистов в вузах создадут основу для устойчивого роста сектора.

Электронная коммерция в Республике Таджикистан стоит на пороге качественного скачка, обладая значительным, но пока нереализованным потенциалом стать катализатором инклюзивного экономического роста, диверсификации и региональной интеграции. Проведенный анализ позволяет утверждать, что основной проблемой является не отсутствие политической воли или стратегического видения, а системная фрагментарность усилий по преодолению инфраструктурных, регуляторных и кадровых ограничений.

Успешное развитие сектора возможно только при условии перехода от точечных инициатив к комплексной государственно-частной политике, синхронизирующей развитие цифровой инфраструктуры, логистики, платежных систем и образования. Особую роль в этом процессе конечно же играет международное сотрудничество, способное обеспечить необходимые инвестиции, экспертизу и доступ к глобальным рынкам. Стратегическая перспектива заключается в трансформации Таджикистана из страны, преодолевающей внутренние барьеры цифровой торговли, в активного участника формирующегося цифрового пространства Центральной Азии.

Литература

1. Ассоциация участников электронной коммерции Таджикистана. Электронная торговля в Таджикистане: путь к инновациям и экономическому росту [Электронный ресурс]. 2025.

2. World Bank Blogs. Ending poverty through E-Commerce in Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan? [Электронный ресурс]. 2024.
3. Fintech & Retail. Электронная коммерция в Центральной Азии: вызовы и перспективы цифровой трансформации. 2025.
4. Asia-Plus. Электронная коммерция в Таджикистане: какие перспективы?
5. С. 2024.
6. Всемирный банк. Речь представителя Всемирного банка о развитии электронной коммерции в Таджикистане. 2022.
7. Global CIO. E-Commerce in Central Asia: Challenges and Prospects of Digital Transformation. 2025.
8. UNCTAD. Tajikistan: Digital transformation reshaping trade and connectivity . 2025.
9. Fintech & Retail. Электронная коммерция гарантирует стабильность экономики, динамику торговли и доверие потребителей [Электронный ресурс]. 2025.
10. Мухторзода С.С. Становление и развитие сетевой торговли в условиях рыночной экономики (на материалах Республики Таджикистан)/ Мухторзода С.С.//Диссертация ... канд. экон. наук. – 2017. – 160 с.
11. U.S. International Trade Administration. Tajikistan - eCommerce. Country Commercial Guide. 2024.
12. Саидова Ш.С. Савдои иҷтимоӣ: шакли асосии тиҷорати электронӣ / Саидова Ш.С. //Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалӣ дар мавзӯи “Муаммоҳои ташаккули ба рушди иқтисоди рақамӣ дар шароити муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон” (Душанбе, 18-уми ноябри соли 2022). -Душанбе, 2022. С.108-112
13. Шариф Раҳимзода. Таҳлил ва баҳодиҳии навоариҳои электронӣ дар шароити рақамизатии иқтисодиёт / Шариф Раҳимзода, Ҷ.Р.Сандалов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2024. -№11. –С.130-137.
14. Шамсов, И.С. Рушди иқтисодиёти рақамӣ ва таъсири он ба ташаккули касбҳои нав дар бозори меҳнат / И.С. Шамсов, Ш.Н. Юсупов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023. – №9. – С.23-29.
15. Саидова Ш.С. Ташкил ва истифодабарии интернет порталҳои дохилӣ ва роҳҳои баландбардории рақобатпазирии он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Саидова Ш.С. // Конфронсиҳои амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Омодасозии кадрҳо бо ҳадафи рушди устувори сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» -и Донишқадаи сайёҳӣ, соҳибкорӣ ва хизмат дар доираи лоиҳаи «Рушди таҳсилоти олии дар Тоҷикистон»// 10- апрели с. 2020. С.112-120

РАЗВИТИЕ ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье рассматриваются текущее состояние, ключевые проблемы и перспективы развития электронной коммерции (e-commerce) в Республике Таджикистан. На основе анализа нормативно-правовой базы, инфраструктурных возможностей и рыночных тенденций выявлены системные ограничения, сдерживающие рост сектора. К ним относятся фрагментированное регулирование, недостаточная цифровая и логистическая инфраструктура, низкий уровень цифровой и финансовой грамотности населения. В то же время, исследование показывает значительный потенциал e-commerce как драйвера экономического роста, сокращения бедности и региональной интеграции, особенно в контексте реализации Национальной стратегии развития до 2030 года и активной поддержки со стороны международных финансовых институтов. Делается вывод о необходимости комплексного, скоординированного подхода со стороны государства, бизнеса и международных партнеров для преодоления барьеров и раскрытия потенциала цифровой торговли.

Ключевые слова: электронная коммерция, цифровая экономика, Таджикистан, логистика, цифровое неравенство, нормативно-правовое регулирование, Центральная Азия.

РУШДИ ТИҶОРАТИ ЭЛЕКТРОНӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН: МУШКИЛОТИ ИНСТИТУЦИОНАЛӢ ВА ДУРНАМОИ СТРАТЕГӢ

Дар ин мақола вазъи кунунӣ, мушкилоти асосӣ ва дурнамои рушди тиҷорати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ мешавад. Дар асоси таҳлили ҷаҳорҷӯбаи танзимкунанда, имкониятҳои инфрасохтор ва тамоюлҳои бозор, маҳдудиятҳои системавӣ, ки ба рушди ин бахш халал мерасонанд, муайян карда шудаанд. Инҳо иборатанд аз танзими пароканда, инфрасохтори нокифояи рақамӣ ва логистикӣ ва сатҳи пасти саводнокии рақамӣ ва молиявӣ дар байни аҳоли. Дар айни замон, таҳқиқот потенциалҳои назарраси тиҷорати электрониро ҳамчун омилҳои рушди иқтисодӣ, коҳиши камбизоатӣ ва ҳамгирии минтақавӣ, махсусан дар заминаи татбиқи Стратегияи миллии рушд то соли 2030 ва дастгирии фаъоли муассисаҳои молиявӣ байналмилалӣ нишон медиҳад. Дар он ҳулоса бароварда мешавад, ки барои баргараф кардани монеаҳо ва кушодани потенциалҳои тиҷорати рақамӣ дар байни ҳукумат, тиҷорат ва шарикони байналмилалӣ равиши ҳамҷониба ва ҳамроҳшуда зарур аст.

Калидвожаҳо: тиҷорати электронӣ, иқтисоди рақамӣ, Тоҷикистон, логистика, тафовути рақамӣ, ҷаҳорҷӯби ҳукукӣ, Осиеи Марказӣ.

DEVELOPMENT OF E-COMMERCE IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN: INSTITUTIONAL PROBLEMS AND STRATEGIC PROSPECTS

This article examines the current status, key challenges, and prospects for the development of e-commerce in the Republic of Tajikistan. Based on an analysis of the regulatory framework, infrastructure capabilities, and market trends, systemic constraints hindering the sector's growth are identified. These include fragmented regulation, insufficient digital and logistics infrastructure, and low levels of digital and financial literacy among the population. At the same time, the study demonstrates the significant potential of e-commerce as a driver of economic growth, poverty reduction, and regional integration, particularly in the context of the implementation of the National Development Strategy 2030 and active support from international financial institutions. It concludes that a comprehensive, coordinated approach is needed among government, businesses, and international partners to overcome barriers and unlock the potential of digital commerce.

Keywords: e-commerce, digital economy, Tajikistan, logistics, digital divide, legal framework, Central Asia.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидова Шахноза Саидовна – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи системаҳои иттилоотӣ дар иқтисодиёт. **Суроға:** 734025, Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **Телефон:** (+992) 907-92-69-70, **почтаи электронӣ:** shsaidova17@mail.ru

Сведение об авторе: Саидова Шахноза Саидовна – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры информационных систем в экономике. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, пр. Рудаки, 17. **Телефон:** (+992) 907-92-69-70, **Электронная почта:** shsaidova17@mail.ru

Information about the author: Saidova Shahnoza Saidovna – Tajik National University, candidate of economic sciences, senior lecturer department of information systems in economics. Address: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Ave., 17. Phone: (+992) 907-92-69-70, Email: shsaidova17@mail.ru

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

ЖУРНАЛИСТИКА

ДОНИШҶОИ ЭКОЛОҶИ ВА ЗАРУРАТИ ИНЪИКОСУ БАРАСИИ ОН ДАР ЖУРНАЛИСТИКА

Шарипов С.И., Мирзомуродов С.Б.

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Журналистика чун институт ва воситаи муқтадирӣ дастрас ва паҳнкунандаи иттилоот пазируфта шуда, дар маърифати олами ихтоташуда ба инсон ёрӣ мерасонад. Ҳамин аст, ки Инсон аз даврае, ки худро чун ҷузъи табиат ва ҷамъият мешиносад, ба иттилоот тавачҷуҳу иртибот дорад. Иттилоот, аз ҷумла иттилооти экологӣ чун донишҳои зарурӣ ҳамеша инсонро таҳрик ва ба самти муайян роҳнамоӣ карда, барои фаҳмиши қонунҳои табиат ёрии амалӣ мерасонад. Илова бар ин, тавачҷуҳ ба масъалаи ҳифзи табиат, тавсеаи донишҳои экологӣ дар замони мо, ки ҳуқуқҳои инсон ва раванди демократикунонии ҷомеа босуръат афзалият пайдо кардаанд, аз самтҳои асосии фаъолияти кишварҳои муосир ба ҳисоб меравад. Яке аз муҳаққиқони журналистикаи экологӣ дар Тоҷикистон дотсент Ҷамолиддин Яқубов дар ин маврид зикр намудааст: “Журналистикаи экологӣ падидаи ҷомеаи демократӣ маҳсуб меёбад, аз ин хотир ҳуқуқи дастрасӣ доштани шаҳрвандон ба ахбори экологӣ бисёр муҳим мебошад” [7, с. 41].

Дастрасӣ доштани шаҳрвандон ба иттилооти экологӣ, пеш аз ҳама ба ҳифзи муҳити зист ва самаранокӣ оқилона истифода кардани захираҳои табиӣ мусоидат менамояд. Зикр намудан зарур аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон барои дастрасӣ ва интишори иттилоот, хоса иттилооти экологӣ тавачҷуҳи махсус зоҳир намуда, дар ин ҷода як қатор санадҳои меъёриву ҳуқуқӣ қабул гардидаанд, ки муносибати моро дар ин ҷода ба танзим мебарорад. Дар моддаи 4-уми қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи иттилоот” (аз 10 майи соли 2002) омадааст: “Яке аз усулҳои асосии муносибатҳои иттилоотӣ кафолатнокии ҳуқуқ ба иттилоот: кушода будан, дастрасии иттилоот ва озодии мубодилаи он мебошад” [3, с. 62]. Ҳамчунин қайд намудан лозим аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон узви фаъоли ташкилоту созмонҳои минтақавию байналмилалӣ дар самти ҳифзи муҳити зист ва масъалаҳои экологӣ буда, як қатор санадҳои байналмилалӣ, конвенсия ва созишномаҳои низ эътироф ва пазируфтааст. Ин санадҳои ҳуқуқӣ, пеш аз ҳама имкони дастрасӣ ба иттилооти экологиро дар ҷараёни муносибатҳои ҷамъиятӣ муайян ва танзим мекунанд. Вобаста ба ин, дар шарҳи мухтасари Конвенсияи “Орхус” омадааст: “Иттилооти экологӣ гуфта чунин намуди маълумотро меноманд, ки дар шакли хаттӣ, шифоҳӣ ва электронӣ доир ба ҳолати унсурҳои муҳити зист ва робитаи мутақобилаи байни онҳо, доир ба омилҳои таъсир ба экология (сиёсат, қонунҳо, семинарҳо) доир ба таъсири фаъолият ва ё ҷорабиниҳо ба вазъи саломатӣ ва амният ва шароити зисти одамон бо мақсади дар тавозун нигоҳ доштани ҷамъияту табиат баён карда мешавад” [6, с. 7].

Қайд намудан зарур аст, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз солҳои аввали соҳибистиқлолӣ баҳри таҳким бахшидани донишҳои экологӣ тадбирҳои муҳимро амалӣ намуда, дар сатҳи минтақа ва байналмилалӣ бо ташаббусҳои созандаш дар ин самт мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Омӯзиши фанҳои экологӣ ва ба он алоқаманд дар муассисаҳои томақтабӣ, муассисаҳои миёнаи умумӣ, касбӣ ва олии кишвар гувоҳи он аст, ки мо ба ин гуна донишҳо ниёз дорем ва ба он арҷ мегузорем. Дар воқеъ, масъалаи маърифати экологӣ ва чигунагии муносибат ба он ҳамеша зери тавачҷуҳи кормандони натавонҳои ҳифзи муҳити зист, балки намояндагони дигар соҳаҳо, хоса кормандони воситаҳои ахбори омма қарор дорад. Ҳамин омил аст, ки журналистика бо экология аз давраи пайдоиши ҳамдигарӣ бо ҳам иртиботи ногусастанӣ доранд. Аксари масъалаҳои экологӣ дар воситаҳои ахбори омма ба таври васеъ инъикосу баррасӣ мешаванд. “Инъикос кардани мавзӯҳои экологӣ дар ВАО зарур аст, зеро вазъи саломатӣ, офияти инсон ва ҳолати муҳити зист алоқаи бевосита дорад. Бинобар ин, дар

бораи вазъи муҳити зист аз ҷониби аҳолӣ бо эҳсоси баланд чун инстинкти зинда мондан қабул карда мешавад” [7, с. 41].

Ҳифзи муҳити зист ва таваҷҷуҳ ба он омилҳои муҳимми таъмини ҳаёти организми зинда дар рӯйи замин мебошад. Яке аз масъалаҳои асосӣ, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба он таваҷҷуҳ дорад, баланд бардоштани маърифати экологии шаҳрвандон ба ҳисоб меравад. Дар ин самт тавассути воситаҳои ахбори омма маводи зиёде интишор мегардад, то ин ки сокинон ба табиат ва ҳифзи он масъулияти бештар дошта бошанд. “Дар журналистикаи экологӣ маърифатбахшӣ, яъне баланд бардоштани маърифати экологии омма яке аз вазифаҳои аввалиндараҷа ва асосӣ маҳсуб меёбад” [7, с. 42]. Дар ҳақиқат, интишори мавод тавассути воситаҳои ахбори омма оид ба ҳифзи муҳити зист дар зеҳни наврастонаҷавонон ва дар умум сокинон ҷиғунагии муносибатро ба табиат ва сарватҳои он ба вуҷуд меорад. Таҳкиму ҷорӣ намудани эҳсоси зебоипарастӣ низ аз ҳамин дидгоҳ ибтидо мегирад. Ба таъбири муҳаққиқ Ҷ. Якубов: “Вазифаи эстетикӣ журналистикаи экологӣ аз бедор кардани ҳисси табиатдӯстдорӣ ва зебоипарастии омма иборат аст. Ин гуна мавзӯҳо одатан барои беҳ гаштани ҷанбаҳои ахлоқӣ ҷома мусоидат менамояд” [7, с. 43].

Дар ҷомаи муосир инсоният ба мушкилоти зиёди глобалӣ, аз ҷумла норасоии маводи озӯқа, хушксолӣ, вайрон гардидани муҳити зист, босуръат об гардидани пиряхҳо рӯ ба рӯ гардидааст, ки ин омилҳо паёмадҳои ногувор доранд. Ҳарчанд мутахассисони соҳа тавассути воситаҳои ахбори омма ва дигар василаҳо ҷиғати таъсирпазирии инсоният ба муҳити зист ва пешгирии ҳолатҳои зиёновар мақолаҳо ба нашр расонанд ҳам, ин мушкилот ҳанӯз боқӣ мондааст. Ҳамин аст, ки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар баромаду суханрониҳои худ роҷеъ ба тағйирёбии иқлим сухан намуда, аз ҷомаи ҷаҳонӣ даъват меоваранд, ки дар ин самт дар ҳамкорӣ қарор дошта бошанд. Дар ин ҳусус дар Паёми навбатиашон (21.12.2021) чунин нуктаро зикр карданд: “Вобаста ба тағйирёбии иқлим, баландшавии бесобиқаи ҳарорати миёнаи кураи Замин ва пайомадҳои манфии он барои ҳаёти инсон, олами ҳайвоноту наботот ва пиряхҳои кишвар олимони мо омӯзиш, таҳқиқ ва мониторинги доимиро дар ин самтҳо ба роҳ монда, роҳу усулҳои мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлимро яққо бо олимони минтақа ва ҷаҳон коркард ва амалӣ намоянд” [5, с. 26].

Яке аз проблемаҳои асосии экологӣ афзоиши босуръати шумораи одамон дар рӯйи Замин мебошад. Ин ҳолат аксарияти кишварҳо ва ҷомаҳои нигарон карда, боиси пайдо гардидани дигар мушкилоти экологӣ, аз ҷумла вайроншавии муҳити зист, нобуд кардани экосистемаи табиат, паррандагону ҳайвонотҳо, гулу гиёҳ ва дарахтон, зиёд гардидани партовгоҳҳо, норасоии оби ошомиданӣ, маводи озӯқа, ҷойи кор ва ғайра гардидааст. Муҳаққиқ Бердиев Ҷ.Б. ин масъаларо таҳлил намуда, дуруст баён доштааст: “Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки чи қадар зичии аҳолӣ зиёд бошад, ҳамон қадар ифлосшавии муҳити атроф меафзояд. Қобили қайд аст, ки дар мамлакатҳои мутараққии ҷаҳон афзоиши ифлосшавии муҳити атроф на аз ҳисоби зичии аҳолӣ, балки аз ҳисоби дараҷаи инкишофи илму техника муайян карда мешавад” [2, с. 204]. Дар шароити имрӯза лозим аст, ки давлату кишварҳо Барномаву Стратегияҳои дар робита ба ҳифзи табиат, муносибат ба олами зинда, тарбияи зебоипарастӣ қабул намуда, дар асоси он фаъолиятро ба роҳ монанд. Яке аз омилҳои дигари пешгирии таъсирпазирии инсон ба табиат, ин танзими дурусти оила ва баланд бардоштани маърифату масъулияти шаҳрвандон дар робита ба он мебошад.

Ба касе пӯшида нест, ки бо зиёд шудани аҳолӣ бояд истеҳсолот низ афзоиш ёбад. Вақте истеҳсолу истеъмоли маҳсулот зиёд шуд, хоҳ ноҳоқ таъсирпазирӣ ва ифлосшавии муҳити зист аз ҷониби инсон бештар мегардад. “Аз рӯйи маълумотҳои мавҷуда бармеояд, ки аз соли 1945 сар карда, миқдори аҳолӣ 42%, ифлосшавии муҳити атроф 10 - 20 маротиба, аммо даромади миллӣ бошад, 126% зиёд шудааст. Муайян

шудааст, ки дар ИМА ҳар сол 148 млрд қуттиҳои холии консерва, 26 млн зарфҳои шишагин, 65 млрд қуттиҳои металлӣ ва пластикӣ ба атроф партофта мешаванд. Хароҷоти солона барои чамъ ва нобудкунии пасмондаҳо 3 млрд долларро ташкил медиҳад. Дар давлатҳои тараққиқардаи ҷаҳон барои нобудкунии пасмондаҳо 2 - 2,5% даромади милли сарф мешавад.” [2, с. 204].

Қайд намудан зарур аст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои соҳибистиқлолии кишвар бо мақсади баланд бардоштани сатҳи донишҳои экологӣ ва боло бурдани маърифатнокии аҳоли дар самти истифодаи сарватҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зист се Барномаи тарбия ва маърифати экологии аҳоли қабул гардидааст. Аз ҷумла, дар “Барномаи давлатии маҷмӯии рушди тарбия ва маърифати экологии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025”, ки сеюмин Барнома маҳсуб меёбад, нақши воситаҳои ахбори омма дар рушди тарбия, маърифат ва фарҳанги экологии аҳоли ба таври равшан нишон дода шудааст. Дар ин хусус дар Барнома таъкид гардидааст, ки: “Вазифаҳои асосие, ки воситаҳои ахбори омма дар низоми маърифат ва тарбияи экологӣ анҷом медиҳанд, ташаккули афкори ҷомеа ва мавқеи фаъоли ҷамъиятӣ оид ба масъалаҳои ҳифзи муҳити зист, тарбияи фарҳанги экологӣ ва пешниҳоди маълумоти фаврӣ оид ба маърифати экологии аҳоли мебошад”[1, с. 19].

Муносибати сарди инсонҳо нисбат ба табиат моро ҳушдор медиҳад, ки ҳар чӣ бештар дар масъалаи баланд бардоштани маърифати экологӣ талош намоем. Ҳар қадар табиат аз хатарҳо ҳифз карда шавад, ҳамон андоза ҳаёт дар рӯи Замин тулонӣ давом мекунад. Агар имрӯз мо ба оқилона истифода бурдани захираҳои табиӣ ва инкишофбахшии муҳити зист масъулият зоҳир намоем, ҳамон андоза пешравиҳо ба вучуд меоянд.

Адабиёт

1. Барномаи давлатии маҷмӯии рушди тарбия ва маърифати экологии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025”. – Душанбе, 2021.
2. Бердиев Ҷ.Б. Экологияи амалӣ ва муҳофизати табиат (Китоби дарсӣ барои мактабҳои Оли) / Ҷ.Б. Бердиев. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 496 с.
3. Маҷмӯи қонунҳо дар бораи воситаҳои ахбори умум. - Душанбе, 2006. С.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи иттилоот. – аз 10 майи соли 2002.
5. Раҳмон Э. Паёми Президенти Тоҷикистон, Пешвои миллат «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», Нашрияти Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав “Фурӯғ” аз 23 декабри соли 2021, 30 (465). (21.12.2021.).
6. Шарҳи мухтасари Конвенсияи “Орхус”. – Душанбе, 2007.
7. Яқубов Ҷ. Журналистикаи экологӣ (Воситаи таълимӣ) / Ҷ. Яқубов. – Душанбе, 2012. – 168 с.

ДОНИШҲОИ ЭКОЛОГӢ ВА ЗАРУРАТИ ИНЪИКОСУ БАРАССИИ ОН ДАР ЖУРНАЛИСТИКА

Дар мақолаи мазкур роҳи усулҳои баланд бардоштани маърифати экологии сокинон баррасӣ гардида, аҳамияти он шарҳу тавзеҳ дода шудааст. Ба назар чунин мерасад, ки тағйирёбии иқлим дар баробари монетаи рушди соҳаҳо, ба саломатии инсонҳо низ хатар эҷод карда истодааст. Баланд бардоштани фарҳанги экологии сокинон дар ҳифзи сарватҳои табиӣ, таъмини экосистемаи ягонаи воҳид, рушди олами набототу ҳайвонот мусоидат менамояд. Дар ин таълифот қайд шудааст, ки дар инъикосу ва баррасии масъалаҳои экологӣ нақши воситаҳои ахбори омма назаррас мебошад. Муаллифон ба он назаранд, ки сол то сол таъсирпазирии инсон ба табиат бештар гардида, дигар мушкилоти сиёсиву иқтисодӣ ва иҷтимоиро ба вучуд оварда, боиси нигарониву ташвиш шуда истодаанд. Аз ин рӯ, зарур аст, ки бояд дар ин самт кишварҳо ва созмону ташкилотҳо ҳамкориҳои зич дошта бошанд.

Калидвожаҳо: журналистика, иттилооти экологӣ, маърифати экологӣ, табиат, экосистема, проблема, сарватҳои табиӣ, глобалӣ, таҳдид, зебоинарастӣ, ифлосшавӣ, демография.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ЗНАНИЯ И НЕОБХОДИМОСТЬ ИХ ОТРАЖЕНИЯ И ПЕРЕСМОТРА В ЖУРНАЛИСТИКЕ

В данной статье обсуждаются пути и методы повышения экологической осведомленности жителей, объясняется их важность. Изменение климата, по-видимому, создает опасность для здоровья человека, а также препятствует развитию отраслей промышленности. Усиление экологической культуры жителей способствует сохранению природных ресурсов, обеспечению единой целостной экосистемы, развитию флоры и фауны. В этих сочинениях отмечается, что в освещении и обсуждении экологических проблем значима роль средств массовой информации. По мнению авторов, с каждым годом все большее

влияние человека на природу порождает и другие политические, экономические и социальные проблемы, вызывающие озабоченность и беспокойство. Поэтому необходимо, чтобы страны и организации и организации тесно сотрудничали в этом направлении.

Ключевые слова: журналистика, экологическая информация, экологическое образование, природа, экосистема, проблема, природные ресурсы, глобальный, угроза, красота, загрязнение, демография.

ENVIRONMENTAL KNOWLEDGE AND THE NEED FOR ITS REFLECTION AND REVISION IN JOURNALISM

This article discusses ways and methods of increasing environmental awareness among residents and explains their importance. Climate change appears to pose a threat to human health, as well as hinder the development of industries. Strengthening the ecological culture of residents contributes to the conservation of natural resources, ensuring a single integrated ecosystem, and the development of flora and fauna. In these writings, it is noted that the role of mass media is significant in covering and discussing environmental issues. According to the authors, the growing human impact on nature generates political, economic, and social challenges that require urgent attention. Therefore, it is necessary for countries and organizations to cooperate closely in this direction.

Keywords: journalism, environmental information, environmental education, nature, ecosystem, problem, natural resources, global, threat, beauty, pollution, demography.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарипов Сангимурод Исматуллоевич - Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, номзади илмҳои филологӣ, мудири кафедраи рӯзноманигории факултети филологияи тоҷик. Тел: (+992) 918-13-03-59 электронная почта: sangimurod89@list.ru

Мирзомуродов Саидумар Баротович - Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, унвонҷӯи кафедраи рӯзноманигории факултети филологияи тоҷики. Тел: (+992) 907-66-96-96 электронная почта: www.Saidumar85@mail.ru

Сведения об авторах: Шарипов Сангимурод Исматуллоевич – Бохтарский государственный университет имени Насира Хусрава, кандидат филологических наук, заведующий кафедрой журналистики факультета таджикской филологии. Телеграмма: (+992) 918-13-03-59 электронная почта sangimurod89@list.ru

Мирзомуродов Саидумар Баротович – Бохтарский государственный университет имени Насира Хусрава, соискатель кафедры журналистики факультета таджикской филологии. Тел: (+992) 907-66-96-96, Email:www.Saidumar85@mail.ru

Information about the authors: Sharipov Sangimurod Ismatulloevich, Nasir Khusrav Bokhtar State University, Candidate of Philological Sciences, Head of the Journalism Department of the Faculty of Tajik Philology at. Telegram: (+992) 918-13-03-59 e-mail:sangimurod89@list.ru Mirzomurodov Saidumar Barotovich - Nasir Khusrav Bokhtar State University, is a candidate for the Journalism Department of the Faculty of Tajik Philology at. Phone: (+992) 907-66-96-96 e-mail www.Saidumar85@mail.ru

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

АДАБИЁТШИНОСӢ

АДАБИЁТИ БАДЕӢ ВА ВИЖАГИҲОӢ МЕТОДОЛОГИИ ПАЖӢҲИШИ ОН

Раҳмонов Ҳафиз

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Адабиёти бадеӣ ҳамеша ниёз ба таҳқиқи фарогир дорад, зеро ҳамчун падида доиман дар ҳоли рушд аст. Аз ин рӯ, таваҷҷуҳ ба масоили назарии адабиёт аз мавқеи вижагиҳои методологии муосири маърифату шинохти он дар паҳнаи адабиётшиносии ҷаҳонӣ дар илми назарияи адабиёти миллии ва умуман адабиётшиносии тоҷик аҳаммият ва арзиши баланд дорад.

Бояд гуфт, ки адабиётшиносӣ ҳамчун яке аз улуми бунёдии гуманитарӣ торафт дар таъсир ва равобити зичи ҳамдигарӣ бо илмҳои фалсафа ва эстетика, лингвистика, равоншиносӣ, этика ва мантиқ, бо истифода аз усулҳои илмию методии ҳатто улуми табиатшиносӣ ва дақиқ, чунон ки таҳқиқоти бист соли ахир гувоҳӣ медиҳанд, хеле мураккаб шуда, барои маърифати он даҳҳо дастгоҳи нави равишшиносӣ рӯйи кор омадаанд.

Ин таҳаввулот шаҳодати он аст, ки муҳаққиқон ба маърифату шинохти ҳар асари бадеӣ, ки объекти асосии омӯзиши адабиётшиносист, ҳамчун ба падидаи тому яклухти фарҳангӣ муносибат карда, диди фалсафаи эстетикӣ, нигоҳи амиқ аз равзанаи дастовардҳои як силсила улуми гуманитарӣ ба осори бадеӣ ҳамчун навъи хунар афзалият пайдо кардааст. Таърихи адабиётшиносии садаи ахир гувоҳӣ медиҳад, ки баъди як навъе таназул кардани фаҳму дарки марксистию сотсиалистии падидаву зухуроти адабӣ ҷойи онро даҳҳо равишҳои нави маърифати адабиёти бадеӣ ишғол кард. Ба эътибори як силсила таҳқиқоти солҳои ахир чунин нуқтаи назар мавқеъ пайдо кардааст, ки ба назарияи адабиёт ва таърихи адабиёт дар системаи улуми адабиётшиносӣ таҷдиди назар мебояд. Боистӣ, ки сохтор ва мундариҷаи ин илмҳо ба эътибори нуфуз пайдо кардани як идда равишҳо ва методҳои ҷадиди таҳқиқотӣ такмил дода шавад.

Вожаҳои калидӣ ё мақулаҳои асосӣ дар ин муҳтасар метод ва методология (усул ва равишшиносӣ), рӯйкард ва ё бархӯрд ба маънои “подход”-и русӣ аст, ки дар сурати рӯшан кардани онҳо манзараи баъдинаи гуфтор дақиқ хоҳад шуд. Метод ё усул ба маънии аслиаш – ҷараёни афкори таҳқиқӣ тавассути ин ё он мавод аст. Яъне маҷмуи қоидаҳои муайян, воситаҳо ва меъёрҳои идрок ва амал, воситаи фаъолияти иҷтимоӣ дар шаклҳои гуногун мебошад. Методология ё равишшиносӣ бошад, назарияи метод ва таълимот дар бораи он аст. Ба таври хулоса, равишшиносӣ таълимот дар бораи сохтор, ҷанбаҳои мантиқӣ ва методу воситаҳои фаъолияти фикрист. Боз ҳам содатар гӯем, равишшиносӣ нуқтаи назар роҷеъ ба ташкили фаъолият аст. Ҳамин тавр, «равишшиносӣ сохтор ва рушди дониши илмӣ, воситаҳо ва методҳои таҳқиқоти илмӣ, роҳу усулҳои асоснок кардани натоқи он ва механизму шаклҳои татбиқи донишро дар амалия ба таҳлил мегирад» [3, с. 168].

Дар муносибат ба адабиётшиносӣ бошад, методологияи он шохаи назариявии илмест, ки вазифаи он коркарди принсипҳои бунёди илм дар бораи адабиётшиносӣ ва фаслҳои мустақили он, омӯзиши роҳу усулҳои таҳқиқ аст. Дарк ва шарҳи падидаҳо, дарёфти сабабу омилҳои пайдоиш ва таъйини моҳият ва арзиши онҳо вазифаи асосии методологияи адабиётшиносист.

«Назди адабиётшиносӣ асосан ду масъала меистад, - менависад олими маъруф Г.Н. Поспелов, - аввалан, чаро дар ҳар халқ дар радифи дигар анвои шуури ҷамъиятӣ инчунин каломии гуфтории бадеӣ (адабиёт) мавҷуд аст ва арзиши он барои ин мардум ва кулли башар дар чист, чӣ моҳият, вижагӣ ва сабабу омилҳои пайдоиш дорад? Баъдан, чаро каломии бадеии ҳар мардум гуногун аст, Ҳатто дар беруни

марҳалаҳо ва барои чӣ адабиёт таърихан тағйир ва инкишоф меёбад, сабаби чунин тағйирёбӣ ва дигар шудани анвои он дар чист?» [2, с. 15). Аз ин пурсишҳо беихтиёр ба хулосае омадан мумкин аст, ки адабиётшиносӣ ба чунин равишҳо ё методологияе зарурат дорад, ки ба олимони соҳа дар фаҳму дарки қонунмандиҳои рушди таърихии адабиёти бадеии халқҳои гуногуни олам кумак расонида тавонад.

Ҳолиё ҳам дар мавзуи усулҳои нави тадвини таърихи адабиёт ва ҳам адабиётшиносӣ ва назариёти адабӣ баҳсҳои ҷолибе миёни донишмандони ин улум ҷараён дорад, ки мутаассифона, дар ҷомеаи илмӣ мо аҳён-аҳён аз онҳо ном бурда мешавад ва татбиқи амалии онҳо низ ангуштшумор аст. Сухан сари рӯйкардҳои гуногуни равишшиносӣ баҳри омӯзиш ва доништани фактҳои адабӣ меравад, ки дар суҳаншиносии русӣ ва ғарбӣ аллакай ин навъи пажӯҳишҳо аз тариқи равиши мифопоэтикӣ (осори гаронарзиши Е.М. Мелетинский ва В.Н. Топоров), ки тибқи он осори адабии бадеӣ аз нигоҳи ҳузури образи мотивҳо ва вазъиятҳои мифологию фолклорӣ омӯхта мешавад, аз тариқи равиши фарҳангшиносӣ ё културологӣ, ки тибқи он асари бадеӣ дар контексти мақулаҳои фарҳангу маданияти марҳилаи рушди он мавриди идрок қарор мегирад (С. Аверинцев, Д.С. Лихачев), равиши интертекстуалӣ ё байниматният, ки мувофиқи дастури он муҳаққиқ ба алоқаҳо ва равобити ҳамдигарии матни асли бо матнҳои дигар (Р.Д. Тименчик, Н.А. Фатеева ва диг.) таваҷҷуҳ мекунад, пайгирӣ мешавад. Илова ба инҳо, равишҳои шаклшиносӣ (структурализм), нарратологӣ (ривоятшиносӣ ва ё таҳқияшиносӣ), постструктуралистӣ, деструктивистӣ ва ғайраҳо кайҳост, ки дар амалияи таҳлилу баррасиҳои осори адабӣ таҷриба шудаанд.

Сухан роҷеъ ба муосиргардонии маърифат ва таҳқиқи адабиёти бадеӣ меравад, ба он далел, ки адабиёт ҳамчун ҳадафи маърифати илм роҷеъ ба эҷоди бадеӣ мавзӯҳои зиёди таҳқиқ, аз қабилӣ аломату нишонаҳои адабиёт ва осори адабӣ, таҳаввули таърихии адабиёт ва динамикаи он, равобити байниҳамдигарии адабиётҳои миллӣ ва истиқболи дуҷонибаи падидаҳои гуногуни адабӣ, сарнавишти таърихии асарҳои адабӣ ва таъсири онҳо ба фарҳангҳои ғайр, раванди эҷоди ҳуди каломӣ бадеӣро дорад. Дар ин заминаҳо илмҳои бунёдии адабиётшиносӣ – назарияи адабиёт, таърихи адабиёт, адабиётшиносии қиёсию таърихӣ ва функционалию таърихӣ, таърихи эҷоди асари бадеӣ ва ғайраҳо бояст бештар фаъл бошанд. Аз миёни улуми мазбур назария ва таърихи адабиёт ҷойгоҳи хоса доранд.

Аз сохторҳои мухталифи назарияи адабиёт – функционалӣ, гносеологӣ, мантиқӣ мазмуну муҳтаво арзишмандтар аст, зеро маҳз аз ҳамин мавқеъ сохтусоз ва таҷзияи дохилии ҳуди эҷоди бадеӣ матраҳ мешавад.

Мазмуну муҳтавои назарияи умумии адабиёт боиси тавлиди таълимоти зиёде оид ба ин ё он ҷанбаи адабиёт мегардад, масалан, аз фалсафаи адабиёт, ки мавзуи баррасии он вижаҳои умумии эҷоди адабӣ: функсия, табиат, мавод ва предмети эҷод аст, инчунин, аз ҳуди назарияи асари бадеӣ, морфологияи адабиёт – гурӯҳҳои жанрӣ ва навъии осори адабӣ, аз назарияи дарки адабӣ – эстетикаи ретсептивӣ, назарияи амалкарди асарҳо ва назарияи рушди адабиёт бармеоянд. Дар навбати ҳеш, аз равишҳои номбурда назарияҳои комилан мустақил ба вучуд меоянд, чунончи, аз фалсафаи адабиёт назарияи раванди эҷодӣ, аз назарияи идрок – назарияи коммуникатсия ё иртиботи адабӣ, аз назарияи асари бадеӣ – нарратология ё ривоятшиносӣ (таҳқияшиносӣ) ҳосил мешаванд.

Чунин тақсимбандӣ ва шарҳи мухтасари илм ва назарияҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки адабиёти бадеӣ бо мурури замон хеле мушқилфаҳм ва гуногунҷанба гардида, дар олами ҳунар торафт мақоми баландтаре касб мекунад. Барои нақд ва назарияи адабии тоҷик равиши морфологияи адабиёт ҳамчун таълимот дар бораи сохтмони дохилии олами ҳунар зарурат дорад, зеро ин таълимот миёни эстетика ва назарияи адабиёт иртиботи қавӣ ба вучуд оварда, сохтусози ботинии олами ҳунарро ҳамчун низомии гурӯҳҳо, навъҳо ва жанрҳо ошкор карда метавонад. Зимни ин равиши илмӣ мо раванди

тӯлони дарки адабиёти бадеиро ҳамчун навъи вижаи ҳунар шуруъ аз Юнони бостон (адабиёт ҳамчун дарки бадеии олам ва тафовути он аз шаклҳои дигари фаъолияти маърифатӣ), назариёти Афлотуну Арасту то ба асрҳои XVII -XVIII, қонунмандии таҷзияи осори бадеӣ ба навъу жанрҳо пайгирӣ мекунем.

Ба қавли О. Вайнштейн, ки дар мақолаи «Мухолифати назария ё этикаи мутолиа?» ироа шудааст, «ҳоло дар илм оид ба адабиёт на сохти умумии он, на анатомияи он, на равобити ҳамдигарӣ ва таносуби ҷузъҳои таркибӣ ва комплекси илмҳои он мафҳум нест. Он ба конгломерати илмҳои табдил шудааст, ки ҷудо намудани онҳо дар заминаи принципҳои ҷиддии илмӣ имкон надорад. Танҳо имконот ва тасавури субъективии ин ё он муҳаққиқ мизони мустақим гардониданашон шудаасту бас» [1, с.88-92].

Аз ин хотир, бархе донишмандон, масалан, В.В. Курилов, бар ин андешаанд, ки силсилаи фанҳои зарурат доранд, ки ба таҳқиқи ҳуди адабиётшиносӣ нигаронида шуда бошанд. Мавсуф ин сикло фароадабиётшиносӣ (металитературоведение) номидааст, ки вазоифи он муайян намудани мақом, предмет, вижагиҳо, таъйинот, функция, методҳо, таҳаввулот, забон, вазъи имрӯзу ояндаи ҳуди адабиётшиносист. Ҷузъҳои таркибии ин силсила – назария, методология, таърих, терминология ва барномарезии адабиётшиносӣ буда метавонанд [4, с.14].

Ин илм аз сикли дигар фанҳои иборат аст, ки бевосита ба ҳуди адабиётшиносӣ равона шудаанд. Мавзуи омӯзиши он адабиётшиносӣ дар яклухтӣ тамомият буда, вазифаҳои муқаррар намудани предмети он, баррасии ҷойгоҳи он – махсусият, асосҳо, функцияҳо, таъйинот, методҳо, таҳаввулот, забон, ҳоли имрӯзу ояндаи адабиётшиносист. Табиист, ки дар раёдаи аввали масъалаҳои баррасишаванда – назария, методология, таърих, истилоҳот ва барномасозии адабиётшиносӣ қарор мегиранд. Ба қавли аксар муҳаққиқон, назария предмет, сохтусоз ва вазоифи адабиётшиносиро мавриди омӯзиш қарор медиҳад. Аммо чун ба паҳнои адабиётшиносӣ назар афканем, ин масъалаҳо фаҳмиши маҳдуди соҳаҳои назарияи адабиётро дар бар мегиранд. Воқеан, назария боистӣ, ки табиати адабиётшиносӣ, хусусиятҳои дохилӣ, ҷойи онро дар миёни илмҳои дигар, робитаашро бо ҳуди эҷодиёти адабию бадеӣ ва масоили ба инҳо монанд фаро бигирад. Мавқеи асосиро дар назарияи адабиётшиносӣ систематикаи он ишғол мекунад. Мураккабӣ ва серпахлуии объекти мавриди дарку фаҳми адабиётшиносӣ, тафовути вазифаҳои дарки санъати сухан ва дигар авомил худ аз худ мавҷудияти соҳаҳои дигари омӯзишро тақозо мекунад. Маҷмуи онҳо ва муносиботи ҳамдигарии онҳо сохтор ё морфологияи адабиётшиносиро ташкил мекунад, ки мавзуи омӯзиши систематикаи он низ мебошад. Методҳо, принципҳо ва меъёрҳои фаъолияти адабиётшиносӣ ба соҳаи методологияи он дохил мешаванд.

Масъалаҳои рушд ва таҳаввули адабиётшиносиро таърихи он меомӯзад. Таърихи адабиётшиносӣ мактабҳои гуногуни адабиётшиносӣ, таълифоти олимони алоҳида ва таърихи ташаккули ин ё он мафҳуми алоҳидаро мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Ба қавли В.В. Курилов, он соҳаи фароадабиётшиносиро, ки ба таҳлили вазъи муосири адабиётшиносӣ машғул аст, номи аниқ ёфтани душвор аст, аммо ӯ истилоҳи «нақди адабиётшиносӣ»-ро пешниҳод кардааст. Баъдан, ба таркиби ин илм соҳаи махсусро мавсуф ворид мекунад, ки он соҳа забони адабиётшиносиро мавриди баррасӣ қарор медиҳад, яъне онро истилоҳотшиносии адабиёт ном бурдан ҷоиз аст. Ва ниҳоят, ба фароадабиётшиносӣ таҳияи барномаҳо, лоиҳаҳо ва равияҳои дохил мешаванд, ки таҳқиқоти ояндаи соҳаи адабиётшиносиро дар бар мегиранд. Намунаи ин корҳо «Проблемаи матн дар лингвистика, филология ва дигар илмҳои гуманитарӣ», «Аз навиштаҷоти солҳои 1970-1971», «Ба методологияи илмҳои гуманитарӣ»-и М.М. Бахтин, мақолаи В.Е. Хализев «Роҷеъ ба перспективаи таҳияи поэтикаи таърихӣ», барномаҳои барои таҳқиқот таҳиякардаи Л.П. Егорова ба шумор мераванд.

Бояд зикр кард, ки дар масъалаи ҳуди сохтори адабиётшиносӣ дар илми тоҷик асосан ду концепсияи маълуми адабиётшиносии русӣ то кунун нуфуз дорад. Тибқи

концепсияи аввал, ки онро анъанавӣ гуфтан мумкин аст, ба адабиётшиносӣ – таърихи адабиёт, назарияи адабиёт ва нақди адабиро дохил мекунад. Ин сохторро уламои маъруфи назарияпардозӣ рус, аз қабилӣ Г.Л. Абрамович, А.С. Бушмин, А.Н. Иезуитов, Б.С. Мейлах, А.С. Мясников, П.Н. Сакулин, А.Г. Сейтлин ҷонибдоранд.

Тибқи концепсияи дуюм, адабиётшиносӣ танҳо аз назария ва таърихи адабиёт иборат буда, нақди адабие, ки ба таҳқиқи объективии асарҳои адабӣ машғул нест, аз ин низом бароварда мешуд. Ин андешаро олимони В.Н. Перетс, Б.И. Ярхо ва Г.Н. Поспелов тарафдоранд. Аммо ин ду равиҷи нуқтаи ҳамоҳангӣ доранд, яъне адабиётшиносӣ илм дар бораи адабиёт эътирофгардида, он ба фанҳои асосӣ ва ёвар (матншиносӣ, китобшиносӣ ва манбаъшиносӣ) ҷудо мешавад. Аммо баъзе муаллифон афкори дигаре пешниҳод карданд, ҷунунҷӣ, Ю.В. Манн фанҳои асосии адабиётшиносиро ба яқумдараҷа (таърихи адабиёт, нақди адабӣ ва поэтика), ба гурӯҳи дуюм – назария ва таърихи адабиёт, таърихи поэтикаро мансуб донистааст [6, с.198].

А.В. Михайлов бошад, масъалаи марказии адабиётшиносиро поэтикаи таърихӣ номидааст, ки он кулли дигар соҳаҳоро дар худ синтез мекунад [7, с.18].

В.В. Прозоров муҳолифи он аст, ки матншиносию китобшиносӣ ва манбаъшиносӣ ба гурӯҳи илмҳои ёвар дохил бошанд. Ба андешаи ин олим, ҷунун тақсимот нуфузи ин илмҳоро паст мекунад, зеро инҳо адабиётшиносиро бо далелҳо ва мавод таъмин мекунад. Ӯ пешниҳод кардааст, ки ин илмҳо (илмҳои ёвар) илмҳои таърихӣ ё ҳаёттаъминкунанда ва илмҳои асосӣ – болосохтӣ (надстройкавӣ) номида шаванд [9, с.28].

Бо вучуди ин, алҳол систематикаи муосири адабиётшиносӣ ба таҷрибаи ҷаҳонии адабиётшиносӣ ҷандон мувофиқ нест. Масалан, ба сохтори адабиётшиносӣ – адабшиносии қиёсӣ-таърихӣ ва функционалию таърихӣ, ҳамҷунин шарҳшиносӣ (герменевтика) дохил нашудаанд. То кунун масъалаи таносуби адабиётшиносӣ ҳамҷун илм дар бораи адабиёт ва нақди адабӣ баҳснок боқӣ мемонад. Ақидаи аввал ин аст, ки модом нақди адабӣ адабиёти муосирро мавриди таҳлил қарор медиҳад, пас вай дар таркиби адабиётшиносӣ қарор дорад. Ва баъдан, нақде, ки ба пажӯҳиши илмии адабиёт машғул нест, набояд ба таркиби адабиётшиносӣ ворид шавад.

В.В. Курилов бар асоси ин гуногунрангии афкор навҳои асосии таҷрибаи адабиётшиносиро, ки аз ҳам ҷиҳати масъалагузорӣ, мундариҷа ва натиҷаҳо тафовут доранд, дар панҷ қисм пешниҳод кардааст:

- фаъолияти илмию пажӯҳишӣ бар асоси омӯзиш ва дарки падидаҳои адабӣ ва дастрас намудани дониш аз он;

- фаъолияти фаҳмондадиҳию шарҳдиҳӣ, ки ба дарки моҳиятҳо ва маъниҳо нигаронида шудаанд;

- фаъолияти баҳодиҳӣ, ки ба мулоҳизот оид ба асарҳои адабӣ, оригиналӣ будани онҳо, аҳаммияти иҷтимоию фарҳангии онҳо таърихӣ дорад;

- фаъолияти рефлексивию ташкилӣ, яъне фаҳму дарк, тасвия ва тасдиқи меъёрҳо, қонунмандиҳо ва принципҳои адабиёти мавҷуда ва ё оянда аз ҷониби адибон, мунтақидон ва мутахассисони эстетика. Натиҷаи ин фаъолият поэтикаи меъёрӣ, барномаҳои эстетикӣ ва манифестҳо шуданаш мумкин аст;

- фаъолияти васеи матншиносӣ, ки ба он артибутика, санагузорӣ, нақди матн ва шарҳи он, омода кардани матн барои ҷоп ворид аст;

- фаъолияти таҳсилотӣ, ки ба омода кардани воситаҳои таълимӣ, хрестоматияҳо, барномаҳо ва дигар васоити донишомӯзӣ барои мутахассисони ояндаи соҳа алоқаманд аст [4, с.46].

Дар заминаи ин фаъолиятҳо соҳаҳои зерини адабиётшиносӣ ба вучуд меоянд:

- илм дар бораи адабиёт;

- герменевтикаи адабӣ;

- нақди адабӣ;

- адабиётшиносии рефлексивию ташкилӣ;

- адабиётшиносии таҳсилотӣ;
- матншиносӣ.

Вобаста ба функцияҳои онҳо соҳаҳои илмӣ, герменевтикӣ, нақдӣ, амалӣ ва техникаии адабиётшиносиро ташкил медиҳанд. Ҳар яке аз ин соҳаҳо фанни худро хоҳанд дошт. Илм дар бораи адабиётро таърихи адабиёт, назарияи адабиёт, поэтикаи таърихӣ, адабиётшиносии қиёсию таърихӣ ва функционалиро таърихӣ, таърихи эҷоди асари бадеӣ ташкил медиҳанд. Ба инҳо зерфанҳои насб мешаванд, ки дар маҳалли пайванди илм дар бораи адабиёт ва илмҳои ҳамсоя – ҷомеашиносӣ, равоншиносӣ, илм дар бораи забони адабиёти бадеӣ ва кишваршиносии адабӣ қарор доранд.

Дар заминаи ин мулоҳизот баррасии таносуби назария ва таърихи адабиёт хеле бамавқеъ менамояд. Назарияпардозони номии рус Г.Л. Абрамович, Ю.Б. Борев, А.С. Бушмин ва чанде дигарон назарияи адабиётро ҳамчун илми мустақил, аммо Г.Н. Поспелов ва пайравони ӯ илми хидматгузор эътироф кардаанд. Тафовути назарияро аз таърихи адабиёт онҳо дар вазифаҳои маърифатии онҳо ба мушоҳида гирифтаанд. Вазифаи асосии таърихи адабиёт равшан намудани манзараи васеи рушди адабиёт дар ин ё он минтақа, кишвар ва ё ҷаҳон аст. Барои ин муҳаққиқон равиши таҳаввулоти адабиёти дар кулл омӯхта, ба пуррагӣ ин таҳаввулотро аз рӯи марҳалаҳо, равияҳо, ҷараёнҳо ва жанру сабкҳо фаро мегиранд. Марҳилаҳои таърихӣ ин ё он адабиёти миллӣ, алоқаи байниҳамдигарии онҳо, сабабу омилҳои бавҷудоии онҳо фаро гирифта мешаванд, яъне таърихи адабиёт шакли табиӣ ҳаёти эҷоди адабиёти инъикос мекунад.

Ҳадафи аслии назарияи адабиёт бошад, ошкор намудани моҳияти эҷоди адабӣ ва дар ягонагӣ баррасӣ кардани ҷузъҳои таркибии он аст. Назария бо кумаки низоми мафҳумҳо роҷеъ ба эҷодиёти адабӣ тасаввуроти умумии равоити воқеии аломату нишонаҳои онро пешниҳод мекунад. Вай ба суолҳои аз қабилҳои адабиёт чист, нақши он дар ҷаҳон мешавад, муносибати ба воқеият чӣ гуна аст, сохтмони дохилиаш чӣ навъ аст, посух мегӯяд, яъне назария ба аломату нишонаҳои умумӣ ва такроршавандаи падидаҳои адабӣ тавачҷуҳ намуда, онҳоро ба мафҳумҳои образӣ бадеӣ, тахайюл, лирика, роман ва ғайраҳо ифода мекунад. Дар маҷмӯъ, назария аз таърихи адабиёт хосиятҳои асосии падидаҳои адабӣ, қонунмандии онҳоро пазируфта, воқеияти идеалӣ – низоми мафҳумҳо ва муқаррароти тасаввурҳои ба вучуд меорад.

Аз ҷиҳати методологӣ назария ва таърихи адабиёт як объект – эҷоди адабиёти баррасӣ мекунад, аммо ҳар яке аз онҳо предмети маърифати хешро доранд. Предмети таърихи адабиёт – ҷараёни таърихӣ адабӣ бо ҳама мушаххасоташ буда, предмети назария – вижаҳои умумӣ ва аҳамиятдори падидаҳои ҳунарист. Қаробати ин ду илми мустақил дар зимни омӯзиши эҷоди адабӣ ҳангоми пажӯҳишҳои омехта беҳтар ба назар мерасад. Масалан, ҳангоми таҳқиқоте, ки ба поэтикаи таърихӣ мансубият доранд, дар ин навъи баррасиҳо назария ва таърихи адабиёт ҳамчун мавод яксон мавриди истифода қарор мегиранд. Ё навъи дигар – омӯзиши типологии падидаҳои адабӣ буда метавонад. Якҷо намудани баррасиҳои назариявӣ таърихӣ ба аксар таҳқиқот роҷеъ ба системаҳои бадеӣ, назарияи сабкҳои адабӣ ва назарияи жанрҳои алоҳида хос мебошад.

Дар ҳамаи мавқеъ бояд зикр кард, ки илми адабиётшиносии тоҷик ба назариёти нав ва илми навои оид ба адабиёт эҳтиёҷ дорад. Аз таълифи охири ва комилтарин китоби оид ба назария – «Назарияи адабиёт» 35 сол сипарӣ мешавад [8]. Дар ин муддати тӯлонӣ назария ва амалияи адабиётшиносӣ бо назардошти таҷрибаи илми адабиётшиносии ҷаҳонӣ хеле таҳаввул намуда, даҳҳо равияҳо ва ҷараёнҳои нав зухур намудаанд. Худи назар ва муносибат ба адабиёти бадеӣ ба кулли тағйир ёфтааст. Мо ҳаргиз иддао надорем, ки асари дар боло номбаршуда батамом куҳнагӣ пайдо кардааст, албатта, ин тавр нест. Ва умуман омӯзиши назарияи адабиёти даврони шуравӣ, новобаста ба фишори мафкуравии ниҳоят пурзӯр бисёр ҷиҳатҳои мусбат дорад. Меросбарии идеяҳо ва принципҳои адабиётшиносии пешин ва таҷрибаи тафаккури

назарӣ, баррасии адабиёт ҳамчун падидаи фарҳанги маънавӣ, ки ба идеалҳои олии ва барои хонанда муносиб, таҷрибаи омӯзиши яклухти матни адабӣ-бадеӣ, кӯшиши сохтани назария дар асоси фалсафа, эътирофи алоқаҳои санъат бо контексти васеи иҷтимоӣ таърихӣ ва фарҳангӣ, муносибат ба адабиёт ҳамчун падидаи ҷамъиятӣ, ниҳоят вичдони поки адабиётшиносон ва садоқат ба объекти омӯзиш – ин ҳама аз накуҷо ва беҳтарин фазилатҳои он адабиётшиносииест, ки даврони шуравӣ ҳукми амал дошт.

Ба ҷиҳатҳои манфии ин даврон – сиёсатзадагии шадид, аксаран на аз табиати ҳуди осори санъат, балки аз мавқеи материализми диалектикӣ ва таърихӣ баровардани ҳулосаҳо, меъёрнокӣ, догматизм, баста будани дари назарияи адабӣ ва ҷудо будани он аз афкори адабиётшиносии ҷаҳонӣ, устуракунонии муқаррароти пешбари эстетикаи марксистӣ ва ғайра, бешубҳа, монети рушди назарияи адабии пешқадам ва замони будаанд. Метавон аз дастовардҳо ва ҷиҳатҳои манфии номбаршуда як идда усулу принципҳои ба кор овард, ки ба рушди илм дар бораи адабиёт дар марҳилаи кунунӣ ва баъд мусоидат хоҳанд кард, аз қабилӣ объективият, мувофиқат кардан ба таҷрибаи адабии муосир, таърихӣ кардан ба эстетикаи фалсафӣ ва баррасии адабиёт дар контексти ҳасти башарӣ ва робитаи он бо таърихи фарҳанг, таърихият, гуногунрангии методологӣ, робита бо илмҳои дигари омехта ва ғайра.

Бояд дар ин замина зикр кард, ки дар соҳаи таълифи кутуби таърихи адабиёт солҳост, ки номутаносибҳо идома меёбанд. Истифодаи усулҳои маъмули типологӣ, қиёсию таърихӣ ва таърихию назарӣ, сарфи назар шудани дигар методҳои таҳқиқи илмӣ – системавӣ сохторӣ, мифологӣ, равонковӣ, таърихию функционалӣ, таърихию назариявӣ ва ғайра, камэтиборӣ ба мақулаҳои калидии таҳлили ҷараёни адабӣ – равияҳо, ҷараёнҳо, методҳои бадеӣ, системаи жанрҳо ва сабкиёт дар таълифи кутуби таърихи адабиёт онҳоро камранг ва ба ҳам шабеҳ намудааст.

Ҳанӯз дар замонаш Д.С. Лихачев дар асари бунёдиаш «Рушди адабиёти рус дар асрҳои X-XVII: марҳилаҳо ва сабкҳо» аз зарурати консепсияи нави таърихи адабиёт – таърихи назариявӣ адабиёт дарак дода, ин нави таҳқиқро ба нави суннатӣ ё тасвирию эмпирикии таърихи адабиёт муқобил гузошта буд.

Чунин мулоҳизоти ин донишманди бориқназар хеле ҷолиб аст: «Афкори муаллифон роҷеъ ба раванди инкишоф ва ё ҳуди ҷараёни адабиёт дар кутуби таърихи адабиёт бо нақли мухтасари маводи маълум ва иттилооти сода марбут ба адибон ва осори онон омехта мегардад. Чунин иттилоот, албатта, бо мақсади таълим ва оммавӣ гардонидани адабиёт ва адабиётшиносӣ барои онҳое зарур аст, ки дониши ҳудро дар бораи адибон ва осорашон дар перспективаи таърихӣ такмил кардан мехоҳанд. Аммо ҳадафи таърихи назариявӣ дигар аст. Дар хонанда як миқдор дониши зарурӣ, мутолиаи адабиёт дар назар дошта мешавад. Танҳо вижагиҳои раванди адабиёт, нерӯҳои ҳаракатдиҳандаи он, сабабу омилҳои пайдоиши ин ё он падидаву зуҳуроти адабӣ, махсусиятҳои ҷунбиши адабӣ – таърихи кишвар қиёсан бо рушди адабиётҳои дигар мамолик ба таҳқиқ гирифта мешаванд» [5, с.24-25]

Ба ҳамин монанд намояндагони равиши системавӣ сохторӣ ё ба шеваи дигар, структурализм, олимони амрикоӣ Р. Уэллек ва О. Уоррен дар таҳқиқоти фундаменталишон «Назарияи адабиёт» низ изҳори назар кардаанд: «Назди таърихи адабӣ проблемаи зерин меистад: тибқи имкон аз тавзеҳи марҳилаҳои таърих, аз шарҳи ҳоли адибон ва ташхиси осори ҷудогонаи онҳо сарфи назар карда, таърихи адабиётро ҳамчун нави санъат (ҳунар) таълиф кардан мебояд» [10, с.272].

Кӯтоҳи суҳан, назару афкори бисёре аз муҳаққиқони назарияи адабӣ, аз қабилӣ Д.С. Лихачев, И.Н. Неупокоева, Ж. Старобинский, Б.И. Пуришев, Вл. А. Луков, С.Н. Есин, А.Н. Иезуитовро метавон ба ин нукта ҳулоса кард, ки се таърихи адабиёт – таърихи раванди адабӣ, таърихи ашқоли бадеӣ ва таърихи тимсолҳо ё моделҳои шахсиятӣ якҷо метавонанд тасаввуроти комило аз адабиёт ҳамчун падидаи томи

фарҳангӣ ба вучуд биёранд.

Дар ин замина таърихи адабиёт дар шакли тимсолҳои шахсиятӣ хеле мароқовар аст, зеро барои дар ин сатҳ эътироф шудани ин ё он адиб эҷодиёти ӯ бояд хеле пурахаммият барои фарҳанги муосир бошад, баъдан, адиб боистӣ дар таносуб бо тимсолҳои шахсиятии пешин ва моделҳои умумии адабиёт қарор дошта, таъсир ва тақлиди моделҳои пешин мушаххас карда шаванд, ҳаёту осори нависанда дар таносуби дохилӣ ба эътибор гирифта шаванд.

Гуруҳе аз донишмандони Донишгоҳи давлатии гуманитарии Маскав бо сарвариин проф. Вл. А. Луков назарияи моделҳои шахсии нависандагон ё тимсолҳои шахсиятиро ҳамчун унсурҳои асосии таърихи адабиёт, яъне муаррифии таърихи адабиётро тавассути тимсолҳои аҳли эҷод (масалан, тимсолҳои Ҳомер, Анакреонт, Данте, Петрарка, Шекспир, Расин, Диккенс, Пруст, Камю, Ҳемингуэй, Брехт, Гарсиа Маркес, аз муаллифони рус - тимсолҳои Пушкин, Лермонтов, Гогол, Некрасов, Островский, Чернишевский, Тургенев, Лев Толстой, Достоевский, Чехов, Горкий, Есенин, Маяковский, Шолохов, Булгаков, Ахматова, Светаева, Твардовский, Солженицин, Бродский, Набоков хеле қобили истифода дар таълифи кутуби таърихи адабиёт меҳисобанд. Аз адибони пешин ва садаи ХХ-и форсу тоҷик тимсолҳои Рӯдакӣ, Низомӣ, Ҳофиз, Саъдӣ, Ҷалололдини Балхӣ, устодон Айниву Лохутӣ, С. Улуғзода, Ф. Муҳаммадиев ва дигарон ба муқаррароти назариву амалии ин концепсия бояд мувофиқ бошанд.

Чунин назарияи аз ҳар ҷиҳат мароқангез барои таърихи нақди адабии тоҷик низ қобили истифода менамояд. Ба гуруҳи мунаққидону суҳаншиносоне, ки ба ин гуруҳ дохил мегарданд, шахсият ва осори А. Мирзоев, Ш. Ҳусейнзода, М. Шакурӣ, С. Табаров, Х. Шарифзода, А. Сатторзода мувофиқат хоҳанд кард.

АДАБИЁТ

1. Вайнштейн, О. Сопротивление теории или этика чтения? // О. Вайнштейн // Вопросы литературы. – 1990. - № 5.
2. Введение в литературоведение: Учебное пособие для филол. спец. ун-тов // Г.Н. Поспелов, П.А. Николаев, И.Ф. Волков ва диг. – М.: Высшая школа, 1988. – 528 с.
3. Кохановский, В.П. Философия и методология науки. // В.П. Кохановский. -ростов н/Дону: Феникс, 1999. – 576 с.
4. Курилов, В.В. Теория литературы в системе литературоведческого знания: автореферат дисс. ... докт. фил. наук: 10.01.08. Теория литературы. Текстология. / В.В. Курилов. – М., 2005. – 59 с.
5. Лихачев, Д.С. Развитие русской литературы X-XVII веков: Эпохи и стили // Лихачев Д.С. Избранные работы. Дар 3 ҷ. - Ҷ. 1. / Д.С. Лихачев. – М.: Современник, 1987. – 333 с.
6. Манн, Ю.В., Петров, Т.В. Литературоведение // Литературный энциклопедический словарь. / Под общ. ред. В.М. Кожевникова, П.А. Николаева. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.
7. Михайлов, А.В. Проблемы исторической поэтики в истории немецкой культуры. // Очерки из истории филологической науки. / А.В. Михайлов. – М.: Наука, 1989.
8. Мусулмониён, Р. Назарияи адабиёт. / Р. Мусулмониён. – Душанбе: Маориф, 1990. – 336 с.
9. Прозоров, В.В. О составляющих современного литературоведения // Филология. - Вып. 1. / В.В. Прозоров. - Саратов, 1996.
10. Уэллек, Р., Уоррен, О. Теория литературы. /Аз англисӣ тарҷ. А. Зверев, В. Харитонов, И. Ильин. / Р. Уэллек, О. Уоррен. - М.: Прогресс, 1978. – 328 с.

АДАБИЁТИ БАДЕЙ ВА ВИЖАГИҲОИ МЕТОДОЛОГИИ ПАЖҶҲИШИ ОН

Адабиёт ҳамчун ҳадафи маърифати илм роҷеъ ба эҷоди бадеӣ мавзӯҳои зиёди таҳқиқ, аз қабилӣ аломату нишонаҳои адабиёт ва осори адабӣ, таҳаввули таърихии адабиёт ва динамикаи он, равобити байниҳамдигарии адабиётҳои миллий ва истиқболи дучонибаи падидаҳои гуногуни адабӣ, сарнавишти таърихии асарҳои адабӣ ва таъсири онҳо ба фарҳангҳои ғайр, раванди эҷоди ҳудӣ каломӣ бадеӣро дорад. Дар ин заминаҳо илмҳои бунёдии адабиётшиносӣ – назарияи адабиёт, таърихи адабиёт, адабиётшиносии қиёсӣ – таърихӣ ва функционалиро таърихӣ, таърихи эҷоди асари бадеӣ ва ғайраҳо амал мекунанд. Аз миёни улуми мазбур назария ва таърихи адабиёт ҷойгоҳи хосса доранд. Аз сохторҳои мухталифи назарияи адабиёт – функционалӣ, гносеологӣ, мантиқӣ мазмуну муҳтаво арзишмандтар аст, зеро маҳз аз ҳамин мавқеъ сохтусоз ва таҷзияи дохилии ҳудӣ эҷоди бадеӣ матраҳ мешавад. Инчунин дар мақола зарурати коркарди низомии категорияҳои зикр мешавад, ки боиси бунёди низомии мустақил – назарияи таърихи адабиёт ва ҳамчунин ташаккули таърихнигории таърихи адабиёт ҳамчун шоҳаи махсуси илм дар

борои адабиёт мегарданд.

Калидвожаҳо: эстетика, назарияи адабиёт, жанр, навъи адабӣ, модели шахсӣ, иртиботи адабӣ, дарки бадеӣ, асари бадеӣ, раванди эҷодӣ.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЕЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Анализ теории литературы как научной дисциплины, ее задач, содержания, критериев выделения в самостоятельную область науки о художественной словесности, принципов ее построения - решающее условие дальнейшего развития теоретического литературоведения. В статье автор вкратце рассматривает соотношение теории и истории литературы как ведущих дисциплин. Теория обладает двойным статусом. С одной стороны - это особая форма знаний, соотносящаяся с гипотезой, а с другой - научная дисциплина, противостоящая истории. В методологическом плане теория и история литературы, осваивая один объект - литературное творчество, изучают его различные аспекты, то есть каждая имеет свой предмет познания. Предмет истории литературы - историко-литературный процесс во всей его конкретности и полноте, предмет теории - общие, существенные особенности поэтических явлений. Также в статье подвергается анализу мысль о необходимости разработки системы категорий, образующих самостоятельную систему - теорию истории литературы, а также формирование историографии истории литературы как особой области науки о литературе.

Ключевые слова: эстетика, теория литературы, жанр, литературные роды, персональные модели, литературные связи, художественное восприятие, художественное произведение, художественный процесс.

FICTION AND METHODOLOGICAL FEATURES OF ITS RESEARCH

Analysis of the theory of literature as a scientific discipline, its tasks, content, criteria for singling out the science of artistic literature and the principles of its construction into an independent field is a decisive condition for the further development of theoretical literary criticism. In the article the author briefly examines the relationship between theory and the history of literature as the leading disciplines. The theory has a dual status. On the one hand, this is a special form of knowledge that relates to the hypothesis, and on the other hand, a scientific discipline that opposes history. In methodological terms, the theory and history of literature, while sharing a common object of study - literary creativity, examine its different aspects; that is, each discipline has its own subject of inquiry. The subject of the history of literature is the historical and literary process in all its concreteness and completeness, the subject of the theory are the general, essential features of poetic phenomena.

Keywords: aesthetics, the literature theory, a genre, literary childbirth, personal models, literary communications, art perception, a work of art, art process.

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳмонов Ҳафиз – Донишгоҳи миллии тоҷикистон, номзади лмҳои филологӣ, дотсент. E-mail: hafizrahmon@mail.ru. Тел.: (+992) 900-900-429.

Сведения об авторе об авторе: Раҳмонов Ҳафиз - Таджикский национальный университет, кандидат филологических наук, доцент. E-mail: hafizrahmon@mail.ru Тел.: (+992) 900-900-429.

Information about the author: Rakhmonov Hafiz - Tajik National University, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor. Hi. hafizrahmon@mail.ru Telegram: (+992) 900-900-429.

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

ТАСВИРИ МУНОҚИШАҲОИ СИЁСИИ ПОЁНИ САДАИ БИСТ ДАР НАЗМИ ИН ДАВРАИ АДАБИЁТИ ТОҶИК

Ҳафиззода Дӯстмурод
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Муноқишаҳои сиёсии поёни садаи XX аз масоилест, ки дар маркази эҷоди адабиёти солҳои 90-ум қарор гирифта, қариб кулли соҳибқаламони тоҷик ин мавзуро дар эҷодиёти худ мавриди тасвир қарор додаанд. Назму наср ва драматургия ин мавзуро дар худ инъикос намуда, ба ин васила дарди ҷомеаро нишон медоданд.

Назми тоҷик масъулияти ба дӯши худ доштаро ба хубӣ эҳсос намуда, тамоми кӯшишу рағбати худро новобаста аз рӯзгори сангину дар гурезогурезии шоирон, ба он равона намуда буд, ки хонандаи худро аз ҳақиқати ҳоли ин рӯйдод ва нобасомониҳои рӯзгор огоҳ намояд.

Машаққати эҷоди шеър дар ашъори шоирони индавраина дар сарсухани маҷмуаи «Зодрузи дард»-и Гулрухсор (1994) чунин тасвир шудааст, ки ин рӯзгори на танҳо шоира, балки боз чандин қаламкашонест, ки фочиаи миллий онҳоро ба ин варта тела дода буд: «Ин китоб дар заххонаҳо, таҳхонаҳо, тайёраҳои ҳарбӣ, ҳучраҳои сафоратҳои хоричӣ, дар беморхонаи дил, дар ғурбату захмати худкорӣ, дар шабҳои беҳобӣ иншо шудааст. Ин китоб айбнома, дарднома, зулматнома, зулмнома, суолномаи бечавоб, ҳасратномаи эҳсоси ҳолати ғайритабиест, ки бидуни хоҳишу ихтиёр арзи вучуд кардааст» [3, 9].

Шеъри паси симхори зиндон эҷоднамудаи Бозор Собир низ дар баробари инъикоси рӯзгори шоир, тасвири дахшатзои он айёмест, ки ҷомеаро фаро гирифта буд.

«Вале боз ҳам хубтару беҳтар дарди рӯз, орзуи ормони миллатро адибони шинохтаи тоҷик Мӯъмин Қаноат ва Лоик ба қалам додаанд. Мӯъмин Қаноат дар мавзуи ҷанги бародаркуш достони «Ҷамосаи дод»-ро эҷод кард. Адиб ба тарзи тамсил ва хеле моҳирона ҳодисаю воқеоти дардомези он рӯзхоро ба қалам дода, парда аз рӯйи душманони бадхоҳи халқи тоҷик бар мегирад» [9, 249].

«Ҷамосаи дод» яке аз беҳтарин офаридаҳои назми тоҷик дар солҳои 90-ум аст, ки ба мавзуи муноқишаҳои сиёсии поёни садаи бист дар Тоҷикистон бахшида шудааст. Мӯъмин Қаноат - шоири дostonсарои тоҷик, достони «Ҷамосаи дод»-ро аз рӯйи анъанаи дostonсароии классикӣ эҷод намудааст ва он аз оғоз, ҳафт дард ва хотима иборат аст. Дoston соли 1995, хангоми ҳичрати шоир ба шаҳри Алма Ато нигошта шуда, равиши воқеаҳои хунини Тоҷикистонро аз оғоз то анҷом дар худ ҷой додааст:

Чунин разми беназмро кас надид,
Ва тасвири онро набояд кашид.
Зи тифлони гаҳвора то пири қор,
Бишуд сайди ин ҷангу тири шикор...
Аҷаб разме рамузаш интиқом аст,
Қиёмаш ханчари кинро паём аст. [6, 221].

Шоир хостааст дасти унсурҳои бегонаро дар ин муноқиша нишон бидиҳад ва ин матлаби худро дар тасвири лаҳзае, ки мардуми овораву бепаноҳ аз сарҳадбонони рус имдод металабанд, чунин тасвир намудааст:

Даромад халоиқ ба ин марзи «рус»,
Зи Қумсангару Панҷу аз шаҳри Тус.
Ду се рӯз оромӣ осон гузашт,
Ба тақсими як пораи нон гузашт.
Ба рӯзи дигар ҳамлаи вопасин,
Чу оғоз шуд аз ҳавову замин,
Гулӯла бибориду борони тир,
Ки аз синаи модарон ҷои шир,
Равон гашт сад ҷӯй хун лолагун,
Бишуд одаму одаме сарнагун [6, 222].

Маълум аст, ки ҳамла аз «ҳавову замин» ба ин марзи «рус» ба тавассути танку чархболҳои сарбозони рус сурат гирифтааст, ки дар натиҷа:

Заноне, ки нагзашта аз оби ҷӯ,
Ба дарёи Ҷайхун шуда мӯ ба мӯ,
Зи абри сияҳ тир боранда буд,
Шафақ ранг дар об афканда буд.
Зи хун нимаи об сурхоб шуд,
Ва оби равон бистари хоб шуд [6, 223].

Ҳангоми ҳучум ба манотиқи Рашт, ба ин маконе, ки ба ҷуз занону кӯдакон ва мӯйсафедон каси дигаре набуд, дастаҳои «турку тоҷик» ба тавассути танку чархболҳои худ хоки ин диёрро мебехтанд ва «чунон карданд, ки чашми кас надида»:

Дар ин ҷо не силаҳдору силаҳ буд,
Ҷамеи пиру тифли бегунаҳ буд.

Валекин дастаҳои турку тоҷик,
Ба рӯзи равшану имони торик,
Касеро аз касе озод мекард,...
Дар ин ҷо охират эҷод мекард [6, 233].

Дар қисмати охирини дoston шоир ҳамаи ҷангҷӯёнро сари андешаи он меҳонад, ки набояд умри кӯтоҳи одамиро сарфи ҷангу муноқиша созем ва баҳри хандаи кӯдакону ободии ҷаҳон ҳамагонро ба сулҳу дӯстӣ даъват менамояд.

Дoston арзиши баланди маърифатӣ, адабӣ, таърихӣ, тарбиявӣ ва эстетикиро доро буда, дар он сабабҳои сар задани муноқишаҳо, зухур кардан, паҳн гаштан ва омилҳои, ки равиши воқеаҳои хунинро метезонданд, огоҳона ва ошкоро тасвир шудаанд.

Лоик Шералӣ шоири маҳбуби халқи тоҷик ба мавзуи воқеаҳои ҷанги шаҳрвандӣ як маҷмӯаи пурраи ашъори худро бахшидааст, ки таҳти унвони «Фарёди бефарёдрас» соли 1997 дар нашриёти «Адиб» рӯйи ҷопро дидааст. Маҷмуа бардошти он ҳама бархӯрди хунинест, ки шоир шоҳиди бевоситаи он гардида, онро ба риштаи назм кашидааст.

«Ин китоб фақат шеър нест, ин китоб таърих, таърихи даҳ соли охири зиндагии мо, балки волотар аз ин, таҷассуми воқеияти рӯзгори даҳшатзои миллати мост. Шоир тавонистааст фоҷиаи зиндагии як миллати бадбахтгаштаро ба ҳама фарозу фурудҳояш ба ҳадди шеър авҷ диҳад» [1, 9].

Шоир бо андуҳ ва ҳасрати бузург ба вазъи пешомада мурочиат карда, тоҷиконро ба ваҳдату сарҷамъӣ даъват менамояд. Оху фиғони Лоик дар шеъри ӯ аз он иборат аст, ки миллати ба гузаштаи пурифтихори худ, бо Рӯдакиву Фирдавсиву Синову Хайёми худ машҳур гашта, имрӯз камон ба даст гирифта паси сангари муқобил қасди куштори бародари ҳамхуну ҳамзабону ҳамдини худ дорад. Тасвири манзараҳои хунини ин рӯйдод маҳсусан дар шеърҳои «Ману ту», «Илтиҷо аз камонмардон», «Падарам, во падарам», «Баҳона чист? Номи халқ!» ва ғазалҳои «Ин ҷӣ рӯзу ин ҷӣ рӯзгорон аст», «Чунин ки гашта макони ман ошёнӣ камон», «Кай ҳама ҷангу мочаро гузарад», «Чон ба қурбони ту эй меҳани хунинкафанам», «Шабонрӯзон зи ҳар ҷониб садои тир меояд» ва дигар рӯбӯву дубайтиҳо барҷаставу шоирона ва бо як оҳанги хузнангезу дардолудона тасвир шудааст.

Ноогоҳӣ аз таърих, фарҳанг ва тамаддуни оламшумули хеш тоҷиконро ба парешонӣ ва хусумати байни ҳамдигарӣ оварда расонд. Сабаби асосии ҷанги бародаркуш ҳам ҳамин камоғӣ аз таърих, беномусӣ, бедонишӣ, надоштани фахру ифтихори миллӣ ва ғурури ватандорист, ки оқибат ба силоҳ гирифтани паси сангари муқобил пайи қасди ҷони бародар қарор гирифтани оварда расонд:

Баски фарҳанг надорем, амон аз ману ту!
Номусу нанг надорем, амон аз ману ту!
Ману ту ҳавсалатангем, амон аз ману ту!
Ману ту даббаву дангем, амон аз ману ту!
Ту аз ин сӯ, ман аз он сӯй чу сангар кардем,
Мулки ғоратзадари ғорати дигар кардем! [8, 32]

«Осори индавраинаи шоир саросар лабреси ҳасрату дард аст аз хориву афтодагӣ, забунӣю бечорагии миллати тоҷик, аз хештан- ношиносӣ, аз пора-пора шудани он ба маҳалҳо, аз вайронӣю ноободии кишвар, аз он ки ин сарзамини замоне ободу ором имрӯз ба маргистон, ба кушторгоҳ, ба мурдаҳона, ба ошёнӣ камону камонгарон табдил ёфтааст. Шоир бо як андуҳи бузург гуфтааст, ки имрӯз аз хоки меҳан бӯи гӯр меояд ва оби он таъми маргро дорад. Гӯяндае, ки замоне аз гузаштаи пурифтихори миллати хеш ва кишвари бостониаш меболид ва шеърҳо мегуфт, имрӯз бо нафрат ва бо алам аз ҷанги миллаткуши тоҷикон қиссаҳои ҷонгудоз мекард» [107, 87].

Ҷанги бемаънӣ ва оқибатҳои мудҳиши он ва аз асари чунин ҳодисаҳо ба кӯйи қашшоқиву бенавой афтодани аксари ҳамватанон, коҳиши қадри сухан ба қалби шоир таъсири манфии қалон расонд. Ин ҳама нобасомониҳои дардоварро дида шоир ғам меҳӯрад, ғуссаманд мешавад, дилаш ба ҳоли зори ҳамватанонаш, қисмати халқаш,

фарҳанги миллаташ месӯзад. Ў дар симои ҳар фарзандгумкардае, ҳар ҷабрдидае, ҳар афтодае худро тасаввур мекунад ва ин аламу озораширо рӯйи қоғаз меорад:

Бар сабзае, ки медамад дар пуштаҳои гӯр,
Аз хати сабзи навхатон фарёд мекашам.
Бар синаҳои чок-чок аз тиру теғҳо,
Бар қатли тифли безабон фарёд мекашам [8, 120].

Инъикоси воқеаҳои сиёсии поёни садаи 20 дар шеъри Лоик Шералӣ хеле рӯшану равшон ва бе пуштибонӣ аз қавмеву гурӯҳе тасвир шудааст, ки арзиши калони тарбиявӣ ва таърихӣ дорад.

Баёни шоиронаи шоира Гулрухсор дар инъикоси воқеаҳои ҷанги шаҳрвандӣ хеле дардолуда ва рикқатовар аст. Шоира бо услуби ба худ хосси эҷодаш тавонистааст воқеаҳои нангини тоҷиккушии поёни садаи бистро хеле эҳсосона ва бо як дарди занона тасвир намояд. Офаридаҳои ба ин мавзӯ бахшидаи ӯ дар маҷмуаҳои «Зодрӯзи дард» (1994), «Дар паноҳи сояи худ» (1998) ва чанд китоби дигари ӯ ҷамъоварӣ шудаанд. Дар сароғози китоби «Зодрӯзи дард» Гулрухсор овардааст, ки: «Бешубҳа «фоҷиаи тоҷик» баъди аз даст рафтаи салтанати Сомониён, пурхунтарин, даҳшатноктарин ва печидатарин фоҷиаҳои миллии мост.

Шояд баъди гузаштани садсолаҳо, пас аз сари мо, оламу одам ба дарки он бирасад, сабабҳои дардноки онро таҳлилу таҳқиқ кунанд, ба дарки ваҳшати ҷашмнодиду гӯшношуниди бародар алайҳи бародар бирасанд... Бигузор ин фоҷиаи хунин, ин дарди гирёни миллат, ақалан барои дигарон дар оянда сабақ гардад» [3, 6].

Дарвоқеъ, шеъри ӯ назми ин гуфтаҳои ӯст. Тасвири воқеаҳои хунин ба мақсади ифшои ҳақиқати ҳол ва ба хотири сабақи ояндагон дар шеъри ӯ хеле ибратомӯзона тасвир шудааст. Ин маъниро махсусан дар шеърҳои «Зодрӯзи дард», «Шаби гирифтани моҳ», «Нур аз нори ту будам орзу», «Сангар», «Назми сармо», «Марсияи нави кӯҳнаалам», «Баъди ҳазор сол», «Тоҷикистон сӯхт», «Барф месӯхт», «Манзумаи сиёҳу сафед», хеле рӯшану равшон метавон бархонд:

Ёрон чу ба ҷаҳл ҳамзабонӣ карданд,
Сангони Ватан марсияхонӣ карданд!
Занҳои фусурда гӯрковӣ карданд,
Тифлони гурусна мурдабонӣ карданд [4, 243].

Тасвироти ноби шоирона дар ҳар яке аз мисраъҳои ин рубоӣ ба назар мерасад, ки мароми шоираро хеле рӯшан баён намудааст. Ҷунонҷӣ, «ба ҷаҳл ҳамзабонӣ кардан», «сангҳо марсияхонӣ кардан», «занҳо гӯрковӣ кардан» ва «тифлон мурдабонӣ кардан» бадеияти офаридаи шоира аст, ки дар тасвири мавзӯ ба ӯ мадад расонидаанд.

Шоира боварӣ дорад, ки ҷанги байни тоҷикон, ҷанги ҳудодоҳӣ ва худшиносии ин миллат аст ва ин набарди нангин хасми ӯро бар ӯ шиносонд:

Ҷанги тоҷик буд,
Ҷанги худхалосӣ
Ҷанги тоҷик буд,
Ҷанги худшиносӣ
Ҷанги тоҷик
Миллати садпораи тоҷикро,
Бар алайҳи хасми тоҷик,
Ҷовидон кафшер хоҳад кард,
Ҷовидон пайванд хоҳад кард [4, 79].

Тасвири ин мавзӯ дар шеъри Бозор Собир, ки шоҳиди бевоситаи ин рӯйдод гаштаву ҷарҳи ҳаводис ӯро ба кӯйи ғурбат ҳаво додаст, хеле рикқатовар қаламдод шудааст.

Бозор Собир ҳамчун узви қувваҳои зиддиҳукумати дар майдоншинӣ ва роҳпаймоӣҳои оғози солҳои 90-ум иштирок намуда, шеъри дар ин айём эҷоднамудаи ӯ оҳанги шиор ва даъватро дорад. Намунаи ин шеърҳо «Майдони Шаҳидон», «Ҷайкали Фирдавсӣ», «Майдони Озодӣ», «Дев» ва ҷанде дигар мебошад. Аслан шеър инъикоси

ҳолатест, ки шоирро фаро гирифтааст ва ин аст, ки Бозор Собир низ дар чунин ҳол наметавонад аз дигар чизе сухан гӯяд:

Мебора борон, эй Худо, мебора борон,
Насли чавонам, эй Худо, шуд тирборон.
Боғи дилам зард, эй Худо, доғи дилам сурх,
Дил лолазорон, эй Худо, дил лолазорон
Борони шир аст, эй Худо, борони раҳмат,
Борони хун аст, эй Худо, гулӯлаборон [14, 23].

Дар шеъри «Чашмҳои дурбинҳои кӯр бодо!» шоир бо як андуху дард тасвири манзараҳои хунини ҷанги бародаркушро мекунад, ки ҳамагон аз ин рӯйдод ба худ озоре гирифта ошуфтаву парешон дур аз хонаву дар ва зодгоҳи хеш қарор гирифтаанд. Пурдаҳшаттарин лаҳзаи тасвир дар ин шеър ҳамоно убури сарҳад ба тавассути дарёи Панҷ аст, ки шоир онро чунин тасвир намудааст:

Мекашад дарёи Панҷ аз банди гесӯи найистон,
Мӯйи занҳои муҳочир чун раҳид аз панҷаи он.
Як найистон нолаам ман, як найистон печу тоб,
Як чигар дарёи хунам, як чигар дарёи об [14, 25].

Ин тасвири ғамолуда як пораи зиндагии нангини мост, ки солҳои 90-ум моро ба коми худ фуру кашида буд. Кӯшиши Бозор Собир дар огоҳ намудани хонандаи худ аз бозингарони паси пардагии ин фоҷиаи тоҷиккуш возеҳу равшан аст, ки онро касе аз шоирони дигар чунин фошофош баён насохтааст. Ин матлаб дар шеъри «Дар чилди сурх» бо нишон додани исми қаҳрамонон баён гаштааст ва дар ҳоле ки ҳар сухан арзиши ҷонро дошт ин ҷасорати шоирро гувоҳ аст:

– Дар сараш сарбанди сурхи коммунистӣ кист?
– Пантуркист! Пантуркист!
Пантуркисти террорист!
– Чист дар дасташ навишта?
– Номи тоҷикҳои кушта ё накушта;
Аз бадахшониву аз ғармиву дарвозӣ
Пушта-пушта, кушта- кушта,
Дар хати махфии ӯ кам монда нокушта [15, 18].

Шоир Русияро низ ҳамчун як кишвари дастгири пантуркистон, ки мақсади ниҳоияшон дар Осиеи Миёна сохтани давлати ягонаи туркӣ мебошад, мешиносад. Ин андешаҳои Бозор Собирро дар матбуоти даврии озодбаён дар нигоштаҳои Нурали Давлат, Султон Ҳамад ва чанде дигарон метавонад тасдиқ созад:

– Кист ин аз бӯсаи шайтон ба ҷойи мор
Рӯйида дар китфаш ситора?
– Руссия!
Шефи ин террори туркист [15, 18].

Бадтар аз ҳама чун шоир мебинад, ки дар дохили кишвар низ унсурҳои мочарочӯйи худӣ алангаи оташи тоҷиккушро меафрӯзанду боиси азобу машаққат ва оворагии ҳаммиллатони хеш мегарданд, садо баланд мекунад. Даъват ба иттиҳоду якдигарфаҳмӣ мекунад, баҳри пойдори миллат ва давлати тоҷикон:

Дасту бағал кушода биёед,
Аз пӯстҳои хеш бароем,
Дар пӯстҳои ҳамдигар бидароем,
Аз чилди танг ҷанг бароем,
Чилди ору нанг дароем...
Бо ҳам намози тавба гузорем,
Бо ҳам намози сулҳ бихонем [15, 27].

Маълум аст, ки Бозор Собир нисбат ба шоирони дигар дар ин айём шеъри камтаре гуфтааст, аммо дар ин миқдор шеър мазмунҳои нозуки иҷтимоӣ, ошкоро баён намудани ҳақиқати воқеӣ, мавқеи устувори шоир возеҳ ба чашм мерасад ва ба қавли

адабиётшинос Раҳими Муслумониён: «...на танҳо баҳои баланди шеърро сазоворанд, балки якҷоя шояд дар манзалати номаи аъмоли аср қарор бигиранд» [12, 120].

Тасвири манзараи ҷанги бародаркуш дар шеъри шоирони дигар низ ҳамин гуна бо лаҳни дардолудаду ғамангез тасвир шудааст, ки ҳар яке меҳодад бо қалами худ оташи ҷанги бародаркушро хомӯш намуда, гунаҳкори асосии ин ғоҷеаро ошкор намояд.

Дар шеъри «Гиряи марде зи Вахш»-и Бӯрӣ Карим симои воқеии манзарае тасвир шудааст, ки ҷанги бародаркӯш ба бор овардааст:

Эй вой, на хона монда, не дар,
Не модару хоҳару бародар,
Аз дуди харич осмон пур,
Аз ашқу зи хун шуда замин тар.
Куштанду бисӯхтанду бурданд,
Бишкаста миёну гардану сар.
Бар тифл набуд раҳму бар пир,
Рафтанд ба хоки тар баробар.
Таърих надида ваҳшат ин сон,
Аз давраи Чингизу Сикандар [7, 34].

Ҷоҷиҳои тоҷикон бародарони ҳамхуну ҳамзабони афғону эронии моро низ бетараф нагузошта буд. Ин аст, ки шоири эронии сокини Париж Неъматӣ Озарм дар навиштаи худ аз вазъи Тоҷикистон афсӯс хӯрда, моро ба ваҳдату якдигарфаҳмӣ меҳонад ва аз ҷумла ҷунин мегӯяд:

Магар дилҳои рӯшан гашта торик,
Ки бо тоҷик дар ҷанг аст тоҷик.
Ҳама аз як гилу як обу рангед,
Бародарҳо чаро бо ҳам ба ҷангед [11, 4].

Шеъри «Паём аз Тоҷикистон»-и Ширин Бунёд як навъ номаи ҷавобӣ ба мактуби Неъматӣ Озарм мебошад. Ширин Бунёд дар ҷавоб таъкид мекунад, ки дарвоқеъ имрӯз кишварӣ мо бо васвасаи душманон ба оташи ҷанги бародаркуш дармондааст:

...Ки мулки мо шуда имрӯз вайрон,
Зи фарёди камону тири сӯзон.
Ки рӯйи халқи мо сад ранг дорад,
Бародар бо бародар ҷанг дорад.
Сияҳ пӯшида мулки мо саросар,
Бародар ташнаи хуни бародар [2, 38].

Шоир боварӣ дорад, ки бадбахтиҳо мегузаранд ва субҳи саодат моро интизор аст. Аз ин рӯ орзу мекунад, ки:

Кашокашҳои бемаънӣ харобӣ ораду андӯх,
Агар дасте ба даст ояд, сафои рӯзгор орад.
Баҳори дӯстӣ хоҳам, ки аз нав дар сари як хон,
Парешон миллати тоҷикро аз ҳар диёр орад [2, 7].

Дар маҷмӯаи «Тоҷикистон беҳтар аз ҷон»-и Назри Яздон, ки бевосита ба муноқишаҳои поёни садаи бистум дар Тоҷикистон нигаронида шуда таълиф гардидааст, чанд шеъре ҳаст, ки маҳз ба воқеаҳои ҷанги шаҳрвандиро дар худ инъикос мекунад. Шоир бардошти дардолудаи худро аз ин ғоҷиҳои худкушии тоҷикон ҷунин ба қалам додааст:

Як зарби ҷазо омаду ду сели ҷафо,
Оҳан ба фиғон омаду оташ ба ҳаво,
Як халқ ба ғам фитода ду деҳа ба хок,
Олам аламай шуд, одамай обу адо.
Ин зарби ҷафо шаҳра хабар карду гузашт,
Дар ними нафас зеру забар карду гузашт.
Ин сели бало ба бому дар шишту нарафт,
Мардум ҳамаро хокбасар карду гузашт [10, 15].

Ё худ дар шеъри дигар бардошти дардолудаи шоир аз ин фочиаи миллӣ, ба тавассути маҳорати баланди тасвиркории ӯ, бо истифода аз тазод ва муқобала дар шеър, хеле хубу шоирона тасвир шудааст. Ин порчаи шеъри таҷассумгари симои воқеии рӯйдоди солҳои навадум дар Тоҷикистон мебошад, ки хондани ин шеър разолат ва ваҳшонияти он айёмро пеши назари кас чилвагар месозад:

Чонам таҳи хоку ормонам таҳи хок,
Як деҳи чавони гулфишонам таҳи хок.
Сад чомасафед пирамардон таҳи хок,
Сад куртасафед наварӯсон таҳи хок.
Тобути қатора бин таҳи хоки диёр
Гахвораи ларзони пур аз нақшу нигор
Оғӯши арӯса бин шуда тобути шах
Оғӯши шаҳа бубин тобути нигор [10, 16].

Ҳамин тавр, дар ашъори солҳои 90-уми шоирони тоҷик шеърҳои зиёдеро метавон бархонд, ки муноқишаҳои солҳои навадум дар Тоҷикистонро маҳкум намуда онро чун як амали разилона тасвир намудаанд. Ба қавли Низом Қосим:

Чанг ҳар чанге, ки бошад, ҳаққуш асту ноҳақ аст.
Чангчӯ ҳар кас, ки бошад, ноҳақ асту аҳмақ аст [7, 61].

Аслан шеъри асил моли абадият аст ва ворисони ин мол онро ба хотири сабақи зиндагӣ мепазиранд. Умед аст, ки шеъри ба ин мавзӯ офаридаи каламкашони тоҷик низ қарнҳо чун тарбиятгари роҳи ростӣ, ваҳдат ва ягонагӣ, худшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ, тарғибгари дӯстӣ ва рафоқату якдигарфаҳмӣ хизмат хоҳад кард.

Адабиёт

1. Абдулло С. Вичдони бедори адабиёт // Марсияи Хуршед. – М.: 2001. – С. 7- 40.
2. Бунёд Ш. Шерокаи ваҳдат. – Душанбе: Адиб, 2003. – 160 с.
3. Гулрухсор. Зодрӯзи дард. – М.: Семетей, 1994. – 128 с.
4. Гулрухсор. Дар паноҳи сояи худ. – М.: Академия, 1998. – 256 с.
5. Каримов Б. Таневу Ватане. – М.: ГИП, 1996. – 168 с.
6. Қаноат М. Оинаи беғубори ман. – Душанбе: Хазинаи адабиёти Тоҷикистон, 2002. – 240 с.
7. Қосим Н. Қаламҳои. – Душанбе: Интишороти «Чархи гардун». 1998. – 158 с.
8. Лоик. Фарёди бефарёдрас. – Душанбе: Адиб, 1997. – 237 с.
9. Мирзод Т. Адабиёти тоҷик (Китоби дарсӣ барои синфи 10). – Душанбе: Саҳбо, 2004. – 310 с.
10. Назри Яздон. Тоҷикистон беҳтар аз чон. – Душанбе: Ирфон, 1999. – 80 с.
11. Неъматӣ Озарм. Паём ба Тоҷикистон // Адабиёт ва санъат. – 1993. – 27 май. – №22.
12. Муслумониён Р. Чаҳонро ба бад наспарем // Садои Шарқ. – 1991. – №5. – С. 119-125.
13. Сайфуллоев А. Уфукҳои тозаи наср. – Душанбе: Адиб, 2006. – 768 с.
14. Собир Б. Шоиру шеъре агар ҳаст. – Душанбе: Адиб, 2006. – 265 с.
15. Собир Б. Симхор. – М.: Трансдорнаука, 1999. – 78 с.

ТАСВИРИ МУНОҚИШАҲОИ СИЁСИИ ПОЁНИ САДАИ БИСТ ДАР НАЗМИ ИН ДАВРАИ АДАБИЁТИ ТОҶИК

Мақолаи мазкур ба таҳлили бадеӣ-ғоявии тасвири муноқишаҳои сиёсӣ дар назми тоҷик дар поёни садаи бист бахшида шудааст. Давраи мавриди баррасӣ бо тағйироти амиқи иҷтимоӣ-сиёсӣ, шикасти низоми собиқ, ҷанги шаҳрвандӣ ва бозсозии ҳувияти миллӣ тавсиф меёбад, ки ин ҳама ногузир дар шуури эҷодии шоирон ва матни шеър инъикос ёфтааст. Муаллиф мекӯшад нишон диҳад, ки муноқишаҳои сиёсӣ дар назми ин давра на танҳо ҳамчун рӯйдодҳои берунӣ, балки ҳамчун фочиаи ахлоқӣ, бӯҳрони арзишҳо ва ихтилофи маънавии ҷомеа тасвир шудаанд. Дар мақола тавачҷуҳ ба воситаҳои бадеӣ (рамз, ишора, метафора, муқоисаи таърихӣ), тағйири лаҳни шеър (аз риторикаи идеологӣ ба эътирофи шахсӣ) ва мавқеи шоир ҳамчун шоҳиди замон ё иштирокчи дардманди воқеият равона гардидааст. Натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳанд, ки назми тоҷик дар поёни садаи бист ба минбари муҳимми андешаи сиёсӣ ва ахлоқӣ табдил ёфта, нақши муассир дар бозандешии таҷрибаи таърихӣ ва шаклгирии худшиносии миллӣ иҷро намудааст.

Калидвожаҳо: муноқишаҳои сиёсӣ, назми тоҷик, поёни садаи бист, адабиёти муосир, ҷанги шаҳрвандӣ, рамз ва метафора, шуури миллӣ, поэтикаи иҷтимоӣ.

ОПИСАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ КОНФЛИКТОВ КОНЦА XX ВЕКА В ПОЭЗИИ ЭТОГО ПЕРИОДА ТАДЖИКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Данная статья посвящена художественно-идеологическому анализу изображения политических конфликтов в таджикской поэзии конца XX века. Рассматриваемый период характеризуется глубокими социально-политическими изменениями, крахом прежней системы, гражданской войной и восстановлением национальной идентичности, что неизбежно отражается в творческом сознании поэтов и в тексте стихотворения. Автор стремится показать, что политические конфликты в поэзии этого периода изображаются не только как внешние события, но и как моральная трагедия, кризис ценностей, духовный раскол общества. В статье основное внимание уделяется художественным средствам (символам, жестам, метафорам, историческим сравнениям), изменению тона поэзии (от идеологической риторики к личному признанию) и позиции поэта как свидетеля времени или болезненного участника реальности. Результаты анализа свидетельствуют о том, что таджикская поэзия в конце XX века превратилась в важную платформу политической и нравственной мысли, сыграв эффективную роль в осмыслении исторического опыта и формировании национального самосознания.

Ключевые слова: политические конфликты, таджикская поэзия, конец XX века, современная литература, гражданская война, символы и метафоры, национальное сознание, социальная поэтика.

DESCRIPTION OF THE POLITICAL CONFLICTS OF THE LATE TWENTIETH CENTURY IN THE POETRY OF THIS PERIOD OF TAJIK LITERATURE

This article is devoted to the artistic and ideological analysis of the depiction of political conflicts in Tajik poetry of the late twentieth century. The period under review is characterized by profound socio-political changes, the collapse of the previous system, civil war and the restoration of national identity, which is inevitably reflected in the creative consciousness of the poets and in the text of the poem. The author strives to show that political conflicts in poetry of this period are depicted not only as external events, but also as a moral tragedy, a crisis of values, and a spiritual split in society. The article focuses on artistic means (symbols, gestures, metaphors, historical comparisons), changing the tone of poetry (from ideological rhetoric to personal recognition) and the poet's position as a witness of time or a painful participant in reality. The results of the analysis indicate that Tajik poetry at the end of the twentieth century turned into an important platform of political and moral thought, playing an effective role in understanding historical experience and shaping national identity.

Keywords: political conflicts, Tajik poetry, the end of the twentieth century, modern literature, civil war, symbols and metaphors, national consciousness, social poetics.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҳафиззода Дӯстмурод – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзоди илмҳои филологӣ, дотсент

Информация об авторе: Хафиззода Дустмурод – Таджикский национальный университет, кандидат филологических наук, доцент

Information about the author: Hafizzoda Dustmurod – Tajik National University, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

КАРАМАТУЛЛОҲИ МИРЗО – НАВИСАНДАИ БАЧАҶО

Раҳмонов М.Б.

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва озодӣ ба аҳли қалам имконияти васеи эҷодӣ бахшид ва ҳақиқати воқеӣ низ дар эҷодиёти онҳо мавқеи мустақамро касб намуд. Адибони тоҷик дар ин давраи пуршукӯҳ талош намуданд то фаъолияти баланди эҷодӣ нишон диҳанд.

Яке аз адибоне, ки дар ин давраи таърихӣ фаъолияти назарраси эҷодӣ нишон дода ва миёни мардум шухратёр гардидааст, Нависандаи халқии Тоҷикистон, барандаи Ҷоизаи давлатии Тоҷикистон ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Караматуллоҳи Мирзо ба ҳисоб меравад. Мавсуф дар рушди насри адабиёти тоҷики замони Истиқлол нақши муҳим гузоштааст.

Караматуллоҳи Мирзо яке аз нависандагони шинохтаи адабиёти муосири тоҷик ба ҳисоб рафта, умри пурбаракати ӯ дар ду давраи таърихӣ, ҳам дар замони Шуравӣ ва ҳам дар давраи соҳибистиқлолии кишвар сипарӣ гардидааст. Устод Караматуллоҳи Мирзо бо осори мондагори худ дар насри муосири тоҷик саҳми муносиб гузоштааст.

Донишмандони шинохтаи тоҷик, дар мисоли М. Шукуров, А. Афсаҳзод, Х. Шарифов, А. Абдусаттор, А. Раҳмонов, А. Сайфуллоев, С. Саидов, А. Саъдуллоев, Ҷ. Бақозода, А. Муродӣ, А. Кӯчарзода, Г. Зулфиев роҷеъ ба вижагиҳои хунарию услубӣ ва мундариҷавии насри бадеии Караматуллоҳи Мирзо баҳои судманд додаанд.

Дар ин хусус профессор Ҷонон Бобокалонова чунин нигоштааст: «Эҷодиёти Кароматуллоҳи Мирзо, ки осораш муддатест зинатафзои ганҷинаи насри муосир аст, сазовори тақдир мебошад» [4, с. 235].

Кароматуллоҳи Мирзо баҳри пешрафти эҷодӣ ва офаридани осори дилнишину мондагор дар пайравӣ ба адибони шухратёри тоҷик, дар мисоли Садриддин Айни, Сотим Улуғзода, Чалол Иқромӣ, Абдулҳамид Самад, Ӯрун Кӯҳзод, Саттор Турсун ва чанд тани дигари онҳо осори хуро таълиф намудааст. Ин аст, ки аз таълифу эҷоди онҳо адиб таассуроти комили эҷодӣ бардошта, анъанаҳои суханвариини ин фарҳефтагонии адабро идома дода, дар рушди насри муосири тоҷик нақши муҳим гузоштааст.

Аз ҷаҳонишироҷии пурсамар ва осори гаронмояи Караматуллоҳи Мирзо маълум мегардад, ки ӯ дар баробари офаридани асарҳо барои калонсолон барои бачаҳо, кӯдакону наврасон низ як қатор асару ҳикояҳои ҷолиб эҷод намудааст, ки онҳо писанди бачаҳои тоҷик гаштаанд. Аз ин дидгоҳ метавон ёдовар шуд, ки адиб дар офаридани осори бачагона низ маҳорати хоссаи нигорандагӣ дорад. Маҳорати нигорандагии адиб, пеш ҳама, дар ҳикоянависӣ ва қиссапардозӣ аз як сатр то сатри дигаре, аз як маҷмуа то маҷмуаи дигар сайқал ёфтааст. Ҷаҳонбинии нависанда низ равшантару васеътар гардида, назари ӯ ба воқеият амиқтар мегардад.

Дар ҳикоя ва қиссаҳои ӯ масъалаҳои доғи зиндагӣ ва симои ҳамзамонон тасвир ёфтаанд. Маҷмуаи ҳикояҳои нависанда «Дарди ишқ», «Нишони зиндагӣ», «Ду қаҳрамон аз як хонадон» ва ҳикояҳои машҳури бачагонааш: «Гӯшвора», «Қаҳрамон», «Маоши аввал», «Набераи шахрӣ», «Одами нағз», «Пири бераҳм», «Хонаи бобо» ва монанди инҳо мисол шуда метавонанд, ки онҳо имрӯзҳо зиннатбахши тамоми китобхонаҳои кишвар ва аз китобҳои дӯстдоштаи бачаҳо мебошанд.

Осори бачагонаи адиб низ дар мавзӯҳои рӯзмарра навишта шуда, ҳидоятгару роҳнамои кӯдакону наврасон ва ҷавонони тоҷик ба роҳи рости зиндагӣ мебошанд. Агар гӯем, ки ҳикоя, хосса ҳикояи бачагона низ дар осори адиб мавқеи муҳим дорад, ҳатто нахоҳем кард.

Ҳикояҳои бачагонаи нависанда ба ҳар зинаи синнусолӣ: хурди мактабӣ, миёна ва калони мактабӣ мувофиқу созгоранд. Баъди мутолиаи ин ҳикояҳо бачаҳо ба мазмуну муҳтавои онҳо ошно шуда, меҳонанд дар пайравии қаҳрамонҳои онҳо дар иҷрои қору амалҳои нек саҳмгузор бошанд.

Дар баробари ин аксар ҳикояҳои ӯ аламовар буда, хонанда баробари образҳои офаридаи нависанда азобу ранҷ мекашад, ки ба ин гуфтаҳо ҳикояи «Гӯшвора»-и нависанда мисол шуда метавонад.

Оғози ҳикоя ҳузнангез буда, хонанда баъди мутолиаи оғози ҳикоя кӯшиш менамояд, ки ҳар чи зудтар ҳикояро мутолиа намуда, ба мазмуну муҳтавои он пурра шинос шаванд.

Масалан, ҳикоя бо чунин ҷумлаҳои ғамангези нависанда оғоз меёбад:

«Андаке поёнтар аз деҳаи мо, дар қанори роҳ, ки дар ду ҷониби он ангурзор, боғҳои сарсабзу хуррами мева то ба дуриҳо доман густурда буданд, қабри мавҷуд буд, қабри ягона. Мо, хурдсолони он солҳо, дар ҳайрат будем, ки ин мадфани одамӣ баҳри чӣ, бо чӣ вачҳе ин ҷо пайдо шуда? Чаро ӯро дар гӯристон ба хок насупурдаанд?» [8, с. 3].

Баъди ин лаҳзаро хондани бачаҳо онҳо бесаброна интизорӣ мекашанд, ки давоми он чӣ мешавад, хосса он лаҳзаи зане як дастархони пур аз нон болои сар омада, дар сари гуре бо нолаву фиғон бардошта, нонҳои гармо болои он қабр паҳн карда, он гурро ба оғӯш гирифта, фиғон бардошта диққати бачаҳоро боз ҳам ба худ ҷалб мекунад:

«Боз аз он дар ҳайрат мешудем, ки зани куҳансоле дастархони пури нон дар тори сар ба сари гӯр меомад. Дастурхон мекушод, нонхоро рӯи он паҳн мекард, баъд хоки гӯрро ба дидагон мемолид, гӯрро ба оғӯш мекашид, баъд ба навҳа меदारомад:

– Рустамҷон, чони апа, нон овардам, нонҳои гарм, нони гандум, нони сафед, нон фаровон шуд, дар ҳама ҷо арзон... Он рӯзҳо гузаштанд, рафтанд. Ҳайф шудӣ, сад ҳайфи ту, Рустамҷон! Хез, нон овардам, нон!...» [8, с. 3].

Билохира, баъди мутолиаи пурраи ҳикоя бачаҳо дар бораи қаҳрамони асосии ҳикоя – Рустам маълумоти кофӣ пайдо менамоянд. Онҳо ба мушкилиҳои ба сари Рустам омада ошно мешаванд. Доништа мегиранд, ки Рустам дарвоқеъ писари бо нангу ор аст, ҳатто он гӯшвораи аз модараш мерос мондари ҳам ба касе намефурӯшад, ба чизе иваз намекунад. Талош менамояд бо ягон роҳи дигар ризку рӯзии ҳамшираҳояшро пайдо кунад, вале ин ниятҳои неки ӯ амалӣ намегарданд. Ва то охир баҳри ҳимояи нангу ор, ҳимояи ҳамшираҳояш мубориза мебарад.

Дар маҷмӯъ, симои Рустами далер, нотарсу часур, пеш аз ҳама бо нангу ор, дар пеши назари хонанда боқӣ мемонад. Ҳаёти Рустам ба наврасону ҷавонони мо як дарси ибрат шуда метавонад.

Дар ин хусус муҳаққиқ Зайниддини Абдулҳамид чунин гуфтааст: «Мавзуҳои ҷавонмардӣ, далерӣ, нотарсӣ, мушкилнописандӣ, ватандӯстӣ, эҳтироми падару модар, садоқатмандии фарзандон нисбат ба волидон дар ҳикояи «Гӯшвора» бештар дида мешавад» [1, с. 207].

Ҳикояи «Гӯшвора» яке аз ҳикояҳои ҷолиби Караматуллоҳи Мирзо ба ҳисоб рафта, он аз тарафи адиби маъруфи чех Иржи Бечка ба забони чехӣ тарҷума ва нашр шудааст. Ин аст, ки Иржи Бечка дар ин хусус чунин овардааст: «Мавзуи ин ҳикоя гиромидошти арзишҳои миллии тоҷикон аст...» [1, с. 208].

Яке аз ҳикояҳои дигари ҷолиби диққати нависанда ҳикояи «Одами нағз» мебошад. Симоҳои асосии ҳикоя муаллим Ғанизода, Маҳмуд ва падару модари ӯ мебошанд.

Аз мазмуну муҳтавои ҳикоя бармеояд, ки Маҳмуд дар аввал бачаи дарсгӯрез, гапногир ва якраву дурӯғгӯй будааст. Чанд рӯзе Маҳмуд ба дарс намеравад, сабабҳои гуногунро бо дурӯғҳои бофтаи хеш пеш мегузорад. Муаллим Ғанизода ба ҳамин хотир ба хонаи Маҳмудашон омада меҳаҳад камбудии ӯро ба падару модари ӯ расонад. Аммо омӯзгор гуноҳҳои ӯро ошкор намекунад, дар маҷмӯъ омӯзгор дар ҳақи Маҳмуд нағзӣ мекунад.

Амали ибратбахши омӯзгор рафтори Маҳмуро тамоман дигар мекунад, ки ҳамин лаҳзаҳои ҷолиб дар ҳикоя чунин тасвир шудааст:

« – Муаллим, Маҳмуд боз ягон гуноҳ кардааст? – пурсид такароран падараш аз муаллим.

Нигоҳи Маҳмуд бо ҳарос дар рӯи муаллим лағжид. Ҳамин ҳоло Ғанизода гуноҳи ӯро мегӯяд, Маҳмуд шарманда мешавад... Муаллим чанд лаҳза ба ранги рӯи сап-сафед кандаи шогирдаш нигаристу сухан дар забонаш монд. Пас аз чанде хомӯшӣ ба гап даромад:

– Не, ман аз Маҳмуд шикоят надорам. Маҳмуд бачаи нағз, – муаллим ба падари ӯ муроҷиат кард: – ман ба Шумо дигар гап дорам, – Ғанизода аз зери бағали падари Маҳмуд гирифта, ба канори роҳ рафт. Онҳо хеле гап заданд. Муаллим гузашта рафт.

– «Муаллим чӣ гуфт? Маҳмуд бачаи нағз, гуноҳ надорад». Нигоҳи Маҳмуд аз паси муаллим буд. Ғанизода оҳиста-оҳиста аз ҳавлии онҳо дур мешуд. «Муаллим одами нағз, – аз дил гузаронд Маҳмуд. – Пагоҳ, албатта, мактаб меравам, дигар дурӯғ намегӯям» [9, с. 3].

Ҳамин лаҳзаҳои ҷолиби ҳикоя барои бачаҳо таъсирбахш аст. Бачаҳо баъди мутолиаи ҳикоя таассуроти комил мебардоранд. Онҳо кӯшиш мекунанд, ки ба падару модарони худ дурӯғ нагӯянд. Ба дарсҳо сари вақт ҳозир шаванд. Бо баҳои хубу аъло хонанд ва номбардори падару модарони хеш бошанд.

Дар ин хусус адабиётшинос Зайниддини Абдулхамид бамаварид гуфтааст «Дар ҳикояҳои «Одами нағз», «Маоши аввал», «Ниҳоли қач», «Одамшинос» ва «Таклифи оқилона»-и Караматуллоҳи Мирзо хислату рафтори шоистаи омӯзгорон нишон дода шудааст. Дар мисоли образҳои Таваллоев, Ғанизода, Киromиддинов ва Порсоев. Ҳикояҳои мазкур дар бораи ҳаёту фаъолияти аксари омӯзгорон нақл мекунад [6, с. 240].

Аз мазмуну муҳтавои ин гуна ҳикояҳои бачагонаи устод Караматуллоҳи Мирзо бармеояд, ки ӯ дар воқеъ дар эҷоди осори мансур, хосса ҳикояҳои бачагона маҳорати ҳуби нигорандагӣ дорад. Дар ҳикояҳои нависанда ҳаёти воқеии бачаҳо, тарзи муомилаи онҳо бо калонсолон, дӯст доштани онҳо ҳар гуна бозиҳоро ва, хосса гаштугузор дар деҳа, дар оғӯши гарми бибию бобоҳои худ буданро тасвир намудааст.

Ба ин гуфтаҳои ҳикояҳои «Хонаи бобо», «Набераи шахрӣ»-и адиб мисол шуда метавонанд.

Масалан, дар ҳикояи «Хонаи бобо» Сироч, падари Сироч Асрор, модараш, бобою бибиаш ва хоҳари хурдакаки ӯ Сурайё нақши муҳим доранд.

Дар ҳикояи табиати бихиштосои диёр, гашту гузори Сироч бо чӯраҳояш дар деҳа, машғул шудани ӯ ба ҳар гуна бозиҳои шавқангези бачагона, пеш аз ҳама дӯстдорию навозиши бибию бобояш нисбати Сирочу хоҳараки дӯструяки ӯ Сурайё, ки ҳамаи ин амалҳо дар деҳа дар хонаи бобояш тасвир шудааст.

Дар ҳикояи мавриди назар ҳаёти воқеии кӯдакон ҳам аз ҷиҳати равоӣ ва ҳам аз ҷиҳати ҳаёти имрӯзаи онҳо нақлу тавсиф шудааст. Ҷиҳати равоии ҳикоя дар он аст, ки кӯдакону наврасони мо эҳтиёҷ ба меҳрубонию навозиш доранд, яъне онҳо меҳоянд дар оғӯши гарми модару падар парвариш ёбанд, вале бинобар сабаби дар шахр зиндагӣ ихтиёр кардани падару модари Сироч ва пайи кори омӯзгорӣ қарор доштан, яъне вақти муайяне барои навозиши писари ягонаи худ ҷудо намекарданд. Сирочи хурдсор дар он хонаи танги шахрии падару модараш то бегоҳ танҳо нишаста, мунтазири онҳо мешавад. Вале вақте онҳо аз кор оянд боз ҳам пайи машғули корҳои худ мешаванд. Ҳамин амалҳои номеҳрубонаи падару модари Сироч ӯро дилгир мекард.

Ҳамин аст, ки ҳушу ёди Сирочи зиррак ҳамеша ба деҳа ва хонаи бобояш банд буд. Аз ин лиҳоз, намехост ба хонаи падару модараш равад, хоҳишаш ин буд, ки бо бобояш монад ва дар мактаби деҳа таҳсил кунад.

Ҳамин лаҳзаҳои воқеӣ дар ҳикоя чунин тасвир шудааст: «Падару модари Сироч дар шахр зиндагӣ мекарданд. Ҳардуяшон ҳам омӯзгор. Падараш ба наздикӣ олим шуда будааст, модараш ҳам меҳондааст: олим шуданӣ. Аз кучо вақти кӯдакбонӣ кунад, ба сархори вақт намеёфтааст. Сирочро аз семоҳагиаш модарколонаш калон кардааст. Ҳоло хоҳарчаҳаки дувуниммоҳаи ӯ – Сурайёро ҳам хонаи бобо овардаанд» [10, с. 3].

Ё ин ки лаҳзаҳои дар шахр дар хонаи падару модараш зиндагӣ кардани Сирочи хурдсол чунин тасвир шудааст: «Сироч чанд бор шахр рафтааст, хонашонро дидааст. Хонашон ба ӯ маъқул нашуд. Ба монанди ҳавлиҳои қишлоқ не. Ба назараш танг, мисли қафас... Аз як ҷиҳати дигар ҳам ӯ дар хонаи падару модараш дилгир мешавад. Аз рӯзе, ки пирамарди айнакӣ ба хонашон омада, ӯро ҷанг кард, падару модар ба ӯ гуфтанд, ки дигар дарро кушода нагузорад. Он ҳамеша ба рӯяш қулф. Аз пагоҳ то бегоҳ роҳи падару модарашро интизор мешавад» [10, с. 7].

Ҳамаи ин ҳолатҳо Сирочи зираку беқарорро дилгир мекарданд. Аз ин рӯ, ӯ ҳамеша ёди хонаи бобо мекард ва дӯстдори муҳити озоду ором ва меҳру навозиш аст. Ин нияту хоҳиши на танҳо Сироч, балки тамоми кӯдакон мебошад.

Масалан, нависанда маҳз ҳамин лаҳзаҳои руҳбахши Сирочро чунин тасвир намудааст: «Дар ин лаҳзаҳо деҳа, хонаи бобо, бачаҳои гузар ба хотираш меоянд. Рӯи ҳавлии кушоду сердарахти бобо чун бозор, бачаҳо даву тоз мекунанд. Бобояш, каланд дар китф, ба палҳои пиёзу чӯякҳои помидор об сар медиҳад. Дар кӯча ғалоғула. Бачаҳо ба боғҳо даромада, аз якдигар панаҳ мешаванд, кофтукови ҳамдигар сар мешавад. Дар шабҳои гарму ҳавои соф ҷойи онҳо таги теппа... Оҳ чӣ қадар нағз!» [10, с. 9].

«Дар ҳикояҳои «Хонаи бобо», «Набераи шаҳрӣ», «Шӯҳии бечо» асосҳои реалию воқеӣ дида мешавад. Воқеияти ин ҳикояҳо дар он аст, ки дар бораи рафтору амали шахсоне сухан меравад, ки дар байни халқ зиндагӣ мекунад. Яъне, дар зиндагии харрӯза бо мо вомахӯранду ҳамсухбату ҳамнишин мебошанд, яъне ҳаёти имрӯзаи кӯдакону наврасон ба таври воқеӣ тасвир шудааст» [1, с. 211].

Дар ҳикояи «Қаҳрамон» донову ғаёл будан, нисбат ба илмомӯзӣ майлу рағбати хосса доштани бачаҳо, пеш аз ҳама аз дурӯғгӯӣ дурӣ ҷустани онҳо тасвир шудааст.

Қаҳрамони асосии ҳикоя писараке бо номи Салимҷон аст. Ӯ бачаи гапдаро, китобхон буда, ҳамарӯза кӯшиш мекунад, ки саривақт ба мактаб равад, аз мактаб омада ба тайёр кардани дарсҳои худ машғул шавад. Ҷамеша пешсафи синфашон бошад.

Лаҳзаӣ ачиби ҳикоя дар он аст, ки рӯзе падари ӯ ба кор рафта нахоста, мехоҳад ба як марди қаллоби савдогар ҳамроҳ шавад ва ба ин васила даромади муфти бештар ба даст орад. Ҷамон рӯз падараш Салимҷонро ба мактаб рафта намонад. Мехоҳад Салим дар хона истода, ба бригадир дурӯғ гӯяд, бо супориши падараш ба ӯ гӯяд, ки падараш дар хона нест ва падараш дунболи он марди фиребгар (амаки Ҷафиз, дар ҳеч кучо кор намекунад ва кораш танҳо моли ягон касро арзон харидан, ба нархи гарон фурӯхтан буд) гирад. Хушбахтона Салимҷон қаҳрамонӣ нишон дода, дурӯғ намегӯяд ва бо ин роҳ талош менамояд, ки падараш бо ин марди фиребгар ҳамроҳ нашавад.

Ин лаҳзаҳо дар ҳикоя чунин тасвир шудаанд: «Бо ин амаки Ҷафиз рафику хароҳ шуданам ҳам аз туфайли шумоҳо... Як рӯз нимрӯз бозоргардӣ карда, се-чор танга меёбам, бачам.

Падар боз ба сухан омада, чизе гуфтани буд, ки дарвоза тақ-тақ шуд. Ӯ ба рӯи падар нигариста монд. Кӣ бошад.

– Кӣ бошад? – гӯён вай нимҳез шуд ва ба Салимҷон таъкид кард.

– Агар бригадир бошад, отам нест, гӯӣ, касал, духтур рафтанд, гӯӣ.

Салимҷон ҳанӯз фурсати гап наёфта буд, ки аз паси дарвоза овози саркор ба гӯш расид.

– Раҷабмурод, хой Раҷабмурод! – мегуфт ӯ.

– Лаббай гӯӣ, лаббай гӯӣ, отам нестанд, касаланд гӯӣ, – Раҷабмурод як кӯрпача ва чанд болиштро ба болои сараш кашид.

– Лаббай, чӣ мегӯед? – Салимҷон аз кат фаромада, тарафи дарвоза қадам монд.

– Эӣ нарав, бачам, отам нест гӯю мон, – падар аз ҷояш хеста, аз лаби ҷомаи Салимҷон ақиб кашид.

Отат кани, Салимҷон? Гӯӣ ин тараф барояд, – овози саркорро шуниданд падару писар» [11, с. 11].

Охири ҳикоя бисёр ачиб аст, ҳамин қадар падараш аз Салимҷон хоҳиш мекунад, ки дурӯғ гӯяд, ба саркор гӯяд, ки падараш дар хона нест, вале ӯ қаҳрамонӣ нишон дода, дурӯғ намегӯяд:

« – Падарам, дар хона, дар ҳамин ҷо, – овози ҷарангосии Салимҷон баланд шуд. Саркор дарвозаро кушод. Салимҷон бори гаронро аз душ фиканда буд, ки худро сабук хис кард. Офтоб, заминро замон ба назараш зебо намуд. Ба ҳаёлаш ӯ қаҳрамон шуда буд» [11, с. 11].

Дар дигар ҳикояҳои бачагонаи нависанда, ба мисли «Набераи шаҳрӣ», «Пири бераҳм», «Маоши аввал» ва манади инҳо хислатҳои ҳамадаи бачаҳо, рафтору рамузфаҳмӣ, зиракию хушёрӣ онҳо васфу ситоиш шудааст. Дар баъзе аз лаҳзаҳои ин ҳикояҳо бачаҳо чун калонсолон рафтору гуфтор менамоянд.

Аз заҳмату хомафарсоиҳои адиб бармеояд, ки майдони эҷоди адиб ва ғаёлияти қаҳрамонӣ васеъ ва хотирмон аст. Бо амалиёти образҳо нишон медиҳад, ки персонажҳои ҳикояҳо бештар дар байни халқ қору зиндагӣ мекунад. Ба гуфти Асадулло Саъдуллоев, «Саҳнаӣ ғаёлияти қаҳрамонон дар насри Кароматулло Мирзоев фароҳ аст. Мушоҳидаҳои амиқ ва ҳаётӣ, маънавийи образҳо бою ғани, руҳшон қавӣ ва замонавӣ ва ба ин хотир фаромӯш нашуданианд» [16, с. 183].

Дар ҳикояҳои адиб тасвирҳои андешамандона ва ботамкинона зиёд дида мешавад. Нависанда амалиёти қаҳрамонони ҳикояҳояшро орому бо маром нишон додааст: «Хусусияти офаридаҳои Кароматуллоҳ Мирзоев, – қайд мекунад Ҷ. Бақозода, – он аст, ки ҳикояҳои ӯ сюжет ва низоми тезутунд надоранд» [3, с. 127].

Забони асарҳои мансури Кароматуллоҳи Мирзо дорои бадеият ва ифоданокии баланд мебошанд. Нависанда чун донандаи моҳири урфу одат ва фарҳанги волои мардуми тоҷик осори худро бо забони зиндаи халқ, мақолу зарбулмасал ва ибораву таркибҳои рехта оро медиҳад ва бо ҳамин ҷанбаи иҷтимоӣ ва хусусияти миллии осори худро тақвият медиҳад [1, с. 209].

Ба ин гуфтаҳо забон ва услуби ҳикояҳои бачагонаи адиб низ мисол шуда метавонанд. Забони ҳикояҳои бачагона содаву раван ва фаҳмову маҳинанд, ки ин гуна услуб ба фаҳми бачаҳо наздик аст. Мутолиаи дилхоҳ ҳикояи бачагонаи адиб зуд ба бачаҳо писанд омада, дар хотири онҳо нақш мебандад.

Аз муҳтавои ҳикояҳо бармеояд, ки онҳо ҳидоятгари кӯдакону наврасон ба роҳи рости дурусти зиндагианд. Аз тасвируту ҳунари нигорандагии устод Караматуллоҳи Мирзо маълум мегардад, ки ӯ на танҳо дар офаридани осоре барои калонсолон моҳиру чиррадаст аст, балки дар офаридаи осори бачагона низ дасти тавоно дорад.

Дар маҷмӯъ, осори бадеии Кароматуллоҳи Мирзо, пеш аз ҳама осори бачагонаи ӯ низ бо мазмуну муҳтаво, хусусиятҳои рӯзмаррагӣ, таъсиррасонӣ ва сафарбаркунандагии худ дар миёни осори адибон мавқеи назаррасе дошта, саҳифаи тозае дар адабиёти муосири тоҷик, хосса рушди насри бачагонаи тоҷик ба шумор меравад.

Адабиёт

1. Абдулҳамид, З. Сарнавишти нависанда дар идроки масъалаҳои иҷтимоӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – № 2. – С. 207-212.
2. Бақозода, Ҷ. Ҷустуҷӯҳои эҷодӣ дар насри тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 143 с.
3. Бақозода, Ҷ. Нависанда ва идеали замон. – Душанбе: Адиб, 1987. – 256 с.
4. Бобокалонова Ҷ. // Ҷароғи роҳнамо. – Душанбе, 2012. – С. 231-235.
5. Ғаффоров, Р. Нависанда ва забон. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 204 с.
6. Кӯчарзода, А., Абдулҳамид, З. «Ишқи Сархӯр»-и Кароматуллоҳи Мирзо чун романи иҷтимоӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2023. – № 7. – С. 240-247.
7. Мирзоев, К. Маоши аввал. – Душанбе: Маориф, 1982. – 93 с.
8. Мирзоев, К. Гӯшвора. – Душанбе: Маориф, 2015. – 12 с.
9. Мирзоев, К. Одами нағз. – Душанбе: Маориф, 2015. – 10 с.
10. Мирзоев, К. Хонаи бобо. – Душанбе: Маориф, 2015. – 10 с.
11. Мирзоев, К. Қаҳрамон. – Душанбе: Маориф, 2015. – 10 с.
12. Мирзоев, К. Пири бераҳм. – Душанбе: Маориф, 2015. – 10 с.
13. Мирзоев, К. Набераи шаҳрӣ. – Душанбе: Маориф, 2016. – 28 с.
14. Набиев, А. Шақлҳои тасвири психологӣ ва фардияти эҷодии нависанда // Ҷустуҷӯҳои эҷодӣ дар адабиёти ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1988. – С. 189-193.
15. Саидов, С. Ҷикоят дар ҳикоят // Ҷароғи роҳнамо. – Душанбе: Адиб, 2012. – С. 132-135.
16. Саъдуллоев, А. Ҳам шинос, ҳам ба дил наздик // Ҷароғи роҳнамо. – Душанбе: Адиб, 2012. – С. 176-183.

КАРАМАТУЛЛОҲИ МИРЗО – НАВИСАНДАИ БАЧАҲО

Дар мақола насри бачагонаи тоҷики замони Истиклол ва сахми яке аз адибоне, ки дар таҳаввули насри бачагонаи тоҷики ин давраи таърихӣ сахми муҳим дорад, Нависандаи халқии Тоҷикистон, Караматуллоҳи Мирзо тақиқу баррасӣ гардидааст. Муаллиф дар мақолаи хеш қайд намудааст, ки Караматуллоҳи Мирзо тавассути осори ҳам барои калонсолон ва ҳам барои кӯдакону наврасон эҷод намудааш дар дилу дидаи онҳо ҷой гирифтааст. Истиклоли давлатӣ барои тақвими ва пешрафти фаъолияти эҷодии нависандаи муваффақи мо – Караматуллоҳи Мирзо имконияти мусоид фароҳам овардааст. Осори зиёди нависанда, аз ҷумла ҳикояҳои барои кӯдакону наврасон эҷоднамудаи ӯ дар ин давраи пуршукӯҳ рӯйи ҷоп омада, дастраси ҳамагон гардидааст. Ба ин гуфтаҳо осори арзишманди адиб, ба монанди: «Гӯшвора», «Қаҳрамон», «Маоши аввал», «Набераи шаҳрӣ», «Одами нағз», «Пири бераҳм», «Хонаи бобо» ва ғайраҳо мисол шуда метавонанд, ки яке аз дӯстдоштатарин асарҳои кӯдакону наврасони тоҷиканд. Ҷамҷунин, дар мақола роҷеъ ба фаъолияти эҷодӣ, вижагиҳои ғоявию мавзӯӣ, забонию услубӣ, хосса ҳунари нигорандагии адиб дар эҷоди осори бачагона сухан меравад. Дар маҷмӯъ, аз таҳқиқоти

муаллиф маълум мегардад, ки Караматуллоҳи Мирзо яке аз нависандагони боистеъдоди тоҷик ба ҳисоб рафта, дар таҳаввули насри бачагонаи тоҷики замони Истиқлол саҳми муҳим гузоштааст.

Калидвожаҳо: Караматуллоҳи Мирзо, насри бачагонаи тоҷики замони Истиқлол, маҷмуаҳои насри бачагона, мавзӯю мундариҷа, хунари нигорандагӣ, ҳикояҳои бачагона

КАРАМАТУЛЛОҲИ МИРЗО – ДЕТСКИЙ ПИСАТЕЛЬ

В данной статье рассматривается таджикская детская проза периода независимости и вклад одного из писателей, сыгравшего значительную роль в ее развитии, – Народного писателя Таджикистана Караматулло Мирзо. Автор отмечает, что Караматулло Мирзо завоевал сердца читателей, как взрослых, так и детей и подростков, своими произведениями, созданными для обеих аудиторий. Государственная независимость предоставила благоприятные возможности для совершенствования и развития творческой деятельности нашего успешного писателя – Караматулло Мирзо. В этот славный период было опубликовано множество произведений писателя, в том числе его рассказы для детей и подростков, которые стали доступны всем. В качестве примеров можно привести ценные произведения писателя, такие как «Серьга», «Герой», «Первая зарплата», «Городской внук», «Хороший человек», «Безжалостный старик», «Дом деда» и другие, которые являются одними из самых любимых произведений таджикских детей и подростков. Кроме того, в статье говорится о творческой деятельности писателя, его идейно-тематических и языково-стилистических особенностях, особенно о мастерстве автора в создании детских произведений. В целом, из исследования автора следует, что Караматулло Мирзо является одним из талантливых таджикских писателей, внесшим значительный вклад в развитие таджикской детской прозы периода независимости.

Ключевые слова: Караматулло Мирзо, таджикская детская проза периода независимости, сборники детской прозы, тема и содержание, писательское мастерство, детские рассказы

KARAMATULLOHI MIRZO – CHILDREN'S WRITER

This article examines Tajik children's prose during the period of independence and the significant contribution of one of the writers who played a crucial role in its development – the People's Writer of Tajikistan, Karamatullo Mirzo. The author notes that Karamatullo Mirzo has won the hearts of readers, both adults and children and adolescents, with his works created for both audiences. State independence provided favorable opportunities for the improvement and development of the creative activities of our successful writer, Karamatullo Mirzo. During this glorious period, many of the writer's works were published, including his stories for children and adolescents, which became accessible to everyone. Examples of the writer's valuable works include "The Earring," "The Hero," "The First Salary," "The City Grandson," "A Good Person," "The Ruthless Old Man," "Grandfather's House," and others, which are among the most beloved works of Tajik children and adolescents. Furthermore, the article discusses the writer's creative activities, his ideological-thematic and linguistic-stylistic features, and especially the author's mastery in creating works for children. Overall, the author's research concludes that Karamatullo Mirzo is one of the talented Tajik writers who has made a significant contribution to the development of Tajik children's prose during the period of independence.

Keywords: Karamatullo Mirzo, Tajik children's prose of the independence period, collections of children's prose, theme and content, literary skill, children's stories

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳмонов Махмурод Бегмуратович – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, номзади илмҳои филологӣ, сармузғори кафедраи адабиёти тоҷики факултети филологияи тоҷик. Тел. 901. 88. 17. 77.

Сведения об авторе: Раҳмонов Махмурод Бегмуратович - Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава, кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры таджикской литературы факультета таджикской филологии. Тел. 901. 88. 17. 77.

Information about the author: Rakhmonov Makhmurod Begmurotovich -Bakhtar State University named after Nasir Khusrav candidate of philological sciences, head teacher of the department of Tajik literature. Tel. 901. 88. 17. 77.

Мақола дар редакция ворид шуд: 21.11.2025

Аз тақриз баргашт: 26.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 23.12.2025

АВЗОИ ФАРҲАНГӢ ВА ВАЪӢИ ШЕЪР ПАС АЗ СОЛИ 1953 ДАР ЭРОН

Саидзода О.С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар адабиёти таҳқиқӣ перомуни оқибатҳои нохушоянди табаддулоти низомии соли 1953 дар зиндагии сиёсату фарҳангӣ ва адабии Эрони муосир пажӯҳишҳои пуршуморе анҷом шудааст. Асари ин шикастро метавон дар шеъри пас аз табаддулот дида баромад. Шикасти наҳзати милли махсусан ба шоирон, ки аксаран равшанфикрони мубориз буданд, саҳт таъсир намуд.

Ин шикасту сарнагунӣ аз як тараф шикасти иҷтимоӣ буд, ки оқибат ба шикасти равонӣ анҷомид. Шарҳи ин андешаро метавон бо нақли шавоҳиди фаровон аз осори шоирон собит сохт. Барои равшан шудани масъала метавон аз навиштан муҳаққиқ Ш. Лангрудӣ мисолро нақл намуд: «Кудетои (табаддулот) рӯйдоди соли 1332 (1953) беш аз ҳар чиз дарҳам шикастани руҳии равонии равшанфикрони Эронро ба дунбол дошт. Равшанфикроне, ки биҳиште барои ояндаи наздик дар зеҳни худ рақам зада буданд. Пас аз кудето ба рағми дастгирии муборизони баъзе аз гурӯҳҳо ва созмонҳои сиёсату иддае аз роҳбарони Ҳизби тӯдаи Эрон ва дар натиҷа таътили анҷуманҳову нашриёти вобаста ба онҳо, то муддатҳои мадид амалан латмае ба раванди интишори озодонаи нашриёти сиёсӣ ворид наёмед. Гувоҳи ин муддао нашриёти фаровону мухталифе аст, ки пас аз кудето ба нашри одии худ гоҳ пурширобтару ҳаяҷонитар идома доданд ва ҳаррӯз аз ҷиддитарин масоили пинҳонӣ парда бардоштанд. Маҷаллоте, ки дар рӯзшумори дастгириҳо ва зиндонҳову кайфияти иртибототи давлати ҷадидаи Эрон бо давлатҳои Амрикову Аврупоро мунташир мекарданд» [10. с.16].

Набояд фаромӯш намуд, ки ҳарчанд пирӯзии табаддулоти низомиро ба нерӯҳои дохиливу хориҷӣ нисбат медиҳанд, вале натиҷаи аслии он хастагии мардум аз ҷаҳру бекорӣ ва ноамниву ошӯбҳои сиёсату дилшикастагиву кумакҳои сармоядорон аз ривожу раванқи иқтисоди кишвар буд. Ҳеҷ касе ба пешрафту инкишоф, беҳбудӣ зиндагӣ умед надошт. Ҷомеаи эронӣ дар тамоми риштаҳову соҳоти хеш пастрофтаи шадида касб намуда буд. Таърихдони эронӣ Котузиён ваъзи сангину ваҳими он рӯзро чунин тавсиф намуда аст: «Итминони иқтисодии соҳибони сармоя, ки чашмандози ҳалли бухронро наздик намедиданд, ба шиддат коҳиш ёфта буд. Барномаи ҳафтсолаи аввал ба кулӣ канор гузошта шуда буд. Ҷаҳру нодорӣ дар хиёбонҳо афзоиш ёфта ва бекорӣ дар миёни фориғуттаҳсилони дабиристонҳо ва донишгоҳҳо ба мушкиле ҷиддӣ бадал шуда буд. Дар айни ҳол табаддулоти сиёсӣ кишварро фаро гирифта буд, ки ҳам иллату ҳам маълул рукӯди бесуботии иҷтимоии иқтисодӣ буд. Авзои дарҳампечида, рукуду ноамнии иҷтимоӣ-иқтисодӣ, нерӯҳои муҳофизаторро, ки ба шиддат аз қудратгирии Ҳизби тӯдаи Эрон метарсиданд, мусаммим ба сарнагунӣ кард» [11. с.106].

Тавре ки изҳор доштем, ҷузъиёти авзои иҷтимоӣ дар навиштаҳои шоирони он давра баён шудааст. Шоирони муборизи дар ин ду набарди сиёсӣ шикастхӯрдари метавон бо чанд гурӯҳ ҷудо намуд. Як гурӯҳ аз онҳо таҳти фишори руҳӣ ва таҳлилу барандоз намудани авзоъ ва он чи аз сари онҳо гузашт, ба васфу тасмими «ҳамосаи шикаст» машғул шуданд ва дар олами хаёлу воқеият ба майхонаву амокини дилхушкунанда паноҳ бурданд ва солҳои мутамодӣ марсияҳои он шикасти бузург шуданд. Намунаи боризи ин саҳнаро метавон дар осори М.А. Солис ва махсусан шеъри «Зимистон»-и ӯ ҷустуҷӯ кард.

Дар радифи ин гурӯҳ иддаи дигаре аз шоирон буданд, ки ба эҷоди ашъори эротикӣ, эҳсосоти маҳрамона худро саргарм месохтанд ва мехостанд аз ҳар мавзӯе ки бӯйи сиёсату мубориза меод, дур бошанд. Ҳарими шеъри онҳо саршори калимоте мисли оғӯшу, бӯсу канор ва ғ. буд. Бар хилофи эшон гурӯҳи дигар дар ниҳояти навмедӣ, ноилоҷӣ нашинохтани воқеияти зиндагӣ ба ситоиши марғу нестӣ даст заданд ва шеъри марғро дар адабиёти муосир поягузори карданд.

Аз ин гузашта гурӯҳе ҳам ба бознигарию таърихи дурахшон, кандуков дар пешинаи фарҳангу асотир, бо сурудани дostonҳое бино ниҳоданд, ки ҷомеаи навмеду руҳшикастаро як навъ умед мебахшид ва болида менамуд. Намунааш манзумаи баланди Сиёвуши Касроӣ «Ораши камонгир» мебошад. Дар баробари Сиёвуши Касроӣ А. Шомлу буд, ки пас аз муддате парешониву саргаронӣ дубора ба сурудани ашъори озодихоҳона оғоз намуд.

Лозим ба зикр аст, ки пеш аз табаддулоти низомӣ бисёре аз равшанфикрон, ки аксарияташон шоирон буданд, бар пояи донишу фазилати хеш, ташкилоти Ҳизби тӯдаи Эрон ва бисёре аз роҳбарони донишвари он дар атрофи шеърӯ шоирӣ ва таърифи шеър назару андешаи хос доштанд, ба худ иҷозаи тазоҳуру худнамоишӣ наметоданд: «Онҳо таҳти таъсири таълимоти хатонопазири ҳизб шеърро иборат аз мақолоти мавзун ва муқаддас медонистанд, ки фалсафаи вучодаш ба ҳаракат даровардани мардум барои мушкили ҷомеаи сосиёлистӣ аст ва агар шеъри худи он шоирон аз чунин мавҳибат бархӯрдор набуд, ишқолро на дар талаққии ҳизб аз шеър, ки мутаваҷҷеҳи заъфи фарҳанги табақоти худ медонистанд» [10.с.19].

Аз ин гузашта, пеш аз табаддулоти низомӣ камтар шоире буд, ки ашъори ғайримутааххидонаш мавриди нақду арзёбии нашриёти ҳизбӣ қарор нагирад. Шикасти чунбиши миллӣ бо назардошти ин барои онҳо шикасти боварнакардани назарияҳои иҷтимоиву зебошинохтии ҳизб буд. Баъди шикаст онҳо худро аз ҳама қайду бандҳо раҳо намуданд. Як эҳсоси талхе аз нокомии аз ширинии интиқом дар онҳо бедор шуда буд. Ба андешаи Ш. Лангрудӣ акнун: «Онҳо медонистанд, ки аз инсоне сухан мегӯянд, ки «худ» ҳастанд. Инсони Эронӣ бо шахсияте асосан дарунгарову гирехдор. Андаке рӯтӯршу, таърихан шикастхӯрда ва хурдагиру намудпардоз, дар ҷомеаи кудетозада, ки ба дунболи амалу паноҳе дигар мегашт» [10. с.19].

Маҷаллоте, ки пеш аз вуқуи табаддулот ба шарҳу муаррифии корномаи хунармандони сиёсиву инқилобӣ чун Нозим Ҳикмат, Маяковский, Пабло Неруда ва дигарон мепардохтанд, шеваи кори худро комилан дигар намуданд. Ба муаррифии шоирони хушбоши навмеди ҷаҳон бадал шуданд. Масалан, шоири муосир Фаридун Таваллулӣ ба муаррифии шоирони машҳур мисли Артур Рембо ва Верлан, дар ҳафтаномаи «Эрони мо» пардохта буд. Ҳусейн Розӣ ба муаррифии Аллот пардохт.

Саҳифаи аксари маҷаллаҳои адабӣ аз калимаву таркиботе, мисли «гуноҳ, ранҷ, мастӣ, ҳавас, дард, марг, андӯх, навмедӣ, хашм, лаззат, ҳасрат, ишқ модар, талхкомӣ, андом, бўса, ҳамоғӯш ва ашқ пур шуд» [10. с. 24].

Дар радифи он, ашъори исёние алайҳи маъшуқ аз тарафи шоирони зиёде суруда шуд. Танҳо дар ин миён ба нудрат нафаре пайдо мешуд, ки ба нақду баррасии ашъори шоирон мепардохт. Масалан Сирус Парҳом, Абдулмуҳаммад Ояӣ, Беҳозин ва чанд тани дигар ба ҳидояти ахлоқии шоирон пардохтанд ва шеърро аздастрафта эълон карданд.

Албатта, ин як манзараи умумӣ аз авзои шеъри даҳаи панҷоҳуми ҳоким бар ҷомеаи адабӣ буд, аммо дар паҳлӯи он хатти борики аз шеъри эҳсосотии «сиёсии ҷомеагаро ҳанӯз ҷараён дошт, ки дар баробари шеъри ҳоким бар ҷомеаи адабии давр қарор дошт. Намояндагони боризи ин гурӯҳ Сиёвуши Касроӣ, Ҳушанг Ибтиҳоч Соя, Муҳаммад Калонтарӣ ва дигарон буданд, ки аз шеърӯ рисолати он тасаввури дигаре доштанд. Масалан ба қавли Касроӣ «шеър аслиҳаи гарми тӯдаҳо» мебошад.

Дар умум барои ин тоифа шеър силоҳи муборизаи табақотии халқ ба шумор мерафт. Онҳо шеъри ҳарзагарову пучи марсуми рӯзгорро шеъри афғониву беморгуна мехонданд. Маркази таҷаммуъи эшон маҷаллаи «Умеди Эрон» ва аз соли 1957 маҷаллаи «Садаф» буд.

Қобили зикр аст, ки ашъори аксари шоирони давра новобаста ба он ки ба шеъри сиёҳи романтикӣ зиддияти барҷастае доштанд, аммо аз романтизми шадиде бархӯрдор буд.

Зиддияти барҷаста ва ихтилофи аслии шоирони романтики ҷомеагаро аз шоирони бараҳнагарову сиёҳбини романтик дар он зоҳир мегардад, ки онҳо масалан пешниҳод менамуданд ба ҷойи «маъшук» дар шеър «халқ» ва ба ҷойи «майқада» корхона истифода шавад. Номдортарин адибон дар ин замина Нимо Юшич, М.А. Солис ва А. Шомлу буданд. Аз сӯйи дигар, ихтилофи ин се нафар бо дигарон танҳо ба масъалаи мавзӯту дарунмояҳои шеъри шоирон хулоса намешуд, балки ҷанбаҳои эстетикӣ ҳунарии сурудҳоро низ фаро мегирӣфт.

Мардуми заҳматкаш ва зиёӣни шикастхӯрда шеъри сиёҳи саркашонаву эҳсосоти меписандиданд ва мардуми равшанфикри умедвор ашъори эҳсосоти ҷомеагарои тамсилро. Аслан ашъоре, ки фазои андӯхбору ғамгин ва пурталотум доштанд, ба аксари мардум дилпазир буд.

Масалан, ашъори «Фаридун Кор ба дарке нисбатан болотар, дониши бештар, таъбе оромтар ва муҳофизакортар

ёбад. бо ашъоре мансуру шиоролуда, Нусрат Раҳмонӣ бо эҳсосоти тунду ҳассосияти шадид нисбат ба заволи ибтизолу даври бараш, ки чунон ки мурдобе ҳама чиз ҳатто шоирро дар миён гирифта буд ва дигар ҳеҷ чиз ҳатто тирабахтиву хушбахтӣ барояш маъно надошт. Чаҳорпораҳои навмедонаву мавзуну латифи Нодири Нодирпур бо тасвирҳои рангину малмусу истеҳкоми адабӣ, ашъори сода ва пурнешеу кинояи Касрой ва Ибтиҳоч Соя баргузидагони мардуми шеърдӯст буданд» [10. с. 26].

Ба дигар сухан маҳз дар даҳаи панҷоҳуми асри XX шеъри нави форсӣ дар миёни мардуму ҷомеа ҷойгоҳи шоистаи худро пайдо намуд. Аксари сурудаҳои шоирони наваҷод як навъ тасвири воқеа ва забони ҳолу рӯзгори мардум буданд.

Бо афзоиши муҳотабону алоқамандони шеъри нав маҷаллоту нашрияҳои тозае ба зуҳур расиданд, ки бо нашри ашъори наваҷодона номи шоиронро мисли Мафтун Аминӣ, Фаридун Кор, Манучеҳри Найистонӣ, Фаррух Тамимӣ, Шаҳоб, Ҳусайни Шаҳрозод, Маҳмуд Поянда, Фурӯғи Фаррухзод, Ҳасан Ҳунармандӣ, Муҳаммад Зухрӣ, М.А. Солис, С. Касрой машҳуру маҳбуб намуданд.

Нимо Юшич, ки то даҳаи панҷоҳум қорҳои арзишмандеро дар заминаи шеъри нав ҷӣ амалӣ ва ҷӣ назарӣ анҷом дода буд, расман ҳамчун поягузори шеъри нав шинохта шуд. Бояд арз шавад, ки фазои мавсуф танҳо мутааллиқ ба нимаи аввали даҳаи панҷоҳум буд. Нимаи дуюм вазъу фазои хоси худро дошт.

Сабаби аслии тағйири вазъият дар он буд, ки иқтисоди Эрон бо ёриву кумакҳои Амрико пешрафту суботи қобили мулоҳизае пайдо намуд ва СОВОК ҳамчун мақоми сарқўбгару махуф аз оғози нимаи дуюм расман ба қор шуруъ намуд. Нахустин қор, ки аз ҷониби ин созмон ба иҷро расид, кашфу ошкор сохтани шабакаи низомии Ҳизби тӯдаи Эрон буд, ки дар ҷомеаи онрӯзӣ таъсири амиқе дошт. Ҳамзамон бисёре аз афсарони олирутба ба қатл расонида шуданд. Ба ин иқдомот шоҳ суботи оромиши лозимаро ба даст оварда, тамоми нерӯҳои калидии ҷомеаро таҳти назорати худ қарор медиҳад.

Аз сӯйи дигар, сару садоҳо атрофи озодии ҳизбу созмонҳо ба миён меояд ва ҳамзамон як фазои мубҳаму сардаргум сар мекашад. Вазъияте, ки бар асоси иқдомоти ҳукумат пеш меояд, барои аксари равшанфикрон қобили дарку тасаввур нест. Иддае ҳам ба авзои саррасида аз як тараф бадбинанд, аз ҷониби дигар, ба оянда як навъ умедворӣ доранд.

Миёни равшанфикрони сатҳи боло низ як тағйири зеҳният ба вуҷуд меояд. Ҷомеагароии содаву эҳсосотӣ, ки руҳи онҳоро фарогир буд, оҳиста-оҳиста ҷояшро ба шаққу тардид, нобоварӣ медиҳад. Дар баёни андешаву афкор розу рамз пешӣ мегирад. Аслан рамзу рамзгарой бо рамзу киноя сухан гуфтан дар шеъри нав қабл аз ҳама дар даврони Ризошоҳ дар сурудаҳои Нимо ба зуҳур расида буд. Дар ин даҳа муҳотабон ба моҳияту сиришти он рамзу розҳо дурусттар пай мебарданд.

Дар ин замина махсусан ашъори М.А.Солис, ки зикраш дар боло рафт, бахусус маҷмуаи «Зимистон»-и ӯ қобили таъкид аст. Фазои ашъори маҷмуаи мазкур гӯи ҳолу забони ростини ҷомеаи равшанфикр ва қишри амиқтари ҷомеа буд.

Дар ин маврид бояд аз маҷаллаҳои таъсиргузор ном бурд. «Андеша ва ҳунар» нахустин маҷаллаи ҷиддиву пешсаф пас аз табаддулоти низомӣ буд, ки бо маҷаллаи «Садаф» якҷо шуд. Ин нашрияҳо ба шоирон тавсия меоданд, ки мисли пешин тарғибгари зиндагии солим бошанд. Ба андешаи онҳо шеър бояд мунодии инқилобу мубориза бошад. Майлу хоҳишҳои фардӣ набояд ба шеър роҳ ёбад.

Тавре ки аз баррасии офаридаҳои шоирону ҳунармандони ин давра аз осори мунташира дар маҷаллаву рӯнома бармеомад дар муҳити ақидатӣ ва фарҳангии ин давра чанд даста машғули эҷоду фаъолият буданд, ки корномаи ҳар гурӯҳе вижагиҳои хосе дошт. Гурӯҳи нахуст, шоироне буданд бозмондаву тарбиятдида аз Ҳизби тӯдаи Эрон. Дар навиштаҳои онҳо ҷилваҳои хосе аз таълимоти марксизму ленинизм ба чашм мерасид. Ин гурӯҳ дар даҳаи чилум расотарин ҳарфу ҳиҷоро мезад ва ҷомеаи адабию маҷзуби худ карда буд, вале дар даҳаи панҷоҳум бар асари табодулоти низомӣ ва парокандаву саркӯб гаштани ҳизб, кушта шудани фаъолияти ҳизбӣ ва қувват гирифтани исломгароёну нерӯҳои мазҳабии дигар он таъсиру зарфиятҳои пешинаашро надошт. Набояд фаромуш кард, ки танҳо дар ин даҳа набуд, ки таъсиру нуфузи ин гурӯҳ заифу номаҳсус гардида буд, балки дар даҳаҳои баъдӣ низ дараҷаи сустиву нотавонии он афзун мешуд. Танҳо дар маҳфилҳои хурди равшанфикрон гоҳо вучуди онҳо, ки олуда ба тарсу ваҳм буд, эҳсос мегардид. Дар ҳар сурат онҳо миёни равшанфикрон таҳсилкардагонӣ ҷомеа ва байни коргарон тарафдороне доштанд.

Дар радиои ин гурӯҳ иддаи дигаре дар фазои адабию сиёсии ҷомеа ба зухур расида буд, ки ҳукумат низ монеи густариши тавсияаш намешуд.

Кори ин гурӯҳ тарҷумаи нашр ва муаррифии осори мутафаккирону файласуфони ғарбӣ, мисли Жан Пол Сартр, Алберт Кома буд, ки дар муҳити фарҳангӣ танинандоз мегардид. Шояд саволе ба миён афтад, ки манзур аз наشري ин осор чӣ буд?

Бояд зикр кард, ки дар ҳамирмои андешаву дидгоҳҳои осори ин мутафаккирон ду нуқта барҷаста буд, табиғи дидгоҳҳои илҳодӣ ва инсондӯстӣ. Яъне, дар ҳушу зеҳни инсон фуругузор намудани рисолат ва камрангу дуюмдараҷа сохтани ҷойгоҳи худову дин ва афзал шумордани нақши инсон. Пӯшида нест, ки инсондӯстӣ ё инсонгароӣ бо он шаклу сурате ки дар сарзаминҳои ғарбӣ дарку тасаввур мешавад, дар Эрон маҷбулият наёфт, танҳо шоирони навардози муосир буданд, ки масъаларо дар офаридаҳои худ то андозае ҷилваву симои бумӣ, маҳаллӣ доданд.

Бозтоби ин масъаларо мо дар сурудаҳои Ҳушанг Ибтиҳоҷ Соя, Сиёвуши Касроӣ, А. Шомлу, М.А.Солис бисёр зинда мебинем.

Ҳамгом бо ин гурӯҳ таъсиру нуфузи нерӯҳои мазҳабӣ низ шиддату домана пайдо менамояд ва оқибат бар асари амалкарди онҳо қиёми 15-и хурдод, ки зикраш дар боло рафт, сурат мегирад. Албатта, дар баробари ин гурӯҳ садоҳое ба гӯш мерасид, ки оҳанги эътирозу норизоият доштанд ва гоҳҳо мардумро ба мубориза фаро мехонданд. Бар пояи навиштаи муҳаққиқон «дар миёни шоирон Сиёвуш Касроӣ, Ҳушанг Ибтиҳоҷ Соя ва Шомлу даъват ба муборизаву умед мекарданд ва Сирус Парҳому Абдулҳамид Ояӣ ҳам аз ҷумлаи мунақидоне буданд, ки нигоҳи худро мутаваҷҷеҳи ҳидояти ахлоқии шоирон карда буданд. Бо ин ҳамсадои нерӯҳои мазҳабӣ дар шеъри даҳаи чихилу панҷоҳ аст, ки расотар шуда ва ба хубӣ ба гӯш мерасид» [12. с. 373].

Табодулооти низомӣ, тағйири вазъи сиёсӣ, фишору тазъиқи як фазои андуҳгину асафбореро ба вучуд оварда буд, ки дар қиболаш наметавон аз воқеият сухан гуфт. Чунин фазое ба зухури гурӯҳи дигаре сабабгор шуд, гурӯҳи маргандеш, ки дар боло ба он ишорат кардем. Маргандешиву ғамгароӣ бештар дар миёни равшанфикрон шоироне, ки дар даҳаи пешин худ дар сафи пеши муборизон буданд ва дар даҳаи панҷоҳум таъми талхи шикастро чашида буданд, нерӯманд мегашт.

Албатта, ҳамаи мардум маргандешу ғампарвар набуданд, вале яке аз заминаҳои барҷаста фазои фарҳангиву идеалии ин даҳа маргандешӣ буд.

Тааммул дар таъриху фарҳанги пешину муосир ҳар муҳаққиқеро ба ин натиҷа мерасонад, ки дар тӯли қарнҳои мутамодӣ дар Эрон пуртаъсиртарин воситаи ахбори омма ё бо дигар сухан минбари корсоз, шеър будааст. Тавассути шеър аносири фарҳангӣ бозтобу баён шуда, ба мардум роҳу равиш, самту чиҳат пешниҳод шудааст. Ин вижагӣ ба шеъри даҳаи панҷоҳуму баъди он низ хос аст.

Таҳқиқу омӯзиши шеъри ин мақтаи замонӣ барои мо фазои умумии ҷомеаи онрӯзаро ба тамоми ҷанбаҳои ошкор месозад. Агар манзур зикри муҳимтарин нишонаву шохисҳои шеъри ин давра бошад, барои тавсифи он хусусиятҳои зеринро метавон мансуб донист. Нахуст заъиф гардидани ҷанбаи мардумии шеър. Шаҳватолуду ғамолуд гардидани фазои умумии шеър. Бархӯрди тоза ба масъалаи ҷовидонии инсон ва Худо ва ниҳоят табиғу ташвиқи мавзӯоти ахлоқӣ ва ситиши ояндаи дурахшон.

Муҳаққиқи эронӣ Ҷ. Ёҳақӣ дар атрофи вижагиҳои шеъри форсӣ ва махсусан шеъри нимой дар ин давра таъкид менамояд, ки шеъри ин давра худ бозтобдиҳандаи ҷараёнҳои умумии ҷомеаи он рӯз аст. Муҳимтарин шаклҳои шеъри даҳаи панҷоҳум аз дидгоҳи номбурда ба шарҳи зер аст: «Расидан ба навъе яъсу дилмурдагӣ, ки ҷойи доштани пуштивонаи фикриву фалсафӣ, бештар ҷанбаи сиёсиву иҷтимоӣ дошт ва метавонист илова бар ин заминаҳои муносиби таърихиву фарҳангӣ, зери таъсири ин гуна афкор дар миёни шоирону нависандагони ғарбӣ, падидаи омада бошад; идомаи фазои тағаззулӣ, ки маҳсули он шеърҳои ғазалӣ, ҳавасолуд ва фоқиди арзиши иҷтимоӣ буд; ривочу густариши андешаи ғайримазҳабӣ ва тавачҷуҳ ба арзишҳои зоҳириву моддӣ зиндагӣ; густариши офоқи шеър ба масоили хорич аз марзҳои Эрон ва ривочи мазмунҳои инсонӣ мисли инъикоси ҷинояти ҷанг, масъалаи Ветнам, таъбири наҷодӣ, ҳамдардӣ ба наҷоди сиёҳу мардумони саросари гетӣ, ки дар маҷмуъ метавонад аз нуқтаҳои равшани форсӣ ва гунаи инсонгароии иҷтимоӣ ва матлуб низ ба ҳисоб ояд» [13, с. 63].

Бори дигар бояд изҳор дошт, ки дар вусъату густариши шеъру шоирӣ нақши маҷаллоту расонаҳои маълуми замон, ки аксар дар домани солҳои чилум таъсис дода шуда буданд, бисёр корсоз аст. Таъсиргузортарии маҷаллот дар ин давра маҷаллаи «Сухан», «Сапеду сиёҳ», «Фирдавсӣ», «Ковиён», «Эрони мо», «Ҷаҳони нав», «Равшанфикр», «Ҳунару одати имрӯз», «Интиқоди китоби моҳ», «Садаф», «Паёми навин», «Эронобод», «Ораш», «Хӯша» ва дигарон мебошанд.

Маҷаллаву нашрияҳои мазкур талош менамуданд дар саҳифоти худ ҳам сурудаҳои шоирони муосир ва ҳам шоирони суннатгароро мунташир созанд ва ба ин восита дар амри вусъату пешрафти шеъри форсӣ саҳмгузор гарданд.

Гузашта аз ин арҷмандтарин хидмати ин нашрияҳо тарҷума, нашр ва муаррифии номдортарин шоирони мағрибзамин буд. Албатта ин ба маънии табиғу тарвиҷи фарҳанги бегона набуд, балки ошно намудани мухотабон бо шеваи эҷод, дунёнигарӣ, ҷаҳони андешаи дигар қавму миллатҳо буд, ки аҳамияти зиёде дошт. Зеро ошноӣ метавонист дар зеҳният, сатҳи андешаву тараққии шоирон таъсиргузор бошад. Нашрияҳои номбурда ҳамчунин шояд барои нахустин бор асосҳои нақди нави муосирро поягузорӣ намуданд, ҷомеаи адабии эрониро бо мактабҳои мавҷудан адабӣ ошно сохтанд. Бидуни шубҳа чопи маводи нақдӣ, саҳнаҳои тозаеро пешорӯи шоирони навсаро боз менамуд.

Албатта дар маҷаллот офаридаҳои шоирони муосир низ аз зовияҳои гуногун ҷӣ зебоншинохтӣ, сабку шеваи ниғориш, ҳунари шоирӣ мавриди арзёбӣ қарор мегирифт.

Масъалаи дигари қобили мулоҳиза дар зиндагонии фарҳангӣ-адабии даҳаи мазкур интишори осори пажӯҳиши ҷудоғона дар заминаи нақди адабӣ буд.

Дар заминаи нақду арзёбии шеъри муосир пажӯҳишҳои алоҳидае ба нашр расиданд. Ҳарчанд шумораи онҳо зиёд набуд, вале дар шиносӣ намудани вазъи шеъру

шоирӣ, ҷараёни равандҳои тозае шеърӣ аҳамияти корсозе доштанд. Муаллифони ин китобҳо бархе шоир буданд, ки зеҳнияти нерӯманди илмӣ доштанд. Аз ҷумла Меҳдӣ Аҳавони Солис, ки худ шоир буд, вале дар нақду муаррифии сабку шеваи нимой, ва худи корномаи Нимо таълифоти мондагоре навишт. Китобҳои маъруфи ӯ «Бидъатҳо ва бадоеи Нимо», «Ато ва Лиқои Нимо Юшич» мебошанд, ки борҳо таҷдиди ҷоп шудаанд.

Ҳамзамон лозим аст аз китоби Сирус Парҳом «Реализм ва зидди реализм», асари Ҳасан Ҳунармандӣ «Аз романтизм то сюрреализм» ёд намуд.

Китобӣ Ҳ. Ҳунармандӣ бар ду рукн устувор буд. Рукни аввал шарҳу тавзеҳи асосҳои шеъри фаронсавӣ буд ва бахши дигари китоб намунаи тарҷумаи ашъори номдортарин шоирони мағрибзамин мисли А. Рембо, Бодлер, Верлан ва дигарон буд. Метавон гуфт, ки интишори ин китоб даричаи тозаеро бар рӯи шоирони эронӣ боз намуд.

Бад-ин тариқ ончи, ки дар боло зикр шуд, унсурҳои беруни буданд, ки дар инкишофу решадор шудани шеър ва хосатан шеъри нав асаргузор буданд.

Хулоса пас аз табaddулоти соли 1953 дар Эрон вазъи сиёсату иҷтимоӣ ба шеър фарҳанг таъсири амики манфӣ расонд. Шикасти наҳзати миллӣ боиси ноумедӣ, бухрони равонӣ ва тағйири ҷаҳонбинии шоирон гардид. Дар натиҷа, шеъри ин давра бештар ранги ғаму андӯх, маргандешӣ, навмедӣ ва гурез аз воқеиятро гирифт. Ҳамзамон, гурӯҳҳои гуногуни шоирон бо равишҳои мухталиф ба ин вазъ воқуниш нишон доданд: бархе ба тасвири шикаст пардохтанд, иддае аз сиёсат дур шуданд, дигарон ба таърих ва арзишҳои миллӣ рӯ оварданд ё шеъри муборизаро идома доданд.

Бо вучуди фишорҳо, шеъри нави форсӣ дар ҳамин давра рушд карда, ҷойгоҳи худро дар ҷомеа устувор намуд. Инкишофи маҷаллаҳо, тарҷумаи осори ғарбӣ ва пайдоиши равияҳои гуногуни адабӣ боис гардид, ки шеъри муосир ҳам аз ҷиҳати мазмун ва ҳам аз лиҳози шакл ғанитар гардад.

Адабиёт

1. Муслумониён Р. Назарияи адабиёт. – Душанбе: Маориф. 1990. – 334 с.
2. Отахонова Х. Падидаҳои навҷӯӣ. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 175 с.
3. Сафаров У Сиёвуши Касрой ва «шеъри нав»-и форсӣ. – Душанбе, 1996. – 144 с.
4. Сафаров У. Пайроҳаи Нимо. – Душанбе, 1996. – 53 с.
5. Солеҳов М. Арӯз ва омӯзиши он. – Душанбе, «Эр-граф» 2016, –С.272.
6. Хӯҷамуродов О. Адабиёти аҳди машрутаи Эрон. – Душанбе, 2002. – 66с.
7. Ҳақимов А. Шеър ва замон. – Душанбе: Ирфон. 1978. – 253 с.
8. Ҳақимов А. Дар қаламрави сухан. – Душанбе: Ирфон, 1982
9. Шарипов Х. Шоир ва шеър. – Душанбе, 1998. – 218 с.

10. لنگرودی شمس. تاریخ تحلیلی شعر نو. جلد دوم. نشر مرکز، 1377. – 705 ص.
11. کاتوزیان حمایون محمد علی. اقتصاد ایران. جلد 2. تهران، 1382. – 106 ص.
12. محدی زرقلانی. چشم انداز شعر معاصر ایران. نشر ثالث 2015. – ص.468
13. یاحقی محمد جعفر. جویبار لَهظه ها. تهران. ادبیات معاصر ایران. 1375. – 383

АВЗОИ ФАРҶАНГӢ ВА ВАЗӢИ ШЕЪР ПАС АЗ СОЛИ 1953 ДАР ЭРОН

Анатасия. Дар мақола вазъи фарҳангӣ ва равандҳои рушди шеъри форсии Эрон пас аз табaddулотии низомии соли 1953 мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф таъсири амиқи бухрони сиёсӣ ва иҷтимоиро ба ҷаҳонбинии шоирон ва мазмуну муҳтавои шеъри муосир таҳлил менамояд. Нишон дода мешавад, ки шикасти наҳзати миллӣ боиси пайдоиши ҳолатҳои навамедӣ, маргандешӣ ва гурез аз воқеият дар эҷодиёти шоирон гардид. Ҳамзамон, шаклгирии равияҳо ва гурӯҳҳои гуногуни адабӣ, рушди шеъри нав, таъсири адабиёти ғарбӣ ва нақши маҷаллаву нашрияҳо дар густариши адабиёти муосир таъкид мешавад. Мақола шеъри ин давраро ҳамчун бозтоби вазъи мураккаби сиёсӣ ва фарҳангии ҷомеаи Эрон арзёбӣ менамояд.

Калидвожаҳо: шеъри муосири форсӣ, адабиёти Эрон, бухрони сиёсӣ, равшанфикрон, навамедӣ, маргандешӣ, шеъри нав, романтизм, таъсири адабиёти ғарбӣ, маҷаллаҳои адабӣ, фарҳанги муосир, равандҳои адабӣ

КУЛЬТУРНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ И СОСТОЯНИЕ ПОЭЗИИ В ИРАНЕ ПОСЛЕ 1953 ГОДА

Аннотация. В статье рассматриваются культурная ситуация и процессы развития персидской поэзии в Иране после военного переворота 1953 года. Автор анализирует глубокое влияние политического и социального кризиса на мировоззрение поэтов, а также на содержание и идейную направленность современной поэзии. Показано, что поражение национального движения привело к возникновению настроений разочарования, пессимизма, мотивов смерти и ухода от реальности в творчестве поэтов. Одновременно подчёркиваются формирование различных литературных направлений и групп, развитие новой поэзии, влияние западной литературы, а также роль журналов и периодических изданий в распространении современной литературы. В статье поэзия данного периода оценивается как отражение сложной политической и культурной ситуации иранского общества.

Ключевые слова: современная персидская поэзия, литература Ирана, политический кризис, интеллигенция, разочарование, пессимизм, мотивы смерти, новая поэзия, романтизм, влияние западной литературы, литературные журналы, современная культура, литературные процессы

CULTURAL SITUATION AND THE STATE OF POETRY IN IRAN AFTER 1953

Annotation: The article examines the cultural situation and development processes of Persian poetry in Iran after the 1953 military coup. The author analyzes the profound impact of the political and social crisis on poets' worldview as well as on the content and thematic orientation of modern poetry. It is shown that the failure of the national movement led to the emergence of feelings of despair, pessimism, motifs of death, and a withdrawal from reality in poetic creation. At the same time, the formation of various literary trends and groups, the development of new poetry, the influence of Western literature, and the role of literary journals and periodicals in the spread of modern literature are emphasized. The article interprets the poetry of this period as a reflection of the complex political and cultural situation of Iranian society.

Keywords: modern Persian poetry, Iranian literature, political crisis, intellectuals, despair, death-oriented thinking, new poetry, romanticism, influence of Western literature, literary magazines, contemporary culture, literary processes

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидзода Одинааҳмад Сайдамир – номзади илмҳои филологӣ, муаллими калони кафедраи филологияи араби факултети забонҳои Осиё ва Аврупои Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17. **Телефон:** (+992) 988-96-10-26. **E-mail:** odinahmad-94@mail.ru.

Сведения об авторе: Саидзода Одинааҳмад Сайдамир – кандидат филологический наук, старший преподаватель кафедры арабской филологии Таджикского национального Университета. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, п. Рудаки, 17. **Телефон:** (+992) 988-96-10-26. **E-mail:** odinahmad-94@mail.ru.

Information about the author: Saidzoda Odinaahmad Saidamir –Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Department of Arabic Philology Tajik National University. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave, 17. **Phone:** (+992) 988-96-10-26. **E-mail:** odinahmad-94@mail.ru.

ЗАБОНШИНОСӢ

МУНОСИБАТИ МАҶОЗУ РАМЗ ДАР ИФОДАИ МАЪНОИИ ВОЖАҶОИ ҒАЗАЛИЁТИ ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ

Назаров М.Н.

Донишхгои Давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Хоҷа Ҳофизӣ, яке аз шоири ширинкаломи адабиёти классики форсу тоҷик аст, ки бо ғазалҳои дилошӯбу дилангези хеш зинатафзои адабиёти умумибашарӣ гардида шухрати оламгираш дили ҳазорон дӯстдори шеърӣ форсию тоҷикиро тасхир намудааст.

Шоири тавоно ва нуқтасанҷу маънирас дар ифодаҳои воҳидҳои лексикӣ махсусан ифодаҳои маҷозӣ ҳунари шоирӣ ва суҳаншиносии худро бараъло нишон додааст. Ӯ дар тамоми фаъолияти ёҷодиаш бар он ҷаҳд кардааст, ки мафҳумҳои дар назар доштаашро ҳам дар маънии аслии калимаҳо, ҳам дар маъноии маҷозӣ дар мавридҳои муайян ба таври образноку муассир ва ҷаззобу рӯҳнавоз тавсир намоянд.

Маҷоз ба ҳайси категорияи маъноӣ дар ташаккул ва бунёди воҳидҳои гуногуни маъноии забон нақши муҳим дорад. Бунёди калимаҳои сермаъно, метонимия, синекдоха, ифодаҳои маҷозӣ, воҳидҳои фразеологӣ ва дигар воситаҳои ифодаи услубии забон дар асоси маҷоз бунёд ёфтаанд, ки аксари ин мафҳумҳо аз ҷониби муҳаққиқон мавриди таҳлилу таҳқиқи васеъ қарор дода шуда бошанд ҳам, доир ба ифода ва бунёди мафҳуми рамз чандон тавачҷух нашудааст.

Аксари муҳаққиқони маъношинос бар он назаранд, ки нахустин воситае, ки калимаро аз маъноии аслиаш дур месозад ва маъноии калимаро дигар мекунад, маҷоз аст. Вале дар байни калимаҳое, ки тавассути маҷоз тобиши маъноии иловагии нав гиритфаанд, як робитаи хеле муҳими маъноӣ мавҷуд аст, ки он аз ягон ҷиҳат ба маъноии луғавии калима наздикӣ дорад. Чунин тарзи ифодаи калимаҳо, ки дар сохторҳои гуногун маъноии маҷозиро ифода менамоянд, дар услуби бадеӣ боиси он мегарданд, ки ба эҷодкор шароити ифодаи баёни бадеияш фароҳам оварда шавад, то ки ӯ мафҳуми дар назардоштаро ба таври муассиру образнок ва ҷолиб баён намояд. Аз ин назар маълум мешавад, ки маҷоз дорои заминаи муайяни ифода мебошад, яъне барои ифодаи ин унсурҳои маъноӣ заминаҳои хосе дар забон вучуд дорад. Доир ба заминаи нахустини бунёди ифодаҳои маҷозӣ Б. Камолитдинов чунин изҳори назар кардааст: «Ифодаҳои маҷозӣ дар забони тоҷикӣ дар заминаи монандии зоҳирӣ ё ботинии зинда тасвир ёфтани ашъҳои бечон бо ёрии санъатҳои ташбеҳ, истиора ва ташхис ба вучуд меояд» [1, с. 69]. Дар ин ифода ду заминаи асосии ташаккули ифодаҳои маҷозӣ баррасӣ шудааст:

Якум, монандии зоҳирӣ ё ботинии тасвири зиндаи ашъ;

Дуюм, бо ёрии санъатҳои бадеӣ.

Афкори назарии муҳаққиқон ва шарҳи муаллифони баъзе луғатҳои қадима доир ба маҷоз бисе ҷолиб ба назар мерасад: «...лафзро бар маънии дигаре итлоқ кунанд, ки дар асли вазъ на барои он ниҳода бошанд. Лекин бо ҳақиқати он лафз вачҳи алоқате дорад» [11, с. 94].

Таърифи нисбатан муфассалтарро дар шарҳи Муҳаммад Фиёсуддин Ромпурӣ мебинем: «Маҷоз -роҳ ва ҷойи гузаштан ва зидди ҳақиқат; ва ба маънии калимае, ки дар гайри маънии ҳақиқии худ мустаъмал шавад ва маъноии мавзӯи ҳақиқии он матрук нашуда бошад, балки дар маънии мавзӯ ҳақиқат ҳам алоқаи мушобаҳат ё зарфият ё сабабият ва гайри он мутаҳаққиқ бошад, чунончи, ҳар дар асл ба маънии ҳайвони ноҳик аст ва ба алоқаи мушобаҳат, ки ҳамоқат бошад, бар марди аҳмақ итлоқ кунанд; ва алоқаи зарфият, чунончи, хон хостанд, яъне таом хостанд; ва алоқаи сабабият чунончи, итлоқи шамс бар завъ (зӯ)...» [7, с.233]. Қисмати аввали ин шарҳ маъноии луғавӣ (роҳ ва ҷойи гузаштан) ва қисмати дуюмаш маъноии истилоҳии қадимаи маҷозро дар бар мегирад. Аз ин бар меояд, ки маъноии истилоҳии калимаи маҷоз чунон аст, ки калима аз маъноии ҳақиқии худ дур нашуда, балки бо он алоқаи мушобаҳат (монандӣ) ё зарфият ё сабабият ва монади инҳоро дорад.

Тавре ки дар боло зикр кардем, аксари муҳаққикон зимни шарҳи истилоҳи маҷоз ба ду ҷанбаи он – ҳақиқат ва зидди ҳақиқат, ибрази назар кардаанд ва дар тамоми осоре, ки маҷоз шарҳ дода шудааст, ин масъала баррасӣ гардидааст. Дар забоншиносии аврупоӣ низ то андозае ба ин мавзӯ тавачҷух зоҳир кардаанд. Дар забоншиносии аврупоӣ маҷозро бо истилоҳи метафора ном мебаранд, ки он аз калимаи юнонии *μεταφορά*—«перенос», - «кӯчонидан», «переносное значение» - «маънои кӯчида» гирифта шудааст. [3, с. 296].

Дар ин асос бояд зикр намуд, ки ҳар қадар шакли асари бадеӣ хурд бошад, дар низоми маъниофароӣ услубии он ифодаҳои маҷозӣ ҳамон қадар бештар ҷой мегиранд.

Андешаҳои мазкур дар таҳқиқотҳои М. Саломов ба таври ба таври муфассал шарҳу эзоҳ дода шуда, вижагиҳои хоси истилоҳию маъноии маҷоз муайяну муқаррар шудааст. “Ҳамчунин забони ҷунин жанрҳо аз шоир тақозо менамояд, ки мафҳумҳои мавриди назаррашро вобаста ба мавзӯи асараш хеле мухтасар ва бо истифода аз рамзӣ ишораҳо ифода намояд. Маҳз дар ҷунин маврид маҷоз барои ифода ва тасвири мушаххасу мухтасари ашё, мафҳум ва ҳодисаю воқеаҳо ба онҳо мусоидат менамояд”. [10, с.127].

Забоншинос Ҳ. Мачидов маҷозро яке аз восита ва усулҳои бунёди маънои луғавӣ номида, ҷунин овардааст: «Усули маҷозии пайдоиши маъноҳои луғавиро аз маънои маҷозӣ бояд фарқ кард. Дар ин маврид маҷоз ҳамчун воситаи бавучудоварандаи маъноҳои ҷудоғона, ҳамчун тариқи пайдоиши ин ё ин маънои луғавӣ фаҳмида мешавад. Аз ин ҷост, ки мафҳуми маънои маҷозӣ на ба навъи ҷудоғонаи маънои луғавӣ, балки ба усули ташаккули он маъно далалат мекунад. Аз ҷониби дигар, маҷозии луғавӣ аз анвои гуногуни маҷозот, ки ҳамчун санъати бадеии анъанавӣ шинохта шудаанд, бояд фарқ кунад. Ба ҷумлаи маъноҳои луғавӣ бо усули маҷоз ба вучуд омада на ҳама гуна маҷозот, балки ҷунин воситаҳои тасвири бадеӣ дохил мешаванд, ки дар шакли калимаи алоҳидае шах шуда монда ба ҳукми анъана даромадаанд» [4, с. 53].

Нуктае, ки дар баҳши охири ин иқтибос оварда шудааст, хеле ҷоиб буда, онро ба мафҳуми рамз низ мутааллиқ доништан мумкин аст, зеро маъноҳое, ки дар рамз ифода меёбад, то андозае маъноҳое мебошанд, дар шакли шахшуда мавриди истифода қарор мегиранд. Яъне рамз низ бар асоси маҷоз бунёд меёбад ва калимаҳое, ки ба ин вазифа омадаанд, дар худ тобишҳои маъноӣро ифода менамоянд, ки ба маънои аввала (луғавӣ) аз ягон ҷиҳат робита ва алоқаи маъноӣ доранд.

Пас, рамз чист ва дорои қадом вижагиҳои луғавию семантикӣ аст ва бо маҷоз ҷӣ иртиботе дорад?

“Рамзҳо ҳамеша фарогири ҳаёти инсонӣ мебошанд. Ҳар як вожае, ки дорои маънои луғавӣ аст, дар мавридҳои муайян метавонад ба ҳайси рамз истифода шавад. Вобаста ба арзиши маъноӣ анвои гуногуни рамзхоро, аз қабилӣ таърихӣ, мифологӣ, идеологӣ ва бадеӣ ҷудо кардаанд. Вижагии асари ҳунари, аз ҷумла шеър, ҳамчун рамзи бадеӣ дар он зоҳир меёбад, ки арзиши муҳим ва ҷудонашавандаи онро ҷанбаи эстетикӣ ташкил медиҳад. Забони шоирона ба ҳайси рамз ифодагари зебӣ ва ҳамчун аломат фарогири иттилоот дар бораи фаъолияти инсон аст.

Истилоҳи рамз (символ) гуногунпахлу буда, онро ба таври мухталиф шарҳу эзоҳ додаанд. Дар Юнони қадим зерӣ вожаи рамз (символ) ҳамагуна аломати ашё, ки барои як гурӯҳ одамон маънои мафҳуми шартиро ифода мекард. Асоси истилоҳи юнонии “символ”-ро ду вожа ташкил додааст: *symbolon* - шартан аломат, алоқа, моҳияти баъзе аломатҳо ва *symboloo* - ба мувофиқ омадан, алоқамандии ду оғоз дар якҷоягӣ он. Аксари сарчашмаҳо бар он ақидаанд, ки рамз:

1) аломати шартӣест, ки барои ифодаи ягон мафҳум, зухурот ва ё ғоя хизмат менамояд;

2) образи бадеие, ки ягон фикр, ғоя, афсӯсу надоматро ифода менамояд;

3) шартан ифода кардани ягон бузургӣ, мафҳум, ки аз ҷониби ин ва ё он илм пазируфта шудааст. Ҳамин тариқ, рамз -ин аломати махсус, ашё, амалиёт, ҳодиса, сифатест, ки барои ифодаи ягон мафҳум ё ғоя хизмат менамояд” [2, (22.09.2025 12²⁸)].

Муҳаққини забоншинос бар он назаранд, ки “Рамз (символ) образи эҳсосоти мушаххасест, ки ҳамчун аломати мушаххаси мафҳум фаҳмида мешавад” [9, с. 58].

Забоншинос В.П. Москвин муносибати рамзу аломатро дар китоби “Русская метафора” ба таври густурда мавриди баррасӣ қарор дода, ба чунин натиҷа расидааст: “Дар аксари таърифҳо рамзро ҳамчун аломат шарҳ додаанд. Бояд таъкид кард, ки доир ба таърифе, ки дар мавриди рамз дода шудааст, муносибати мафҳуми “рамз” бо “аломат” мушаххас нашудааст. Масалан, дар яке аз донишномаҳои машҳур оварда шудааст, ки рамз як чизи ивазкунандаест, ки ифодакунанда ва ифодашавандаро ба таври дигар ифода менамояд” [6, с. 151]. Ин муҳаққиқ дар идомаи таҳқиқоти худ муносибати байни маҷоз ва рамзро низ мавриди баррасӣ қарор дода, доир ба ин мафҳумҳо андешаҳои муҳаққиқони зиёдеро мавриди баррасӣ қарор медиҳад ва назари худро ба таври зайл ҷамъбаст менамояд: “Дар таҳқиқҳо тарзи бунёди луғавии рамз муайян нашудааст. Як гурӯҳ олимони рамзро як навъи махсуси маҷоз меноманд.

Ҷонибдорони ин андеша асосан намоёндагони фалсафаи динӣ буданд ва онҳо таъкид мекарданд, ки мафҳуми “рамз” ва “маҷоз” шабеҳи якдигаранд, дар фалсафа ҳама гуна рамз маҷоз ва маҷоз ин рамз аст. Барои илоҳиётшинос рамз як чиз дар шакли дигар тасаввур мешавад, ки ҳамчун ду чиз, ду маъно ва ду ҷаҳон шарҳ дода мешавад. Гурӯҳи дигар ҷанбаи фарҳангӣ ва динии рамзро “ҳамчун ҳодисаи махсуси метаномия” шарҳ медиҳанд. К.Ф. Тарановский рамзро ҳамчун маҷоз ва метонимияе, ки бо кадом фикри мушаххас ифода ёфтааст, шарҳ медиҳад. Таҳлили ин мавзӯ нишон медиҳад, ки муҳаққиқон зимни баррасӣ воситаҳои услубӣ - метонимия ва маҷозро сарфи назар кардаанд.

Мавқеи рамз дар низоми категорияҳои омехта баҳснок аст. Аз ҷумла, Н.Д. Арутюнова рамзу образ ва маҷозу аломатро бо ҳам муқоиса кардааст. Дар осори А.Ф. Лосев муқоисаи рамзу аломат, маҷоз, истиора, нишон (эмблема), образҳо, ғояҳо ва мисли инҳо бо ҳам муқоиса мешаванд” [6, с.153].

Дар забоншиносии тоҷик муҳаққиқи лексикаи орифона З. Мухторов ба мавзӯи рамз ва ҷанбаҳои лингвистии он тавачҷуҳ зоҳир карда, доир ба ҷанбаи истилоҳӣ ва категорияи услубию семантикӣ будани он чунин изҳори назар кардааст: “Осори сӯфиёна далели қотеъ аст бар он, ки рамз чун хусусияти семантикии калима барои ибрази андешаи баланд истифода мешавад. Рамзро ба таври зайл метавон шарҳу тавзеҳ дод, ҷунонки ҳарф ифодаи идеалии воҳиди овозӣ аст, рамз низ чун ҳодисаи мазкур ифодаи идеалии зуҳуроти фикрии инсон аст. Мансубияти дигар рамз ба илми забоншиносӣ дар он зоҳир мегардад, ки рамз, пеш аз ҳама, аломат аст. Рамз аломат аст, аммо ҳар гуна аломат рамз буда наметавонад. Рамз аломату хусусияти кӯчидаи як чиз ба чизи дигар аст ва ҳамеша чизи дуҷум рамзи чизи яқум аст. Рамз ҳамеша маънои мафҳуми дигарро ифода ифода намудани калимаест, ки аз ифодаи маънои асосии худ дур рафтааст. Яъне айният ва ягонагии комил пайдо мекунад ва мафҳуми рамзкунонидашуда бо маъно ва мазмуни навқисқарда боз ҳам пурра ва образноктар инъикос меёбад. Бинобар ин гуфтан месазад, ки калима чун рамз истеъмол шавад, аз ифодаи асосии худ хеле дур меравад ва ҳатто, чудо мешавад” [5, с. 61]

Аз ин муҳокимаҳо бармеояд, ки рамз низ тавассути калимаҳое, ифода меёбад, ки онҳо тобиши маънои маҷозӣ гирифтаанд. Маънои рамзӣ дар пояи маънои асли (луғавӣ)-и калима сурат гирифта бошад ҳам, аз калимаҳои сермаъно ва ифодаҳои маҷозӣ то андозае фарқ мекунад, зеро маъное, ки дар калимаҳои рамзшуда ифода ёфтаанд, мушаххас (абстрактсия) шудаанд ва маънои он то андозае дар ҳамин қолаби калима шах шуда мондааст ва ба хонандаю шунаванда фаҳмо мебошад. Масалан, вожаҳои гул рамзи зебоӣ, кӯҳ рамзи устуворӣ ва побарҷой, дарахт рамзи сарсабзӣ, об рамзи рӯшноӣ ва ҳаёт ва мисли инҳоро дар забони тоҷикӣ ифода менамояд.

Дар илми баён низ доир ба рамз тавачҷуҳ зоҳир карда, онро чунин шарҳ додаанд: “Рамз - кинояе аст, ки миёнҷиҳо дар он андак аст, аммо маънои кинои низ ҷандон ошкор нест ва ба осонӣ дарёфт намешавад. Кинояҳои рамз бештар кинояҳое аст, ки аз забони мардумӣ баргирифта шудаанд ва реша дар хинҷорҳои иҷтимоӣ, боварҳо ва

расму роҳҳои мардум доранд ва чун хостгоҳи боястагӣ ва пайванд дар миёнаи ду маъноӣ киноя дар онҳо ҳамвора осон нест” [11, с. 129].

Калима ва мафҳум барои шоир маводи асосӣ ва муҳим ба шумор меравад. Агар ҳар як шоир то чӣ андоза аз тобишҳои гуногуни маъноӣ вожаҳо огоҳӣ дошта бошад, ҳамон қадар имконияти фароҳи ифодаи маъноӣ боризу муассирро пайдо карда метавонад.

Масалан, дар байтҳои зер “об” рамзи ҳаёту зиндагӣ ва рӯшноӣ ва дарахт маъноӣ муҳташамию мондагориро ифода кардааст:

Ёри мардони Худо бош, ки дар киштии Нух
Ҳаст хоке, ки ба **обе** нахарад тӯфонро.

[13, с. 47].

Дур аст сари **об** аз ин бодия, ҳуш дор,
То ғӯли биёбон нафиребад ба саробат.

[13, с. 52].

Ба **оби** равшани май орифе таҳорат кард,
Алассабоҳ, ки майхонаро зиёрат кард.

[14, ф.132].

Сабз аст дару дашт, биё, то нагузорем
Даст аз сари **обе**, ки ҷаҳон ҷумла сароб аст.

[12, с. 61].

Ҳаво масеҳнафас гашту бод нофакушой,
Дарахт сабз шуду мурғ дар хурӯш омад.

[14, ф.175].

На ҳар **дарахт** таҳаммул кунад ҷафои хазон,
Ғуломи ҳиммати сарвам, ки ин қадам дорад.

[13, с. 131].

Аксарияти муҳаққиқон бар он назаранд, ки рамз ва рамзикунонии вожаҳо дар адабиёти тасаввуфӣ ирфонӣ арзи ҳастӣ кардааст, зеро мазмун ва муҳтавои осори ин қабил шоирон тақозо менамуд, ки вожаҳо мафҳумҳо дар баробари сермаъноӣ ифодаи маҷозӣ боз дорои вижагии рамз гарданд. Рамз дар ашъори шоирони суфӣ воситаи муҳими ифодаи андешаи орифона аст. Мушаххасгардонӣ (абстраксикунонӣ)-и калимаҳо ба шоирони ин аҳд имконият фароҳам меовард, маъноӣ мавриди назари худро ба таври образноку муассир ифода намоянд. Вале ин ҷанбаи моҳияти рамз дар забоншиносии кунунии тоҷик мавриди баҳсу баррасӣ қарор нагирифтааст. Агар ба таври жарф ба ин мафҳум назар кунем, рамз яке аз категорияҳои муҳими услубӣ-семантикӣ дар забон ба шумор меравад.

Дар таҳқиқотҳои забоншинос М. Саломиён чунин баён шудааст: “Аз ин бармеояд, ки рамзофарӣ дар низоми лингвистӣ ду ҷанбаи хеле муҳим дорад, ки он дар тасвири графикӣ ва ифодаи лексикӣ семантикӣ калимаҳо нақши созгоре дорад. Яъне аввалан, калима бо қиёфаи овозии худ рамзе аст, ки аз аломатҳои графикӣ (харфҳо) таркиб ёфтааст ва сониян, ин рамз вазифаи номинативӣ дошта, маъноеро дар забон ифода мекунад. Албатта, рамзҳои графикӣ аломати шартӣ буда, дар низоми лингвистӣ ба тағйирот дучор шуданашон имконпазир аст. Вале рамзҳое, ки барои ифодаи маъноӣ луғавӣ семантикӣ равона шудаанд, зухуроти нисбатан устувор буда, ба тағйирот камтар дучор мешаванд.” [10, с. 86].

Ҳамин тариқ, калима ба ҳайси рамз ифода гардад ҳам, бунёди он на аз ашё, балки аз идея (ғоя) сарчашма мегирад. “Вақте ки шоир калимаро чун рамз истифода мебарад, ҳамон маълум мешавад, ки **ӯ** бо олами идеяҳо сару кор дорад, ҳамеша калимае рамз буда метавонад, ки зимни маъноӣ асосӣ ашёро номбар кунад, яъне исми конкрет бошад... Аз ин ҷо калимае рамз буда метавонад, ки қаробат ва ё айнияти моҳияти ашё ва мафҳуми идеалиро якбора ифода карда тавонад” [5, с. 61].

Аз ин муҳокимаҳо бармеояд, ки маҷоз асосан дар асоси исмҳои конкрет сурат мегирад ва ин вижагӣ хоси исмҳои мушаххас (абстракт) нест, зеро рамз

абстраксикунонии ашӯҳои конкрет аст. Масалан, дар байти зер вожаи **офтоб**-ро Ҳофиз ҳам ба маънои луғавӣ ва ҳам ба ҳайси рамз барои ифодаи маъшуқ истифода кардааст:

*Ба ними шаб агарат **офтоб** мебояд,
Зи рӯи духтари гулҷехри раз ниқоб андоз.*

[13, с. 243].

Ту хубрӯйтарӣ з-офтобу шукри Худо,
Ки нестам зи ту дар рӯи **офтоб** ҳаҷил.

[12, с. 287].

Чун коинот ҷумла ба бӯи ту зиндаанд,
Эй **офтоб**, соя зи мо бармадор ҳам.

[12, с. 323].

Истифода ва баёни рамз аз ҳар як адиб дар баробари донишмандони маъноӣ калима, сермаъноӣ ва маҷоз тафаккури баланди абстраксиякунии ашӯро тақозо менамояд. Шоири ғазалсарое, ки мо дар ин таҳқиқоти худ осори ӯро мавриди баррасӣ қарор додаем, дар баробари шоири ориф будан дар истифода ва баёни рамзҳо маҳорати баланди эҷодиро низ доро буда, бо таълифи ғазалҳои дилошӯби хеш дар рушду такомули рамзофарӣ ва умуман каломии мавзун хидматҳои шоёнеро ба анҷом расонидааст.

АДАБИЁТ

1. Камолитдинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 186 с.
2. Калиева К.А. Языковые символы в кыргызской поэзии//Вестник МУК - lib.lik.mail.ru (22.09.2025 12²⁸)
3. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Большая советская энциклопедия, 2002. – 707 с.
4. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ. ҷ. 1. – Душанбе, 2007. – 185 с.
5. Мухторов З. Лексикаи ирфонии ғазалиёти Саной. – Душанбе, 2001, 127 с.
6. Москвин, В.П. Русская метафора. Очерк семиотической теории. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 184 с.
7. Муҳаммад, Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот. – Душанбе: Адиб, 1987, ҷ. 1. – 480 с.
8. Муҳаммад, Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот. – Душанбе: Адиб, 1988, ҷ. 2. – 416 с.
9. Резникова И.В. Типы лексико-семантической трансформации в поэтическом тексте//Филологические науки. - 2004. - с. 58
10. Саломӣён М. (Саломов М.) Вижагиҳои забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV (Таҳлили сохтори фонетикӣ, семантикӣ ва фразеологӣ луғавӣ): дисс. док. илмҳои филологӣ. - Душанбе, 2018. - 355 с.
11. Шамс Қайси Розӣ. Ал-муъҷам. – Душанбе: Адиб, 1991, 464 с.

Сарчашмаҳо

12. Ҳофизӣ Шерозӣ. Куллиёт. - Душанбе: Ирфон, 1983. - 543 с.
13. Ҳофизӣ Шерозӣ. Девон. - Душанбе: «Адиб», 2015. - 480 саҳ.

Шабақаҳои интернетӣ

14. <https://www.vajehyab.com>

МУНОСИБАТИ МАҶОЗУ РАМЗ ДАР ИФОДАИ МАЪНОИИ ВОЖАҲОИ ҒАЗАЛИЁТИ ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ

Муаллифи мақола ба масъалаи муносибати маҷозу рамз ва нақши он дар ифодаи маъноӣ калимаҳо дар ғазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ пардохта, бештар андешаҳои олимони соҳаро оварда дар тақвияти фикри онҳо андешаҳои шро баён намудааст. Бояд ёдовар шуд, ки дар асоси ғазалиёти Ҳофизӣ ифодаҳои маъноӣ калимаҳо ва муносибати маҷозу рамзро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додем. Ба таъкиди муаллиф забони ғазалиёти шоир раван ва дилнишин буда, бо услуби хосса таълиф шудааст. Ҳамчунин дар мақола ба ҷанбаҳои гуногуни лексикӣ калимаҳо дар ғазалиёти шоир таваҷҷуҳ шудааст.

Калидвожа: вожа, услуб, забон, калима, маҷоз, рамз, об, дарахт, офтоб, зоҳир, ботин, ориф, суфӣ, тариқ, истиора, образнок, аломат

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕТАФОРЫ И СИМВОЛИЗМА В СЕМАНТИЧЕСКОМ ВЫРАЖЕНИИ СЛОВ В ГАЗЕЛЯХ ХАФИЗА ШИРОЗИ

Автор статьи фокусируется на вопросе взаимосвязи метафоры и символизма и их роли в семантическом выражении слов в газелях Хафиза Ширази, приводя мнения ученых в этой области и выражая собственные мысли в поддержку их идей. Следует отметить, что анализ и обсуждение семантического выражения слов и взаимосвязи метафоры и символизма проводились на основе газелей Хафиза. По мнению автора, язык газелей поэта отличается плавностью и приятностью для сердца, а также особым стилем. В статье также рассматриваются различные лексические аспекты слов в газелях поэта.

Ключевые слова: слово, стиль, язык, слово, метафора, символ, вода, дерево, солнце, внешний, внутренний, божественный, суфийский, путь, метафора, образный, знак

THE RELATIONSHIP OF METAPHOR AND SYMBOLISM IN THE SEMANTIC EXPRESSION OF WORDS IN THE GHAZALS OF HAFIZ SHIRAZI

The author of this article focuses on the relationship between metaphor and symbolism and their role in the semantic expression of words in the ghazals of Hafiz Shirazi, citing the opinions of scholars in this field and expressing her own thoughts in support of their ideas. It should be noted that the analysis and discussion of the semantic expression of words and the relationship between metaphor and symbolism were conducted using Hafiz's ghazals. According to the author, the language of the poet's ghazals is characterized by its fluidity and heartfelt appeal, as well as a distinctive style. The article also examines various lexical aspects of words in the poet's ghazals.

Keywords: word, style, language, metaphor, symbol, water, tree, sun, external, internal, divine, Sufi, path, metaphor, figurative, sign, object, event, indication, description, attribute, semantics, symbolization, symbol

Маълумот дар бораи муаллиф: Назаров Мехрубон Ниёзмадович мудири кафедраи забони тоҷикии ДДБ ба номи Носири Хусрав. Тел: (+992) 918-39-76-76; 902-017676; e-mail: nazarov.mekhrubon@list.ru

Сведения об авторе: Назаров Мехрубон Ниозмадович - Государственный университет имени Носири Хусрава, заведующий кафедрой таджикского языка. Тел: (+992) 918-39-76-76; 902-017676; e-mail: nazarov.mekhrubon@list.ru

About the author: Nazarov Mekhrubon Niozmadovich, Head of the Tajik Language Department, Nosiri Khusrav State University. Tel.: (+992) 918-39-76-76; 902-017676; e-mail: nazarov.mekhrubon@list.ru

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

ЗАМОНИ ГУЗАШТАИ PASSÉ SIMPLE ДАР ЗАБОНИ ФАРОНСАВӢ

**Чумаев Т. Б., Иброҳимов З.
Коллеҷи тиббии н. Рӯдакӣ**

Маълум аст, ки феъл яке аз ҳиссаҳои сервазифа ва мураккаби забон мебошад. Аз ин рӯ, дар мавриди феъл асарҳои зиёди илмӣ, ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забонҳои хориҷӣ ба таъб расидааст. Феъл амалу ҳаракатро ифода менамояд. Аз осори илмӣ олимони маълум аст, ки феъл назар ба дигар ҳиссаҳои нутқи забони тоҷикӣ категорияи густурдаи грамматикӣ дорад. Чи тавре ки яке аз олимони забоншиносӣ тоҷик Саиди Ҳалимиён қайд менамояд: «Дар забони тоҷикӣ як феъл дар се замони сифаи хабарӣ 66 шакли грамматикӣ дорад. Ҳар як феъл дар як замон чандин шакли грамматикӣ дорад ва метавонад то 6 маънои грамматикӣро ифода кунад. Масалан, дар ҷумлаи «Одамон хона сохта истодаанд» феъли «сохта истодаанд» буда, тарзи фоил, шахси сеюми ҷамъ, феъли замони ҳозираи муайяни сифаи хабарӣ мебошад» [14, с. 6]. Таҳқиқоти мазкур дар мавриди яке аз замонҳои гузаштаи феълӣ дар асоси осори мутахассисони варзидаи забоншиносӣ ватаниву хориҷӣ таҳия гардидааст.

Бо назардошти маъно ба равиши масъалаҳои баҳсталаби мухталифи зиёд дар самти феълҳои забони фаронсавӣ дар миёни олимони як қатор масъалаҳои баҳсталаб ва ҳалли онҳо дар заминаи дастовардҳои грамматикаи функционалӣ ва хориҷӣ имконпазир мегардад [13, с.102].

Доир ба илми забоншиносӣ олимони тоҷику рус ва фаронсавӣ асару мақолаҳои зиёди илмӣ эҷод намудаанд. Аз ҷумла:

– аз олимони тоҷик Д. Тоҷиев, Ш. Рустамов, Б. Камолиддинов, Ш. Ҳусейнзода, М. Қосимова, М. Норматов, Д. Хоҷаев, К. Шаҳбозов ва дигарон;

– аз олимони рус ва фаронсавӣ дар мавриди грамматикаи функционалӣ А.В. Бондарко, М.В. Всеволодова, Г.А. Золотова, В.Ю. Копров, Е.А. Реферовская, Л.М. Скрелина, М.А. Шелякин, Р. Шародо, Дюбуа, Г. Гийом, Р. Мартине, Л.Тес ва дигарон;

– дар соҳаи тадқиқи категорияҳои грамматикӣ феъл бошад С. Ҳалимиён, Н.С. Авилова, В.Г. Адмони, А.В. Бондарко, Х.М. Васильев, В.В. Виноградов, В.Г. Гак, Т.П.

Ломтев, Ю.С. Маслов, Е.В. Падучев, А.А. Потемни, J. Damourette, M. Grevisse, G. Guillaume, A. Klum, A. Martinet, J. Pinchon, W. Von Wartburg, R. L. Wagner, M. Wilmet;
– дар соҳаи тавсифи шаклҳои феълӣ А.В. Бондарко, М.В. Всеволодова, В.Г. Гак, М.Х. Закамулина, Н.В. Шуваева, А. Клум ва дигарон таҳқиқот бурда, ҳар яке аз ин олимони дар мавриди ин ё он мавзуи грамматикӣ андешаҳои хешро бо далелу исботи амиқ пешниҳоди олимону муҳаққиқон гардониданд.

Масоили муҳими замонҳои феълӣ дар забони тоҷикӣ ва фаронсавӣ яке аз он масъалаҳои мебошад, ки таваҷҷуҳи олимони ва забоншиносони варзидаро ба худ кашидааст. Категорияи замон аз давраҳои қадим тафаккури инсониро банд карда бошад ҳам, вале таҳлили муназзам ва мукаммали он тибқи маводҳои забони тоҷикӣ ба солҳои 50-80-уми асри ХХ алоқаманд аст.

Дар таърихи забоншиносӣ аксаран ба категорияи грамматикӣ замони феъл аҳамият дода мешуд ва дар тафаккури забоншиносии асри 20 якранг дарк мегардид: Категорияи хабар, дуруст қайд мекунад А.М. Пешковский, “ҳарчанд он бо категорияи калимасозӣ мувофиқат намекунад, аммо бо он алоқамандии зич пайдо менамояд” [10, с. 107]. А.А. Шахматов хусусияти синтаксистии масъаларо таъкид намуда, чунин қайд мекунад: «Категорияи замон, пеш аз ҳама, бо нишон додани хабар ва бо нишон додани ифода на танҳо дар ҷумлаҳои ду аъзо, балки дар ҷумлаҳои якъзо низ ифода мегардад» [15, с. 110].

Дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ феълҳои мувофиқи замони худ тағйир меёбанд ва маънои грамматикӣ замони ба вучуд омадани амал низ мавқеи ифодаи худро нишон медиҳад.

В. В. Виноградов бошад категорияи замонро таҳия намуда, мафҳуми хоси ҷумларо офарид, ки мувофиқи он яке аз ҷузъҳои хабарӣ дар баробари модалият ва шахс замони феъл мебошад [5, с. 226].

Ба ақидаи Г. А. Золотова категорияи замон бар хилофи парадигматикӣ шаклҳои морфологӣ феъл камшаванда нест. Далели он ки категорияи синтаксистӣ замони феъл нисбат ба категорияи морфологӣ замони феъл фаротар аст, мураккабии зиёд ва гуногуншаклии синтаксии маънои замонро исбот менамояд, инчунин имконияти маънои замонии тарзи сохторӣ-синтаксистӣ ҷумлаҳои бефеълро ифода менамояд [7, с. 171].

Ҳамин тариқ, категорияи замони феъл ва синтаксистӣ замон мафҳумҳои баробармаъно нестанд, зеро замон дар ҷумлаҳои гуфташуда на танҳо ифодаҳои морфологӣ, балки воситаҳои лексикӣ, синтаксистӣ ва контекстиро дар бар мегирад.

Дар айни замон метавон дар бораи ду равиши дурусти забоншиносии тафсири категорияи семантикӣ-сохторӣ замон ва функционалӣ сухан гуфт.

Ҳар ду нуктаи назар бо ҳамдигар алоқаи зич дошта, парадигмаи умумии семантикии функционалии таҳқиқоти забоншиносиро ташкил медиҳанд. Тавсифи семантикӣ-сохторӣ забон таҳлилро дар назар дорад, ки он имкон медиҳад воҳидҳои тағйирнаёбандаи умумӣ муайян карда, онҳоро бо ҳиссаҳои мустақили нутқ дар асоси қоидаҳои қатъии амалӣ мувофиқат намоянд.

Муҳокимаи масъалаҳои назариявии ин равиш ва татбиқи амалии он дар асарҳои В.Г. Гак, Л.М. Васильев, Н.Д. Аругюнов, В.Ю. Копров, Ch. Fillmore, J. Martinet ва бисёр дигар забоншиносони хориҷӣ мавриди пажӯҳиш ва таҳқиқ қарор гирифтаанд. Забоншиносии фаронсавӣ шаклҳо ва миқдори замонҳои гузаштаро дар забони фаронсавӣ ба ғановатмандии маъноҳояшон вобаста медонад [2, с. 142].

Интиҳоби мавзуи таҳқиқ ҳамчунин ифода менамояд, ки дар системаи муошират баҳси илмӣ чудо мегардад, ки он дар нутқи гуфтугӯи фарқияти махсуси жанри илмиро доро мебошад ва ҳар як илм ба мафҳуми замон кор мекунад, вале барои филолог категорияи замон дар маркази тамоми сохторҳои назариявии ӯ қарор дорад [4, с. 165].

Баррасӣ намудани хусусиятҳои шакли забонӣ дар асоси вазифаҳояшон принсипи асосии грамматикаи функционалӣ мебошад. Ин баҳши забоншиносӣ «системаи таъсири мутақобилаи шакли грамматикӣ, луғат ва контекст, системаи қолабҳо ва қоидаҳои

фаъолияти воситаҳои забонӣ мебошад, ки барои баёни маъно хизмат мекунад» [1, с. 31]. Категорияи семантикӣ, ки дар ягонагӣ бо воситаҳои грамматикӣ ва луғавии ифодаи он дар забон омадааст, А. В. Бондарко чун заминаи функционалию семантикӣ, ягонагии шаклу мазмуни ифодаёбии воситаи гарамматикии забони додашуда бо ҳамчоягӣ амал намудани элементҳои калимасозии лексикӣ-грамматикии ба ҳамон доираи семантикӣ марбутро баррасӣ намудааст [3, с. 143].

Хабар ҳамчун хусусияти асосии таркибии ҷумла эътироф карда мешавад. Категорияи хабарро мо дар пажӯҳишҳои В. В. Виноградов ҳамчун «муносибати мазмуни ифодашуда ба аслияти воқеӣ» мефаҳмем [5, с. 267].

Замон ҳамчун ҷузъи асосӣ ва ҳатмии хусусияти хабари асоси грамматикии ҷумла ба шумор рафта, бо ҳамроҳии тавсифи модалӣ ва шахсӣ эътибори умумӣ пайдо кардааст, аммо баъзе забоншиносон доираи ин категорияро гуногун маънидод менамоянд.

Ҳамин тавр, Т. П. Ломтев системаи категорияҳои синтаксисиро, ки дар сатҳи ҷумла ифода ёфтааст, ҳамчун системаи категорияи морфологӣ такрор намекунад, парадигмаи синтаксисии ҷумларо дар асоси ин категорияҳо таҳқиқ менамояд [9, с.126].

Масъалаи мақоми категорияи забон дар як қатор асарҳои фундаменталии соҳаи назарияи забон аз ҷониби А.В. Бондарко, Б. Головина, Г. Золотов, Ю. В. Фоменко ва дигарон мавриди пажӯҳиш қарор гирифтаанд.

Барои муайян кардани мақоми категорияи забон, мазмуни он моҳияти муносибатҳоро, ки ба он дигар категорияҳо дохил мешавад, фаҳмидан лозим аст. Моҳияти категорияи забонро танҳо дар сурате муайян кардан мумкин аст, ки агар имкони робитаи он ба категорияҳо алоқамандӣ дошта бошад.

Ба ақидаи баъзе забоншиносон ҳангоми гузаштан ба сатҳи синтаксисӣ моҳияти грамматикӣ хосиятҳои худро тағйир медиҳад. Аз ин рӯ, мо дар мавриди таҳлили категорияи забон ин гуна равишро тарафдори мекунем. Ба андешаи мо, гарчанде ки замони синтаксисӣ дар асоси замони морфологӣ феъл ифода шуда бошад ҳам, аммо аз рӯйи хусусияти сохти худ аз категорияи морфологӣ дахлдор фарқ мекунад.

Категорияи синтаксисии замон нисбат ба категорияи морфологӣ бо чанд хусусият хос аст:

- ба ҷумла тааллуқ дорад, на ба ҷузъҳои алоҳидаи он;
- он унсури ҳатмӣ аст на ихтиёрӣ;
- дорой сифати маъноист, ки аз семантикаи унсури таркибии он фарқ мекунад;
- нисбат ба категорияи морфологӣ воситаи ифодаи васеътар ва мушаххастар дорад.

Маънои асосии грамматикии ҷумла, ба хусус маънои синтаксисии замон дар натиҷаи таъсири мутақобилаи ҷузъҳои грамматикӣ маъноӣ ва шаклии ҷумла ба вучуд омада, пеш аз ҳама, бо ёрии сараъзоҳо — асосан хабари ҷумла баён карда мешавад.

Дар ҷумла воҳиди муташаккилро мебинем, ки шакли грамматикӣ худро дорад, бинобар ин мо наметавонем он ҷузъҳои таркибӣ ва маъноӣ, ки ҷумларо ташкил ва категорияҳои онро тартиб медиҳанд, сарфи назар кунем [18, с. 98]. Мо шубҳае надорем, ки дилхоҳ аъзои ҷумла барои ифодаи муносибатҳои муайяни байни амалҳои воқеӣ ё гайривоқеии мафҳумҳо хизмат кунад.

Тавре ки мо аллақай қайд кардем, замон дар забон муҳимтарин координатаест, ки фазои семантикиро ташкил медиҳад, зеро дар маърази он гӯянда ягон ҳодисаеро ба монанди категорияи феъл ҷой медиҳад, ки муносибати амалро ба лаҳзаи нутқ ба воситаи системаи шаклҳои замони ҳозира, гузашта ва оянда ифода мекунад. Лаҳзаи нутқ нуктаи истинодест, ки нисбат ба он мундариҷаи мушаххаси ҳар як шакли замон муайян карда мешавад.

Замони гузашта нисбат ба лаҳзаи нутқ маънои амали иҷрошударо ифода менамояд: **alla- рафт, vint- омад**. Гӯянда бо истифода аз шакли номутлақи феъл дар замони гузашта одатан исботи амалро баён мекунад, яъне аз рӯй додани ин амал хабар медиҳад. Гӯянда бо истифода аз шакли мутлақи феъл дар замони гузашта аз иҷрои як

амали мушаххас (конкрети-воқеъ) хабар медиҳад, ки дар он нишонаи маҳдудияти амал мавҷуд аст ва натиҷаи он метавонад ба лаҳзаи гуфтор рабт дошта бошад.

Одатан замонҳои феълҳои фаронсавӣ як сохтори мураккабро ифода мекунанд, аз ҷумла тақсимот ба се категорияи асосӣ (замонҳои оянда, ҳозира ва гузашта) ва таснифотро ба сохторҳои содда ва мураккаб вобаста ба усули ташаккули истифодашаванда фаро мегирад.

Акнун мо мехоҳем доир ба яке аз замонҳои гузаштаи феълӣ, замони гузаштаи сода (passé simple) маълумоти муфассале диҳем.

Дар забони тоҷикӣ замони гузаштаи сода-амали гузаштаи иҷрошударо ифода намуда, аз асоси замони гузаштаи феъл бо иловаи бандакҳои феълии –ам, –ӣ, –, –ем, –ед, –анд сохта мешавад.

Дар забони фаронсавӣ бошад, замони гузаштаи сода (Passé simple) ном дошта, он танҳо дар нутқи хаттӣ, яъне дар навишти китобҳо ва рӯзномаву маҷаллаҳо мавриди истифода қарор гирифтааст. Ҳамеша амали гузаштаи ба итмом расидаро мефаҳмонад. Барои сохтани чунин замон мо пеш аз ҳама пасвандҳои ба ҳар як гурӯҳи феълии забони фаронсавӣ (дар забони фаронсавӣ се гурӯҳи феълҳо мавҷуданд) мувофиқро доништан лозим аст. Ҳар як гурӯҳи феълӣ дар забони фаронсавӣ пасвандҳои мухталиф доранд, ки тавассути онҳо замони гузаштаи мазкур сохта мешавад.

Чанд калимотеро дар мавриди таърихи пайдоиши ин замони гузашта пешниҳод менамоем.

То асри 12 замони Passé simple ҳам дар нутқи шифоҳӣ ва ҳам дар нутқи хаттӣ мавриди истифода қарор дошт. Аммо аз ибтидои асри 12 сар карда замони Passé simple дигар дар нутқи шифоҳӣ истифода намешуд. Ин замон аз забони қадимаи фаронсавии Passé composé-гирифта шудааст, ба монанди забони мутлақи лотинӣ, ки дар баробари ин ифодакунандаи замони Passé simple мебошад [17, с.302]. Чунин шакли истифодаи ин ду замони гузашта аз дер боз мушоҳида мешуд. Passe simple барои нақл кардани ягон хабари нав истифода бурда мешуд (онро бештар дар назм вохӯрдан мумкин аст), вале замони Passé composé-муносибат бо замони ҳозираро ифода менамояд. Яке аз олимони фаронсавӣ Н. Эстиен дар асри 16 қоидаи 24 соатаро нишон додаст: яъне Passé composé амали то 24 соатро мефаҳмонад. Чунин қоида аз ҷониби муаллифони асри 17 ба хусус аз ҷониби Расин низ пайгирӣ шудааст [17, с. 597].

Замони гузаштаи сода дар феълҳои гурӯҳи яқум чунин шаклро мегирад. Je -ai, tu -as, il -a, nous -âmes, vous -âtes, Ils -èrent.

Мисол: je parlai, tu parlais, il parla, nous parlâmes vous parlâtes, ils parlèrent.

Феълҳои гурӯҳи дуҷум дар замони гузаштаи сода бо иловаи пасвандҳои зерин сохта мешавад: -is, is, it, îmes, îtes, irent. Мисол: je finis, tu finis, il, elle finit, nous finîmes, vous finîtes, ils, elles finirent

Тасрифоти феълҳои гурӯҳи сеҷум дар замони гузаштаи содаи забони фаронсавӣ ба таври мухталиф сурат мегирад. Аз ин рӯ, зимни аз бар намудани ин гурӯҳи феълҳо ба омӯзанда лозим меояд, ки пасвандҳои ин замонро ва баъзан худи феълро, дар ҳама шахсо аз худ намояд.

Масалан феъли рафтан – partir: je **partis** tu **partis**, il, elle **partit**, nous **partîmes**, vous **partîtes**, ils,elles **partirent**: феъли хоستان – vouloir: je **voulus** tu **voulus**, il **voulut**, nous **voulûmes**, vous **voulûtes**, ils **voulurent**: феъли омадан – venir: je vins tu vins, il, elle vint nous vînmes, vous vînmes, ils, elles vinrent.

Дар маҷмуъ феълҳои гурӯҳи сеҷум пасвандҳои мухталифро доро мебошад, ки намунаи онҳоро дар зер нишон медиҳем.

• **Феълҳои ки бо пасвандҳои -endre, -andre, -ondre ба итмом мерасанд: répandre, attendre, descendre, défendre, dépendre, entendre, étendre, prétendre, rendre, pendre, vendre, confondre, correspondre, fonder, répondre, tondre → -is; On lui **defendut** de bouger. Je n'**entendus** pas sa question[11, с. 426] le petit monsieur se leva, **descendit**, puis, avant de refermer la portiere[11, с. 434]**

- **бо -erdre, -ordre:** perdre, mordre, tordre → **-is**;
- **фeъли battre ва таркиботи фeълҳои дигар бо ин фeъл:** battre, combattre, abattre, débattre → **-is**;
- **фeъли prendre ва таркиботи фeълҳои дигар бо ин фeъл:** prendre, apprendre, comprendre, entreprendre, surprendre → **-is**; A son tour le voisin de Tartarin **prit** la parole[11, с. 434]
- **dire ва таркиботи фeълҳои дигар бо ин фeъл:** dire, contredire, interdire, maudire, médire, prédire → **-is**; Vous voila arrivez, monsieur lui **dit**-il d'un air très respectueux.[11, с. 434]
- **бо -vrir, -frir:** ouvrir, couvrir, découvrir, offrir, souffrir → **-is**; la porte s'ouvrit et nous entrames [11, с. 427].
- vêtir → **-is**;
- rire, sourire → **-is**;
- suffire → **-is**;
- suivre, poursuivre → **-is**;
- luire → 2 намунаи тасрифот дорад: 1) **-is**; 2) аз рӯи намунаи -uire (бештар тасриф мешаванд);
- acquérir, conquérir → **-is**;
- faire, satisfaire → **-is**; Le capitaine Nemo lui **fit** un signe[11, с. 474]
- **mettre ва фeълҳои таркиботи бо ин фeъл:** mettre, admettre, omettre, permettre, promettre → **-is**;
- **voir ва фeълҳои таркиботи бо ин фeъл:** voir, revoir, entrevoir → **-is**;
- asseoir → **-is**; Quand ils le **virent**, ils **coururent** à sa rencontre.[11, с. 427]
- **бо-uire:** conduire, construire, cuire, nuire, détruire, instruire, introduire → **-is**;
Alors, il **conduisit** les navires dans la baie de Vigo, mais la flotte anglaise y arriva aussi quelque temps après.[11, с. 475]
- coudre, découdre → **-is**;
- **écrire ва фeълҳои таркиботи бо ин фeъл:** écrire, décrire, inscrire, prescrire, proscrire, souscrire, transcrire → **-is**; Elle **prit** une feuille de papier et écrivit quelques mots[11, с. 427].
- **бо -aindre, -eindre, oindre:** craindre, contraindre, plaindre, atteindre, éteindre, feindre, peindre, teindre, joindre, rejoindre → **-is**; Et comme il était presse de rentrer chez lui, il rejoignit ses camarades.[11, с. 441]
- naître → **-is**; Alphonse Daudet naquit en 1840 et mourut en 1897[11, с. 427].
Фeълҳои зерин пасванди «и»-ро дар замони Passé simple мегиранд
- **бо -oir (ба ғайр аз фeъли voir ва таркиботи ин фeълҳо), -oire:** devoir, savoir, déchoir, valoir, vouloir, émouvoir, mouvoir, pouvoir, boire, croire → **-is**; Elles le **surent** trop tard[11, с. 427]
- **бо -aire:** plaire, taire → **-is**;
- courir, accourir, concourir, parcourir, mourir → **-is**; un homme accourut [11, с. 493].
- moudre → **-is**;
- résoudre → **-is**;
- vivre, survivre → **-écus**;
- conclure, inclure, exclure → **-is**;
- **бо -aître:** connaître, apparaître, disparaître → **-is**; Il s'appella capitaine Nemo et **disparut** sous les mers ou il trouva l'indépendance [11, с. 473] Tout à coup, au milieu des eaux, un homme **apparut** [11, с. 474].
- falloir → **-is**; pleuvoir → **-is** (танҳо дар шахси 3-уми танҳо шумораи танҳо). Il ne voulut pas partir. Je **dis** lui dire la vérité [11, с. 426]. Ils ne **voulurent** pas s'asseoir près de lui [11, с. 426].

Баъзан феълҳои ҳастанд, ки тасрифоти махсусро доранд. Ин гунна феълҳо берун аз қоидаҳои дар боло зикр тасриф меёбанд **avoir, être** ва гурӯҳи феълҳои дигар, монанди феълҳои **tenir, venir** (appartenir, contenir, entretenir, maintenir, obtenir, retenir, soutenir, convenir, devenir, parvenir, prévenir, revenir, se souvenir) тасриф мешаванд.

Тасрифи феъли «Avoir» дар passé simple j'eus, tu eus, il eut, nous eûmes, vous eûtes, ils eurent. Je n'eus pas le temps de répondre [11, с. 427].

Тасрифи феъли «Etre» дар passé simple je fus, tu fus, il fut, nous fûmes, vous fûtes, ils furent. **Ce fut incroyable.** Ils furent très fâchés. [11, с. 427].

Тасрифи феъли «Venir» дар passé simple je vins, tu vins, il vint, nous vîmes, vous vîntes, ils vinrent. Il leur vint en aide [11, с. 427].

Барои шаҳодати ин гуфтаҳо якчанд мисолҳо аз осори нависандагони забони фаронсавӣ ва тарҷумаи онҳо бо забони тоҷикӣ оварда мешавад. « Roger quand je le **connus**, était plus âgé que moi de trois ans» [18, с. 149]. Замоне, ки Рожеро **мешинохта** ме сол аз ман калон буд [12, с. 67]. Il **vint** à Brest une jeune actrice fort jolie, nommée Gabriel [18, с. 149]. Ба Брест як санъаткори ҷавони хело зебо бо номи Габриел **омада буд** [12, с. 67]. Аз тарҷумаи ҷумлаҳо маълум гардид, ки замони мазкур ба замони гузаштаи забони тоҷикӣ як хел баргардон нагардидааст.

Бо андешаи грамматикон ба чунин хулосае омадан метавон, ки Passé simple - в а з и ф а ҳ о и з е р и н р о и ф о д а м е н а м о я д :

1. Вақти дурудароз ва анҷомёфтаре пурра ифода менамояд.

Гак В. Г. чунин мешуморад, ки асоси ифодаи парадагматикии маъноӣ чунин шакл ҳангоми ифодаёбии амал тақсимнопазириро фаро мегирад. Passé simple қисмати пурраи замони ифода менамояд ва маъноӣ тавсифи умумиро дар бар мегирад». Мисол: *Il saisit un des pieds de la chaise du monsieur, et d'une poigne puissante la tira vers lui* [6, с. 127].

2. Passé simple амали бо замони ҳозира алоқаманд буданро ифода наменамояд ва барои ҳамин ҳам чун қоида дар нутқи ҳақиқӣ ва адабиёти бадеӣ истифода меёбад. Мисол: *Le lion eut tout à coup un mouvement de colère. D'abord il renifla, gronda sourdement, écarta ses griffes, étira ses pattes; puis il se leva, dressa la tête, secoua sa crinière, ouvrit une gueule immense et poussa vers Tartarin un formidable rugissement* [16, с. 67].

Ҳамин тариқ замони гузаштаи сода (passé simple) дар забони фаронсавӣ хусусиятҳои худ ва шакли сохти худро дорад, ки аз забони тоҷикӣ бо кулли фарқ мекунад, ки дар мақолаи мазкур роҳ ва тарзи сохтани замони сода (passé simple) дар забони фаронсавӣ мавриди таҳқиқи пажӯҳиш қарор гирифтааст.

Адабиёт

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка./Ш. Балли. – М.: Изд-во иностр. лит. 1955.- 416 стр.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика Текст. / Э. Бенвенист. -М.: Наука. 1974. - 448 стр.
3. Бондарко А. В. Види время русского глагола (значение и употребление) / А. В. Бондарко – М.: Просвещение. 1971. – 239 стр.
4. Будагов Р. А. Язык реальность - язык Текст. / Р.А. Будагов. - М.: Добросвет. 1983.- 241стр.
5. Виноградов В. В. О категории модальности в русском языке /В.В. Виноградов– М.: Наука. 1975. -300стр.
6. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка./ В. Г. Гак. – М.: Добросвет. 2004. – 862 стр.
7. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка/Г.А. Золотова. – М.: Наука. 1973. -368 стр.
8. Лекант П.А. Современный русский язык/ П. А. Лекант. - М.: Высшая школа. 2001.- 461 стр.
9. Ломтев Т. П. Предложения и его грамматические категории./ Т. П. Ломтев. - М. 1972. -326 стр.
10. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении./А. М. Пешковский. – М.: УРСС. 2001. – 411 стр.
11. Попова И. Н. Французский язык./ И.Н. Попова, А. М. Казакова - М.: Нестор Академии. 2010- 574 стр.
12. Проспер Мериме. Таманго ва дигар новеллаҳо./ Мериме Проспер – Душанбе: Эр-граф. 2020.- 115 с.

13. Сабанеева М.К. Функциональный анализ наклонений в современном французском языке. / М.К.Сабанеева. Ленинград, 1984.- 321стр.
14. Саиди Халимиён. Фейл (Куниш)/Халимиён Саиди – Душанбе: ДМТ,2013. -126 с.
15. Шахматов А. А. Из трудов А.А. Шахматова по современному русскому языку./А. А. Шахматов. – М.: Учпедгиз. 1952. – 272 стр.
16. Alphons Daudet. Les lettres de mon Moulin./Daudet Alphons.- Paris.: Flammaron. 2002. -175p.
17. Martin Riegel. Grammaire methodique du francais./Riegel Martin. Paris.: 2005. -1107 p.
18. Merimée P. Tamango et autres nouvelles/ P. Merimé. Flammarion. 2011. - 264 p.

ЗАМОНИ ГУЗАШТАИ PASSÉ SIMPLE ДАР ЗАБОНИ ФАРОНСАВӢ

Мақолаи мазкур суҳан бобати замони гузаштаи содаи феъл дар забони фаронсави буда, муҳаққик чихати таҳлил ва сохтори замони гузаштаи тамомшуда пажӯиш анҷом додааст. Дар мақола саҳми забоншиносони хориҷиву ватанӣ бобати шаклигирии ин замон афкори хешро пешниҳод намудаанд, ки сарчашмаҳои онҳо ба таври муайян дар қавсайн нишон дода шудаанд. Андешаҳои олимони забоншинос аз ҷумла В. Г. Гак, В.В. Виноградов, Ж. Дубуа, Ж. Дамурет ва чанде дигарон дар мақола мавриди назар қарор гирифтаанд. Бояд зикр кард, ки сохтори ин замони гузашта ва шаклигирии он дар забони фаронсави вобаста ба гурӯҳҳои феъли ва пасвандҳои махсуси ин гурӯҳҳои феъли бо мисолҳо мавриди пажӯиш ва таҳқиқ қарор гирифтаанд. Инчунин хусусияти сохтори феълҳои гурӯҳи сеюм ба шакли алоҳида бо пасванди махсус нишон дода шуда ва вобаста ба феълҳои ин гурӯҳ аз луғатҳои калонҳаҷм ба монанди Робер ва китобҳои дарсӣ адаби ҷумлаҳо иқтибос оварда шудаанд. Тавре ки маълум аст, замон дар забон муҳимтарин нишонаест, ки фазои семантикиро ташкил мекунад, ки дар маърази он ғӯянда ягон ходисаеро ҷой медиҳад. Ва ин категорияи феълие мебошад, ки муносибати амалро ба лаҳзаи нутқ ба воситаи системаи шаклҳои замони ҳозира, гузашта ва оянда ифода мекунад.

Калидвожаҳо: тарҷума, замон, ҷумла, феъл, категория, шахс, шумора, муқоиса, забон.

ПРОШЕДШЕЕ ВРЕМЯ PASSÉ SIMPLE ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье рассматривается прошедшее время глагола во французском языке, исследователь проводит анализ и изучение структуры законченного прошедшего времени. Одновременно в статье представлены взгляды зарубежных и отечественных лингвистов на формирование данного времени, источники которых в установленном порядке указаны в скобках. В статье анализируются мнения таких учёных-языковедов, как В. Г. Гак, В. В. Виноградов, Ж. Дюбуа, Ж. Дамурет и ряда других. Следует отметить, что структура данного прошедшего времени и особенности его формирования во французском языке в зависимости от глагольных групп и специальных суффиксов этих групп были исследованы и проанализированы на основе примеров. Также структурные особенности глаголов третьей группы представлены отдельно с указанием специальных суффиксов; в зависимости от глаголов этой группы приведены примеры предложений из объёмных словарей, таких как «Робер», а также из учебной и художественной литературы, которые официально зафиксированы. Как известно, время в языке является одним из важнейших признаков, формирующих семантическое пространство, в рамках которого говорящий размещает то или иное событие. Это глагольная категория, выражающая отношение действия к моменту речи посредством системы форм настоящего, прошедшего и будущего времени.

Ключевые слова: перевод, время, предложение, глагол, категория, лицо, число, сопоставление, язык.

THE PASSÉ SIMPLE IN THE FRENCH LANGUAGE

This article examines the past tense of the verb in the French language; the researcher conducts an analysis and study of the structure of the completed past tense. At the same time, the article presents the views of foreign and national linguists on the formation of this tense, with their sources duly indicated in parentheses. The opinions of such linguists as V. G. Gak, V. V. Vinogradov, J. Dubois, J. Damourette, and several others are considered in the article. It should be noted that the structure of this past tense and the process of its formation in the French language, depending on verb groups and the specific suffixes of these verb groups, are examined and analyzed on the basis of examples. The structural features of third-group verbs are also presented separately with special suffixes indicated; depending on the verbs of this group, example sentences are cited from large-scale dictionaries such as Le Robert and from textbooks and literary works, which are officially documented. As is well known, tense in language is one of the most important features that form the semantic space within which the speaker situates a particular event. It is a verbal category that expresses the relation of an action to the moment of speech through the system of present, past, and future tense forms.

Keywords: translation, tense, sentence, verb, category, person, number, comparison, language.

Маълумот доир ба муаллиф: Ҷумаев Туйчибой Боқиевич – Коллеҷи тиббии н.Рӯдакӣ, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забонҳои хориҷии факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, н. Рӯдакӣ, шаҳраки Мирзо Турсунзода, Истиқлол .1 тел: +992 931241444; Email: doratumhammad@yahoo.com. Иброҳимов Зоир Н. – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи забонҳои хориҷии факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиё. Рӯдакӣ, 17, тел: 903532525, mail: ibrohimov-zohir@mail.ru

Сведения об авторах: Джумаев Туйчибой Бакиевич-Таджикский национальный университет, кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранных языков факультета языков Азии и Европы. Адрес: 724025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17, Тел.: +992 931241444; Email: dopemuhammad@yahoo.com,

Иброхимов Зоир Н. – Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры иностранных языков факультета Азии и Европы. Адрес: 724025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17, Тел: 903532525, mail: ibrohimov-zohir@mail.ru

Author informations: Dzhumaev Tuichiboy Bokievich – Tajik national university. Candidate of philological sciences, associate professor, department of foreign languages, faculty of Asian and European languages. Address: 724025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki ave., 17, Tel.: +992 931241444; Email: dopemuhammad@yahoo.com,

Ibrohimov Zoir N- Tajik national university. associate professor, department of foreign languages, faculty of Asian and European languages. Address: 724025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki ave., 17 , Тел: 903532525, mail: ibrohimov-zohir@mail.ru

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

ВИЖАГИҶОИ АДАБИИ “МУХТОРНОМА”-И ШОИР ВА ОРИФИ БУЗУРГИ АДАБИЁТИ ФОРСӢ-ТОЧИӢ АТТОРИ НИШОПУРӢ

Ахмедова Париноз

Донишкадаи саноат ва хизматрасонӣ

Шоири маъруфи асри XII Шайх Аттори Нишопурӣ дар таърихи адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ бо таълифи осори арзишманди хеш ганҷинаи осори фарҳангии моро ғановати бештаре бахшидааст. Мероси арзишманди ин шоири ориф қарнхост, ки дар дилу дидаи мардум ҷой гирифтаву аз он истифода менамоянд. Дар воқеъ, осори ин орифи номдор адабиёти моро рӯху равони тозае бахшидааст. То имрӯз, ҷунонки дар сарчашмаҳои илмию адабӣ қайд шудааст, аз Аттори Нишопурӣ маснавиҳои «Илохинома», «Мантиқ-ут-тайр», «Асрорнома», «Мусибатнома», «Мухторнома» «Девон»-и ашъор ва асари насрии «Тазкират-ул-авлиё» боқӣ мондааст (1,311). Инчунин боиси қайд аст, ки боз дигар асарҳоро низ ба Шайх Аттор нисбат додаанд.

Осори адабии Аттор аз лиҳози вежагиҳои жанрӣ ва қолабҳои шеърӣ идомаи суннатҳои аслии адабиёти форсӣ маҳсуб мешаванд. Аммо дар мазмуну муҳтавои осор ва мақсаду мароми суҳанвар падидаҳои ҷолиб мушоҳида мешаванд, ки ин суҳанварро дар таърихи адабиёти форсӣ мумтоз кардаанд.

Яке аз асарҳои адабии Аттори Нишопурӣ «Мухторнома» мебошад, ки то имрӯз аз тарафи муҳаққиқон доир ба арзишу аҳамияти он камтар тавачҷӯх шудааст. Аз ин лиҳоз, дар ин мақола сабӣ бар он шудааст, ки вижагиҳои адабӣ ва арзиши ин китоб дар таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ то ҷое баррасӣ ёбад.

«Мухторнома» маҷмӯаи рубоиёти Фаридуддин Аттори Нишопурӣ аст, ки худ онҳоро дар ин китоб ба ҳамин ном ҷамъ карда, дар 50 боб мураттаб сохтааст. Дар таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ, шояд битавон гуфт, ки ҳеҷ шоире ба истиснои Хайём ба андозаи Шайх Аттор рубоиҳои хубу дилкаше насурода аст. Агарчи бештари ҳамон рубоиёти мансуб ба Хайём ҳам дар асл аз Аттор аст (5,13). Инчунин дар таърихи адабиёт Мавлоно Балхӣ ва Бедилӣ Дехлавӣ низ рубоиҳои дилнишине сурудаанд. Ки аз мақоми онон низ набояд фаромӯш кард. Метавон гуфт, ки яке аз воситаҳои муҳими шинохти рубоиёти Хайём ҳамин маҷмӯаи рубоиёти Аттор аст, ки то кунун тавачҷӯхи шоён ба он нашудааст.

Аз назари фарогирии мазмуну муҳтаво ва доманаи фароҳии он низ рубоиёти Аттор ҷолиби тавачҷӯх аст. Шояд аз лиҳози ҳаҷми рубоиёт қасоне бошанд, ки ба андозаи Аттор рубоӣ суруда бошанд, амсоли Авҳадуддини Кирмонӣ, Бедилӣ Дехлавӣ ва Саҳобии Астарободӣ, аммо дар миёни рубоиёти он гӯяндагон даҳ як ин ҳама рубоиёти хуб, ки дар «Мухторнома»-и Аттор вучуд дорад, наметавон ёфт.

Аз сабаби он ки ҳаҷми рубоиёти шоир зиёд будааст, бар хилофи ҳамаи шуарои гузашта, ки рубоиёташонро дар девони худ сабт мекарданд, китоберо ихтисос ба рубоиёт дода ва бори нахустин, то он чо ки иттилоъ дорем худ аз лиҳози мазмуну муҳтаво ин рубоиётро тақсимбандӣ кардааст. Худи Аттор дар муқаддимаи мансуре, ки бар ин китоб навиштааст, сабаби таълифи онро чунин мегӯяд: «Аммо баъд ҷамоате аз асдакои маҳрум ва аз уҳиббои ҳамдам ва қаринони дурбин ва мувофикони ҳамнишин, ки чун офтоб диле рӯшан доштанд ва чун субҳи содиқ нафас аз сидқ мезаданд ва чун шамъ аз сари сӯз механдиданд, чун оина рӯй аз сафо бад-ин заиф оварда илтимос намуданд, ки чун салтанати «Хусравнома» дар олам зоҳир гашт ва асрори «Асрорнома» мунташир шуд ва забони мурғон туюрномаи нотиқи арвохро ба маҳалли кашф расид ва сӯзи «Мусибатнома» аз ҳадду ғоят дар гузашт ва девони девон сохтан тамом шуда омад ва «Ҷавохирнома» ва «Шарҳулқулуб», ки ҳар ду манзум буд, аз сари савдо номанзум монд..., ки дар Девои аст бисёр аст ва забти он душвор ва аз зевари тартиб отил ва аз хулосаи эҷоз зоҳил, агарчи таркибе дорад тартибе надорад ва бисёре аз ҷӯяндагон аз насиб бебаҳра мондаанд ва толибони бемаксуд боз мегарданд. Агар интиҳобе карда шавад ва ихтиёре даст диҳад аз назму тартиб, низому зиннати ӯ биафзояд ва аз хусни эҷоз равнаки ӯ зиёда гардад. Пас бинобар ҳукми давои ихвони дин рубоиёте, ки гуфта шуда шаш ҳазор байт буд, қариб ҳазор байт шуста шуд, ки лоиқи ин олам набуд ва бад-он олам фиристодем... ва аз панҷ ҳазори дигар, ки боқӣ монд ин миқдор, ки дар ин маҷмӯа аст ихтиёр кардем бад-ин тартиб ва боқӣ дар девон гузоштем... Ва номи ин «Мухторнома» ниҳодем ва гумон он аст ва ин яқин аст, ки ҳеҷ ғӯяндаро мисли ин маҷмӯае даст надода... Ва ин маҷмӯа бар 50 боб ниҳода, бад-ин тартиб, ки ниҳода мешавад: боби аввал: Дар тавҳиди Борӣ, азда шаънуху. Боби дуюм: Дар наъти Саййидулмурсалин, салаллоху алайҳи васаллам. Боби сеюм: Дар фазилати саҳоба...» (5, 2-3).

Пас аз Аттор шоирони дигаре ҳам буданд, ки рубоиёти худро дар китобе мустақил муназзам кардаанд, аз қабиле Авҳадуддини Кирмонӣ, вале ӯ ҷуз рубоӣ наъти дигари шеърӣ кам дошта ва рубоиёташ ҳам камтарин арзише дар баробари рубоиёти Аттор надорад. Нухае аз маҷмӯаи рубоиёти Авҳадуддини Кирмонӣ дар Истанбул мавҷуд аст ва дар дувоздах боб танзим шудааст, вале маълум нест, ки ин тартибу танзим аз худӣ ӯст ё аз дигаре (5, 13).

Бо тавачҷуҳ ба аҳаммияти рубоигӯӣ дар миёни сӯфия Аттор низ ба сурудани рубоӣ рағбат намуда, беҳтарин ва зеботарин рубоиётро сурудааст. Ҷамонтавр ки ӯ дар навиштани «Тазкират-ул-авлиё» осори сӯфиёни пеш аз худро мутолаа карда, бегумон баҳши азиме аз рубоиёти сӯфиёни асрҳои даҳу дувоздахро низ хонда ва ё шунида будааст. Бо вучуди ин бояд қайд намуд, ки Аттор сӯфии хонақоҳӣ набуда сабки ашъораш дар сулуки ирфони ошиқона мебошад. Дар китоби «Мухторнома» ҳам муноҷоти сӯфиёна фаровон аст ва ҳам тавсифоти ошиқона, ҳам ба мавъиза пардохта ва ҳам нуқоти фалсафӣ баён кардааст. Аз ин рӯ, метавон чунин донист, ки Аттор дар сурудани чунин рубоиёте илова бар тавачҷуҳ ба ашъори сӯфиён ва орифон ба сурудаҳои рубоисароёне чун Хайём низ назар доштааст.

Агарчи Аттор рубоӣҳои «Мухторнома»-ро ба панҷоҳ боб тақсим кардааст, аммо танаввуи лаҳзаҳо ва тачрибаҳои ирфонии ӯ, ба ҳадде аст, ки дар сад боб ҳам қобили табақабандӣ шудан нест, зеро дар ҳар рубоӣи вай аз як лаҳзаи маънавӣ ва руҳӣ сухан мегӯяд. Тамоми ҳолоте, ки бар як орифи огоҳ ва солики роҳбин мегузарад, дар ин рубоӣҳо ҷилвагар шудааст. Изтиробҳои ориф, шавқӣ ӯ, таҳаййури ӯ ва бисёре ҳолот, ки калимаи хос барои он наметавон ёфт. Инҳо ҳама мазомине ҳастанд, ки дар ин рубоиёт метавон дид. Аз он чи ки ҳолоти як солиқ, он ҳам бо дар назар гирифтани маҳдудиятҳои, ки инсонии қуруни гузашта дар баробари хеш дошта, ҳеҷ гоҳ яқсон нест ва аз он чо ки ориф дар он сӯйи лаҳзаҳои ноби хеш инсоне аст маъмулӣ ва ба хусус агар мазҳабсолорӣи замонаи ӯро ҳам дар назар бигирем ва ин ки бо ҳама озодагиҳои рӯҳӣ, бисёре аз изтиробҳо ва ваҳшатҳои як мазҳабии динбовари мутаассиб низ дар кунҳи

вучуди ӯ ҳамвора камин кардаанд. Бояд ин таноқусҳое, ки дар батни таҷориби рӯҳии Аттор чехра менамоёнд бипазирем ва битавонем бар асоси равоншиносии муаллиф онро тақсим кунем (5). Агар ин нуктаро мавриди таваҷҷуҳ қарор надихем тааҷҷӯб хоҳем кард, ки чигуна гӯяндаи:

Маҳтоб ба нури домани шаб бишикофт,
Май хӯр, ки даме хуштар аз ин натвон ёфт.
Хуш бошу бияндеш, ки маҳтоб басе
Хуш бар сари хок як ба як хоҳад тофт (5,144).

бо гӯяндаи:

Гар ман зи гунаҳ тавба кунам бисёре,
То ту надихӣ тавба, наям бар коре.
Гар некаму гар бадам мусалмони туам,
Аз кофири нафсам бираҳон якборе (5,123).

як нафар бошад. Ҳол он ки бо дар назар гирифтани он асл, бисёр табиӣ менамоёнд, ки ин ду рубой ду таҷрибаи мутазоди як инсон бошад. Яке таҷрибаи лаҳзаҳои раҳо шудан ва таолӣ ва дигаре таҷрибаи лаҳзаҳои маъмурии зиндагӣ ва сабти андешаҳои рӯзмараи як инсонии асрҳои гузашта.

Ҳамин тариқ гузаштагони мо ин асари Атторро дар тӯли чанд аср аст, ки маҳфуз нигоҳ доштаанд ва ин як санади муҳими адабиёти классикии мост, ки ҳатто ҳамон рубоиҳои нописанди он ҳам метавонад дар лаҳзаҳои мавриди писанд қарор гирад ва ё ақалан аз лиҳози таърихи шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ ва таҳаввули забону таърихи тасаввуф ва масоили сабқшиносӣ мавриди баррасӣ қарор бигирад.

Арзиши ин китоб дар баробари ин ки яке аз шаш асари мусаллами Аттор шоир ва орифи бузурги адабиёти форсӣ-тоҷикӣ аст ва илова бар арзишҳои ирфонӣ вижагиҳои забонӣ ва адабие, ки дорад, дар ин аст, ки дар роҳи ҳайёмшиносӣ низ аз эътибори бисёр бархурдор аст. Аз он сабаб, ки бисёре аз рубоиҳои маъруфтанин ва зеботарине, ки ба номи Хайём шухрат ёфтаанд бар асоси нусхаҳои қадимии ин китоб, ҳамагӣ аз он Атторанд ва интисоби онҳо ба Хайём, ҳадди ақал марбут ба ду қарн баъд аз навишта шудани нусхаҳои матни ин китоб аст. Монанди ин рубоиҳо:

Бар чехраи гул шабнами Наврӯз хуш аст,
Дар боғу чаман рӯйи дилафрӯз хуш аст.
Аз дӣ, ки гузашт ҳар чӣ гӯй хуш нест,
Хуш бошу зи дӣ мағӯ, ки имрӯз хуш аст (5,112).

Чун уҳда намекунад касе фардоро,
Як шаб хуш кун дили пурсавдоро.
Май нӯш ба нури мох, эй мох, ки мох
Бисёр битобаду наёбад моро (5,211)

Дар натиҷаи татқиқоти донишмандон чунин маълум гашт, ки имрӯз ҳафтоду ду рубой ҳам ба Хайём мансуб шуда ва ҳам ба Аттор, ки аз ин теъдод дувоздаҳ рубой дар «Мухторнома» наёмадааст. Бо истинод ба пажӯҳиши анҷомёфта, аз миёни шаст рубоии муштарак боқӣ монда, тааллуқи панҷоҳу панҷ рубой ба Аттор саҳеҳ доништа шуда ва интисоби се рубой ба Аҳвадуддини Кирмонӣ ва ду рубой ба Начмиддини Розӣ ва Хайём мансуб доништа шудааст.

Бо он ки Аттор шоир ва орифи бузургу соҳибсабк буд, он чи дар ашъору осори мансураш дида мешавад, аз сабки пешиниён таъсир пазируфтааст. Ба ҳамин тартиб дар рубоиёти «Мухторнома» низ баҳрагирӣ аз сабки нигориши Саной, Хайём ва бархе дигар аз рубоиёти ирфонӣ пеш аз қарни дувоздахум намоён аст. Илова бар забон дар бархе аз рубоиёти Аттор, хусусан боби чихилу чаҳоруми «Мухторнома», ки дар «қаландариёт» ва «хамриёт» аст, ҳатто мухтаво ҳам ба мазомини рубоиёти асили Хайём наздик мешавад. Фаротар аз ин бахш бобҳое, ки бар асоси мавзуоте ҳамчун шикоят аз

нафс, мардум, дунё ва дигар умури зиндагӣ ва ҳатто дар бораи ёд карди марг фаслбандӣ шудааст, дорои рубоиёте аст, ки саликаи хайёмӣ доранд.

Дар рубоиёти Аттор тамсилҳои пуркорбурде чун парвона ва шамъ, гулу булбул, чашму абрӯ, холу хати зеборӯён ба қор рафтааст. Дигар аз мавзуоте, ки дар рубоиёти Аттор бештар бар он таваҷҷуҳ шуда, шикоят аз нафс, мардум, дунё, танҳои, тааллуқоти дунявӣ ва умури дигаре аст. Ин масъалаҳо дар қанори тавсияҳои барои ғанимат шуморидани умр, аз ҷумлаи мазомини муштарақ миёни рубоиёти Хайём ва Аттор аст, ки бархе рубоиёти Атторро ба лиҳози мухтавоӣ низ хайёмона месозад. Чунин рубоиёте барои наздик шудан дар мухтаво, ниёз доштаанд то дар вожагузинӣ низ сиёки хайёмиро пазиранд ва дар натиҷа қомилан рангу бўйи рубоиёти Хайём ба худ бигиранд. Албатта баррасии қуллии рубоиёти “Мухторнома” нишонгари тафовуте ҷиддӣ миёни забони рубоиёти Аттор ва Хайём аст. Забони шеърӣ Хайём ба охириҳои сабки хуросонӣ тааллуқ дорад ва забони Аттор ба авоили сабки ироқӣ, ҳарчанд Шафеии Қадқанӣ забони Атторро содатар аз Саной донистааст, омехтагии забони ӯ ба румузи ирфонӣ суҳанаширо аз шоироне чун Хайём печидатар қардааст.

Аттор аз қорбурди ибороти арабӣ ва ирфонӣ ҳамчун “лоязол”, қуддус”, “филҷумла”, лавлок”, “қурратулайн” ва садҳо ибороти дигар дурӣ нагузидааст. Гоҳе оёту аҳодисро ба сурати тазмин ё иқтибос меоварад ва гоҳе ба сурати пӯшида баён мекунад. Бо ин ки аксар рубоӣҳо забоне раво доранд, гоҳе маврид таъқиди лафзӣ ва ё ҳатто маънавӣ низ дар онҳо намоён аст, хусусан қаноне, ки аз истилоҳоти мухтаб ба Нишопури асри XII баҳра меҷӯяд. Аз ҷумла, “об ба пал бурун бурдан”, ки тақрори вожаҳои ҳаммаҳраҷи “б” ва “п” сабаби ҳамсонии талаффуз ва тааллуқи вожаи “пал” дар маънии тақсмоти арзӣ ба забони хуросонии қанони Аттор, сабаби таъқиди маънавии рубоӣ бо матлаи “Эй дил ҳар дам даст ба хун натвон бурд” ва “Аз шарми руҳат сурхии гул мепошад” шудааст. Санъатҳои бадеӣ вобаста ба мавзӯ ба қор рафтааст ва дар рубоиёте, ки мазмуни ошиқона ва мухтавоӣ тавсифӣ доранд, намуди бештаре дорад. Албатта дар қорбурди чунин қанон зиёдаравӣ нашудааст. Бинобар ин забони Атторро метавон қаноне пухта ва сода аз навъи сабки ироқӣ донист, ки қанони рубоиёти ирфонии қабл аз асри ёздаҳум ва печидагӯӣҳои рубоиёти баъд аз қарни қордаҳро надорад ва дар як сайри шуқуфӣ ва тарақии шеърӣ байни асрҳои XI то асри XIII қарор мегирад.

Дар натиҷаи омӯзишу баррасии қитоби “Мухторнома”-и Аттор метавон ба чунин натиҷа расид, ки ин маҷмуаи рубоиёти шоир яке аз осори арзишманди адабии қанонии форсӣ-тоҷикӣ мебошад, ки дар бағни худ вижагӯҳои зиёди адабию ҳунариро гунҷоиш додааст. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки рубоиёти Аттор чи аз назари масоили шеърӣ ва чи аз назари масоили қанонӣ ва сабки қобили таваҷҷуҳ аст.

Адабиёт

1. Абдулманнони Насриддин. Аз Рӯдакӣ то Аттор. – Хучанд: Ношир, 2017. – 396 с.
2. Аттор, Фаридуддин. Мантиқу-т-тайр / Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳоти Алӣ Муҳаммади Хуросонӣ. – Душанбе: Эҷод, 2006. – 356 с.
3. Аттор, Фаридуддин. Илоҳнома / Бо тасхеҳи Фуоди Рӯҳонӣ. – Техрон: Заввор, 1339. Чопи ҳаштум, 1384. 377 с.
4. Аттор, Фаридуддин. Тазкират-ул-авлиё / Бо муқаддима ва тасхеҳи Муҳаммади Истеълomӣ. – Техрон: Заввор, 1384. – 914 с.
5. Аттор, Фаридуддин. Мухторнома. / Бо тасхеҳу муқаддима ва ҳавошии Муҳаммадризо Шафеии Қадқанӣ. – Техрон: Интишороти Тус, 1358. – 299 с.
6. Бертельс Е.Э. Тасаввуф ва адабиёти тасаввуф / Тарҷумаи Сирус Эсадӣ. – Техрон: Амири қабир, 1387. – 723 с.
7. Шамисо, Сирус. Сайри рубоӣ дар шеърӣ форсӣ. – Техрон: Фирдавс, чопи дувум, 1374. – 392 с.

ВИЖАГӢҲӢ АДАБИИ «МУХТОРНОМА»-И ШОИР ВА ОРИФИ БУЗУРГИ АДАБИЁТИ ФОРСӢ-ТОҶИКӢ АТТОРИ НИШОПУРӢ

Дар мақолаи мазкур вижагӯҳои адабию бадеии асарӣ «Мухторнома»-и Фаридуддин Аттори Нишопурӣ мавриди таҳлили илмӣ қарор гирифтааст. Муаллиф бо таъки ба сарчашмаҳои муътамади илмию адабӣ масъалаи қойгоҳ ва аҳамияти ин маҷмуаи рубоӣро дар таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ

баррасӣ намуда, хусусиятҳои сабкӣ, мазмунӣ ва ғоявӣ рубоӣи Аттормо ошкор месозад. Дар ҷараёни таҳқиқ муқоисаи ғайримустақими эҷодиёти рубоӣи Аттормо бо суннати рубоисароии Хайёми Нишопурӣ анҷом дода шуда, умумият ва фарқиятҳои асосии ин ду шоири барҷастаи нишопурӣ муайян мегарданд. Муаллиф ба ин натиҷа мерасад, ки гарчанде Хайёми Нишопурӣ дар таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ пеш аз ҳама ҳамчун устои рубоӣ шинохта шудааст, вале маҷмуаи рубоӣи Фаридуддин Аттормо низ аз маҳорати баланди адабӣ, тафаккури фалсафӣ ва қобилияти эҷодии ӯ дар ин жанр гувоҳӣ медиҳад. «Мухторнома» на танҳо арзиши адабӣ, балки аҳамияти таърихӣ фарҳангӣ дошта, ҳамчун манбаи муҳими омӯзиши рушди рубоӣ дар адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ хизмат мекунад.

Калидвожаҳо: Фаридуддин Аттормо, Хайёми Нишопурӣ, «Мухторнома», рубоӣ, адабиёти форсӣ-тоҷикӣ, вижагиҳои адабӣ.

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ «МУХТАРНОМЫ» ВЕЛИКОГО ПЕРСИДСКО -ТАДЖИКСКОГО ПОЭТА И ОРИФА

В данной статье дан научный анализ литературно-художественных особенностей произведения Фаридуудина Аттормо Нишапурского «Мухтарнома». Опираясь на авторитетные научно-литературные источники, автор рассматривает место и значение данного сборника рубаи в истории персидско-таджикской литературы, раскрывая стилистические, содержательные и идейные особенности четверостиший Аттормо. В ходе исследования косвенное сравнение творчества Руби Аттормо с традицией рубиаризма Хайяма Нишапура было проведено, и были выявлены общие черты и основные отличия этих двух выдающихся поэтов Нишапура. Автор приходит к выводу, что, хотя Хайем Нишапури известен в истории персидско-таджикской литературы прежде всего как мастер рубаи, сборник Рубаев Фаридуудина Аттормо также свидетельствует о его высоком литературном мастерстве, философском мышлении и творческих способностях в этом жанре. «Мухтарнома» имеет не только литературную ценность, но и историко-культурное значение, служит важным источником изучения развития Руби в классической персидско-таджикской литературе.

Ключевые слова: Фаридуудин Аттормо, Хайем Нишапури, «Мухтарнома», рубаи, персидско-таджикская литература, литературные особенности.

LITERARY FEATURES OF "MUKHTARNOMA" THE GREAT PERSIAN-TAJIK POET AND ORIF

This article provides a scientific analysis of the literary and artistic features of Fariduudinn Attorri Nishapursky's work "Mukhtarnama". Relying on authoritative scientific and literary sources, the author examines the place and significance of this collection of rubais in the history of Persian-Tajik literature, revealing the stylistic, thematic, and ideological characteristics of Attar's quatrains. In the course of the study, an indirect comparison of Ruby Attor's work with the rubiarism tradition of Khayyam Nishapur was carried out, and the common features and main differences between these two outstanding poets of Nishapur were identified. The author concludes that although Khayyam Nishapuri is known in the history of Persian-Tajik literature primarily as a master of rubai, the collection of Rubai by Fariduudinn Attor also testifies to his high literary skill, philosophical thinking and creative abilities in this genre. "Mukhtarnama" has not only literary value, but also historical and cultural significance, and serves as an important source for studying the development of Ruby in classical Persian-Tajik literature.

Keywords: Fariduudinn Attor, Khayyam Nishapuri, "Mukhtarnoma", rubai, Persian-Tajik literature, literary features.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ахмедова Париноз - Донишқадаи саноат ва хизматрасонӣ, ассистенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва табиӣи риёзӣ

Информация об авторе: Ахмедова Париноз -институт промышленности и услуг, ассистент кафедры гуманитарных и естественно-математических наук

Information about the author: Akhmedova Parinoz-Associate Professor of the Department of Humanities and Natural Sciences at the Institute of Industry and Services

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

РАВИШҶО ВА ҚОЛАБҶОИ ВОЖАСОЗӢ ДАР ЗАБОНИ ФОРСИИ МУОСИР ДАР МИСОЛИ ИСТИЛОҶОТИ ДОМДОРӢ

Зайнуддинзода Н.А.

Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Истилоҳоти домдорӣ дорои вижагиҳои махсуси луғавию маъноӣ ва услубӣ буда, аз нигоҳи сохтор дар қолабҳои суннати вожасозӣ шакл гирифтаанд, ки инро равиши таърихӣ истилоҳофаринӣ дар ҳама давраҳои ташаккули забони форсӣ нишон медиҳад. Таркиби луғавии забони форсӣ аз вожаҳои ифодакунандаи анвои гуногуни ҳайвонот ғайб аст, зеро ҳаёти одамон бо ҳайвонот зич алоқаманд буда, дар ҳаёти ҳамарӯза бо онҳо сару кор доранд. Маҳз барои ҳамин истилоҳоти домдорӣ яке аз бахшҳои асосии таркиби луғавии забонро ташкил медиҳад.

Истилоҳоти марбут ба ҳайвонот луғати забонро на танҳо бо мавҷудияти ҳеш, балки бо вожаҳои хосси қору фаъолият, муносибат ба онҳо ва пайдоиши истилоҳоти нави соҳа такмил бахшидааст. Онҳо барои сохтани вожаҳои сохта, мураккаб, ибора ва истилоҳоти марбута шароити мусоиде фароҳам овардаанд. Аз ин рӯ, вожа ва истилоҳоти марбут ба ҳайвонот дар такмили таркиби луғавии забон хидмати бузурге кардаанд.

Барои баёни номҳои гуногуни анвои ҳайвоноти ҳонагӣ, ба монанди вожаҳо ва истилоҳоти ифодагари дигар соҳаҳо танҳо вожаҳои сода, сохта ва мураккаб кофӣ набуда, дар забони форсӣ аз таркибу ибораҳо низ истифода шудааст. Муайянкунандаҳои сифати чорво ба унвони номҳои ҳайвонот бо муайяншаванда дар як таркиб омада, номи анвои онро сохтаанд, ки бо ин сифатҳо аз дигар чорпоён фарқ мекунанд.

Пайдоиш ва ташаккули истилоҳот тавассути пешвандҳову пасвандҳо яке аз равишҳои аслии вожасозии забонҳои эронии бостон мебошад. Ин равиш дар забони форсии миёна ва баъдан дар забони форсии нав дар қолаби **пешванд+реша** ва **реша+пасванд** идома ёфтааст.

Дар таърихи ташаккули вожасозии истилоҳот бо пешванд ва пасвандҳо чанд марҳилаи шаклгирии пешвандҳо аз эронии бостон то ба эронии миёна ва нав дар мисоли форсии бостон, форсии миёна ва форсии нав бар асоси таҳаввулоти таърихӣ овой сурат пазируфтааст, ки инро аз осори ҳар як давраи таърихӣ рушди забони форсӣ-тоҷикӣ ба ҳубӣ метавон мушоҳида ва муқоиса намуд.

Манбаи пайдоиши пешвандҳои вожасоз дар забони форсии миёна, асосан, зарфҳо ва пешояндҳо, манбаи дигар бошад, пешвандҳои таърихӣ эронии бостон (форсии бостон) аз роҳи дигаргуниҳои овой дар форсии миёна мебошанд. Аммо пешвандҳои эронии бостон дар забони форсии миёна дар натиҷаи дигаргуниҳои овой ба асосҳои феълҳо омезиш ёфта, ҳамчун ҷузъи ҷудонопазир дар сохтори феъл доништа мешаванд. Ин пешвандҳои таърихӣ иборатанд аз ā-, ара-, urā-, abi-, ava-, adi-, ni-, niḡ-, vi-, pari-, para, fra-, rati-, uz- ва ғайра. Дар сангнавиштаҳои форсии бостон ин пешвандҳо дар вожасозӣ ба мушоҳида мерасанд. Ҳама пешвандҳои вожасоз бо маъноӣ луғавии калимаҳо дар иртиботи қавӣ қарор доранд, монанди пешвандҳои ā-, ati-, ура-, urari-, niḡ-, para-, rati- бо решаи феъли ау- «рафтани»: ā-ау- «омадан», ati+ау- «гузаштан, убур кардан», ура+ау «расидан», urari+ау-«рафтор кардан», niḡ+ау- «дур шудан», para+ау- «фаро рафтани» ва чандин намунаҳои дигар, ки дар осори форсии бостон зикр шудаанд [8, с.142-146].

Баъди аз байн рафтани пешвандҳои таърихӣ дар форсии миёна барои ташаккули пешвандҳои вожасоз манбаи асосӣ пешвандҳои дар заминаи зарфҳо ва пешояндҳо шаклгирифта доништа мешаванд. Аз ин рӯ, ҳам дар забони форсии миёна ва баъдан дар забони форсии нав ин равиш дар вожасозӣ яке аз манбаъҳои муҳимми ташкили пешвандҳои вожасоз, бо истифода аз решаҳои содаи бунёдии эронӣ (форсии миёна ва форсии нав), гардидааст.

Қолаби пешвандҳои вожасоз дар шаклгирии истилоҳот барои баён ва дарҷи маъниҳои тоза нақши муҳим дошта, ба воситаи ин қолаб дар забони форсӣ, ба вижа осори

давраҳои аввали он, истилоҳоти фаровоне сохта шудаанд, ки онҳо танҳо махсуси ҳамин давраи рушди забон ва осори адабии он мебошанд.

Муҳаққиқи забонҳои эронӣ Л.С. Пейсиков ба хулосаи З. Телегдӣ дар иртибот ба ин мавзӯ така намуда, нақши вожасозӣ бо пешвандҳоро дар забони форсӣ аз марҳилаи кунунии ин забон ба маротиб бештар донистааст [4, с.79]. Ин ақидаи Л.С. Пейсиковро фарҳангномаҳо ва осори куҳани форсӣ, ки дар асоси манбаҳои давраҳои мухталифи забон таҳия шудаанд, таъйид менамояд. Баъди таҳқиқи манобеи мухталифи забони форсӣ муҳаққиқон ба ин хулоса омаданд, ки қисми асосии пешвандҳои вожасоз дар забони форсӣ тавассути решаҳои калима шакл гирифтаанд.

Пажӯҳишгарони забони форсӣ дар асоси ташаккули ин қолаби вожасозӣ дар марҳилаи кунунии забони форсӣ таъйид менамоянд, ки қолаби пешвандҳои вожасоз яке аз манобеи пайдоиш ва ташаккули қолаби дигари вожасозӣ (**пешванд+асосҳои феъл = исм**) гардидааст: *bāzgašt* < *bāzgaštan* «бозгаштан, дубора омадан», *bāzdašt* < *bāzdaštan* «боздоштан, дастгир кардан, ҳабс кардан, гирифтн кардан» ва ғайра [4, с.79].

Дар маҷмӯъ, метавон гуфт, ки ҳамаи пешвандҳои роиҷ дар вожасозии форсии миёна, ба истиснои пешвандҳои *ō(h)* (дар навишти паҳлавӣ *'w'*- ва дар навишти форсии миёнаи монавӣ *'wh-* ба маънои «чунин, чунон» (ф.б. *avauā*, ав. *avaua*) ва *ul-* ба маънои «боло, фароз») дар ташкил ва такмили луғати феъли форсии дарӣ аз омилҳои асосӣ арзёбӣ мешаванд [6, с.157-158].

Муҳаққиқ Р. Шодиев, ки вожасозии феълро дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ таҳқиқ кардааст, оид ба ин масъала чунин ибрози андеша дорад: «Дар таърихи ташаккули феълҳои пешвандӣ аз забони форсии бостон ба форсии миёна гурӯҳе аз пешвандҳо бо асосҳои феълҳо махлут гардида, аз роҳи чунин омезиш дар форсии миёна як теъдоди феълҳо аз феълҳои пешвандӣ ба феълҳои сода табдили шакл карданд. Дар натиҷаи чунин таҳаввулоти овоӣ дар сохтори бархе аз феълҳо дар луғати феъли форсии миёна феълҳои содаи таърихан пешвандӣ бо ҳифзи маънои аслии шакл гирифтанд. Намунае чанд аз ин гуна феълҳо: *āmādan* «омадан» (<*a- *gmatanai*, ф.б.: *gam-*), ара- *kandan*, ф.н.: *afkandan*, *abgandan* «афкандан» (< эр.б.: *ара- *kan-*), *framudan* «фармудан» (< эр.б.: *fra- *mā-*), *nimudan* «намудан» (< эр.б.: *ni- *mā-*), *nibištan/ nipištan* «навиштан» (< эр.б.: *ni- *paīs-*), *radigriftan/ < patigriftan* «пазируфтн» (< *pātī – grab-*), *virēxtan* «гурехтан» (< эр.б.: *vī- *raik-*) ва ғайра [7, с.79].

Дар забони форсии миёна дар қолаби вожасозӣ бо пешвандҳо тавассути пешвандҳои аслии, ки бунёди онҳо пешояндҳо ва зарфҳо мебошанд, аз вожаҳои содаи маъмул оғоз мешаванд, ки ҳар яки онҳо дар ташаккули маънои вожаҳои ҷудогона нақши муҳим доранд. Ин пешвандҳо иборатанд аз: *abar-*, *ul-*, *andar-*, *frāz-*, *frōd-*, *abāz-* ва ғайра. Ба воситаи ин пешвандҳо вожаҳои фаровоне шакл гирифта, дар забони форсии нав мутобиқи хусусиятҳои савтиёти ин забон идома пайдо кардаанд. Қолаби мазкур дар забони форсии нав, бо истифода аз дигар вожаҳои сода, бештар ташаккул ёфта, яке аз равишҳои мустаъмал дар сохтани вожаҳои нави пешвандӣ дониста мешавад.

Оид ба вожасозӣ ва истилоҳофаринӣ тавассути пешвандҳову пасвандҳо ва дигар роҳҳо дар забоншиносии ҷаҳонӣ асару мақолаҳо ва таҳқиқоти ҷудогона ба таъб расидааст. Мо метавонем аз забоншиносони рус ёдовар шавем, ки дар ин замина таҳқиқоти арзишманде анҷом додаанд. Забоншиносони рус, аз қабиле В.В. Виноградов, В.В. Лопатин, Е.С. Кубрякова, Е.А. Земская, Н.С. Улуханов ва дигарон муҳимтарин масъалаҳои вожасозӣ ва истилоҳофариниро аз нигоҳи назарӣ ва амалӣ мавриди пажӯҳиш қарор додаанд.

Оид ба назарияҳои мухталифи вожасозӣ дар забонҳои эронӣ забоншиносон як силсила пажӯҳиш анҷом додаанд, ки миёни онҳо аз асарҳои Ю.А. Рубинчик, Л.С. Пейсиков, Т.Д. Чхеидзе, Т.А. Чавчавадзе, Д. Саймиддинов, Ф.Р. Амонова, С. Назарзода, М.Ҳ. Султон, А.М. Байзоев, А. Муҳаббатов, Ш. Ҳайтова ва дигарон метавон ном бурд.

Донишмандони эронӣ низ оид ба ин масъала, яъне вожасозӣ ва истилоҳгузинӣ як силсила пажӯҳиш анҷом додаанд, ки миёни онҳо П.Н. Хонларӣ, К. Табретӣ, М.Ч. Шариатӣ, Ф. Ҳумоюн, Э. Калбосӣ, С.К. Толиқонӣ, М. Дурахшон ва ғайраро метавон зикр кард.

Муҳаққиқи тоҷик Абдулфазл Муҳаббатов ба чунин назар аст, ки ҳарчанд роҷеъ ба вожасозии забонҳои эронӣ то имрӯз таҳқиқоти зиёде ба анҷом расидааст, вале дар миёни донишмандон дар мавриди роҳи усулҳои асосии вожасозӣ ваҳдати назар ба мушоҳида намерасад. Ӯ чунин менигорад: «Л.С. Пейсиков чор роҳи вожасозӣ дар забони муосири форсӣ: 1) вожасозӣ тавассути вандҳо ё вожасозии вандӣ, 2) вожасозӣ тавассути нимвандҳо ё вожасозии нимвандӣ, 3) вожасозии бидуни вандӣ ва ё транспозитсия ва 4) мураккабшавиро зикр мекунад. Ю.А. Рубинчик, дар навбати худ, низ чор роҳи вожасозиро пешниҳод мекунад, ки дар номгузорӣ тафовути ҷиддие нисбат ба гурӯҳбандии Л.С. Пейсиков дида мешавад. Ба назари Ю.А. Рубинчик, чор роҳи вожасозӣ ё ба қавли ӯ, усулҳои сохта шудани исмҳо ва сифатҳо инҳоянд:

- 1) вожасозӣ тавассути вандҳо;
- 2) таркибпазирӣ, яъне васл шудани асосҳои номӣ ва феълӣ;
- 3) ба истилоҳ таъдил ёфтани ибораҳо;
- 4) ба исм ва сифат гузаштани ҳиссаҳои дигари нутқ» [2, с.129].

Дар «Асосҳои забоншиносии эронӣ. Забонҳои эронии нав» (Основы иранского языкознания. Новоиранские языки) оид ба роҳҳои вожасозӣ дар забони форсӣ чунин омадааст: «Дар забонҳои мавриди пажӯҳиши мо (манзур форсӣ, тоҷикӣ ва дарӣ аст – З.Н.) се роҳи асосии вожасозии исму сифат мавҷуд аст: пасвандӣ, пешвандӣ ва мураккабшавӣ (ё пайвастишавии асосҳо)» [3, с.203].

Дар гурӯҳбандии роҳҳои вожасозии забони форсӣ ихтилоф ба назар мерасад. Дар гурӯҳбандии Ю.А. Рубинчик дар бораи роҳи вожасозии нимвандӣ умуман ишорае нест. Чунин як тафовути назар дар гурӯҳбандии Ш. Рустамов ва Л.С. Пейсиков низ дида мешавад, ин тафовут на танҳо дар номгузории роҳҳои вожасозӣ, инчунин дар таҳлили сохтори вожасозӣ ҳам ба мушоҳида мерасад. Агар Ш. Рустамов рушд ва тавсеаи сермаъноӣ ва ба вучуд омадани омонимҳоро чун як роҳи мустақили вожасозӣ мавриди баррасӣ қарор диҳад, пас Л.С. Пейсиков инро дар баҳши авомили семантикии тавсеаи таркиби луғавӣ таҳлил намудааст [2, с.130].

Корбурди ин роҳҳои вожасозӣ бар асоси мутобиқат ва робитаи маъноӣ пешванд бо маъноӣ вожа сурат гирифта, дар чунин робита пешванд метавонад бо вожаҳои содаи дорой маъноҳои мухталиф истифода шавад. Аз ин рӯ, дар ин қолаби вожасозӣ истилоҳоти бештаре бо пешвандҳои гуногун ва муштарак истифода гардидаанд.

Донишмандони забоншиносии эронӣ оид ба роҳи усулҳои калимасозӣ дар забони форсӣ фикру ақидаҳои мухталифе доранд, ки одатан, ба таври пароканда иброз гардидаанд. Ҳарчанд, дар назарияҳо ва усулҳои онҳо ақидаҳои судманд ва аз назари илмӣ ҷолиб баён гардидааст, аммо набудани низоми ягона ва усулҳои мушаххаси таҳлил наметавонад асарҳои муҳаққиқони эрониро дар як сатҳ бо асарҳои донишмандони русу аврупоӣ қарор диҳад.

Муҳаққиқи эронӣ Саид Камоли Толиқонӣ вожаҳои мураккабро дар баҳши «сифати таркибӣ» шарҳ медиҳад:

«Сифати таркибӣ он аст, ки аз ду калима ё бештар таркиб шуда бошад». Маъмулан сифати мураккаб аз калимоти зер ташкил мешавад:

1. Исм + феъли амр: суханшунав, мардумозор.
2. Ду исм: симандом, сангдел.
3. Исм + сифат: делсиёҳ, сарбаланд.
4. Исми фоил + исми ом: дарандаҳу, олиқадр.
5. Сифат + исм: сиёҳчашм, хушдел.
6. Исми мафъул + исми ом: хамидақомат, буридазабон.

7. Исми ом + исми мафъул: захролуда, хоболуде.

8. Ҳам + исм: ҳамроҳ, ҳамсафар.

9. Ҳар + исм бо афзудани «ё» (ع) дар охири он: ҳар шабе, ҳар рӯзе.

10. Адад (шумора) + исм бо афзудани «й» дар охири он: се мисқоли, се мани.

11. Исм + пешвандҳои «ба-», «би-», «но-»: боҳуш, биҳуш, нотавон.

Эзоҳ: Гоҳе алифро ҳазф кунанд: беҳуш.

12. Адад + исм: якзабон, дору.

13. Исм + пасвандҳо: суханвар, донишманд, ситамгар, гунаҳкор, андуҳгин, ғамнок [11, с.29].

С.К. Толиқонӣ оид ба «ақсоми исми мураккаб» ибрази андеша намуда, чунин менигорад:

«Барои ин ки чанд калима бо ҳам таркиб гардад, се тариқ маъмул аст:

1. Бидуни зиёд кардани ҳарф: киштзор, боғбон, шаббу.

2. Бо зиёд кардани «алиф» (-а) миёни ду калима: раст-о-хез, каш-о-каш, так-о-пу.

3. Бо зиёд кардани «вов» (-у) миёни ду калима: рафт-у-омад, зад-у-хурд» [11, с.20].

Чи тавре ки мушоҳида мешавад, С.К. Толиқонӣ барои сохтани вожаҳои мураккаб се усул пешниҳод мекунад ва агар онҳоро аз диди муҳаққиқони русу аврупоӣ, ба монанди Л.С. Пейсиков, мавриди таҳлил қарор диҳем, пас мебинем, ки дар роҳи аввали пешниҳоднамудаи С.К. Толиқонӣ ду роҳи вожасозӣ: вандӣ ва муракабшавӣ бо ҳам омехта шудааст. Роҳи дувум ва сеуми пешниҳоднамудаи ӯ аслан як роҳи вожасозии калимаҳои мураккаб аст, ки тавассути инфиксҳо сурат гирифта, он вожасозии пайваст номида мешавад.

Муҳаққиқи дигари эронӣ Маҳдӣ Дурахшон асосан ду роҳи вожасозӣ: вандӣ ва муракабшавиро дар забони форсӣ пешниҳод мекунад: «Аммо тариқҳои муҳимму асосӣ барои таксиру тавсеаи забони форсӣ роҳҳои дигарест бартар аз қабулу абдулу иштиқоқ ва ғайра ва он таркиби калимот аст ва овардани пешвандҳову пасвандҳо ба аввал ва охири вожаҳо» [10, с.84].

Забоншиноси маъруфи эронӣ Парвиз Нотил Хонларӣ дар асарҳои худ оид ба равишҳои вожасозии забони форсӣ ибрази андеша намуда, се равиши вожасозӣ дар забонро таъкид кардааст. Аммо баррасиҳо ва пешниҳодҳои ӯ аз таҳлилҳои дигар муҳаққиқон ба кулӣ фарқ мекунад. Мавсуф дар робита ба сохтани вожаҳо аз тариқи муракабшавӣ чунин менигорад: «Ҳар гоҳ исм ё сифате дорои ду чузъ ё бештар бошад, ки ҳар як ҷудоғона дорои маънӣ бошад, калимаи мураккаб хонда мешавад. Калимаи мураккаб гоҳе аз ду исм ҳосил мешавад. Гоҳе аз таркиби як исм, як сифат калимаи мураккаб ба даст меояд, ки сифат аст» [9, с.161].

Муҳаққиқ А. Муҳаббатов роҳҳои вожасозии пешниҳоднамудаи П.Н. Хонлариро чунин арзёбӣ кардааст: «Ин таърифи калимаҳои мураккаб ба зоти худ дуруст аст, вале ноқис мебошад. Чунки мо медонем, ки калимаҳои мураккаб на фақат аз исм+исм, исм+сифат, сифат+исм ба вуҷуд меоянд, балки ҳиссаҳои дигари нутқ, масалан феъл, шумора, зарф дар сохтани калимаҳои мураккаб ширкати фаълдоранд» [2, с.138].

П.Н. Хонларӣ дар мавриди роҳҳои сохта шудани сифатҳои феълӣ дар забони форсӣ хулосаронӣ карда, ҳолатҳои табиӣ шудани феълҳоро ба сифат ва исм таъкид мекунад, ки дар забоншиносии кунунӣ ин ҳолатро низ вожасозии бидуни вандӣ меноманд: «Навӣи дигар аз калимоте, ки бо яке аз муштақоти феъл таркиб мешаванд, он аст, ки аз таркиби «масдари бурида» ё исм ё сифате ҳосил мешавад ва маънии исми масдар ё ҳосили маънии масдар аз он бармеояд» [9, с.174].

Пажуҳишгар Эрони Калбосӣ дар китоби худ «Сохти иштиқоқии вожа дар форсии имрӯз» дар робита ба бунёд ва сохти вандҳо ва нимвандҳо баҳои дуруст додааст. Аммо муҳаққиқ онҳоро на чун нимванд, балки ванд маҳсуб медонад: «...Дар ин давра (форсии нав) низ вандҳои ҷадида падидаи омаданд, ки ё аз табилии калимоти мустақил сохта шудаанд (боз, сон, дис, карда, гун) ё аз забонҳои ғайриэронӣ чун арабиву туркӣ ба форсӣ роҳ

ёфтаанд (бул-, било-, ло-, бошй, лу) ва ё эҳтимолан, аз гӯйишҳо ва лаҳҷаҳо ба форсӣ ворид шудаанд» [12, с.83].

Дар вожасозии забони форсӣ теъдоди пасвандҳо аз пешвандҳо ба маротиб бештар аст. Пасвандҳо бо исмҳо, сифатҳо, ҷонишинҳо, зарфҳо, асосҳои замонҳои гузашта ва ҳозираи феълҳо пайваст шуда, вожаҳои нави ғайрифеълӣ (исм, сифат, зарф) месозанд.

Дар сохтани истилоҳоти домпарварии забони форсӣ на ҳамаи пасвандҳо истифода мешаванд. Аммо пасвандҳое, аз қабилӣ **-и**, **-гоҳ**, **-е** ва ғайра аз ҷумлаи пасвандҳое мебошанд, ки дар сохтани истилоҳоти домдорӣ нақши қобили мулоҳизаеро анҷом медиҳанд.

а) Пасванди «**-й**» – «**ای**». Аз ҷумлаи пасвандҳои зоё ва сермаҳсули вожасозии забони форсӣ маҳсуб мешавад. Доираи истеъмоли пасванди мазкур фарох буда, ҳам дар вожаҳои асили форсӣ ва ҳам дар вожаҳои иқтибосӣ пайваст мешавад ва исмро ба сифат табдил медиҳад. Алломорфи пасванди **-й** – «**-гӣ**» низ дар сохтани вожагон нақши муассире дорад: **گوشتی** – **gušti** – гӯштӣ (маҳсулот аз гӯшти ҳайвонот) [13, с.32]; **گاو** – **gāvi** – говӣ (маҳсулот аз гӯшти гов) [13, с.39]; **کرچی** – **karči** – карҷӣ (ҳолате, ки дар он як мурғ тамоюли хобидан ба рӯйи тухуро дорад) [13, с.39]; **اهلی** – **ahli** – аҳлӣ (аслан, маънии ин вожа аҳл, яъне ҳайвони ромшуда буда, бо илова намудани пасванди «**й**» ба сифати хонагӣ табдил ёфтааст) [13, с.106]; **فربهی** – **farbehi** – фарбеҳӣ [13, с.127]; **مادینگی** – **mādinēgi** – модинагӣ (ҷинси ҳайвон) [13, с.128].

б) Пасванди «**гоҳ**» – «**گاه**». Ба воситаи ин пасванд чунин истилоҳоти домдорӣ сохта шудааст: **کشتارگاه** – **koštārgāh** – кушторгоҳ (макон ё ҷойе, ки дар он ҷо ҳайвонотро забҳ мекунад) [13, с.3], ба исми макон далолат мекунад; **چراگاه** – **čarāgāh** – чарогоҳ [13, с.149]; **چراگاه یکساله** – **čarāgāhe yeksāle** – чарогоҳи яксола (маконе, ки аз ҳайвонот ба муҳлати як сол истифода менамоянд) [13, с.16].

в) Пасванди «**-а**» – «**ه**» ва «**иш**» – «**ش**». Корбурди ин пасванд дар сохтани истилоҳоти домдорӣ хеле хуб ба назар мерасад. Мо танҳо дар чанд маврид истифодаи пасванди мазкурро дар офариниши истилоҳоти домдорӣ нишон медиҳем: **زاید** – **zāyide** – зоида (ҳайвоне, ки нав таваллуд кардааст) [13, с.20]; **خزنده** – **xazande** – хазанда [13, с.86]; **رسیده** – **raside** – расида (ҳайвони ба синну соли муайян расида) [13, с.150]; **دوشاخه** – **došāxe** – душоха – [13, с.33]; **دوساله** – **dosāle** – дусола [13, с.33]; **گوشت آلوده** – **guštālude** – гӯштолуда (олуда ба гӯшт) [13, с.37]; **شیر صاف شده** – **šire sāfšode** – шири софшуда (шири гов ва ё буз, ки нав ҷӯшидаанд ва онро полида барои хӯрдан омода мекунад) [13, с.67]; **پالایش** – **pālāyeš** – полоиш (шири гов ва ё бузро полоиш додан) [13, с.67].

Теъдоди пешвандҳо нисбат ба пасвандҳо дар забони форсӣ ба маротиб камтар аст. Сарфи назар аз ин пешвандҳо дар раванди умумии вожасозии забони форсӣ нақши боарзишро иҷро карда, дар пурғановат сохтани таркиби луғавӣ ва муҳимтар аз ҳама, дар бароварда сохтани ниёзмандиҳои забон ба мафҳуми нав хидмати босазое доранд.

а) Пешванди «**бе**» – «**بی**». Нақши пешванди мазкур дар офариниши истилоҳоти домдорӣ қобили мулоҳиза аст. Зеро ҳамаи истилоҳоти домпарварии забони форсӣ, ки тавассути пешванди «**бо**» – «**با**» сохта шудаанд, дар ҳолати инкорӣ «**бе**» – «**بی**»-ро қабул мекунад: **بی شیریں پس از زایمان** – **biširīe pas az zāymān** – беширии пас аз зоймон [13, с.8]; **بی عضو** – **biozvie mādarzādi** – беузвии модарзодӣ (ҳайвоне, ки бидуни ягон узви бадан зоида шудааст) [13, с.8]; **بی حسی** – **bihessi** – беҳиссӣ [13, с.13]; **بی هوشی** – **bihuši** – беҳушӣ [13, с.13]; **بی اشتها** – **bieštehoi** – беиштиҳойӣ [13, с.17]; **بی بیا** – **birā** – бепо [13, с.20]; **بی موی** – **bituyi** – бемӯйӣ [13, с.25]; **بی جان کردن** – **bijān kardan** – бечон кардан (забҳи ҳайвон) [13, с.47].

б) Пешванди «**но**» – «**نا**». Бо ин пешванд як қатор истилоҳоти домдорӣ сохта шудааст. Пешванди «**но**» дар сохтани истилоҳоти домдорӣ саҳми қобили мулоҳизае дорад. Доираи фаъолияти пешванди «**но**» ва алломорфи он «**на**» васеъ буда, ба исмҳо, сифатҳо, асоси замони ҳозира, сифатҳои феълӣ, ҷонишинҳо пайваст шуда, сифатҳои дорои маънои манфӣ меофаранд: **نازا** – **nāzā** – нозо (ҳайвоне, ки дигар зоида наметавонад) [14, с.36]; **ناباروار** – **nābārvar** – ноборвар (ҳайвоне, ки дигар бордор намешавад) [14, с.36].

Вожаҳои мураккаб. Забоншиносон ҳангоми баррасии қолабҳои вожасозӣ ин усулро аз рӯи мансубияти унсурҳои дохилии он ба ҳиссаҳои номӣ, инчунин бархе аз масоили марбут ба мафҳуми «вожаҳои мураккаб»-ро низ аз назари таҳқиқ мавриди омӯзиш қарор медиҳанд. Аз рӯи қоидаҳои маъмул, вожаҳои мураккабро, умдатан, ба ду гурӯҳ тақсим мекунам, яъне вожаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ.

Вожаҳои мураккаб ду, се ва зиёда калимаро ба ҳам муттаҳид сохта, ҳар кадоми онҳо ба сифати вожаи мустақил ва дорои маъно дар забон истифода мегардад.

Эроншиноси рус Л.С. Пейсиков оид ба ин масъала чунин ибрози андеша кардааст: «Дар вожаҳои мураккаби «ӓббаһә», «ӓбрӓһ», «ӓб-оһак» ва ғайра асос маънии аслии калимаи «ӓб»-ро инъикос мекунад, вале дар «ӓбру», «ӓб-о-тӓб» ҳамон асос маънии маҷозии «ӓб» - «дорахш» ва «шараф»-ро ифода мекунад» [4, с.151].

Истилоҳоти домдории забони форсӣ ҳамчун бахши ҷудонопазири фонди луғавӣ аз роҳи мураккабшавии вожаҳо дорои вижагиҳои хос мебошад.

Вожасозии вожаҳои мураккаб яке аз роҳҳои сермаҳсул дар забони форсӣ буда, теъдоди фаровони калимаҳои мураккаб дар тайи таърихи ташаккули забон то ба имрӯз аз ҳамин роҳ сохта шудаанд.

Истилоҳоти домдории забони форсӣ бо қолабҳои зерин шакл гирифтаанд:

1) **Исм + феъл.** Исм бо феъл пайваст шуда, гоҳе исм ва гоҳе сифат месозад: دامپروری – домпарварӣ: аз ду ҷузъ «дом» ва «парвариш» [14, с.21]; کښ، مواد کښه کښه – kanakoš – канақуш: аз «кана» ва «қуш, қуштан» (маводи қушандаи кана) [14, с.5]; سربري – sarbori – сарбурӣ: аз «сар» ва «буридан» (забҳи чорво) [14, с.106]; مادرزادی – mädarzädi – модарзодӣ: аз «модар» ва «зод» (нишонии модарзодӣ) [14, с.89]; گودار – gävdar – говдор: аз «гов» ва «дор» (шахсе, ки соҳиби гов аст) [14, с.105]; گوفروش – gävforoš – говфурӯш: аз «гов» ва «фурӯш» (шахсе, ки ба фурӯши гов машғул аст) [14, с.106].

2) **Шумора + исм:** دوساله – dosäle – дусола: аз ду ҷузъ «ду» ва «сол» [14, с.39]; دوشاخه – došāxe – душоха: аз «ду» ва «шоҳ» [14, с.39]; دورگ – dorag – дураг: аз «ду» ва «раг» (дурага ва омехта будани ҳайвон) [14, с.189].

3) **Феъл + феъл:** مرده زاد – mordezäd – мурдазод: аз «мурдан» ва «зода» (ҳайвони мурда таваллуд шуда) [14, с.401].

4) **Исм + сифат:** خونگرم – hungarm – хунгарм: аз «хун» ва «гарм» (ҳайвоне, ки бидуни таваҷҷуҳ ба дараҷаи ҳарорати муҳит, қодир ба ҳифзи дараҷаи ҳарорати дохилии бадани худ мебошад) [14, с.183-184].

Ҳамин тавр, вожаю истилоҳоти марбут ба домдорӣ як қабати хоси луғати забони форсиро ташкил додаанд, ки бо роҳу воситаҳои мухталиф ба вучуд омадаанд ва таърихи дуру дарози истифода доранд. Дар ташаккули ин истилоҳот вожаҳои сода, воситаҳои ёрирасони нутқ, пайвастшавии вожаҳо ва ибораҳо нақши муҳим гузоштаанд. Аз истилоҳоти роиҷ мушоҳида мешавад, ки муҳаққиқини забони форсӣ, бо вучуди истифодаи ногузири вомвожаҳо дар баъзе ҳолатҳои истисноӣ, бештар саъй кардаанд ҷиҳати ифодаи мафҳуми нав ба имконоту зарфиятҳои вожасозии забони форсӣ таъя кунанд.

Адабиёт

1. Ефимов В.А., Расторгуева В.С., Шарова Е.Н. Персидский, таджикский, дари // ОИЯ. Новоиранские языки. – М., 1982. – С.5-230.
2. Муҳаббатова А. Истилоҳоти вариантии забони форсӣ: дисс. ... номз. илм. филологӣ. – Душанбе, 2007. – 202 с.
3. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки (Редкол.: Расторгуева В.С. и др.) – М., т.II. – 1997. – 573 с.
4. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. – М.: Изд. МГУ, 1975. – 203 с.
5. Расторгуева В.С., Молчанова Е.К. Среднеперсидский язык // ОИЯ. Среднеиранские языки. – М., 1981. – 146 с.
6. Саймидинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна. – Душанбе, 2001. – 310 с.
7. Шодиев Р.А. Феъл дар «Шоҳнома». – Душанбе, 2014. – 152 с.
8. Henning W. B. Das verbum des Mittelpersoschen der Turfan-Fragmente // ZII / - 1933. Bd 9. – Н. 2. – S.158-253.

10. درخشان مهدی. در باره زبان فارسی. – تهران، 1349. – 244 ص.
11. طالقانی سید کمال. اصول دستور زبان فارسی. – تهران، 1354. – 306 ص.
12. کلباسی ایران. ساخت اشتقاقی واژه در فارسی امروز. – تهران، 1371. – 222 ص.
13. فرهنگ لغت تخصصی علوم دامی. نشر 4. گردآوری: کامبیز قوطوری. – 2012. – 422 ص.
14. فرهنگ لغت تخصصی علوم دامی. نشر 5. گردآوری: کامبیز قوطوری. – 2014. – 475 ص.

РАВИШҶО ВА ҚОЛАБҶОИ ВОЖАСОӢ ДАР ЗАБОНИ ФОРСИИ МУОСИР ДАР МИСОЛИ ИСТИЛОҶОТИ ДОМДОРӢ

Мақола натиҷаи паҷуҷишҳои илмии муаллиф буда, фароғири масоили истилоҳу истилоҳофаринӣ дар забони форсии муосир дар мисоли истилоҳоти яке аз соҳаҳои калидии хоҷагии халқҳои дунё – домдорӣ ё худ парвариши ҳайвоноти хонагӣ мебошад. Нақши равишҳои асосии вожасозӣ бо қолабҳои пешванд+реша, реша+пасванд ва инчунин, мураккабшавӣ дар марҳилаҳои ташаккули забонҳои форсии бостон, миёна ва нав ҷиҳати офариниши истилоҳот тазаккур ёфта, бо мисолҳои мушаххас аз натиҷаи равишҳои илмии муаллиф тақвият ёфтааст. Асосҳои назариявии равишҳои истилоҳофаринӣ дар забони форсии муосир дар мисоли истилоҳоти домдорӣ бар асоси таълифоти донишмандони рус, аврупоӣ, эронӣ ва тоҷик таҳия гардида, умумияту фарқияти андешаҳои олимони мавриди таҳлилу арзёбӣ ва натиҷагирӣ воқеъ шудааст. Таъкид мешавад, ки муҳаққиқони эронӣ, бо вучуди истифодаи ногузирӣ вомвожаҳо дар баъзе ҳолатҳои истисноӣ, бештар сазӣ кардаанд ҷиҳати ифодаи мафҳумҳои нав ба имконоти зарфиятҳои вожасозии забони форсӣ таъя қунанд.

Калидвожаҳо: истилоҳот, вожасозӣ, забони форсии муосир, домдорӣ, равишҳову қолабҳои вожасозӣ, вожасозии вандӣ, транспозитсия, мураккабшавӣ.

СПОСОБЫ И МОДЕЛИ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ НА ПРИМЕРЕ ТЕРМИНОЛОГИИ ЖИВОТНОВОДСТВА

В статье представлены результаты научных исследований автора, посвящённые вопросам терминологии и терминообразования в современном персидском языке на материале терминов одной из ключевых отраслей народного хозяйства — животноводства. Рассматривается роль основных способов словообразования с использованием моделей «префикс + корень», «корень + суффикс», а также словосложения на различных этапах формирования древне-, средне-и новоперсидского языков при создании терминов, что подтверждается конкретными примерами из авторских исследований. Теоретические основы терминообразования в современном персидском языке на примере животноводческой терминологии разработаны на базе трудов российских, европейских, иранских и таджикских учёных. В статье проанализированы и сопоставлены общие и отличительные позиции исследователей. Отмечается, что иранские учёные, несмотря на неизбежное использование заимствований в отдельных исключительных случаях, в основном стремятся опираться на внутренние словообразовательные ресурсы и потенциал персидского языка при выражении новых понятий.

Ключевые слова: терминология, словообразование, современный персидский язык, животноводство, способы и модели словообразования, аффиксация, транспозиция, словосложение.

WORD-FORMATION METHODS AND MODELS IN MODERN PERSIAN: EVIDENCE FROM LIVESTOCK TERMINOLOGY

The article presents the results of the author's scholarly research devoted to issues of terminology and term formation in the modern Persian language, based on the terminology of one of the key sectors of the national economy—livestock farming. The study examines the role of the principal word-formation methods, including the models “prefix + root”, “root + suffix”, as well as compounding, at various stages in the development of Old, Middle, and New Persian in the process of term creation. These processes are substantiated by concrete examples drawn from the author's own research. The theoretical foundations of term formation in modern Persian, illustrated through livestock-related terminology, are developed on the basis of the works of Russian, European, Iranian, and Tajik scholars. The article analyzes and compares both the shared and divergent positions of these researchers. It is noted that Iranian scholars, despite the inevitable use of borrowings in certain exceptional cases, generally seek to rely on the internal word-formation resources and productive potential of the Persian language when expressing new concepts.

Keywords: terminology, word formation, modern Persian language, livestock farming, methods and models of word formation, affixation, transposition, compounding.

Маълумот дар бораи муаллиф: Зайнуллоҳ Низомуддин Аловуддин – Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи забони тоҷикӣ ва ҳуҷҷатнигорӣ. Суроға: 734003, Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Саид Носир, 33, Тел.: (+992) 900-00-25-27, E-mail: nzainuddinzoda@gmail.com

Сведения об авторе: Зайнуллоҳ Низомуддин Аловуддин – Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, аспирант кафедры таджикского языка и делопроизводства. Адрес: 734003, Таджикистан, Душанбе, ул. Саид Носир, 33, Тел.: (+992) 900-00-25-27, E-mail: nzainuddinzoda@gmail.com

Information about the author: Zainuddin Zoda Nizomuddin Alovuddin – Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, assistant, Department of Tajik Language and Documentation Studies. Address: 734003, Tajikistan, Dushanbe, Said Nosir st. 33, Tel.: (+992) 900-00-25-27, E-mail: nzainuddinzoda@gmail.com

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ҶУМЛАҲОИ СОДА ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ОЛМОНӢ

Рӯзиматова М.М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар замони муосир омӯзиши муқоисавии забонҳо бо маром рушд ёфта истодааст ва ин раванд тамоми дараҷаҳои сохтори шоҳаи илми забоншиносиро фаро гирифт аст ва объекти махсус аз нигоҳи муқоисавӣ–типологӣ мебошанд.

Гурӯҳи калимаҳои бо ҳам алоқаманд, ки фикри тамомшударо ифода мекунад, ҷумла номида мешаванд. Истилоҳи ҷумла аз калимаи арабӣ “ибора, суҳан, баён” гирифта шуда аст. Дар забони тоҷикӣ ҷумла воҳиди асосии нутқ аст, ки фикри пураро баён мекунад.

Аз сабаби он, ки дар забоншиносии муқоисавӣ–типологӣ оид ба методҳои муқоисавӣ ақидаҳои гуногун мавҷуданд ва дар мақолаи мазкур мо мехостем оид ба ин масъала андаке изҳори ақида намоем.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки забонҳои тоҷикиву олмонӣ гарчанде ба як оилаи забонҳо, яъне ҳиндуаврупой мансуб ҳастанд, аммо аз ҷиҳати гурӯҳбандии забонҳо фарқ мекунад. Забони тоҷикӣ ба гурӯҳи забонҳои эронӣ ва забони олмонӣ ба гурӯҳи забонҳои романӣ–германӣ дохил мешаванд. Дар сохтори грамматикӣ онҳо тафовуту шабеҳиятҳои зиёд ба назар мерасад. Таҳқиқ муайян намудани монандиву фарқиятҳо дар байни забонҳои муқоисашаванда яке аз ҳадафҳои асосии забоншиносии муқоисавӣ ба шумор мераванд. Дар забони тоҷикӣ ҷумлаи сода ҷумлаест, ки танҳо як асоси грамматикиро дар бар мегирад. Он метавонад аз мубтадо ва хабар ё танҳо яке аз онҳо иборат бошад. Ҷумлаи сода танҳо аз як фикри том иборат аст.

Муқоиса кунед:

Ман донишҷӯ ҳастам. Ich bin Student.

Донишгоҳ калон аст. Die Universität ist gross.

Дар онҷо китобт аст. Da liegt ein Buch.

Ман ба Олмон меравам. Ich fahre nach Deutschland.

Ҷумлаҳо аз рӯйи сохт ду хел мешаванд: ҷумлаи сода ва мураккаб. Ҷумлаи сода фақат аз як фикри том иборат аст.

Аввалин меъёре, ки ҷумлаи сода бо он тавсиф мешавад, мақсади талаффуз ва ифодаи эмотсионалӣ мебошад. Ҷумла метавонад фармонӣ, саволӣ ё баёнӣ бошад. Онро бо нидо ё бе нидо талаффуз кардан мумкин аст.

Ҷумлаҳои сода аз ҷиҳати марому мақсад ва оҳанг хабарӣ, саволӣ, амрӣ ва хитобӣ мешаванд. Оҳанги ин ҷумлаҳоро дар хат ба воситаи аломатҳои нуқта (.), савол (?), ва хитоб (!) ишора мекунад.

Мисол: имрӯз ман ба театр меравам. (xabарӣ)

Ich gehe heute ins Theater.

Ман дустони бисёр дорам.

Ich habe viele Freunde.

Фил калон аст.

Der Elefant ist gross.

Ки дар зимистон хоб меравад? (саволӣ)

Wer schläft im Winter?

Китоб аз они ки?
Wessen Buch ist das?
Ту омадӣ?
Kommst du?
Ма ро интизор шав! (хитобӣ)
Warte auf mich!
Ин машқро хонед!
Lest diese Übung!
Пагоҳ биёед!
Kommt morgen!

Чумлаҳои сода як фикр ё амалро ифода карда дар забони тоҷикӣ феъл асосан дар охири ҷумла қарор гирифт.

Агар қисми асосӣ танҳо бо мубтадо ифода шавад, пас тамоми тавачҷуҳ бояд ба феъле, ки онро ифода мекунад, ё аниқтараш ба шахси он равона карда шавад:

Бародарам забони Олмонӣ меомӯзад.

Mein Bruder lernt Deutsch.

Китобхона калон аст.

Die Bibliothek ist gross.

Чумлаҳои сода аслан фикри оддӣ ва рӯйдодҳоро ифода мекунад. Дар муқоиса бо забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ сохтори шабеҳ доранд аммо ҷойгиршавии феъл ва тартиботи калимот фарқ мекунад.

Дар забони олмонӣ тартиби асосӣ барои ҷумлаҳои сода чунин аст. Мавзӯ (Subjekt) + феъл (Verb) + объект (Objekt) + модификаторҳо. Хусусиятҳои асосии ҷумлаҳои сода дар он аст, ки феъл дар ҷумлаи оддӣ ҳамеша дар ҷои дуввум меояд.

Мисол:

Ich lese ein Buch.

Ман китоб мехонам.

Der Lehrer erklärt die Aufgabe.

Устод вазифаро мефаҳмонад.

Meine Mutter bakt Brot.

Модарам нон мепазад.

Дар ҷумлаҳои инкорӣ тартиби калимоти кам тағйир меёбад. Яне ҳиссаҳои инкорӣ пас аз феъл гузошта мешавад. Мисол:

Ich gehe nicht zur Schule.

Ман ба мактаб намеравам.

Ich habe kein Bruder.

Ман бародар надорам.

Ū кор намекунад.

Er arbeitet nicht.

Барои сохтани ҷумлаҳои саволӣ дар забони олмонӣ агар дар ҷумла ҷонишини саволӣ набошад он гоҳ феъл дар ҷои аввал меистад. Дар ҳарду забон тартиби асоси мавзӯ феъл объект аст. Дар забони олмонӣ дар ҷумлаҳои сода феъл дар ҷои дуввум меояд, аммо дар забони тоҷикӣ феъл дар охири ҷумла гузошта мешавад, вале маънои ҷумла тағйир намеёбад. Натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки ҷумлаҳои сода дар забонҳои муқоисашаванда асоси грамматикӣ ибтидоӣ мебошад муқоиса нишон медиҳад, ки мавзӯ ва феъл асоси ҳарду забонро фарқ асосан дар тартиби феъл ва истифодаи аломатҳо мебошад. Ҷумлаҳои сода барои навишт, гуфтугӯ ва фикрро ифода кардан муҳим аст. Ҷумлаи сода ҷумлаест, ки танҳо як асоси грамматикӣ дар бар мегирад. Он метавонад аз мубтадо ва хабар ё танҳо яке аз онҳо иборат бошад. Аввалин меъёре, ки ҷумлаи сода бо он тавсиф мешавад, максими талаффуз ва ифодаи эмотсионалӣ мебошад. Чуноне, ки дар боло қайд кардем ҷумла метавонад фармонӣ, саволӣ ё баёнӣ бошад.

Liest du ein Buch?

Оё ту китоб мехонӣ?
Sprichst du Deutsch?
Ту бо забони Олмонӣ гап мезанӣ?
Liest dein Vater Zeitungen?
Падари ту рӯзномаҳо мехонад?

Агар қисми асосӣ танҳо бо мубтадо ифода шавад, пас тамоми таваҷҷуҳ бояд ба феъл, ки онро ифода мекунад ё аниқтараш ба шахси он равона карда шавад. Ҷумлаи сода ҷумлаест, ки танҳо як асоси грамматикиро дар бар мегирад. Ҷумлаҳои як таркиба ба якҷанд намуд тақсим мешаванд. Воҳиди синтаксисӣ бо як қисми асосӣ-мубтадо. Таҳқиқи ҳамаҷонибаи “ҷумлаҳои сода” ҳамчун воҳиди асосии забонӣ яке аз вазифаҳои муҳими муосири забоншиносӣ ба ҳисоб меравад. Ҷумла аз калима ва ибораҳо ташкил меёбад. Академик В. В. Виноградов оид ба ҷумла мубодилаи афкорро дар байни аъзои ҷомеа имконпазир мегардонад, воҳиди иртиботӣ (коммуникативӣ) ба шумор меравад [21,18] Ҷумла ҳамчун воҳиди асосии грамматикӣ дорои маъно ва шакли грамматикӣ аст”[51,17].

Дар натиҷаи таҳлилу баррасии сарчашмаҳои илмӣ маълум гардид, ки, воқеан, забони тоҷикӣ марҳилаҳои тулони таърихро паси сар намуда, роҳу воситаҳо ва чараҳои ташаккули истилоҳоти илмӣ дар ҳамаи ин давраҳо яқсонӣ набудааст. Аз сабаби он, ки дар забоншиносии муқоисавӣ–типологӣ оид ба методҳои муқоисавӣ ақидаҳои гуногун мавҷуданд ва дар мақолаи мазкур мо мехостем оид ба ин масъала андаке изҳори ақида намоем. Дар пажӯҳиши масъалаи муқоисаи забонҳо, ошкор кардани тафовут ва шабоҳатҳо аҳамияти авалин дараҷа дорад. Алақай аз нимаи асри гузашта сар карда то ба имрӯз бахшҳои оид ба ҳадафҳо, вазифаҳо ва усулҳои пажӯҳишҳои муқоисавӣ идома доранд. Яке аз масъалаи рӯзмараи омӯзиши муосири муқоисавии забонҳо муқаррар намудани умумият ва хусусиятҳои хоси онҳо ва инчунин фаҳмондани он мебошад, ки омили асосии ин умумият ва тафриқа чист. Оид ба проблемаҳои таҳқиқоти қиёсии забони модарӣ бо забонҳои хориҷӣ дар даҳсолаҳои охир забоншиносони ватанӣ ва хориҷӣ рисолаҳои арзишманде таҳия карда буданд. Дар вақти муайян кардани мақоми ҷумла ба шакли мутлақ баланд бардоштани шакли шахсии феъл имкони ташкили нахвӣи воҳидҳои коммуникативиро беасос содда мекунад ва аз ин рӯ, имкон намедихад, ки ҷумлаҳои яктаркиба дар гуногунии сохториашон ифода карда шаванд.

Тамоюли ба сифати хусусияти асосии ҷумла нишон додани калимасозӣ дар асарҳои J. Ries [19,] хислати комилан муайян пайдо кардааст. Ҳамин тариқ, ба ақидаи ӯ, меъёри аз нигоҳи мустақилият фарқ кардани навъҳои ҷумла мавҷудияти шакли тасрифшавандаи феъл, инчунин имконпазирӣ ва ё имконнопазирӣ илова шудани он ба сохтори ғайридутааркиба мебошад, яъне онҳое, ки шакли шахсии феъл доранд, масалан, фармон ё ҷумлаҳои оро, ки предмети шартномавӣ доранд, ҷудо мекунад. Минбаъд J. Ries ҷумлаҳои нотамам (unvollständige), ноқомил (unvollkommene) ва эллиптикӣ, яъне ҷумлаҳои сохти шикаста, вале мақоми ҷумла дор, аз он ҷумла, ки ба онҳо шакли шахсии феълро илова кардан мумкин аст, ҷудо мекунад. Масдарҳо ва ибораҳои масдарӣ, мувофиқи тафсири J. Ries, ҷумлаҳои хос нестанд, зеро шакли шахсии феълро ба онҳо пайвастан мумкин нест [19, с. 38].

Методи муқоисавӣ–типологӣ бо дигар усулҳои забоншиносӣ ҳамбастагии зич дорад, бо вучуди ин, аз онҳо вобаста ба объект ва ҳадафи пажӯҳиш фарқ мекунад. Забоншиносии муқоисавӣ таърихи дараҷаи наздикии забонҳо ва пайдоиши онҳоро муайян карда ба навгони онҳо сару кор мегирад. Объекти таҳқиқи он танҳо забонҳои хеш буда метавонанд, чунки тавассути муқоиса ба забоншиносон муяссар мегардад, ки робитаҳои байни забонҳо ва монандиҳои типологӣ байни забонҳоро таҳқиқ мекунанд, то ки умумияти сохтори онҳоро пайдо намоянд.

Ҷумлаҳои сода дар ҳарду забони муқоисашавнда, яъне тоҷикӣ ва олмонӣ асоси грамматикӣ ибтидоӣ мебошад, муқоиса нишон медиҳад, ки мавзӯ ва феъл ҳарду

забонро фарқ аслан дар тартиби феъл ва истифодаи аломатҳо ба шумор меравад. Ҷумлаи сода барои навишт, гуфтугӯ ва фикрро ифода кардан муҳим мебошад.

Адабиёт

1. Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. – Ленинград, Наука, 1973. С. 366.
2. Қосимова М.Н. “Структура ва семантикаи ҷумлаҳои содаи насри асри XI” автореферат. Душанбе, 1986 С. 41
3. Марфинская М.И., Монахова Н.И. Грамматика немецкого языка Москва, 2001. С. 72.
4. Норматов М., Рашидов Ш. “Омӯзиши ҷумлаҳои содаи яктаркиба. Дастур барои муаллимони ва студентони мактабҳои олий. – Душанбе. 1988, С.152
5. Рашидов Ш. “Ҷумлаҳои содаи яктаркиба дар забони муосири тоҷик” автореферат Душанбе. 1969, С. 32
6. Маҷидов Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик-Душанбе, 1982-103с 280
7. Т.П. Ломтев К критике индоевропеизма и яфетодологизм-Киев 1931 №1
8. В.В. Виноградов. О теории художественной речи -Высшая школа, 1971 с.240
9. Brinkmann H. Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung. – Düsseldorf, 1962. С. 210.
10. Erben J. Abriss der deutschen Grammatik. – Berlin, 1960, С. 537.
11. Freundlich R. Sprachtheorie: Grundbegriffe und Methoden zur Untersuchung der Sprachstruktur. – Wien/New York, 1970. С. 530.
12. Glinz H. Der deutsche Satz. – Düsseldorf, 1972. С. 346.
13. Назаров Т.А. Deutsch -Забони олмонӣ. Душанбе 2024 С. 204
14. Blümel R. Einführung in die Syntax. – Heidelberg, 1914. С. 175.
15. Helbig G. Buscha J. Deutsche Grammatik: Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. – Leipzig, 1974. С. 368.
16. Heringer H.J. Deutsche Syntax. – Berlin, 1972. С. 217.
17. Heyse, J. Ch. Deutsche Grammatik. – Hannover und Leipzig, 1914. С. 188.
18. Motsch W. Untersuchungen zur Apposition im Deutschen in syntaktischen Studien. – Berlin, 1965. С. 412.
19. Ries J. Was ist ein Satz? – Prag, 1931. С. 236.
20. Mues W. Vom Laut zum Satz. – Heidelberg, 1964. С. 216.
21. Schmidt W. Grundlagen der deutschen Grammatik: Eine Einführung in die funktionale Sprachlehre. – Berlin, 1966. С. 323.
22. Wörterbuch Deutsch-Tadschikisch, Душанбе, 2010. С.645
23. Grebe P. Der Grobe Duden: Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Hrsg. Von P.Grebe. - Mannheim, 1959. С. 412.

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ҶУМЛАҲОИ СОДА ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ВА ОЛМОНӢ

Дар мақолаи мазкур бори аввал масъалаи сохтори ҷумлаҳои яктаркиба дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ аз лиҳози забоншиносии типологӣ ва қисмӣ мавриди омӯзиши илми қарор дода шудааст. Тавсифи вижаҳои сохторию семантикии ҷумлаҳои сода дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ роҳандозӣ гардидааст. Забоншиносони ватанию хориҷӣ дар асоси таҳқиқотҳои илмӣ назари худро оид ба ҷумлаҳои сода ибраз намуда, онҳоро ба якҷанд намуд ҷудо намудаанд. Забони тоҷикӣ ба монанди забони олмонӣ ба гуруҳи забонҳои ҳинду аврупоӣ дохил мешавад ва аз ҳамин сабаб монандиҳои зиёд дар таҳлили сохторию семантикии ҷумлаҳои сода дида мешавад. Натиҷаҳои паҷӯиш ба густариши минбаъдаи тасаввурот дар бораи сохтори семантикии ҷумлаҳои сода дар системаҳои забонҳои муқоисашаванда мусоидат менамояд.

Калидвожаҳо: забоншиносон, грамматикӣ, таҳқиқот, семантика, ҷумлаҳои сода, нахв, типологӣ, структура, тасниф, истилоҳ, таҳлил.

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ТАДЖИКСКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье впервые научно рассматривается вопрос о структуре простых предложений в таджикском и немецком языках с позиции типологического и сравнительного языкознания. Дается характеристика структурно-семантических особенностей простых предложений в таджикском и немецком языках. Отечественные и зарубежные лингвисты на основе научных исследований высказали свои мнения по простым предложениям и разделили их на несколько типов. Таджикский язык, как и немецкий, входит в индоевропейскую языковую группу, поэтому при структурно-семантическом анализе простых предложений наблюдается много сходств. Результаты исследования способствуют дальнейшему расширению представлений о семантической структуре односоставных предложений в сопоставимых языковых системах.

Ключевые слова: лингвисты, грамматический, исследование, семантика, односоставные предложения, синтаксис, типология, структура, классификация, терминология, анализ.

COMPARATIVE ANALYSIS OF SIMPLE SENTENCES IN TAJIK AND GERMAN LANGUAGES

This article is the first to scientifically examine the structure of simple sentences in the Tajik and German languages from the standpoint of typological and comparative linguistics. It provides a description of the structural and semantic features of simple sentences in the Tajik and German languages. Based on scientific research, domestic and foreign linguists have expressed their opinions on simple sentences and divided them into several types. The Tajik language, like German, is part of the Indo-European language group, so many similarities are observed in the structural and semantic analysis of simple sentences. The results of the study contribute to the further expansion of ideas about the semantic structure of simple sentences in comparable language systems.

Keywords: linguists, grammatical, research, semantics, simple sentences, syntax, typology, structure, classification, terminology, analysis.

Маълумот дар бораи муаллиф: Рӯзиматова Марҷона Махсудҷонова – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи умумидонишгоҳии забонҳои олмонӣ ва фаронсаӣ. Суроға: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиё. Рӯдакӣ, 17. Тел.: (+992) 207166060

Сведения об авторе: Рӯзиматова Марҷона Махсудҷонова – Таджикский национальный университет, ассистент общеуниверситетской кафедры немецкого и французского языков. Адрес: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, ул. Рудаки, 17. Тел.: (+992) 207166060

Information about the author: Ruzimatova Marjona Makhsudjonovna – Tajik National University, Assistant of the Department of General University German and French. Address: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki, Ave., 17. Phone: (+992) 207166060

Статья поступила в редакцию: 24.10.2025
Одобрена после рецензирования: 26.11.2025
Принята к публикации: 16.12.2025

МАҚОМИ «МУХТОРНОМА»-И АТТОРИ НИШОПУРӢ ДАР АДАБИЁТИ ФОРСӢ-ТОҶИКӢ

Ахмедова Париноз

Донишкадаи саноат ва хизматрасонӣ

Адабиёти безаволи форсу тоҷик дар заминаи назарияи озмудаи илмӣ ва меъёрӣ офарида шуда, ҷинсҳо ва жанрҳои хосу устувореро соҳиб гаштааст, ки онҳо тули қарнҳо бетағйир монда, пайваста аз ҷониби аҳли адаб зиракона мавриди истифода қарор гирифтаанд. Аз қабилӣ чунин жанрҳои адабӣ рӯбоист, ки беш аз ҳазор сол шеърӣ шуароро дар қолаби меъёрии худ таҷассум карда, меояд. Он дар ҷаҳор мисраъ, қофиябандии аааа ва ааба, авзони 24-гонаи шаҷараҳои ахрабу ахрами баҳри ҳазаҷ суруда мешавад. Ҳар як мисраъ дар рубойи вазифаи махсуси маъноӣ ва бадеиро бар дӯш дорад. Барои мисол, агар шоири рӯбоисаро дар мисраи аввал, мавзӯ ва маъниеро интихоб кунад, дар мисраи дуюм онро таҳқиқ менамояд, дар мисраи сеюм рӯйи он муҳокима ронда, дар мисраи чорум фикрашро дар ҳадди олии ҷамъбасту натиҷагирӣ ва хулоса мекунад.

Дар воқеъ рубойӣ яке аз нодиртарин қолаби шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ ва аз асилтарину куҳантарин анвои он ба шумор меравад. Бархе аз донишмандон бар ин назаранд, ки рубойӣ аз роҳи Чин ба Туркистон ва Хуросон омадааст. Ҳар чӣ бошад ба итминон метавон гуфт, ки рубойӣ аз забони арабӣ гирифта нашуда ва дар адабиёти арабӣ ривож ҳам наёфта ва аз тавфиқ бархурдор набудааст. Он чӣ ба тақлиди шуарои форсӣ дар адабиёти араб суруданд, ғайритабӣ ва гуё бо мусиқии забони арабӣ ҳамоҳангӣ надорад.

«Мухторнома» маҷмӯаи рӯбоиёти Фаридуддин Аттори Нишопурӣ аст, ки худ онҳоро дар ин китоб ба ҳамин ном ҷамъ кардааст, ки аз 50 бобу 5000 байт иборат аст. Шоир ин ашъори хешро ба мавзӯҳои табақабандӣ кардааст, ки дорои афқору мазмунҳои ҷолибанд. Бояд зикр кард, ки «Мухторнома»-и Аттор натавон аз лиҳози ҳаҷм, балки аз ҷиҳати гуногунрангии мавзӯӣ, умқи ирфонӣ ва вижагиҳои сабкӣ завонӣ дорои аҳаммияти хос мебошад. Ин асар дар таърихи адабиёти форсу тоҷик ҳамчун нахустин кӯшиши ҷиддӣ танзим ва табақабандии рӯбоиёт аз рӯйи мазмун

шинохта мешавад. Дар маснавиҳои Аттор вобаста ба мазмуну муҳтавои мақолаву бобҳо ҳикояти бисёре омадааст, ки қаҳрамононашон бештар аз табақаи поини ҷамъият — хоркаш, гадо, бекасуқӯй, муфлису дармонда, бечораву афтода, фақирӯ бенаво ва ҳатто девонагон мебошанд. Аттор бо ин адабиётро аз дарбор ба берун кашид ва бар хидмати ҷомеа равона сохт. Ӯ баҳусус ба симои зан — модар таваҷҷуҳи хосса дорад ва мавқеи занро дар ҷомеа хеле бузург арзёбӣ мекунад, ки камтар суханварони адабиётмон ба ин поя расидаанд.

Дар таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ, шояд битавон гуфт, ки ҳеҷ шоире ба истиснои Хайём ба андозаи Шайх Аттор рубоиҳои хубу дилкаше насуруда аст. Агарчи бештари ҳамон рубоиёти мансуб ба Хайём ҳам дар асл аз Аттор аст. Метавон гуфт, ки яке аз воситаҳои муҳими шинохти рубоиёти Хайём ҳамин маҷмӯаи рубоиёти Аттор аст, ки то кунун таваҷҷуҳи шоёне ба он нашудааст.

Чуноне ки зикр гардид, аз назари фарогириии мазмуну муҳтаво ва домани фароҳии рубоиёти Аттор ҳам ҷолиби таваҷҷуҳ аст. Шояд аз лиҳози ҳаҷми рубоиёт касоне бошанд, ки ба андозаи Аттор рубоӣ суруда бошанд, амсоли Авҳадуддини Кирмонӣ, Бедили Деҳлавӣ ва Саҳобии Астарободӣ, аммо дар миёни рубоиёти он гӯяндагон даҳ як ин ҳама рубоиёти хуб, ки дар «Мухторнома»-и Аттор вучуд дорад, наметавон ёфт.

Аз мероси адабие, ки аз Аттор боқӣ монда ва бе ҳеҷ шакку тардид аз ӯ мебошад, чунин бармеояд, ки Аттор бештар ба сурудани маснавӣ ва рубоӣ алоқа дошта, то қасида, ғазал ва дигар қолабҳои шеърӣ. Бо таваҷҷуҳ ба аҳамияти рубоӣ дар миёни сӯфия Аттор низ ба сурудани рубоӣ рағбат намуда, бештарин ва зеботарин рубоиётро сурудааст. Ҳамонтар ки ӯ дар навиштани «Тазкират-ул-авлиё» осори сӯфиёни пеш аз худро мутолаа карда, бегумон баҳши азиме аз рубоиёти сӯфиёни асрҳои даҳу дувоздаҳро низ хонда ва ё шунида будааст. Бо вучуди ин бояд қайд намуд, ки Аттор сӯфии хонақоҳӣ набуда сабки ашъораш дар сулуки ирфони ошиқона мебошад. Дар китоби «Мухторнома» ҳам муноҷоти сӯфиёна фаровон аст ва ҳам тавсифоти ошиқона, ҳам ба мавъиза пардохта ва ҳам нуқоти фалсафӣ баён кардааст. Аз ин рӯ, метавон чунин донист, ки Аттор дар сурудани чунин рубоиёте илова бар таваҷҷуҳ ба ашъори сӯфиён ва орифон ба сурудаҳои рубоисароёне чун Хайём низ назар доштааст.

Аз сабаби он ки ҳаҷми рубоиёти шоир зиёд будааст, бар хилофи ҳамаи шуарои гузашта, ки рубоиётшонро дар девони худ сабт мекарданд, китоберо ихтисос ба рубоиёт дода ва бори нахустин, то онҷо ки иттилоъ дорем худ аз лиҳози мазмуну муҳтаво ин рубоиётро тақсимбандӣ кардааст. Худи Аттор дар муқаддимаи мансуре, ки бар ин китоб навиштааст, сабаби таълифи онро чунин мегӯяд: «Аммо баъд ҷамъате аз асраҳои маҳрум ва аз уҳибҳои ҳамдам ва қаринони дурбин ва мувофиқони ҳамнишин, ки чун офтоб диле рӯшан доштанд ва чун субҳи содиқ нафас аз сидқ мезаданд ва чун шамъ аз сари сӯз механдиданд, чун оина рӯй аз сафо бад-ин заиф оварда илтимос намуданд, ки чун салтанати «Хусравнома» дар олам зоҳир гашт ва асрори «Асрорнома» мунташир шу два забони мурғон туюрномаи нотиқи арвоҳро ба маҳалли кашф расиду сӯзи «Мусибатнома» аз ҳадду ғоят дар гузашт ва девони девон сохтан тамом шуда омад ва «Ҷавоҳирнома» ва «Шарҳулқулуб», ки ҳар ду манзум буд, аз сари савдо номанзум монд, ки ҳарқу ғусле бад-он роҳ ёфт, рубоиёте, ки дар Девон аст бисёр аст ва забти он душвор ва аз зевари тартиб отил ва аз хулосаи эъҷоз зоҳил, агарчи таркибе дорад тартибе надорад ва бисёре аз ҷӯяндагон аз насиб бебаҳра мондаанд ва толибони бемақсуд боз мегарданд. Агар интиҳобе карда шавад ва ихтиёре даст диҳад аз назму тартиб, низому зиннати ӯ биафзояд ва аз ҳусни эъҷоз равнақи ӯ зиёда гардад. Пас бинобар ҳукми давои ихвони дин рубоиёте, ки гуфта шуда шаш ҳазор байт буд, қариб ҳазор байт шуста шуд, ки лоиқи ин олам набуд ва бад-он олам фиристодем... ва аз панҷ ҳазори дигар, ки боқӣ монд ин миқдор, ки дар ин маҷмӯа аст ихтиёр кардем бад-ин тартиб ва боқӣ дар девон гузоштем... Ва номи ин «Мухторнома» ниҳодем ва гумон он

аст ва ин яқин аст, ки ҳеҷ гӯяндаро мисли ин маҷмӯае даст надода. Ва ин маҷмӯа бар 50 боб ниҳода, бад-ин тартиб, ки ниҳода мешавад» (5,2-3).

Пас аз Аттор шоирони дигаре ҳам буданд, ки рубоиёти худро дар китобе мустақил муназзам кардаанд, аз қабиле Авҳадуддини Кирмонӣ, вале ӯ чуз рубой навъи дигари шеърӣ кам дошта ва рубоиёташ ҳам камтарин арзише дар баробари рубоиёти Аттор надорад. Нусхае аз маҷмӯаи рубоиёти Авҳадуддини Кирмонӣ дар Истанбул мавҷуд аст ва дар дувоздаҳ боб танзим шудааст, вале маълум нест, ки ин тартибу танзим аз худи ӯст ё аз дигаре.

Арзиши ин китоб дар баробари ин ки яке аз шаш асари мусаллами Аттор шоир ва орифи бузурги адабиёти форсӣ-тоҷикӣ аст ва илова бар арзишҳои ирфонӣ вижагиҳои забонӣ ва адабие, ки дорад, дар ин аст, ки дар роҳи хайёмшиносӣ низ аз эътибори бисёр бархурдор аст. Аз он сабаб, ки бисёре аз рубоӣҳои маъруфттарин ва зеботарине, ки ба номи Хайём шухрат ёфтаанд бар асоси нусхаҳои қадимии ин китоб, ҳамагӣ аз онҳо Атторанд ва интисоби онҳо ба Хайём, ҳадди ақал марбут ба ду қарн баъд аз навишта шудани нусхаҳои матни ин китоб аст.

Монанди ин рубоӣҳо:

Бар чехраи гул шабнами Наврӯз хуш аст,
Дар боғу чаман рӯи дилафрӯз хуш аст.
Аз дӣ, ки гузашт ҳар чӣ гӯй хуш нест,
Хуш бошу зи дӣ мағӯ, ки имрӯз хуш аст (5,112).

Чун уҳда намекунад касе фардоро,
Як шаб хуш кун дили пурсавдоро.
Май нӯш ба нури моҳ, эй моҳ, ки моҳ
Бисёр битобаду наёбад моро (5,211)

Дар натиҷаи татқиқотҳои донишмандон чунин маълум гашт, ки имрӯз ҳафтоду ду рубой ҳам ба Хайём мансуб шуда ва ҳам ба Аттор, ки аз ин теъдод дувоздаҳ рубой дар «Мухторнома» наёмадааст. Бо истинод ба пажӯҳиши анҷомёфта, аз миёни шаст рубоии муштарак боқӣ монда, тааллуқи панҷоҳу панҷ рубой ба Аттор саҳеҳ доништа шуда ва интисоби се рубой ба Авҳадуддини Кирмонӣ ва ду рубой ба Начмиддини Розӣ ва Хайём мансуб доништа шудааст.

Нахуст ин нукта қобили зикр аст, ки бархе аз муҳаққиқон боби чихилу чаҳоруми «Мухторнома»-ро, ки дар «Қаландариёт» ва «Хамриёт» аст, хайёмона доништаанд (4,37). Ин боб танҳо шомили чаҳордаҳ рубоии муштарак миёни Хайём ва Аттор аст ва бақияи рубоиёти муштарак дар бахшҳои гуногуни китоб мавҷуд аст.

Дувум ин ки нусхаҳои, ки шомили ашъори кӯтоҳ ҳастанд ва ё ба сурати ҷунг, тазкира, баёз ё сафина таълиф шудаанд, имкони дахлу тасарруфи котибон зиёд буда, танҳо дар сурате метавон бар сикҳати матолиб яқин дошт, ки шоир ба хатти худ саводи нусхаро бо як хат ва расм чунон бинвисад ва имзо кунад, ки нусхашиносон пас аз таъйиди хату нишони он ба адми дарчу изофаи сатре ё байте мавқун бошанд. Бинобар ин набояд ҳамаи рубоиёти чунин нусхаҳоеро асл ба шумор овард. Агар дар миёни шаст рубой интисоби панҷ рубой ба шоире ғайр аз Аттор мансуб доништа шавад, дар миёни ду ҳазору сад рубой, имкони даҳолати сурудаҳои дигарон миқдори қобили тавачҷух хоҳад буд.

Дар натиҷаи омӯзишу баррасии китоби «Мухторномаи»-и Аттор метавон ба чунин натиҷа расид, ки ин маҷмӯаи рубоиёти шоир яке аз осори арзишманди адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ мебошад, ки дар баъди худ вижагиҳои зиёди адабию ҳунариро ғунҷоиш додааст. Бояд таъкид кард, ки рубоиёти «Мухторнома» саршор аз мафҳумҳои ирфонӣ, монанди ишқи илоҳӣ, фаноӣ нафс, маърифати ҳақ ва радди зоҳирпарастӣ мебошанд. Дар баробари ин, дар бисёре аз рубоӣҳои масъалаҳои фалсафии марбут ба зиндагӣ, марг, замон ва тақдир низ мавқеи марказӣ доранд. Ин омезиши ирфон ва

фалсафа ба рубоиёти Аттот қозибай хос мебахшад. Аз нигоҳи забонӣ, рубоиёти Аттот бо содагӣ, равонӣ ва ҳамзамон бо рамзӣ фарқ мекунад. Забони шеърӣ равшан, вале пурмаъно буда, истилоҳоти ирфонӣ ба таври табиӣ дар матн ҷой гирифтаанд. Сабки Аттот бештар ба ирфони ошиқона таъя мекунад ва аз тасаввуфи қолабӣ дур аст. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки рубоиёти Аттот чи аз назари масоили шеърӣ ва чи аз назари масоили забонӣ ва сибкӣ қобили тавачҷуҳ аст. Китоби “Мухторнома” то имрӯз аз тарафи муҳаққиқон камтар мавриди омӯзиш қарор гирифтааст аз ин лиҳоз, дар натиҷаи омӯзиши ин асари Аттот мо ба натиҷае расидем, ки ин асар яке аз арзишмандтарин ёдгориҳои адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ ба шумор меравад. «Мухторнома» на танҳо аз лиҳози адабӣ ва ирфонӣ, балки аз ҷиҳати таърихӣ ва матншиносӣ низ аҳаммияти бузург дорад. Омӯзиши амиқи ин асар метавонад ба равшан гардидани бисёре аз масъалаҳои баҳсталаби таърихи рубоӣ ва нисбати осор ба шоирон мусоидат намояд.

Адабиёт

1. Абдулманнони Насриддин. Аз Рӯдакӣ то Аттот. – Хучанд: Ношир, 2017. – 396 с.
2. Аттот, Фаридуддин. Мантиқу-т-тайр / Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳоти Алӣ Муҳаммади Хуросонӣ. – Душанбе: Эҷод, 2006. – 356с.
3. Аттот, Фаридуддин. Илоҳнома / Бо тасхеҳи Фуоди Рухонӣ. –Техрон: Заввор, 1339. Чопи ҳаштум, 1384. – 377 с.
4. Аттот, Фаридуддин. Тазкират-ул-авлиё / Бо муқаддима ва тасхеҳи Муҳаммади Истеълумӣ. – Техрон: Заввор, 1384. – 914с.
5. Аттот, Фаридуддин. Мухторнома / Бо тасхеҳу муқаддима ва ҳавошии Муҳаммадризо Шафеии Қадқанӣ. – Техрон: Интишороти Тус, 1358. – 299 с.
6. Бертельс Е.Э. Тасаввуф ва адабиёти тасаввуф / Тарҷумаи Сирус Эзадӣ. – Техрон: Амири кабир, 1387. – 723с.
7. Шамисо, Сирус. Сайри рубоӣ дар шеъри форсӣ. – Техрон: Фирдавс, чопи дувум, 1374. – 392 с.

МАҚОМИ «МУХТОРНОМА»-И АТТОРИ НИШОПУРӢ ДАР АДАБИЁТИ ФОРСӢ-ТОҶИКӢ

Дар мақолаи мазкур мақоми маҷмӯаи рубоиёти «Мухторнома»-и Фаридуддин Аттотри Нишопурӣ дар адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф ба омӯзиши рубоӣ ҳамчун қолаби муҳими шеърӣ, вижагиҳои ирфонӣ ва фалсафии рубоиёти Аттот, инчунин ҷанбаҳои забонӣ ва сибкии ин асар тавачҷуҳ зоҳир менамояд. Дар мақола нишон дода мешавад, ки «Мухторнома» яке аз нахустин намунаҳои гирдоварӣ ва танзими рубоӣ дар шакли маҷмӯаи мустақил буда, дар рушди жанри рубоӣ саҳми назаррас дорад. Ҳамзамон, масъалаи нисбати бархе аз рубоӣ ба Хайёмӣ Нишопурӣ баррасӣ гардида, аҳаммияти «Мухторнома» дар таҳқиқоти хайёмшиносӣ таъкид мешавад. Натиҷаҳои таҳқиқ собит месозанд, ки ин асар аз лиҳози мазмун, сибк ва арзиши ирфонӣ мақоми вижа дошта, омӯзиши минбаъдаи он барои таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ аҳаммияти илмӣ дорад.

Калидвожаҳо: Фаридуддин Аттот, Хайёмӣ Нишопурӣ, Мухторнома, рубоӣ, адабиёти форсӣ-тоҷикӣ, вижагиҳои адабӣ

СТАТУС «МУХТАРНАМА» АТТАРА НИШАПУРА В ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В данной статье анализируется и обсуждается статус сборника рубрик «Мухтарнома» Фаридуддина Аттотри Нишапури в классической персидско-таджикской литературе. Автор проявляет интерес к изучению Рубайи как важного поэтического образца, мистической и философской особенности Рубайи Аттотра, а также к языковым и стилистическим аспектам этого произведения. В статье указывается, что «Мухтарнома» является одним из первых примеров составления и упорядочения Рубайи в виде самостоятельного сборника и вносит значительный вклад в развитие рубайского жанра. В то же время, вопрос о некоторых рубриках, относящихся к Нишапурскому Хайяму, обсуждается и подчеркивается важность «Мухтарномы» в хайямских исследованиях. Результаты исследования доказывают, что это произведение имеет особый статус по содержанию, стилю и мистической ценности, а его дальнейшее изучение имеет научное значение для истории персидско-таджикской литературы.

Ключевые слова: Фаридуддин Аттот, Хайем Нишапури, Мухтарнома, рубаи, персидско-таджикская литература, литературные особенности

STATUS "ATTAR NISHAPUR'S MUKHTARNAMA IN PERSIAN-TAJIK LITERATURE

This article analyzes and discusses the status of the Mukhtarnoma collection of rubrics of Fariduddin Attari Nishapuri in classical Persian-Tajik literature. The author is interested in studying the Rubaiyah of Attora, as well as the linguistic and stylistic aspects of this work. The article indicates that "Mukhtarnama" is one of the first examples

of compiling and arranging Rubaiyah in the form of an independent collection and makes a significant contribution to the development of the rubaiyah genre. At the same time, the issue of some headings related to Nishapur Khayyam is discussed and the importance of "Mukhtarnoma" in Khayyam studies is emphasized. The results of the study prove that this work has a special status in terms of content, style and mystical value, and its further study has scientific significance for the history of Persian-Tajik literature.

Keywords: Fariduddin Attor, Khayyem Nishapuri, Mukhtarnama, rubai, Persian-Tajik literature, literary features

Маълумот дар бораи муаллиф: Ахмедова Париноз - Донишкадаи саноат ва хизматрасонӣ, ассистенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ риёзӣ

Информация об авторе: Ахмедова Париноз -институт промышленности и услуг, ассистент кафедры гуманитарных и естественно-математических наук

Information about the author: Akhmedova Parinoz-Associate Professor of the Department of Humanities and Natural Sciences at the Institute of Industry and Services

Мақола дар редакция ворид шуд: 20.11.2025

Аз тақриз баргашт: 25.11.2025

Ба чоп тавсия шуд: 22.12.2025

ТАСНИФОТИ МАВЗУИИ ЯК ҚАБАТИ ЛУҒАВӢ ДАР ЛАҲЧАҲОИ ТОЧИКӢ

Қурбонов С.Ҳ., Носиров М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Коллеҷи омӯзгории ба номи Хосият Махсумоваи ДДОТ

Омӯзиши калимаҳои хоси шева ба бисёр масъалаҳои мубрами бахши лаҳчашиносии тоҷик равшанӣ меандозад. Дар ин қабати луғавӣ калимаҳои асили тоҷикӣ ҳазорсолаҳо маҳфуз мемонанд ва баръакси ин ҳодиса, дар ин қабат навғониҳо низ зухур менамоянд, ки дар асоси он раванди таърихии забонро метавон бозгӯӣ кард. Барои равшанӣ андохтан ба баъзе хусусиятҳои забонии ин қабати луғавӣ баррасии калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи хӯрокворӣ ва мафҳумҳои марбут ба онро дар асоси маводи лаҳчаҳои тоҷикони водии Сурхондарё ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ раво донистем. Вобаста ба урфу одат ва тарзи зиндагии мардуми ҳар як маҳалли тоҷикнишин анвои хӯрок ва мафҳумҳои ба он алоқаманд бо вучуди умумият фарқият низ доранд, ки диққати муҳаққиқонро ин масъалаи муҳим барвақттар ба худ ҷалб намуда буд [10, с.52, 1, с.467-469; 11, с.225-257].

Ҳангоми баррасии ин гурӯҳи мавзӯӣ ба калимаҳои ифодакунандаи асбобҳои рӯзгор ва зарфҳои, ки дар омодакунӣ ва ниғаҳдориву истифодаи анвои хӯрокворӣ онҳоро ба кор мебаранд, диққат додан зарур аст. Баъди рӯи чоп омадани «Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» (мураттибон Мансур Маҳмудов, Ғаффор Ҷӯраев, Баҳром Бердиев) баррасии ин қабати луғавӣ вусъат пайдо кард [5].

Калимаҳои ифодакунандаи хӯрок барои инсон: Барои ифодаи атола вобаста ба маҳсулоти он мафҳумҳои зиёд корбаст мегарданд, на ҳамаи онҳо ба қатори калимаҳои умумихалқӣ дохил мешаванд: **гарсуз** (Кангурт, Ховалинг) атола, ордоба, таоми сабук, ки аз орду шир тайёр карда мешавад; **умоч** (вахёй-қаротегинӣ, Рашт, Қӯрғонча) навъи ордоб; **ҳадир** (Шулмак) атола; ордоба; **зириков** (вахёй-қаротегинӣ, Рашт) як навъи атола, ки ордро дар равшан зирбонда (тафт дода) бо шир мепазанд; бат (Бадахшон) атолаи равшанӣ аз орди гандум; **зичбат** (тоҷикониВаҳон) атолаи ордӣ ва ширӣ, ки дар маросими марбут ба ҷойгир шудан дар айлоқ пазанд; тәршбт (Зарчаҳо) як навъи атола, ки аз дӯғ ва ширинии тут тайёр карда мешавад; **кочи** (Қаҳдара) як хели атола, ки аз равшану шир тайёр кунанд ва ғафс мешавад; **тҳмбат** (Бадахшон) атолае, ки бо тухм пухта мешавад; **ҳавлотилтак** (Балҷувон, Сарихосор, Ёхсу, Ховалинг) як навъи атола, ки аз қанду орд тайёр мекунанд; **делачай** (Сина) дамлама ва ғ. Дар Бойсун барои беморон атолаи махсус тайёр месозанд, ки онро **ҳалилоб** мегӯянд.

Анвои хӯрок ва нӯшокиҳо: гунгина (Бойсун) навъи хӯроки гандумӣ; **йалама** (Самсолиқ, Шулмак) шавла; **йолма** (Обигарм) гӯшти гӯсфанди дар оташдони махсус яклухт пухташуда; **далама** (Ғеш) шир ё таоми туршшуда; **далда**, **далида** (Ялдамич), **далиа** (Ёзғанд) далда, таоме, ки аз гандуми кӯфта бо омехтаи нахӯд, наск, лӯбиё ва ғайра тайёр мекунад; **чимперабарак**, тушбера; **бурӯ** (Шимоли Кӯлоб) хӯроки дар дег часпида; **қирмоч** (Шимоли Кӯлоб) сӯхтаи таом дар таги дег; **боҷ** (Шимоли Кӯлоб, Ҷк.) як навъи таомест, ки аз гандуми дар осие ё ўғурак дурушт кӯфта, бо каллаву поча ё гӯшт мепазанд, ҳариса; **бурсоқ** (Пилдон, Ховалинг) навъи таом; пораҳои хаамири дар равған пухташуда; **гоч** (Самсолиқ) таоми сернамак, шӯртаъм; **нуғул** (Шимоли Кӯлоб) омехтаи кабудихо, обу намак, дӯғ ё чакка; **гутак** (Ховалинг) як навъи таом, ки аз орду равған тайёр мекунад; **дуғбат** (Балҷувон, Сарихосор, Муъминобод, Ғеш.) як навъи таом, ки аз дӯғ, равғани маска ва сабзавоти резашуда тайёр мекунад; (Ёзғанд) такшини маскаи об кардашуда; **ширбат** (Бадахшон, ваҳёй-қаротегинӣ, Рашт, Шимоли Кӯлоб) таомест, ки аз шир ва орди дар равғани зард тафт додашуда тайёр кунанд; **буза** (Оқсой, Лахш. Қаракенча, Ярхаб) як навъи нӯшокие, ки аз шираи ҷаву арзан тайёр мекунад; **палоч** (Сина, Хуф-р, Нил.) афшурда, боқимондаи ангур, харбуза ва тарбуз баъд аз фишурда гирифтани шарбати онҳо; **пилова** (**Қаротегин**) пасмондаи равғани кундаи чувоз ва ғ. Яке аз хӯрокҳои маъмули минтақаи ҷануб **дангича** (Даштиҷум, Кулумбаи Боло, Шурообод, Ёхсу, Ховалинг, Муъминобод) мебошад: дангича, таомест, ки аз гандум, лӯбиё, нахӯду мушунг ва каллаву поча тайёр мекунад. Дар Ховалинг калимаи ҳаммаъноии он **боҷак** (Ховалинг) як навъи таом, ки аз гандуми кӯфташуда, каллапоча ва нахӯд тайёр мекунад, истифода мешавад.

Дар минтақаҳои дурдасту кӯхистони Бойсун ин навъи хӯрок бо калимаи **кашк** то андозае мувофиқат дорад. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик калимаи **кашк** дар ифодаи маъниҳои чаккаи хушқардашуда, қурут; навъе аз таом аз орди гандум ё ҷав, бо шири гӯсфанд (монанди ҳариса); ҷави резакардашуда истифода намешавад, ки барои осори хаттии пешин ин маъниҳо мустаъмал буданд.

Дар осори Фирдавсий он дар шакли ибораи изофии *нони кашкин* ба маънии нони ҷавин омадааст:

*Ба чуптин дарафганд ногаҳ сараи,
Ҳамон нони кашкин ба пеш-андараи.*

[12, ҷ.1, с.546]

Кашк дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ номи таомест, ки аз кӯфтаи (ярмаи) лӯбиё, нахӯд, гандум ва каллаву поча тайёр мекунад: *Гандъм-а чъкида кашк медозем* (Лахш) – Гандумро хуб кӯфта, баъдан кашк омода месозем.

Калимаи мазкур дар лаҳҷаҳои Бойсун ба маънии таоме меояд, ки аз гандуму гӯшт ва равған тайёр мекунад: *Дарткам кашк-а мехӯрам* (Дарбанд) – То сер шудан кашкро мехӯрам; *Оч-еи кашкойи бобойи мепухт-ай* (Қўрғонча) – Модараш бисёр кашки бомаза мепухтааст.

Ин калима муродифҳои луғавии зиёдро дар лаҳҷаҳо дорост. Ба таври мисол, С. Раҳматуллозода чун кашк истеъмол шудани калимаи танираро дар Дарвоз зикр менамояд: «**танира** – хӯрок, ки аз омехтаи гандуми кӯфта, чакка, қаламфур, мурч тайёр мешавад ва онро хушк мекунад, дар зимистон онро тар карда мисоли кашк истеъмол мекунад» [7, с.56].

Истифодаи номҳои таом дар ғӯйишҳои тоҷикӣ ва муқоисаи он бо шакли адабии он аз масъалаҳои муҳим ба шумор меравад (ниг.: 6; 4; 8). Ба таври мисол, дар ифодаи пасмондаи хӯрок ва вайрон шудани таркиби хӯроку хӯрданиҳо истифодаи калимаҳои хосса маъмул мебошад: **залла** // **зала** (вахёй-қаротегинӣ) сарқут, пасмондаи хӯрок; **кънъск** (вахёй-қаротегинӣ) ифлосии равғанолуди даруни дег, ки дар натиҷаи нашустани рӯяш мағор баста, бӯйи ғализе медиҳад; **луҳидан** (Дараи Ниҳон) гандидан, пӯсидан; **мулеҳ** (Нил.) гӯшти гандида; **овҷах** (вахёй-қаротегинӣ) палағда, луқ; **пӯла** (Сина)

палағда, гандида. Дар ин қабатимавзуй калимаҳои туркӣ-муғулӣ низ мавқеъдоранд: **йунти** (Қаҳдара, Шимоли Кӯлоб) юндӣ, пасмонда, обшустаи хӯрок, ки баъд аз шустани зуруфот боқӣ мемонад; **шишки** (Шимоли Кӯлоб) // **шъшки** (вахёй-қаротегинӣ, Қ) // **шушки** (Қӯрғонча) юндӣ, обе, ки пас аз шустушӯи дегу табаққосил мешавад.

Калимаҳои палағда, гандида, пӯсида, тосида ва як қатор калимаҳои дигар бо шаклҳои гуногун дар адабиёти классикӣ истифода шудааст. Ба таври мисол, калимаи палағда ба маънии *тухми вайронишуда* дар Фарҳанги забони тоҷикӣ шарҳ дода шудааст [12, с.245].

Бояд қайд намоем, ки маъниҳои дар ҷануб ва лаҳҷаи Қӯрғонча ифодаёфта маҳз аз ҳамин маънӣманшаъ гирифта, вобаста ба муҳити ҷуғрофӣ ва урфу одати мардум тобишҳои навро касб намудааст.

Феъли тосидан дар лаҳҷаҳои Бойсун ба маънии гандидан, вайрон шудани хӯрок меояд: *Вай-а нахӯр, ки тосид-ай, касал мешавӣ* (Қӯрғонча) – Он хӯрокро нахӯр, ки гандидааст, бемор мешавӣ.

Дар «Маснавии маънавӣ» он дар шакли **тосонидан** ба маънии **фишурдани гулӯ** меояд:

*Ки бигӯяд душмане аз душманӣ
Оташе фардо занад дар мо данӣ.
Ки битосонидӯро золиме,
Бар баҳона (й) масҷид, ӯ буд солиме.*

[9, с. 319]

Профессор А. Ҳасанов дар хусуси ин навъи вожаҳо, аз ҷумла тосидан, қайди ҷолиб дорад: «Дар осори садаҳои X–XIII чанде аз вожаҳои мавриди истифода қарор доранд, ки аз лиҳози вижагиҳои овой мансуб ба забонҳои шимолӣ-ғарбии эронӣ (портӣ) ё шарқӣ-эронӣ (суғдӣ) ҳастанд. Мусаллам мегардад, ки чунин вожаҳо дар қарнҳои зикргардида дар тамоми қаламрави забони тоҷикӣ густариш доштанд ё ақаллан дар муҳовараи соҳибони сарчашмаҳо маъмул буданд... Чунин вожаҳо низ чун гурӯҳҳои дигар муддате дар осори хаттӣ истифода гардида, баъдан аз доираи он берун мондаанд, дар забони форсии муосир низ мустаъмал нестанд, вале дар гӯйишҳои забони тоҷикӣ то ҳол маҳфузанд». [14, с. 196]

Дар лаҳҷаҳои Бойсун калимаи **бӯза** дар шакли феълии **бӯзидан** ба маънии вайрон шудани хӯрок ва ҳаммаъноии ин калима феъли **бангидан** истифода мешавад, ки робитаи маъноии шаклҳои гуногунро дар лаҳҷаҳои мавриди таҳқиқ мушоҳида менамоем.

Барои ифодаи хӯрокҳои мавсимӣ ва махсус калимаҳои хоси шева корбасти фаъол доранд: **говйӯғи** (Шимоли Кӯлоб) таоми мавсими киштукор; **лаков** (Шимоли Кӯлоб) таомест, ки аз гарди орд пухта, ба он райҳону ҷурғот ҳамроҳ мекунанд ва ба бемор медиҳанд; **обчинак** (КӯлобииҲисор) субҳонаи сабуки сари кишт (саҳро); (КӯлобииҲисор) обҷавак, обчинак.

Дар ифодаи маҳсулоти хӯроқӣ ва анвои хӯрданиҳо низ калимаҳои шева зиёд истифода мешаванд: **дърда** // **дърди** (Лахш, Майдонтерак) дурда, тифола, такшини маскаи обкардашуда. Дар Бойсун ба шакли **дурд** тақшини равғану моеоти хӯрдани; **толто** (Саракенча) дурдаи ҷурғот; **чърғънди** (В.қ.) думбаи доругӣ; **тутпъс** // **тутпис** (вахёй-қаротегинӣ, К., Шимол ва Ҷануби Кӯлоб), **тутпис** (Порвоғ, Хумдон, Шулмак), **тутпъз**; (Балҷувон, Кангурт), **тутпъст** (Бадахшон) тути кӯфта, талқони тут, талқони аз тутмавиз тайёр кардашуда; **манур** (Ёзғанд, Лангар, Нӯшор, Ярхаб) як навъи ширавор, ки аз тут ва орди гандумбирён тайёр карда мешавад; **пуда** // **пъда** (Гк.) мавизе, ки аз ангури навъи паст тайёр шудааст; **къранг** (Ҷк.) тутмавиз; **мойин** (Бадахшон) // **муни** // **монук** (тоҷикониВахон) // **мойни** (Ғеш) // **мойаги** (Қӯрғонча) сафеда барои хобондани ҷурғот ё туҳме, ки аз рӯи одат ба зери мурғ мегуздоранд; **ахт**: **ахти нэмак** (Тӯда) намақоб; **кабач** (Лахш) талқоне, ки бо равғани маска омехта тайёр кунанд; **сузма** (Қӯрғонча)

чакаи сернамаки дар шикамбаи буз андохташуда; **кота** (Сина) мураббое, ки аз пӯчоқи тарбузу сабзӣ бо омехтаи ширинии ангур тайёр мекунад; **кунаргу** (Бойсун) чуръаи чурғоте, ки барои ҳосил кардани мост ба шир андохта мешавад; **рӯндък** (Ҷануб ва Шимоли Кӯлоб, Бадахшон) қирмоч, таҳдегӣ (сӯхтаи таом дар таги дег); **тӯрт** (Қӯрғонча) сӯхтаи қаймоқва ғ.

Ҳар як маҳалли тоҷикнишин дар пухтани нон бо вучуди умумиятҳои зиёд аз санъатҳои маҳаллии нонпазӣ истифода менамоянд, ки онро дар ифодаи навъҳои гуногуни нон бо калимаҳои хоси шева мушоҳида менамоем: **тарахтов // търахтоб** (тоҷикони Вахон) нони тунук, чапотӣ; **сатрú // сатърú** (вахёӣ-қаротегинӣ, Рашт, Шимоли Кӯлоб) ноне, ки аз орди ҷуворимақка ва арзан тайёр карда, гоҳо равшану тухм ҳамроҳ мекунад; **кълесък** (Муъминобод, Ёҳсу, Ховалинг) нони арзанӣ; **гавакú // ғавокú // ғовокú** (Ховалинг) шабеҳи хамирфатир; **қоқоқú** (Қаротегин) сумалаке, ки мисли нон дар танӯр мепазанд; **чапчап** (Қаротегин) як навъ нони тунук; **кӯртарит** (Бойсун) нони хаамири ба чойи гарм ва ё об таркардашуда; **таҷа** (Ховалинг) тарит; фалла (нони дар шир, ширчой, таомҳои обакин резакардашуда, ки ниҳоят нарм шуда бошад); **тери́** (Хуф-р) чалпак; **тӯпи́** (Дарб.) нони маҳаллӣ; **айук** (Ғорон) мағор, пӯпанак (дар рӯйи нон); **палавгун** (Вахёӣ-қаротегинӣ, Рашт) як навъи қатламае, ки бо ширинӣ, ҳалво ва қаймоқ пухта мешавад.

Дар лаҳҷаи Дарбанд ва Қӯрғонча ба шакли **қатқат** омадани ин мафҳумро мушоҳида менамоем. Барои оташи танӯрро нигоҳ доштан калимаи **лв́у** (Қаротегин) // **лв́чък** (Роғ) // **лукик** (Шимоли Кӯлоб) // **лв́ик** // **левик** (Шимоли Кӯлоб) истифода мегардад.

Ин калима дар гуфтори тоҷикони Деҳнав ва лаҳҷаи Қӯрғонча бо калимаи **кӯсав** ифода мешавад. Калимаи туркӣ-муғулии **кӯмоч** шаклҳои зиёд истифода дорад: **кумоч** (Данғараи Боло, Кангурт, Оби Ширин) // **кьмоч** (Нӯшор, Ҷиҷборак, Ховалинг, Ёҳсу, Ҳакимӣ, Яرخаб), **кьмоч** (Кӯш.); // **кӯмоч** (Қӯрғонча) ноне, ки дар чарогоҳ ҷӯпонон дар зерӣ оташ мепазанд;

Дар ифодаи хӯроки ҳайвонот низ калимаҳои хоси шева серистеъмоланд: **батов** (Пилдон, Ғеш) ордоб барои ҳайвоноти калону лоғар ва он ҳайвонҳое, ки зоидаанд; **гъндú** (нони сабӯсин, барои ҳайвонот) ва ғ.

Бо калимаҳои хоси шева ифодаёбии мафҳумҳои зарфу асбобҳои рӯзгор ҳангоми истифода ва ниғаҳдории хӯрок: **кӯппи́** (Қӯрғонча) зарфе, ки дар он равшани ширро ҷудо карда мегиранд; **геҳна // гиҳна** (Ҷиҷборак, Пилдон) навъи зарфи аз гили махсус сохташуда, ки аз рӯяш коҳил мемоланд; **каллак** (Бойсун) халта; **зуканд** (Дараи Ниҳон) косаи калони сафолӣ. Калимаи **чалак** дар лаҳҷаҳои ҷануб дар шаклҳои **чалак** (Вахёӣ-қаротегинӣ, Рашт, Қӯрғонча) // **челақ** (Ғарб ва Шимоли Кӯлоб) ба маъниҳои зарфи ҷубӣ, барои хобондани ҷурғот (мост) ва кашидани дӯғ; (Вахёӣ-қаротегинӣ, Бадахшон) сатил; (Ҷануб ва Шимоли Кӯлоб, Кӯлобии Ҳисор) // **чалък** (Қаротегин, Шимоли Кӯлоб) асбоби пашмресӣ; (Войдара, Навдонак, Ниёзбегиён) мухлис; (Вахёӣ-қаротегинӣ) оташдони сандалӣ; (Анҷироб, Ёл, Порвор, Сари Ғор, Ховалинг, Яرخаб) истифода мешавад. Ин калима дар лаҳҷаҳои тоҷикони Сарисоё ва Бойсун низ ба маънии зарфи обгирӣ корбаст мешавад [5; 13].

Барои ниғаҳдории хӯрокворӣ ва масолеҳи он дар лаҳҷаҳои таҳқиқшаванда зарф ва асбобҳои гуногуни рӯзгор ба кор бурда мешаванд: **чапарок** (Бадахшон) асбоби мудаввари паҳн барои ниҳодани нон, ки аз қамиш ва химча бофта мешавад; **пушкак** (Қӯрғонча) асбобе, ки бо он аз шир равшан ҳосил мекунад; **мелок // милок** (Анҷироб, Ёл, Порвор, Даштиҷум, Хоҷағалтон, Кангурт, Хум., Самсолиқ, Шашволон, Муъминобод, Сарихосор), **мавлек // мавлък** (Кӯлдара, Мискинобод, Наврӯҳо, Ховалинг) асбобе (кашаке), ки барои овехтани зарфҳои ширдор истифода мегардад; **фақер // фақир** (вахёӣ-қаротегинӣ, Рашт) фақир, сатил; **пижин** (тоҷикони Вахон) **пъжин** (Шимоли Кӯлоб) говдӯша, хурмаи говдӯшӣ; **бух** (Роғ, Бадринг) чархдег; **шипък** (вахёӣ-

қаротегинӣ, Шимоли Кӯлоб) зарфи хӯрокбардорӣ; **пахос** (Роғон) навъи кӯза; **жъник** (вахъй-қаротегинӣ) зарфи сафолии хурд, ки дар он равғанро барои молидан ба мӯйи сар нигоҳ медоранд; **калъак** (Хоҷағалтон) зарфи хӯрокгирӣ; **кулӣ** (Вахъй-қаротегинӣ) зарфи хуммонанди гилӣ барои нигоҳдории ғалладона, талқони тут ва баъзан равған; **мунди** // **мънди** (Сарихосор, Ховалинг) // **мунда** (Дегай, Пунбачӣ, Ҳакимӣ) зарфи махсуси сафолине, ки дар он равған мегиранд; (Мискинобод, Самсолиқ, Ховалинг, Шашволон, Даштиҷум, Қулумба, Лахш, Нӯшор, Пилдон, Ярхаб, Дегай, Пунбачӣ, Ҳакимӣ) кӯзайи даста ва лабшикаста; (Кӯрғонча) пояи зеризаминии дарахт; **алукак** (**Қаротегин**) асбобест, ки дар он табақи ширро мегузоранд (ресмонро ба шифти хона гузаронда, нӯтҳои поёнашро гиреҳ карда дар байни торҳои он табақро мегузоранд).

Бо калимаҳои хоси шева ифода шудани анвои сабадҳо назаррас аст: **чаҳдон** (Бадахшон) сабади доирашакл; **чач** (вахъй-қаротегинӣ, Рашт, Шимоли Кӯлоб) олати аз навдаҳои дарахт ба таври чапарак сохташуда (барои шикори моҳӣ); (Шимоли Кӯлоб) сабади махсус барои доштани моҳӣ; **чиғил** (Шимоли Кӯлоб) // **чъғел** (Ғорон) // **чиғел** (Сина) як навъ ғалбери сӯроҳкалон; **каҷофс** // **каҷуфс** (Роғун, тоҷикони Вахон) сабади калон; **замбарак** (Хумдон, Шулмак); **каҷова** (Бадахшон, Кӯлобии Ҳисор, Шимоли Кӯлоб) каҷова, як навъи сабади дарозрӯяи махрутшакл; **шъпък** (тоҷикони Ишкошим) сабади пур аз пуски ғусфанд, ки дар коркарди пашм истифода баранд ва ғ.

Дар маҳалҳои гуногун асбобҳои рӯзгор барои истеъмоли хӯроку хӯрданиҳо хусусиятҳои маҳаллӣ касб менамоянд, ки ин ба таркиби луғати лаҳҷа низ бетаъсир наменонад. Мувофиқи нишондоди муҳаққиқи лаҳҷаҳои ҷануб С. Раҳматуллозода, «Калимаи **ғъдора** (вахъй-қаротегинӣ, Рашт) ба назари мо, шакли вайроншудаи тағора аст, аз сафол сохта мешавад ва «мушоҳидаҳо илқо менамоянд, ки бо маънии «косаи сафолӣ» ифода ёфтани **ғъдора** дар бештари маҳалҳо дучор меояд» [7, с.110].

Дар мисоли «майдатар-ш-а калъдора, лъмбтар-ша ғъдора меган» (Қаҳдара) ба шакли **калъдора** (хурд) омадани он мушоҳида гардидааст ва ба андешаи профессор Ғ. Ҷӯраев, «дар калимаи мураккаби **калъдорачузъи «кал»** на ба хурдии предмет, балки ба бегӯша будани он ишора менамояд» [15, с.122].

Ин калима дар шакли мураккаби **табақъдора** // **тавақъдора** (Ҷк.) ба маънии тағораи сафолӣ низ мустаъмал аст. Калимаҳои хоси шева дар ифодаи зарфу асбобҳо зиёда ба назар мерасанд: **руқоби** (тоҷикони Вахон) косаи хурди ҷубӣ; **алаби** (Бадахшон) косаи филизӣ, тағорача; **лиф** (Вахъй-қаротегинӣ, Шимоли Кӯлоб, Рашт) дегшӯ, дастмол, ки аз як навъ буттаи бешагӣ тайёр карда мешавад; **лифт** (Навдеҳ, Навдонак) пӯстлоқи тоқ, ки барои шустушӯи дегу табақ истифода мебаранд ва ғ.

Аз таҳқиқи ифодаи хӯрок, анвои хӯрданиҳову зарф ва асбобҳои ниғаҳдории хӯрокворӣ дар лаҳҷаҳои таҳқиқшаванда бармеояд, ки қорбасти калимаҳои хоси шева бари ифодаи ин мафҳумҳо назаррас буда, як навъи хӯрок, масалан атола, вобаста ба маҳалли интишор, урфу одати мардум ва масолеҳи дар он истифодашаванда даҳҳо номи хос пайдо мекунад. Табиати шеваҳо боиси дар шаклҳои гуногун омадани калимаҳои ҳаммаъноро фароҳам оварда, омӯзиши ин ҳодиса рӯшаниандози бисёр масъалаҳои мубрами забоншиносии муосир дар соҳаи лаҳҷашиносӣ хоҳад буд.

Адабиёт

1. Арандаренко, А.М. Дарваз и Каратегин [Текст] / А.М.Арандаренко. В кн.: «Досуги в Туркистане», – СПб, 1899. – 373 с.
2. Қурбонов, С.Ҳ. Баъзе хусусиятҳои калимаҳои хоси шева вобаста ба ҳудуди интишор [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши имлҳои филологӣ. – Душанбе, № 4. – 2021. – С. 26-31.
3. Маҳмудов, М. Баъзе хусусиятҳои фонетикии лаҳҷаи Сина [Матн] / М. Маҳмудов // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1980. – С. 223-236.
4. Маҳмудов М. Луғот ва истилоҳоти таҳассусӣ дар ғӯишҳои забони тоҷикӣ : Луғот ва истилоҳоти марбут ба ошпазӣ ва таом (бо ҳуруфоти лотинӣ ва арабиасос) // Номаи пажӯҳишгоҳ. №15-16. - Душанбе, 2010. – С. 141-158.

5. Маҳмудов, М., Чўраев, Ғ., Бердиев, Б. Фарҳанги гўйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ [Матн] / М.Маҳмудов, Ғ.Чўраев, Б.Бердиева. – Душанбе, 2012. – 946 с.
6. Муҳаммадиева Х. Н. Лексикаи таомҳо дар осори баъзе шоирони тоҷик // Армуғон. Ҷ. 2. – Душанбе, 1971. – с. 125-137.
7. Раҳматуллозода С. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғати лаҳҷа [Матн] / С. Раҳматуллозода. – Душанбе, 2014. – 234 с.
8. Раҳматуллозода С. Воҳидҳои луғавии марбут ба анвои таом дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ // Суханшиносӣ. №4. – Душанбе, 2015. – С. 5-20.
9. Румӣ, Ҷалолуддин. Маснавии маънаӣ. – Теҳрон, 2001. – 728 с.
10. Семёнов, А.А. Этнографические очерки Зарафшанских гор. Каратегина и Дарваза [Текст] / А.А.Семенов. – М., 1903. – 112 с.
11. Таджики Каратегина и Дарваза/ Под ред. Н.Кислякова, А.К. Писарчик. – Душанбе: Дониш, 1966. – Вып. I; – Душанбе, 1970, вып.2.
12. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М., 1969. Ҷ. 1. 951 с. Ҷ. 2. – 1904 с.
13. Ҳамроқулов, Х. Шеваҳои тоҷикони райони Бойсун [Матн] / Х. Ҳамроқулов. – Душанбе: Дониш, 1961. – 274с.
14. Ҳасанов, А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳвӣ осори садаҳои X-XIII дар гўйиши шимолӣ (бахши Фарғонаи Ғарбӣ) [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 253с.
15. Чўраев, Ғ. Лексика // Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ [Матн] / Ғ. Чўраев. ҷ.1. – Душанбе: Дониш, 1980. – С.87-328.

ТАСНИФОТИ МАВЗУИИ ЯК ҚАБАТИ ЛУҒАВӢ ДАР ЛАҲҶАҲОИ ТОҶИКӢ

Баъди рӯи чоп омадани фарҳанги мукаммали гўйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, ки ба қалами Мансур Маҳмудов, Гаффор Чўраев, Баҳром Бердиев дахл дорад, баррасии хусусиятҳои луғавии лаҳҷаҳо вусъат пайдо кард. Калимаҳои хоси шева дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ ҳамоно таҳқиқталаб боқӣ мемонад. Барои равшани андохтан ба баъзе хусусиятҳои забонии ин қабати луғавӣ баррасии калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи хӯрокворӣ ва мафҳумҳои марбут ба онро дар асоси маводи лаҳҷаҳои тоҷикони водии Сурхондарё ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ раво донистем. Вобаста ба урфу одат ва тарзи зиндагии мардуми ҳар як маҳалли тоҷикнишин анвои хӯрок ва мафҳумҳои ба он алоқаманд бо вучуди умумият фарқият низ доранд, ки диққати муҳаққиқонро ин масъалаи муҳим барвақттар ба худ ҷалб намуда буд. Ҳангоми баррасии ин гурӯҳи мавзӯӣ ба калимаҳои ифодакунандаи асбобҳои рӯзгор ва зарфҳои, ки дар омодаасозӣ ва ниғаждориву истифодаи анвои хӯрокворӣ онҳоро ба кор мебаранд, диққат додан зарур аст.

Калидвожаҳо: калима, лаҳҷа, интишор, сермаъно, лексика, иктибос, калимаҳои хоси шева, номи хӯрок, мураккаб, таърихӣ ва ғ.

ТЕМАТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ОДНОГО ЛЕКСИЧЕСКОГО ПЛАСТА В ТАДЖИКСКИХ ГОВОРАХ

После выпуска словаря южных диалектов таджикского языка, написанного Мансуром Махмудовым, Гаффором Джураевым, Бахромом Бердиевым, изучение лексических особенностей диалектов расширилось. С целью выяснения некоторых языковых особенностей этой лексики мы решили рассмотреть слова, обозначающие еду, и связанные с ней понятия на материале таджикских диалектов долины Сурхандарьи и южного стиля таджикского языка. В зависимости от обычаев и быта жителей каждого таджикского региона виды еды и связанные с ней понятия имеют различия, несмотря на общность, которая ранее привлекала внимание исследователей к этому важному вопросу. При рассмотрении этой тематической группы необходимо обратить внимание на слова, обозначающие бытовые орудия и посуду, используемые при приготовлении, хранении и употреблении различных видов пищи.

Ключевые слова: слово, диалект, распространение, многозначное, лексика, заимствование, диалектная лексика, название еды, сложное, историческое и т.д.

THEMATIC CLASSIFICATION OF ONE LEXICAL LAYER IN TAJIK DIALECTS

After the publication of the dictionary of the southern dialects of the Tajik language, written by Mansur Makhmudov, Gaffor Juraev, Bakhrom Berdiev, the study of the lexical features of the dialects has expanded. In order to clarify some of the linguistic features of this vocabulary, we decided to consider the words denoting food and related concepts based on the Tajik dialects of the Surkhandarya Valley and the southern style of the Tajik language. Depending on the customs and life of the inhabitants of each Tajik region, the types of food and related concepts have differences, despite the commonality that previously attracted the attention of researchers to this important issue. When considering this thematic group, it is necessary to pay attention to the words denoting household tools and utensils used in the preparation, storage and consumption of various types of food.

Key word s: word, dialect, distribution, polysemantic, vocabulary, borrowing, dialectal vocabulary, food name, complex, historical, etc.

Маълумот дар бораи муаллиф: Курбонов Содик Ҳамроқулович – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, профессори кафедраи забони тоҷикӣ ва усули таълими забон ва адабиёти тоҷики факултети филологияи тоҷик, E-mail: kurbonzoda 64@mail.ru. Тел.: (+992) 907-73-96-02;

Носиров Меъроҷуддин Ғуломович – Коллеҷи омӯзгории ба номи Ҳосият Махсумоваи ДДОТ, муаллими калони. Тел.: 986-60-06-77.

Сведения об авторе: Курбонов Содик Ҳамроқулович – Таджикский национальный университет, профессор кафедры таджикского языка и методики обучения таджикскому языку и литературе филологического факультета, доктор филологических наук. E-mail: kurbonzoda 64@mail.ru. Тел.: (+992) 907-73-96-02;

Носиров Меъроҷуддин – Педагогический колледж им. Х. Махсумовой. Телефон: 986-60-06-77.

Information about the author: Kurbonov Sodik Hamroqulovich – Tajik National University, Professor of the Department of Tajik Language and Methodology of Teaching Tajik Language and Literature of the philological Faculty, Doctor of philological sciences. E-mail: kurbonzoda 64@mail.ru. Tel.: (+992) 907-73-96-02;

Nosirov Merojrddin – Pedagogical College named after Khayat Makhsumov, senior teacher. Phone: 986-60-06-77.

МУНДАРИЧА - СОДЕРЖАНИЕ

ФИЗИКА – ФИЗИКА

Нигораи З. Термодинамические и кинетические закономерности брожения <i>saccharomyces cerevisiae</i>	5
--	---

МАТЕМАТИКА-ИНФОРМАТИКА

Джурозода Х.Ш., Нодири Г. Модельное представление решения начально граничные задачи для уравнения эпд гиперболического типа в одномерном случае на основе метода регуляризации.....	8
Чўразода Х.Ш., Восидов Ш.Ю., Шарофиддин Ю. Элементҳои моделсозии математикии компютерӣ ҳамчун усули таҳқиқот дар раванди ҳалли масъалаҳои таълимии геометрия.....	12
Бобоёров Ш.К., Мирзоабдуғафуров К.И. Применение уравнение риккати при решение некоторых дифференциальных уравнениях	18
Сафарзода Э.Х. Абсолютная суммируемость двойных рядов фурье в терминах поведения коэффициентов фурье.....	21

ИЛМҲОИ ТЕХНИКӢ

Зикилоев Ш. Т. Температурная зависимость коэффициента адсорбции порошкового флюорита: экспериментальные данные для диапазона 303–323 к.....	29
--	----

ХИМИЯ

Раджабов Ш.Х. Эффективный метод получения фтористых солей из низкокачественного сырья и отходов производства алюминия.....	33
---	----

БИОЛОГИЯ

Хамидзода Х.Н., Нозимзода С., Муҳибай С., Гадоева Т.Ч., Ёрунбоева Ш. А. Тағйироти морфологӣ ва рушди узвҳои гентипҳои пахта (<i>Gossypium hirsutum</i> L.) дар шароити хушкӣ.....	36
Эргашов А. Ғафорода М.О. Хусусиятҳои морфологӣ-анатомикӣ ва аҳамияти хоҷагии пахтаи маҳинна (<i>Gossypium barbadense</i> L.).....	40

ТИББӢ-ФАРМАТСЕВТӢ

Курбонзода С.М., Курбонова М.З., Анкоев С., Холикова Л.Р. Роль интерактивной компетентности в профессиональной деятельности врача.....	46
---	----

ТАЪРИХ ВА МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Муҳиддинова Р.К. Значимость роль озеленения в истории формирования садово-паркового искусства.....	51
Мирзоев Н.М. Мирзоев Ҳ.Т. Водная дипломатия Республики Таджикистан.....	59

ФАЛСАФА

Тағоймуродзода М.Т. Фалсафаи таҳаммулпазирӣ: моҳият, хусусият ва нақши он дар рушди шахсият.....	67
---	----

ПЕДАГОГИКА

Чўраев М. М. Нақши таҷрибаҳои компютерӣ дар фаъолгардонии фаъолияти маърифатии хонандагон.....	74
Хайрзода Р.А. Мухтавои асосии маҷаллаи «Мақтаб» дар инъикоси масъалаҳои маориф.....	79
Саидзода А.Р. Равиши системавӣ дар ташаккули фарҳанги эстетикӣ донишҷӯён дар шароити низомӣ кредитӣ-рейтингии таълим.....	87

ПСИХОЛОГИЯ

Расулов С.Х., Абдуқаҳоров М.А. Таъсири психологии сомонаҳои иҷтимоӣ ба муносибатҳои оилавӣ.....	92
--	----

СОТСИОЛОГИЯ

Воҳидова Р.К. Марҳалаҳои илми сотсиология дар ҷаҳони муосир.....	99
Салимова Ш.Т., Аҳмедова У.Б. Технологияи муосири иттилоотӣ дар раванди таҳсилот.....	104

СИЁСАТШИНОСӢ

Расулзода Р. Ҳамкории Тоҷикистону Русия дар соҳаи илму маориф: вазъи кунунӣ ва дурнамо.....	111
Холов Х. Амнияти байналмилалӣ дар шароити нави геополитикӣ.....	114

ҲУҚУҚШИНОСӢ

Сангинзода Д.Ш., Рофиева А.Ҳ. Ваъзи илми ҳуқуқшиносӣ дар давлатҳои Аврупо.....	125
Рофиева А.Ҳ., Сангинзода Д.Ш. Рушди илми ҳуқуқшиносӣ дар давлатҳои Осиё.....	129
Сангинзода Д.Ш. Правовая политика Республики Таджикистан.....	133
Муминзода Н.И., Муминзода М.Н., Муминзода С.Н. Таъмини ҳуқуқи идҳои милли дар низоми вақти корӣ: равишҳо ва механизмҳои танзим.....	141

ИҚТИСОДИЁТ

Мирзоев Н.Х., Ҳиматова М.Х. Таъсири технологияҳои иттилоотӣ ба иқтисодиёти рақамӣ ва самтҳои истифодаи он дар соҳаҳои иқтисоди кишвар.....	146
Муминзода М.Н. Нақши имтиёзҳои андоз дар рушди ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ дар бахшҳои давлатӣ ва хусусии иқтисодиёт.....	152
Иматшов З.Х. Основные проблемы управления человеческим капиталом в сельском хозяйстве Республики Таджикистан.....	157
Саидова Ш.С. Развитие электронной коммерции в Республике Таджикистан: институциональные проблемы и стратегические перспективы.....	165

ЖУРНАЛИСТИКА

Шарипов С.И., Мирзомуродов С.Б. Донишҳои экологӣ ва зарурати инъикосу баррасии он дар журналистика.....	172
---	-----

АДАБИЁТШИНОСӢ

Раҳмонов Ҳ. Адабиёти бадеӣ ва вижаҳои методологии пажӯҳиши он.....	176
Ҳафиззода Д. Тасвири муноқишаҳои сиёсии поёни садаи бист дар назми ин давраи адабиёти тоҷик.....	183
Раҳмонов М.Б. Караматуллоҳи Мирзо – нависандаи бачаҳо.....	190
Саидзода О.С., Авзои фарҳангӣ ва ваъзи шеър пас аз соли 1953 дар Эрон.....	197

ЗАБОНШИНОСӢ

Назаров М.Н. Муносибати мачозу рамз дар ифодаи маъноии вожаҳои ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ.....	204
Чумаев Т.Б., Иброҳимов З. Замони гузаштаи passé simple дар забони фаронсавӣ.....	209
Ахмедова П. Вижаҳои адабии “Мухторнома”-и шоир ва орифи бузурги адабиёти форсӣ- тоҷикӣ Аттори Нишопурӣ.....	216
Зайнуддинзода Н.А. равишҳо ва қолабҳои воҷасозӣ дар забони форсии муосир дар мисоли истилоҳоти домдорӣ.....	221
Рӯзиматова М.М. Таҳлили муқоисавии чумлаҳои сода дар забони тоҷикӣ ва олмонӣ.....	228
Ахмедова П. Мақоми «Мухторнома»-и аттори нишопурӣ дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ.....	232
Қурбонов С.Х., Носиров М. Таснифоти мавзуии як қабати луғавӣ дар лаҳҷаҳои Тоҷикӣ.....	236